

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

16
4-65

1514

Handwritten marks at the top center of the page.

2010

Vertical handwritten marks on the right side of the page.

~~150~~
~~180 - 111~~

100-65-7

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԿՐԹ.

ՄԱՐԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՈՒԵՍ

Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

RECEIVED

NOV 10 1888

150
179-40. 16
U-65 Կ.

ՍՐՈՒԵՍՏ ԲԱՆԱԿԱՆ
ԿԱՄ

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՓՐԱՆԿԻՍԿՈՍԻ ՍՈՍԻԷԻ

ՓՈԽԵԱՅ Ի ՀԱՅ

Հ. ԱՐՄԷՆ Կ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Ի ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ

4 200 11

1837-Ռ32

9154

152-111

152

7088-57

80008

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆ ԱՌԻ ԸՆԹԵՐՑՈՂՍ

Ի բազմադէմ իմաստասիրացն գրոց յառաջիկայիս Թարգմանութիւն ածեալ մեր ըստ հարկեցուցող հրամանի և ընտրութեան ուսմնասիրի ուրումն և արդարև իմաստասիրի առն վսեմականի, Թէպէտ և գործ ոչ ըստ արժանի նորա իմաստասիրութեանն չափոյ համարիմք կատարեալ, սակայն զփափաք ցանկացելոյն ընդ կարծեմք՝ զնորատի համբալկացն օգուտ, պարզիմաց ոճով մատենիս: Որ զի Թէ և ընդ մեծամեծ իմաստասէրան ոչ կշռեսցի խոր և նուրբ բանիւ և անօսր ընտրութեամբ, այլ շահիցն մասամբ ոչ ինչ կարի պակաս ՚ի նոցանէն գտանիցի:

Սովին խորհրդով ամենեցուն զսա դիւրահաս և հեշտալուր առնելոյ, զգուշացաք ըստ կարի յամենայն խրթնատեսակ անսովոր բառից, որ յատուկ իմաստասիրականքն կարծին կամ ուսմնականք առ որ բազում են մեզ տալ իրաւունս, բայց ըզմեծն ասել և զհամառօտ, որ ինչ մէքս ոչ իմանայաք՝ անվաւեր Թուեցաւ զայլս ՚ի նոսին աշխատունել տարապարտուց: Եւ քան զխորախօս իմաստասիրի կերպարանս՝ շատ համարիմք փոքր մի յստակ հայեցի խօսել, որպէս առնէր մինչև ցայժմ և առնէ ամենայն հայկազն, յորժամ իմաստասիրէ քաջ՝ առանց իմաստասիրել կարծելոյ: Վկայեմք զի չև ևս որպէս ցանկալին էր ՚ի կատարումն ածաք զայս յստակութիւն ոճոյ. այլ առ ժամայս

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԻՆ

Բազմաց յիմաստասիրացն հաճոյ թուեցաւ մի բաժանել զբանականն արուեստ 'ի բնազանցութենէ. և առ զանուանցն անգամ որոշմունս խափանելոյ՝ զերկաքանչիւր միանգամայն յորջորջեն այժմ Վերլուծութիւն գաղափարաց :

Եւ ինձ իսկ գլխովին այնպէս թուեցաւ, միահետ տանել զերկոսին գիտութիւնս, անդատին 'ի 1778 ամէ հետէ, յորում ժամանակի յաթոռոյ Բարոյականին 'ի Բանականն հրաւիրեալ և 'ի Բնազանցականն, սկիզբն արարի հասարակաց դաստուութեան 'ի Միգուլան: Եւ երկուս արարեալ գիրս, մի յաղագս քննելոյ և ճանաչելոյ զճշմարտութիւն, և միւս յաղագս առաջարկելոյ զնոյն և ցուցանելոյ այլոց, յառաջնում անգ սկիզբն առեալ 'ի մեկնութենէ բնութեան և զօրութեանց և գործոց հոգւոյն, բովանդակեալ էր իմ զամենայն որ ինչ հոգեբանութեան են կարևոր մասունք: Անցեալ ապա 'ի ճառս սկզբան գաղափարաց և ծանօթութեանց, բովանդակէի անդանոր զամենայն առ էակաբանութիւն պատշաճեալն: Անորի առ հմտութիւնս անցանելով, ցուցեալ և անդ՝ թէ զիւրդ հասանեմք 'ի գիտութիւն գոյութեանն Աստուծոյ և յատկութեանցն՝ այլովքն հանդերձ, ընդի զկարևոր մասն բնազանցութեան՝ զբնականն անուանեալ աստուածաբանութիւն :

Քաջ իսկ և սմին հետևեցի կարգի մինչդեռ ձայնիւ աւանդէի զդաս գիտութեանցս : Զի առ սղութեան ժամուն հարկաւորեալ 'ի կարճառօտ կացուցանել զամենայն , և ձայնիւ ընդարձակել ըզփոքր 'ի շատէ նշանակեալսն 'ի գրի , ամփոփումն լինէր իւրաքանչիւր գրոց : Բայց իբրև յամին 1791 կամ եղև ինձ 'ի տիպ արձանացուցանել զայստսիկ , և յայնժամ անթերի և ճոխագոյն բանից կարօտէին , տեսի զի վերլուծութիւն զօրութեանց և գործոց հոգւոյն՝ հանդերձ միանգամայն և գաղափարաց և ծանօթութեանց , այնչափ թանձրանայ 'ի հասակ , մինչ զի առաջնոյ գրոցն յոյժ անհամատ գոլ երկրորդին : Վասն որոյ 'ի հաւասարութիւն երկոցուն գրոցն՝ պատշաճ դատեցայ զկարևորսն և եթ 'ի նախագրելոցդ վերլուծութեանց ակնարկել յառաջնումն , զկատարեալ գիտութիւնն այլում տեղոյ թողեալ :

Այսպէս ահա Բնազանցականին հրահանք , յորում բաց 'ի հոգեբանութենէ , յէակաբանութենէ և 'ի բնական աստուածաբանութենէ՝ յաւելի և զտիեզերաբանութիւն , անջատեցան 'ի բնական արուեստէն : Բայց ոչ եթէ իբրև նոր իմն և առանձին գիտութիւն լինել , այլ որպէս թէ յաւելուածս՝ յառաւել բացայայտութիւն մասանցն յօդելոց ընդ նմա :

Նոյն կարգ պահեցաւ յերկրորդ տպագրութեան յամի 1793 փոփոխութեամբ իւլք , նոյն և յայսմ պահեսցի այլով իւլք բարեձևութեամբ , յաւելեալ ոչ սակաւս 'ի կարևորաց և 'ի նոյն ինքն 'ի համառօտ պատմութեան անդ իմաստասիրութեան , որ 'ի մասունս մասունս աճեաց և զարդարեցաւ :

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ՄԱՆԱԻԱՆԴ ԸՍՏ ՄԱՍԻՆ ԲԱՆԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԻ,

ԲԱՆՋԱՆՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ

Փիլիսոփայութիւնն 'ի հելլենականէն 'ի մերս փոխաբերեալ իմաստասիրութիւն, ոչ զսէր միայն իմաստից և զմեծարանս յայտ առնէ, այլ և զպարապունն նոցին և ըզջան հմտութեան: Եւ զի ըստ Կիկերոնի իմաստութիւն է գիտութիւն բնականաց իրաց և աստուածայնոց՝ հանդերձ պատճառօք, ապա և իմաստասիրութիւն սահմանեցի, Ուսումն բնական և աստուածային իրաց, և պատճառաց նոցին:

Աւանդէ նոյն ինքն Կիկերոն, առեալ 'ի Հերակլիդեայ պոնտացոյ՝ աշակերտէ Պլատոնի, թէ 'ի Պիլթազորայ անուանեցաւ իմաստասիրութիւն: Քանզի, ասէ, պարապեալքն յէիցս քննութիւն յառաջագոյն իմաստունք համարէին, և այնպէս իսկ յորջորջէին. այլ Պիլթազորայ գնացեալ 'ի Փլիուս, և անդ իմաստնաբար պերճաբանեալ զիրաց բազմաց առաջի՝ Վեոնդեայ իշխանի փլիացոց, զարմացաւ սա ընդ հանճար նորա և ընդ ճոռոմութիւն, և եհարց, ուստի՞ իցէ նմա այնքան իմաստութիւն. իսկ նա ցածութեամբ արար պատասխանի. Ես ոչ իմաստուն եմ, այլ իմաստասէր: Սակայն պարկեշտ անունն՝ յապա ժամանակի և առ մեօք 'ի հակառակ պարճանս ամբարտաւա-

նութեան փոխեցաւ յոմանց: Զոր ինչ ոչ թիւրեաց անձ-
նահաճ տգիտութիւն:

Առ Հինան սովորութիւն էր բաժանել զիմաստասիրու-
թիւն ՚ի չորս մասունս. որոց երեք՝ արուեստ բանական,
բնազանցութիւն¹ և բարոյական՝ ընդ որով բովանդակի և
քաղաքականն, տիրապէս մտաց պատշաճին. իսկ չորրորդն՝
բնաբանութիւն ընդ չափաբերութեան² ունի զամենայն
գիտութիւն զգալեաց:

Անդատին յառաջ ժամանակաց կարիք և բնաբոյս Հե-
տաքրքրութիւն ՚ի զարմանալիս բնութեան յորդորեցին
զմարդիկ յայլ և այլ Հնարս՝ աճեցուցանել զՀմտութիւնս
իւրեանց: Սակայն իմաստասիրութեան Հնագունիցն ա-
զանց, ընդ որս և մեր Հայոցս, որ ՚ի վարժս արհեստից և
գիտութեանց կանխեցին քան զՅոյնս, և ապա խուժ և
դուժ անուն առին ՚ինոցանէ, դոյզն ինչ և եթ յիշատակք
Հասին առ մեզ ՚ի վիպաց. վասն որոյ և մեք զնովաւ սղա-
գունիւ անցանեմք:

Գ Լ ՈՒ Խ Ա.

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԵՆԵՆԻ ԱԶԱՆՑ

Քաղղեացոց .

Առաջինս ՚ի մարդս գիտութեանց զքաղղեացիան ասա-
ցին ոմանք, և թէ ՚ի Զրադաշտէ³ ընկալան նոքա զեր-
մանսն, զոր խորենացին և սուրբն Եպիփան ժամանակա-
կից Ներբովթայ դնեն, բայց այլք զկնի: Բէլ, որոյ նոյն-
պէս անստոյգ է ժամանակ, Համարի սկզբնահայր աստե-
ղաբաշխութեան առ նոսա:

Մնացորդք ինչ իմաստասիրութեան նոցա որ կանս առ
մեօք, բնազանցականք են և բարոյականք: Սակայն եթէ
՚ի քաղղեացոց և եթէ յայլոց Հնագոյն ազգաց՝ զորոց
խօսել կայ յառաջիկայսդ, չիք ինչ ուրուք մատեան բա-

բոյական, այլ առաճք ինչ և վճիռք միայն: Իսկ զբնազանցութենէ՛ որ առաւելապէս զԱստուծով և զսկզբամբ աշխարհի պարապէր, սուղ ինչ միայն և անհաւաստի զբոյցք են ՚ի միջի:

Ըստ ոմանց խոստովանէին Աստուած զոմն վեհագոյն, և ընդ նովաւ զանազան կարգս մտաւորաց ՚ի նմանէ յառաջագայեալ: Որոշէին երիս աշխարհս, զգալի, օդային և արփային. և յիւրաքանչիւր ՚ի նոսա զնէին երիս երեւելի յատկութիւնս, ձև, լոյս և շարժումն: Նմին իրի և զթիւն երեք խորհրդաւոր իմն իմանային: Իսկ ըստ այլոց, համարէին նոքա զաշխարհ համօրէն իբրև ծագումն ինչ Աստուծոյ. և Աստուած իմանային զհրեղէն տարրն ծաւալեալ ընդ բովանդակ բնութիւնս: Յորմէ և տարրացաւ առ նոսա կրակապաշտութիւն և արևապաշտութիւն, զի զարեգակն միջակէտ հրոյ կարծէին:

Համարեցան ևս կարողութիւն ունել մարդկան խօսակից լինելոյ ՚ի ծածուկ և առնուլ զինդրելին ՚ի դասուց անտի աստուածածնունդ մտաւորացն բնակաւորաց յաստեղս և յօգս կամ յերեսս երկրի, զոր և կոչէին գաղտնի գիտութիւն կամ մոգութիւն: Եւ ՚ի զանազան դրից աստեղաց խոստանային կանխագուշակ լինել մտաւորացն ազդեցութեան ՚ի կենցաղականս, որ և անուանէր ակտարք կամ քաւդէութիւն: Վասն որոյ և քան զամենայն ազգս քաղդէացիք մոլեցան միշտ ՚ի ժամադէտ և ՚ի ծննդաբաշխ ակտարս և յբղձութիւնս: Սակայն աստեղագիտութեամբն իւրեանց յառաջեցին դոքս յամենայն ազգաց՝ յաստեղաբաշխականն գիտութիւն: Ինքեանք գտին նախ ըզկարգաւոր ընթացս արեգական ընդ աստեղատունս կենդանակամարին. և առաջինք որոշեցին զմոլորական աստեղն յանմոլարից, նշանակեցին զփոփոխմունս լումնի և զմոլորակաց, և հաստատեցին զերեսին հռչակաւոր շրջանս աստեղաբաշխականս, շար, ներ և սոս, և ՚ի յոգունց իսկ արգի աստեղաբաշխից յաւետ դրուատեալ:

Առաջին ՚ի նոցանէ բերող քաղդէական գիտութեանց ՚ի Յոյնս գտաւ Պերոզ ոմն անուն, որ առ քոյրասէրն Պըտլումեաւ իբր 280 ամաւ յառաջ քան զհասարակ թուականն, և արձանաւ պատուեցաւ յաթենացոց ըստ Պլինիոսի:

Պարսից և Հայոց .

ԶՀայս և զՊարսիկս 'ի մի կարգեմք, զի ոչ գոն մեր յիշատակարանք ինչ ազգային նախնի իմաստասիրութեան, և նոյն համարի եղեալ ընդ Պարսիցն :

Ի քաղղէացւոց անցին զխոռութիւնք առ մեզ և առ Պարսիկս, զորս և բարգաւաճեցոյց այլ ոմն Զրաղաշտ՝ առ ժամանակօք Դարեհի Վշտասպեայ : Զրաղաշտիս այսորիկ կան պատգամք ինչ, 'ի բազմաց յանվաւերականս գրեալք . որպէս և Զենտ կամ Զենտավեստա և Սաղղերն անուանեալ հռչակաւոր մատեանք : Զանդիկն որ է աշակերտ Զենտ գրոցն՝ յիշատակի 'ի գիրս մեր, և առ Եզնկայ մանիքեցին ևս զանդիկ կոչի :

Դնէին սոքա երկուս արմատս հակառակս իրերաց . զմին բարւոյ սկիզբն և արարիչ, Որմիզդ կամ Որմըզդ անուն, և զմիւսն չարի՝ անուն Արհմն կամ Խարաման . և զայլ ոմն միջնորդ ընդ մէջ սոցա Միհր անուն, որ և Միթրա կամ Միթրոս¹, այն է սէր կամ Աստղիկ, և արեգակն : Զսոցին առասպելս հանդերձ եղծմամբ նոցին ունիմք և մեք տեսանել առ մերոյն Եզնկայ և Եղիշէի :

Ի բարոյական մասին իմաստասիրութեան, անմահութիւն ոգւոց և անտի կենացն հատուցմունք բարեաց և չարեաց խոստովանեալ էր առ նախնեօքն մերովք որպէս և առ Պարսս, ըստ որում երևի 'ի վէպս և 'ի պատմութիւնս : Եւ Պլատոն 'ի կատարած Քաղաքավարութեանց գրոցն 'ի մէջ առնու զառասպելական պատմութիւն կամ զպատմական առասպելս հայ դիւցազնն Էրայ կամ թէ ուղիղ ևս արդեօք ասել Արայ, որ սպանեալ 'ի պատերազմի և տասնօրեայ անարատ պահեալ 'ի մէջ դիականց, յերկոտասանին 'ի խարուկէ անտի վերակենցաղէ, և ճառէ անդ եղելոցն զհանդերձեալ զատաստանս ոգւոցն բարեգործաց և չարագործաց, և զկշիռ փոխարինի հատուցման պատուհասի և պակաց ըստ արժանի որոց գործեաց ինչ ոք յաստի կեանս : Երևի իմն 'ի վէպս յայս և յարութեան նշմարանք, կամ թէ փոփոխութեան ոգւոց՝ մարմնոց 'ի մարմինս : (Տես Բազմավէպ 1856, էջ 341, 366) :

Առաջին որ եմոյճ զկարծիս սոցա առ Յոյնս՝ եղև Ոսթան

ոմն . և են ցայսօր առ Պարսիկս Հետևողք Հնոյ իմաստա-
սիրութեան մոգաց , որ այժմ 'ի տաճկաց կէպր կամ կաւր
անուանին :

Արարացոց .

Նախնի արարացիք ևս , մանաւանդ սաբայեցիքն , ունէին
իւրեանց մոգս . և 'ի վաղ ժամանակաց զարդարեալ էին
գիտութեամբ բազմաւ , որպէս երեւի և 'ի գրոցն Յօբայ :
Այլ յաղագս սկզբան չարի 'ի վիճաբանութենէ անտի բա-
րեկամացն Յօբայ թուի թէ յոյժ միտեալք էին 'ի կարծիս
Պարսից :

Լոգման ոմն անուն յարաբացոց , զոր ոմանք Դաւթի
ասեն ժամանակակից , գրեաց առասպելս , որպէս Եսովպոս
'ի Յունաց :

Եգիպտացոց .

Յարգեցաւ մոգեանն և առ եգիպտացիս , որք և ըստ
հնութեան գիտութեանց զբազդէացուվքն ելեւել առնէին :

Ի սոցանէ ելին սկզբնատարերք երկրաչափութեան , առ
որ առաջնորդեաց նոցա հարկն որոշելոյ զչափ և զսահ-
մանս անդաստանաց իւրեանց , որք շփոթէին ստէպ յողո-
ղելոյ Նիլոսի : Զճարտարութիւննոցա և յարուեստս հնա-
րագիտութեան շարժմանց և գործեաց , վկայեն բրգունքն
և կոթողք 'ի նոցանէն կանգնեալք :

Ոչ սակաւ աջողակ էին և յաստեղաբաշխութեան . զոր
ցուցանեն նոյն բրգունք կշիռ կառուցեալք առ չորեսին
գլխաւոր կէտս երկնից , և կոթողքն՝ որ արեւային ժամա-
ցոյցք լինել կարծին : Խելամուտ էին ևս ստոյգ պատճա-
ռաց խաւարման արեու և լուսնի , և գիտէին իսկ գուշա-
կել , որպէս աւանդեն Գիողոր և Գիողինէս 'Այերտացի
կամ 'Այերտեան : Յօրինեալ էր նոցա և աղիւսակս
աստեղաբաշխականս պարագայութեան մոլորակաց և ուղ-
ղաշարժութեան նոցա և յետադարձութեան և առկայու-
թեան : Բայց ոչ սակաւ հետամուտք էին և սորբա բղձա-
պատումն քաղէութեան և մոգութեան :

Իիցարանութիւն նոցա յոյժ'նման էր պարսկայնոյն , և Ոսիրիս էր առ նոսա Որմիզդ, Տիւհին՝ Արհմն, և Որոս կամ Հորոս, որ է հուր, Միհր: Կարծի հաւանաբար թէ 'ի խորհուրդս Իսիսի կամ Իսիդեայ, զոր և ընկալան Յոյնք՝ խորհրդատօնս ասելով Ղեմետրի կամ Ելեւեանս, ուսուցանէին զմիութիւն Աստուծոյ և զինամակալութիւն, ըզհոգւոց անմահութիւն և զհատուցմունս ընդ բարեաց գործոց և չարեաց 'ի հանգերձեալ աշխարհին: Այս էին Իսիդեան և Ելեւեան խորհուրդքն թաքուն պահեալք 'ի սնապաշտ ռամկէն, և վասն թաքնութեանն այնքան բամբասեալք:

Նախկին ինամակալու գիտութեանց գտաւ առ նոսա Ադողի ոմն կամ Հերմէս. զոր յետ բազում ժամանակաց յաջորդեաց Սոփոս ոմն նոյնպէս Հերմէս անուն կարդացեալ և Տրիսմեգիստոս, այն է եռամեծ⁶: Ի սորա անուն յածին մատենեք ինչ, զորս առ ստայօդս ունին բազումք:

Այնպիսի էր համբաւ իմաստութեանն եգիպտացւոց, զի 'լիկուրգոս և Սոլոն մեծ օրէնսդիրքն Յունաց, և Թալէս, Պիւթագորաս և Պլատոն նախահարք իմաստասիրութեան նոցա, և գրեթէ ամենայն իսկ երեւելի գիտունք նոցա և բանաստեղծք ճանապարհ արարին յԵգիպտոս՝ լսել և ուսանել 'ի նոցանէ զկրօնս աստուածապաշտութեան նոցա և զիմաստասիրութիւն, և անտի անցուցին բազում ինչ առ Յոյնս: Բազումք ևս ուսմամբ և գրովք 'ի հեռատանէ աշակերտեցան նոցա. մինչև յիրաւի ասել զեգիպտացիսն վարդապետս Յունաց, և այնու բոլոր աշխարհի:

Հրեից .

Ընթերցեալ ոմանց 'ի Գործս Առաքելոց, թէ վարժեցաւ Մովսէս ամենայն իմաստութեամբ եգիպտացւոցն, պատճառս առին կարծելոյ՝ զամենայն գիտութիւնս իւրեանց յեգիպտացւոց անտի ունել Հրեից: Սակայն աստուածաբանութեան մասամբ այնչափ հեռի էին 'ի միմեանց, որչափ լլցս 'ի խաւարէ, և ճշմարտութիւն 'ի ստութեանէ: Աքանչելի սահմանք և վճիռք բարոյականք՝ զոր ունիմք 'ի խրատական և 'ի մարգարէաճառ գրոցն՝ չեն և չեն բնաւ եգիպտացի մուրացածք:

Բայց յայլ մասունս իմաստասիրութեան ոչ թուին
Հրեայք բազում յառաջադիմութիւն արարեալ մինչև ՚ի
գարձ բարելական գերութեանն: Այլ յետ այնորիկ բա-
զում ինչ առին ՚ի Պարսից և ՚ի Յունաց, և պառակտեցան
յայլ և այլ հերձուածս փարիսեցւոց, սադուկեցւոց և
յեսսեանց, զոր փոխանորդեցին ապա խորհրդաբանք կամ
ճածկագէտքն անուանեալք: Փարիսեցիք ընկալան զսոյի-
կեանցն վարդապետութիւն, մանաւանդ թէ զչնականացն .
սադուկեցիք զեպիկուրայցն, և յեսսեանք զպիւթագորա-
ցւոցն, զորոց խօսեսցուք զկնի:

Իսկ ճածկագէտ խորհրդաբանութիւն զանազանեալ էր
՚ի տեսական և ՚ի գործական: Առաջինն էր գաղտնի իմն
աւանդութիւն աստուածայնոց՝ խառն ընդ եգիպտական և
քաղդէացի խորհուրդս, և ընդ պիւթագորեան և պլատո-
նական իմաստասիրութեան: Իսկ երկրորդն էր նոյնպէս
գաղտնի աւանդութիւն, որով արուեստաբար ՚ի գործ ար-
կեալ զաստուածական անուանան և զձայնս գրոց, կարգա-
ւոր շարադրութեամբ նոցին մեծամեծս պանծային հրա-
շագործել:

Փիւնիկեցւոց .

Սանքոնիատոն՝ որ հնագոյն ասի լինել ժամանակաւ քան
զտրոյական մարտն, և Ոքոս կամ Մոքոս և Մոսքոս՝ ա-
ռաջին վարդապետ հիւլեայ, այսինքն է նիւթոյ և անհատ
և անբաժին մարմնոց, ըստ Ստրաբոնի, զոր յետոյ նշանա-
կեսցուք, սոքա երկոքեան ականաւոր իմաստասէրք էին
փիւնիկեցւոց:

Սոցա ընծայի գիւտ գրոյ, յոմանց և նաւարկութեան,
ասելով թէ սոքա եգին նախ զաստղն բնեռական առաջ-
նորդ նաւարկութեան:

Առ Եւսեբեայ կայ հատած ինչ բանից Սանքոնիատոնի
՚ի վերայ աշխարհածնութեան կամ լինելութեան աշխար-
հի. այլ բազումք անհարազատ դնեն:

Հնդկաց .

Մերկիմաստակքն 'ի մերկութենէն անուանեալք՝ էին նախնի իմաստասէրք Հնդկաց : Պարագլուխ եղև նոցա Բուդդաս ոմն , և ապա յայլ և այլ աղանդս հերձան , յորս առաջինք են բրաքմանացն և գերմանաց կամ սամանացւոց :

Ոչինչ այլ համարէին նորա զաշխարհ , քան թէ ծագումն ինչ Աստուծոյ , մանաւանդ թէ և ծաւալումն նորին ինքեան Աստուծոյ . որով և յոյժ ձայնակից քաղղէացւոցն գտանէին : Գնէին և մարմնափոխութիւն կամ հոգեփոխութիւն , որ է փոփոխումն շնչոց՝ մարմնոց 'ի մարմինս : Զայս կարծիս յետոյ Պիւթագորաս 'ի սոցանէ առ , մանաւանդ թէ յեգիպտացւոց՝ առ որս նոյն կարծիք էին , և տակաւին ցայսօր առ յուրմս Հնդկաց ընդունելի է : Գնէին զիմաստութիւն յանախտութեան և իբրև 'ի բռնի անզգայութեան , որում աշակերտեցան զկնի ստոյիկեանք : Հնագոյն մատեան նոցա է անուանեալն Վէտա , առ մեզ անճանօթ :

Ճենաց կամ Սինեացոց .

Եւ Ճենացն իմաստասիրութիւն նման յոյժ էր հնդկայնոյն յաղագս սկզբան աշխարհի և զկարծեալ անզգայութենէ հոգոյ : Փոյոս ոմն համբաւի վաղնջական իմաստասէր լեալ ճենացւոց և առաջին օրէնսդիր . զոր յետ բազում ժամանակաց յաջորդեցին Կոնփուկիոս և Մեմսիոս կամ Մէմցու : Ընտիր մատեանք առ ճենացիս են հնդեակ Գինկ , որ ճառեն զկրօնից նոցա , զբարոյականէ , զբաղաբականէ և զպատմութենէ :

Են ազգիս այսորիկ վաղեմի դիտողութիւնք աստեղաբաշխականք : Ի գիւտս տպագրութեան , հրացան փոշոյ՝ որ է վառօթ , բևեռացուցի կամ կողմնացուցի և այլոց իբրաց , կանխեցին յոյժ քան զերոսպացիս : Արհեստից և գիտութեանց խնամք 'ի հեռուստ ժամանակաց մուտ կալեալ է առ նոսա : Բայց հայրենատուր խտրանք նախնեաց , և անբակութիւն 'ի վաղնջուց սովորութեանց , և դժուարութիւն գրոյ նոցա , զի այնչափ են տառք որչափ բառք ,

ուստի և սակաւուց է ուսանել բովանդակ, այս ամենայն նահանջ մեծ արկին նոցա 'ի զարգացումն գիտութեանց :

Երովպացոց, Մաշրիտանացոց, Թրակացոց,
Սկիւբացոց և Կելտացոց .

Էին և եթովպացոց մերկիմաստակք իբր զՀնդկաց . իսկ այլով ամենայնիւ ընդ եգիպտացիս հաւասարէին :

Ատլաս առ մաւրիտանացիս կարծի յոյժ հմուտ եղեալ աստեղաբաշխութեան . և աստի է առասպելն՝ բառնալ նմա զերկինս 'ի Թիկունսն :

Որվէի, որ զանգագամ վայրագութիւն թրակացոցն զգոնացոյց 'ի մի միաբանութիւն զնոսս ժողովեալ, մինչև ասել առասպելին, թէ զհետ իւր ձգէր երգով զգագանս, գտանին ցարդ տաղք ինչ, զոր այժմ առ հասարակ խորթըս գրեն : Սմա ընծայի և կարծիք հրով վախճանելոյ տիեզերաց և 'ի հրատէ անտի նորոյ աշխարհի ծնանելոյ, աստեղաց մի մի աշխարհս գոլոյ, և լուսնի երկիր աստանդական, լերամբք, ծովուք և քաղաքք յօրինեալ : Բայց հնագոյն քան զՈրփեա են կարծիքդ, յասիացոց և յեգիպտացոց առեալ և 'ի Յոյնս տարածեալ : Կարծեցաւ ումանց թէ չիք ոք եղեալ Որփեա կամ Օրֆեա, այլ այդ Արիֆ ձայն արաբացի է, ասեն, որ առանց ինչ ուրուք գիմի զիմաստունն յայտ առնէ :

Աստուածն սկիւթացոց էր Չամուլքսիս, ընդ որում յետ մահու ակն ունէին երթալ երջանկանալ : Այս էր նոցա իմաստասիրութիւն :

Կելտք կամ կելտացիք ⁷ կոչէին յոլով և մեծամեծ ազնիք, ոչ յաւետ հիւսիսականքն միայն Եւրոպէի, այլ և գերմանացիք, գալլիացիք, բրիտանացիք, սպանիացիք, լիւրիկեցիք, պաննոնացիք, գետացիք և մասն ինչ հնոյն իտալիայ : Իկք կելտաց էին Տևտաս, Էս, Տարանիս, Ոգին, Տուխատոն և Ման : Գրուիդք էին նոցա 'ի քուրմն և յիմաստասէրս, ախտարմուք իբրև զարեւելայս : Հաւատային 'ի յոյս հատուցման և տանջանաց յետ աստեացս վճարելոյ . սակայն ոմն այսպէս և ոմն այնպէս : Ի բերդաձս Ոսիանի քերդողի կելտացոց, ոգիք հրաժարելոցն երևուց թանան բազում ուրեք իբրև ընդ ամսոյ շոյկով :

7088-52

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԻՆ ԻՄԱՍՏԵԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՅՈՒՆԵՑ

Գաղթականքն զորս ինաքոս և Դանաւոս և Կեկրոփս յեգիպտացւոց և Կադմոս ՚ի փիւնիկեցւոց ածին յերկիրն Յունաց, առաջինք եղեն ՚ի հրահանգել գյուռնական ազգն՝ զերբեմն վայրենին: Ի միջոցի աստ է առասպելապատում իմաստասիրութեանն ժամանակ, զոր քերդողքն և բանաստեղծք երգէին ազգի ազգի նուագօք. յորս հնագոյն ճանաչին Ղինոս վարդապետ Որփէի, Հերակլի և Թամիրայ. Մուսէ՛ զոր ոմանք զնոյն ինքն Մովսէս կարծեն, Ամփիոն, Եւմոլպոս, Մելամպոս, և Արիստէոս, որ այժմ առ մեօք անուանք միայն են: Սոցա զհետ եկին Եսիոզոս և համբաւատենչն Հոմերոս, որոյ քերդածք շտեմարան ամենայն գիտութեան և իմաստութեան հռչակէին երբեմն, իսկ այժմ առ բանիբունան արդարապէս հաշուին անհամեմատ սքանչելիք միայն և ծայր քերդութեան, և Հոմերոս գլուխ և պսակ բանաստեղծից: Սակայն քերդողք, մանաւանդ յետինք, ոչ առանձին դաս իմաստասիրութեան կացուցանեն. զի կամ զոր ընկալան յազգէն՝ զայն պահեն, և կամ ՚ի պաճոյճս բանի և առասպելեաց զարդարեալ խանգարեն: Իսկ կարի նախնականացն անյայտ և առասպելախառն զրոյցք և եթ ՚ի միջի կան:

Բայց բարգաւաճութիւն գիտութեանց և սէր՝ ծայրս արձակեաց առ նոսա իբրև վեց հարիւր ամառ յառաջ քան զմեր հասարակ թուականս, յորում ժամանակի և համբաւաւորքն ՚ի նոսա իմաստուն անուամբ պատուեցան: Եթութանց միայն եղաւ անունդ, Թալէսի միլետացւոյ, Սոլոնի աթենացւոյ, Քիլոնի լակոնացւոյ, Պիտտակոսի միտիլենացւոյ, Բիասայ պրիենեցւոյ, Կլէոբուլոսի լինդացւոյ և Պերիանդրի կորնթացւոյ: Բայց երկու յետինքդ նենդաւ և բռնութեամբ յափշտակեցին զանունդ, քան թէ վաս-

տակոց փոխարէնս ժառանգեալ: Վասն որոյ ապա և Հել-
լէնք 'ի մեհէնի դելփականն Ապոլլոնի արձանագրեցին ըզ-
տառդ E Ե, որ և առ նոսա հինգ նշանակէ, առ 'ի ցուցա-
նելոյ՝ այնչափս և եթ համարել նոցա 'ի կարգ իմաստնոց:
Սակայն յաւելան յոմանց 'ի նոսա և Անաքարսիս յազգէ
սկիւթացի, Փերեկիդէս սկիւրացի, Եպիմենիդէս կրե-
տացի, և Միսոն՝ զոր ոմանք լակեդեմոնացի ասեն, այլք
արկադացի, և կէսք կրետացի:

Չերկու մասունս իմաստասիրութեան՝ զբարոյականն և
զքաղաքական առաւել պայծառացուցին սոքա, օրէնս-
դրութեամբք և կարգաւորութեամբ պետութեանց, և
պէսպէս խրատուց և բարոյական առածից քարոզութեամբ.
որում ոչ սակաւ օգնեաց և Եսովպոս մերձաւոր ժամանա-
կաւ՝ առակաւոր իւրովքն բարուախօսութեամբք: Թալէս
միայն պարապեցաւ յերկրաչափութիւն, յաստեղաբաշ-
խութիւն և 'ի բնազննութիւն. և հիմնարկ յոնիական կամ
լաւ ևս յունական դպրոցին, յորմէ ելին ապա այլք առ
հասարակ, որպէս առաջիկայդ ցուցանէ:

Յոռեակս և կամ Յոնիակս դպրոց .

Թալէս հայրենեօք 'ի Միլետոս քաղաքէ Յոնիոյ, յեա
երկար պանդխտութեանց յԱսիա, յԵգիպտոս, 'ի Փիւնի-
կէ և 'ի Արետէ, դարձ 'ի հայրենիսն արարեալ՝ եղանդ ա-
թոռ վարդապետութեան, ուսուցանել զոր ինչ միանգամ
ճանապարհորդութեամբ իւրով և ջանիւ տեղեկացեալն
էր. և այսպէս սկզբնաւորեաց զառաջին աղանդն, որ յա-
նուն տեղւոյն յոնիական կամ յունական յորջորջեցաւ:

Ծանեաւնա յաշխարհի գերագոյն զոմն էիցս պատճառ-
եգիտ յերկրաչափութեան զանազան տեսութիւնս. դի-
տեաց և գուշակեաց զխաւարմունս լուսաւորաց. բաշխեաց
զերկինս 'ի հինգ գօտիս, և եցոյց զհասարակածն. զամն՝
առ իւրե անյայտ և անստոյգ 'ի Յոյնս՝ սահմանեալ կար-
գեաց յաւուրս երեք հարիւր վաթսուն և հինգ. յայսնեաց
զփոքր արջն. և յաւետ իմն ջան տարաւ բնախօսութեան,
յորում զջուրն դնէր նախասկիզբն ամենայն էից:

Յաջորդեաց զնա 'ի վարժարանին Անաքսիմանդր նոյն-
պէս միլետացի, հնարող ժամացուցից, գնաոյ, արեացու-

ցակ սլաքի , և աշխարհագրական տախտակաց : Սկիզբն ի-
րաց եգ զանհուն , որով Արիստոտէլ իմանայր զԱստուած ,
իսկ կիկերոն զանհուութիւն բնութեան :

Չհետ նորա յարեալ Անաքսիմենէս , նմանաբար և սա
միլէտացի , որ առաջին ճարտարեաց զարեային ժամացոյցն ,
և զօր եգ սկիզբն ամենայնի :

Սմա յաջորդեաց Անաքսագորաս կլազոմենացի , որ միտք
ասացաւ՝ վասն քան զամենեսեան յայտնագոյնս խոստո-
վանելոյ միտս իմն աստուածային , տիեզերաց յօրինիչ :
Չամենայն ինչ միախուռն ասաց լինել 'ի սկզբանէ , և մը-
տացն որոշել զնոսա և յարդարել՝ համահաւաքեալ զնմա-
նասեր մասունսն , որ հրեղէն , որ օդային , որ ջրական և որ
հողեղէն . զոր և Նմանամասունս անուանակոչեաց : Ժբխ-
տեաց զաստուածութիւն արեգական և զլուսնի , և զայլոց
լուսաւորաց , որով և յաթենացւոց անտի ընկեցաւ յօտա-
րութիւն՝ յետ հարուստ մի ամաց վարդապետ և մտերիմ
լինելոյ Պերիկլի :

Ընդ սորա տեղակալեաց յաթէնս Արքեւայոս բնագէտն
կարդացեալ . վասն զի նախ ինքն տարաւ անդր 'ի Յունիոյ
զբնազննականն գիտութիւն , և ուսոյց 'ի դպրոցի , յոր և
Սոկրատէս յաճախ երթեկէր :

Սոկրատեսն դպրոց .

Սոկրատէս ծնեալ յԱթէնս 467 ամաւ նախ քան զհա-
սարակ թուականս՝ 'ի Սոփրոնիսկոսէ արուեստիւ քանդա-
կագործէ և յԱրետեայ մանկաբարձէ , թէպէտ և աշա-
կերտ էր Արքեւայոսի , 'ի մի կողմ՝ ծրարեալ զբնաբանու-
թիւն , ետ զանձն բոլորովն 'ի բարոյական իմաստասիրու-
թիւն , որոյ և հայր իսկ և նախագահ վարդապետ ճանաչի
առ Յոյնս :

Բազում երախտիք են սորա և առ բանականն արուեստ .
որ մեծ ևս յառաջադէմ ընթանայր առ հնովքն , եթէ
սորա օրինակին և խրատուցն քաջ զհետ կրթեալ էին :
Չկանայր սա և սակեր զանձնէ ոչինչ գիտել , զի զամբար-
տաւանութիւն ամենագէտն յոխորտացելոց և զամենայնէ
յախուռն վիճողաց՝ իւրով չափաւորութեամբն յամօթ ա-
րացէ : Եւ էր ուրեք զի տարակոյս մի առաջի արկեալ մե-

ճանուն բանամարտիցն, և էր զի այլ իմն, և մերթ զայս և մերթ զայն հարցանելով զնոսա, ստիպէր տագնապէր ճշգրիտ սահմանել զբառս իւրեանց, և մանր համար տալ զգաղափարաց իւրեանց, իջանել յընդհանուր և ի տարտամ սկզբանց յորս ճոխանային՝ ի մասնաւորս և յատուկս: Եւ այսպէս անհնարին ՚ի նեղ արկեալ զնոսա՝ բռնադատէր խոստովանել ակամայ զտգիտութիւն իւրեանց:

Սրինակ զայս ուսոյց նա զուղիղ արուեստն բանական. ոչ զայն մասն և եթ՝ որ աւանդէ զօրէնս ցուցանելոյ զճըշմարտութիւն, այլ և զվերլուծականն՝ որ ՚ի գիւտ նորին առաջնորդէ: Քանզի լաւագոյն շաւիղ գիւտի ճշմարտութեան այն իսկ է զոր նայն գնայր. սկիզբն առնել ՚ի խոհական երկբայութենէ, և ոչ մի ինչ ճշմարիտ համարել՝ մինչև յայտնի ապացոյցք վկայեսցեն. որոշել նախ զպայման ամենայն խնդրոց, մեկին սահմանել զբառսն և քննել զոր ՚ի նոսա գաղափարք. յամենայն քննութիւնս ոսն ոսն յառաջ խաղալ ՚ի մասնաւորաց յընդհանուրս, և մի երբէք ընդ հակառակն:

Բայց Սոկրատէս ոչինչ եթող իւր մատեան. և վարդապետութիւնք նորա ընաւին անհետ լինէին, եթէ աշակերտք նորա Քսենոփոն, Կերեսա և Պլատոն չէին պէտարարեալ աւանդել մեզ ՚ի մատեանս իւրեանց:

Հասեալ սորա յեթեանասուն ամ կենաց իւրոց, զբարտեցաւ դիցն լինել անարգու. քանզի մի Աստուած դաւանեալ, ուժգին կշտամբէր զառասպելեալ տուփանս և ըզշամբշութիւնս աստուածոցն: Առ այնու դարձեալ թէ և զմանկունս ՚ի ծնողացն քեցէ, իբր ՚ի մանկատուփութեան աղագս⁸. քանզի խուռնընթաց դիմէին համբկացն դասք ՚ի ըւր նորա: Եւ այսպէս պարտաւորեցաւ յաթենացւոց ըմպել մոլախինդ. յորմէ թէպէտ դիւրին էր նմա ճողովորել՝ փրկանաւորեալ զանձն արծաթոյ բարեկամացն՝ զոր մատուցանէին, կամ՝ փախստիւ՝ զոր պատրաստեալ էր նմա Կրիտոն աշակերտն, կամակար յանձն առ զմահ դիւցազնաբար: Եւ բազում ինչ անխռով անձամբ առ աշակերտսն ճառեալ զանմահութենէ հոգւոյ և զհանդերձեալ երանութենէ արդարոց, մեռաւ խաղաղութեամբ:

Բարում եղեն սորա աշակերտք, յորոց յուլիք յարուցին ապա այլ և այլ աղանդս. որպէս Եւկլիդէս զմեզարեանն՝ որ կոչեցաւ և վիճական և հակաճառական. Փե-

դոն զելիսականն , յորմէ ել երեսորիականն . Պլատոն զակադիմեանն , յորմէ սերեցաւ ապա ճեմականն . Սնտիսթենէս զչնականն , որ ընծայեաց ապա զստոյիկեանն . Արիստիպպոս զկիւրենեանն կամ զՆշտական , որ մասամբ իւր սկիզբն ետ եպիկուրականին : Զայսմ՝ ամենայն ազանդոց նշանակեսցուք ինչ ինչ առանձինն :

Մեզարեան աղակի .

Եւկլիդէս մեզարացի , ոչ ալեքսանդրացին՝ որ իբրև յետ դարու հռչակեցաւ երկրաչափական տառիքն , այնպէս հարաւ ՚ի փիտուլթեան , զի իբրև մահուչափ արգելին մեզարացիք մի ումեք կոխել յԱթէնս վասն մարտի պատերազմաց յարուցելոց ընդ միմեանս , առեալ զինքեամբ տարազ կանացի՝ զամենայն գիշերս գնայր լսել զՍոկրատ :

Քան զամենայն ինչ զբանականն արուեստ , մանաւանդ թէ զհակաճառութիւն բարգաւաճեցոյց , յօժարեալ յայն՝ ոչ այնչափ յանկեղծ ուսմնասիրութենէ ճշմարտութեան , քան թէ ՚ի մարմնաջանաց բանականութեան . մինչև զդրպրոցն զոր կառոյց յիւրում գաւառին , և յառաջ ՚ի տեղւոյն մեզարեան անուանէր , վասն վիճող բնութեանն կոչեցաւ զկնի վիճական : Եւ քանզի վիճաբանութիւնքն լինէին առաջարկութեամբ և պատասխանատուութեամբ , աստի հակաճառական ևս յորջորջեցաւ :

Յաջորդեաց ընդ նորա Եւբուլիդէս՝ հնարող բազմապատիկ իմաստակութեանց , որոց և զանազան այլանդակ անուանս կարդայր , խաբու , դրուժան , զանխուլ , քոշաւոր , դիզան , եղջերիկ , ճաղատ . ասի և վարդապետ լեալ Դիմոսթենի իշխանի պերճախօսացն հելլենացոց : Զկնի նորա յարեան Սլէքսինոս , Եւփանդ , Ապոլոնիոս , Դիոդոր կրոն , Իքթիաս , կլինոմար և Ստրիպոն , անխոնջ և կարկաչող վիճաբանք յաջ և յահեակ կոտորելով զամենայն ինչ , յորմէ և իմաստակ անուն ժառանգեցին :

Երևանի և Երևոտրիական աղանդ .

Փեդոն ելիսացի , մի 'ի սիրելի աշակերտացն Սոկրատայ , երաց դպրոց՝ որ նախ անուանեցաւ ելիսական , յորում և փոխանորդեաց զնա Պլիսթենէս . և անցեալ ապա 'ի Մենեղեմ երևոտրիացի , կոչեցաւ երևոտրիական . և զնա փոխանակեաց Սակլեպիարէս : ՉՄենեղեմէ և զՍակլեպիարեայ պատմի , թէ առ աղքատութեան իւրեանց և ուսման սիրութեան զցերեկ իմաստասիրացն ունկնդրութեան պարապէին , և զցայգ աղային յերկանս 'ի պաճարանս պարենի :

Ակադիմեան աղանդ .

Յաշակերտս Սոկրատայ գերահռչակ գտաւ Պլատոն , ծնեալ յԱթէնս 429 ամաւ յառաջ քան զՏասարակ թըւականս : Յետ մահուն Սոկրատայ ել նա շրջել . եկն յիտալիա լսել 'ի պիլութագորեանց . զնաց և յԵգիպտոս հարցանել զբուրման : Դարձեալ 'ի գաւառ իւր՝ կառոյց անդ դպրոց 'ի տեղի ուրէք 'ի ներքոյ հովանաւոր ծառոց , որ յանուն տեառնն Եկադիմոսի անուանեցաւ . նախ Եկադիմիա , և ապա Ակադիմիա :

Մշտնջենաւոր ասաց զնիւթ , բայց անկազմ և անկերպարան , և խառն 'ի խուռն վարեալ , և ապա յԱստուծոյ ածեալ 'ի կարգ և 'ի կերպարանս ըստ յաւիտենական գազափարին , զոր ոմանք ինքնուրոյն գոյացութիւն իմացան , և ոմանք զաստուածեղէն բանն կամ զօրինակն պատկերացեալ 'ի միտան Աստուծոյ : Եգ աշխարհի հոգի մշտնջենաւոր , ամենայնի վարիչ ըստ Աստուծոյ տեսութեանն : Բայց 'ի վեհագունէս աստի Աստուծոյ՝ կարգեաց այլ ևս կրսերագոյնս աստուածոց , և զևս աստուածազարմն կամ զիւցազունս : Նոյնպէս աստուածածնունդք էին ըստ նմա և ամենայն հոգիք մարդկան , և նմին իրի մշտնջենականք և անմահք 'ի բնէ . սակայն 'ի մարմինս արգելեալք՝ կորուսեալ իցեն կամ նսեմացուցեալ զառաջին տիպան կամ զտեսական , զորս հարկ է ստանալ վերստին հոգեւորական վարուք հայեցողութեան կամ խոկման , առ 'ի միւսանգամ

նմանող Աստուծոյ լինելոյ և դառնալ առ նա յետ մահու : Աւանդէ Եզնիկ մերս վարդապետ , թէ « Զաստուածեղէն շունչն (մարդկան) և նա իբրև զառաջինն փոփոխելիս 'ի մարմնոց 'ի մարմինս համարէր , մինչև 'ի սողունս անգամ և 'ի ճճիս » : Զայս մարմնափոխութիւն 'ի պատիժ և 'ի քաւարան մեղաւորաց դնէ Պլատոն . և նախ յարանց փոխին ասէ 'ի կանայս , և 'ի կանանց յանասունս , եթէ չգան յուղղութիւն . իսկ եթէ 'ի զգաստութիւն դառնան , յաստեղս երկնից վերառեալ դասին :

Ի պլատոնական դպրոցին յաջորդեցին կարգաւ Սպեսիպպոս քեռորդի նորա , ապա Քսենոկրատէս⁹ , Պոլեմոն , Կրանչոր , Կրատէս , որք անփոփոխ պահեցին զվարդապետութիւնս նորին , վասն որոյ և նախնի ակադիմիայն սորօք յօգանայ :

Բայց Արկեսիլայոս յաջորդ Կրատէսի եմոյժ անդր ոչ սակաւ փոփոխութիւն , և ձեացոյց զմիջին ակադիմիայն , յորում յաջորդք եղեն նորա Լակիդէս , Եւանդր և Եգեսիոս :

Զկնի ապա կարնէադէս յաջորդ Եգեսիոսի արար այլ ևս փոփոխութիւնս , և կազմեաց զնորն ակադիմիա , յորում փոփոխեցան ընդ նորա կլիտոմաք , ապա Փիլոն ոմն , որոյ եկեալ 'ի Հռոմ 'ի պատերազմին Միհրդատայ՝ ստացաւ իւր աշակերտ և զկիկերոն . և հուսկ յետոյ Անտիոքոս ասկալոնացի , որում և կիկերոն և Ատտիկոս լսող եղեն յԱթէնս :

Առաջին անմիաբանութիւն երից ակադիմեան ուսմանցս էր 'ի վերայ ստուգութեան մարդկային գիտութեանց : Զի որովհետեւ է ինչ որ անընդմիջաբար զգայութեամբք ուսանիմք , և է ինչ որ մտաւորական խոկմամբ , զսա յետինդ յատուկ ասէր Պլատոն ծնող ճշմարիտ գիտութեան և ստուգութեան , իսկ զզգայութիւնս՝ կարծեաց և հաւանականութեան միայն : Արկեսիլայոս ընդ հակառակն՝ ոչ ինչ հնար է ասէր գիտել , և իրաց իսկ բնութիւն չտանի զճշմարիտ գիտութիւն . և կարնէադէս , թէ գոյ արդարև 'ի բնութեան իրաց ճշմարտութիւն , բայց մեզ անհասանելի :

Յարեաւ և այլ աղանդ պլատոնական 'ի յետին ժամանակս՝ ասացեալ Պլատոնեանց կրսերաց , զորոց զկնի :

Ճեւակասե կամ Արիստոտելեան աղակոյ .

Արիստոտէլ որդի Նիկոմաքի բժշկի՝ ծնաւ 'ի Ստագիրա 384 ամաւ յառաջ քան զԲրիստոս : Աշակերտեցաւ Պլատոնի, որ կոչէր զնա հոգի և միտք իւրում վարժարանին : Փիլիպպոս մակեդոն խնդրեաց զնա 'ի վարժապետ Ալէքսանդրի մեծի, ընդ որում եկաց ամս ութ . որ և ասէր 'ի հօրէն զկեանսն ունել, և յԱրիստոտելէ զբարւոյր կեանսն : Մինչդեռ Քսենոկրատէս ուսուցանէր յԱկադիմիայն, ինքն դարձ արարեալ յԱթէնս եբաց դասատուն 'ի վարժարանին կառուցեալ 'ի Պերիկլէայ երիտասարդանոց մարմնոյ կրթարանաց և զինուորական հրահանգաց : Եւ քանզի ճեմելով ուսուցանէր նա անդ, աշակերտք նորուն անուանեցան ճեմականք, և յոյն ձայնիւ պերիպատիկեանք : Սակայն են որ զնոսա յայդ անուն ասեն կոչեցեալս 'ի ճեմելեաց վարժարանին, զոր ճեմարանն ձայնէին :

Վարեաց զդպրանոց իւր ամս երեքտասան . և ապա 'ի զրպարտութենէ թշնամեաց փախուցեալ 'ի Քիալկիս, եթող անդ ընդ իւր զԹէոփրաստոս երեսացի, որում յաջորդեաց Ստրատոն լամիսակեցի, ապա 'Լիկոն տրովացի, Արիստոն կէացի, հուսկ ապա Կրիտոլայոս և Գիոդոր : Բաց 'ի սոցանէ 'ի նախնի ճեմականաց են համարի Եւդեմոս և Հերոնիմոս հռոգացիք, Փանիաս երեսացի, Գիկեարք մեսանացի, Արիստոքսէն տարենտացի, Դեմետրիոս փալերեան և Երասիստրատ կէացի բժիշկ և անդամազնին :

Արիստոտելէս այր մեծ և ըստ արժանի գերահամբաւեալ 'ի գլուխ անձուկ դասակարգի տիրապէս գիտնաւորաց և ուժաւորաց ոմանց յիմաստասիրութեան, իւրով ընդարձակամտութեամբ և սուր հանճարով հաս կալաւ գրեթէ զբովանդակ արուեստից և զգիտութեանցն հոյլս, զբերդողականն, զճարտասանականն, զբանականն, զբնազանցականն, զբարոյականն, զքաղաքականն, զբնազնականն, և մանաւանդ զկենդանաբանութիւն, յորում Ալէքսանդրի օժանդակելովն զնոութիւնս և գիւտս 'ի վեր երեւցոյց, արդեաց իսկ սքանչելիս ¹⁰ :

Առաջին եղև որ ընդ գրով արկ զբանականն արուեստ,

Թէպէտ և առաւել 'ի հակաճառական մասին պարապեալ քան 'ի վերլուծականն, և ուսուցեալ յաւէտ զօրէնս ապացուցանելոյ զճշմարտութիւն քան թէ գտանելոյ զայն: Սակայն արգարանայ այնու զի որովհետև իմաստակացն պատիր արուեստք զօրացեալ էին յոյժ 'ի ժամանակին, կարևոր քան զամենայն դատեցաւ ուսուցանել զյեղանակ պատերազմելոյ ընդ նոսա և յաղթահարելոյ: Բայց և յայսմ բաւական է 'ի պարծանս անուան իւրոյ հրաշալին այն և խորին առած, թէ Չիք ինչ 'ի միտս մինչ չև եղեալ 'ի զգայութեան. զոր դաւանեցին աներկբայաբար և Արիստիպպոս, Եպիկուրոս և Զենոն կիտտացի և Գպրոցականք. թէպէտ ոչ նա և ոչ սոքա կարացին զամենայն հետեանս ուղիղ հանել վերլուծաբար յառածէ առաի, որոյ զօրութիւն և պիտանութիւն բացայայտի յայժմու բանական արուեստս. զի 'ի վերայ նորա հիմնի ամենայն ողջախոհիցն իմաստասիրութիւն:

Բանական արուեստի և այլ իմաստասիրական մատենանք բազում են նորա, զորոց ցանկ երկարատող հիւսէ Գիտգինէս լայերտացի: Այնմ ամենայնի ժառանգ եթող ըզթօնփրաստոս, յորմէ կտակաւ անցին առ Նելէոս և առ ժառանգս նորուն. որոց երկուցեալ թէ զուցէ զբաւեսցեն զնոսա թագաւորքն Պերգամայ, և տարցին 'ի մեծ մատենադարանն զոր 'ի կողմանց կողմանց ժողովէին անդր ժիրաժիր փութով, թաղեցին զնոսա յերկիր, ուր ապականեցան ըստ բազում մասանց: Հանեալ անտի յետ հարիւր երեսուն ամի, վաճառեցան Սպելիկոնի տէացւոյ. որ 'ի քրմաց իւրոց և ըստ մտի իրամակարկատ արար զայնս: Զնոյն արար յետոյ և Տիրանիոն քերական, որում աւանդեցան 'ի Ղուկիոսէ Սիլլայէ. որոյ 'ի պարտութիւն մատնեալ զաթենացիս՝ ընդ այլ աւարն և զայնոսիկ տարեալ էր ընդ իւր 'ի Հռովմ: Որպէս զիարդ և էինն խաթարեալք և եղծեալք՝ զառաջինն 'ի լոյս ընծայեցան յԱնդրոնիկէ հռոգացւոյ. որոյ 'ի կարգի եղեալ զբանականն, զբարոյականն և զբնախօսականն, իբրև ետես եթէ են և մատենանք ինչ որ ճառեն զէակէ սեռականաբար, չգիտելով յոր դաս կարգել զնոսա, եղ զհետ բնախօսականացն, և անուն կոչեաց նոցա յետաբնական կամ բնազանցական, յորմէ սկիզբն կալաւ բնազանցութիւնդ անուն, ընծայեալ յետոյ այնմ մասին իմաստասիրութեան՝ որոյ է զհոգեղէն գոյացութեանցն ճառել:

Կիևիկեան կամ Շերակեան աղանդ .

Կիևիկեանն աղանդ էառ զանուն նախ 'ի տեղւոջէն , ուր Անտիսթենէս կանգնեաց զդպրոց իւր , հուպ 'ի մեհեանն Հերակլի արտաքոյ Աթենայ Կինոսարգէս կամ Կինոսարգոս անուն , որ այն ինքն է շուն սպիտակ կամ երագ ¹¹ , և ապա 'ի շնական ցոփութենէ և 'ի խածանողութենէ , որ սովորութիւն էր այսր աղանդոյ ¹² :

Ի վարդապետութեանցն Սոկրատայ այն առաւել հաճոյական թուեցաւ Անտիսթենի ¹³ , որ ինչ հայեր 'ի վըշտամբերութիւն և 'ի կենցաղականացս ամենայնի արհամարհութիւն : Բայց յանչափս ձգեալ զայս վարդապետութիւն , ետ զանձն ոչ 'ի կամաւոր աղքատութիւն միայն , այլ բնաւ իսկ 'ի գծութիւն հատաւ , յաւելեալ 'ի նոյն և զանպատկառութի , զոր նա ինքն աղատութիւն անուանէր :

Նշանաւոր հետեւողք եղեն աղանդոյս Իիոգլինէս սինոպեցի ¹⁴ , Մոնիմոս , Ոնեսիկրիտոս , Կրատէս թերագի ¹⁵ իպարքեաւ կնաւ իւրով , Մետրոկլ , Մենիպպոս և Մենեգեմ :

Ստոյիկեան աղանդ .

Զենոնի կիտոացոյ 'ի կիպրացոց՝ որ առ ժամանակս ինչ աշակերտեցաւ Կրատեսի , տաղտուկ թուեցաւ շնական գծութիւնն և անպատկառութիւն , մանաւանդ իբրև 'ի լուր մատեաւ իմաստասիրաց այլոց աղանդոց , Իիոգորի Կրոնի և Ստիլպոնի մեգարեանց , Քսենոկրատեայ և Պոլեմոնի ակադիմեանց : Վասն որոյ պահեալ զխստամբերութեանն վարդապետութիւն շնական , և զայլն ամենայն մերժեալ , յարոյց նոր դպրոց 'ի դահլըճի միում՝ որ համբաւաւոր էր նկարուք Պոլիգնոտեայ . և ատի աշակերտք նորա առ Յոյնս ստոյիկեան կոչեցան , այսինքն սրահական :

Անդանօր յաջորդեաց նմա Կլէանթ՝ զոր առ թանճրամտութեանն էլ ձայնէին աշակերտակիցք նորա . բայց ապա պնդապէս ջանիւ ուսմնասիրութեան կարող գտաւ տալ նոցա պատասխանի , թէ Այն էլ եմ՝ որ ես միայն եմ բա-

ւական տանել զբեռն Չենոնի: Զհետ սորա յարեան Քրիստիպոստոս, Զենոն տարսոնացի, Դիոզինէս սելեկիացի, Անտիպատրոս սիդոնացի, Պանեատիոս հռոդացի և Պոսիդոնիոս ապամէացի: Ստոյիկեան էր ՚ի յեանոց և Եպիկտետոս¹⁶, որոյ խեցեղէն ճրագարան իբրև գանձ ինչ ցանկալի վաճառեցաւ, ասեն, երեք հազար դենարի. թերևս կարծելով գնողին թէ ՚ի լոյս նորա ճարտար իմաստասիրեացէ իբրև զԵպիկտետոս: Մատեան մի սորա կայ մինչև ցայսօր, ոչ իւրով զբուլթեամբ, այլ Փլաբիոսի Արրիանոսի աշակերտի իւրոյ, որ զխրատական վարդապետութիւնս նորա ՚ի մի հաւաքեալ գրեաց:

Ստոյիկեանք յոյժ հպատակեցին հակաճառութեան, զոր և օրինակէին ՚ի փակ բուռն. որպէս և զճարտասանութիւն՝ ձեռին պարզելոյ. և կարի նրբախօսք էին. բայց բազում այն էր՝ զի նրբութիւն նոցա յարուեստ իմաստակացն դառնայր, զոր ՚ի մեզարեանց անտի ուսեալ էր Զենոնի:

Ի բարոյականին զառաքինութիւն միայն համարէին բարի, և չար զախտս և եթ, զայլն ամենայն անզանազան, անխտիր և ումպէտ ասելով: Կամէին զիմաստունն ազատ ամենեին յախտից գոլ, զի սոքա հակառակ են, ասէին, առաքինութեան: Ճանաչէին մի միայն Աստուած, բայց հոգի աշխարհի զնա գնէին, և ընդ կոյր բախտին իշխանութեամբ անկեալ. դովին և եթ որոշեալք ՚ի պլատոնեանց, որք զհոգի աշխարհիս արտաքոյ աստուածայնոյն գնէին: « Ոմանք ՚ի նոցանէ, ըստ մերոյն Եզնկայ, ՚ի հրոյ էութենէ ասեն զբնութիւն աշխարհիս, վասն զարեգակն առաւել զարմանալի համարելոյ և զբնութիւն հրոյ սաստկագոյն իմանալոյ: Եւ հայեցեալ ՚ի միտս, թէ զամենայնէ մտօքն նկատել մարթեն, վասն այնորիկ զմիտս Աստուած համարեցան, իբրև զչունչ երկնից և երկրի և ամենայնի որ ՚ի նոսա, և աչս զլուսաւորան: Եւ զմարմին իբրև զայլն կորրստական համարին, և զչունչան փոփոխելի ՚ի մարմնոց ՚ի մարմինս »:

Կիւրեակեան աղանդ .

Հակառակ ամենեւին Անտիսթեանի էին վարդապետութիւն և վարք Արիստիպպոսի՝ ազգաւ 'ի Կիւրենեայ Ղիբիոյ . և զարմանք են զի 'ի միոյ դպրոցէն Սոկրատայ ելին երկու աղանդք այսչափ հակառակք : Չամենայն երջանկութիւն եղեալ Արիստիպպոսի 'ի հեշտութեան միայն , զայն խնդրէր յամենայնի , կենցաղ վարելով հեշտակեաց . ուստի և աղանդոյ նորա 'ի Յոյնն՝ անուն կոչեցաւ Հեշտական : Փոխանորդեաց զնա որդի դասեր իւրոյ Արեւոեայ՝ նոյնպէս Արիստիպպոս անուն . յորոյ աշակերտացն էր և Թէոդորոս ոմն , որ 'ի ցովութիւն անդր յաւել և զյայտնի ամագարշտութիւն՝ համարձակ ուրանալով զէութիւն գերաբուն էին . յորմէ և անաստուած յորջորջեցաւ : Ընդ սորա յաջորդեաց Անտիպատրոս , ապա Եպիտիմիդէս , Պարերատէս , Եգեսիաս և Անիկերիս :

Եպիկուրեան աղանդ .

Եպիկուրոս Նէոկլի որդի ծնեալ իւր 540 ամաւ յառաջքան զհասարակ թուականս 'ի Գարգեսիոն գիւղ մօտ յԱթէնս , թէպէտ և ոչ ումք աշակերտեցաւ 'ի Կիւրենեանց , մանաւանդ թէ և պարծէր ևս ոչ զոք ունել վարդապետ , սակայն ընկալաւ զնոցա առածն , ծայր երջանկութեան զհեշտութիւն ասել : Այլ սա յաւելոյր զինի թէ հեշտութիւն մեծ անգորրութիւն հոգւոյ է , և զայն չիք ունել առանց ողջախոհութեան և այլոց առաքինութեանց . և ինքն 'ի վարս իւր չափաւոր էր , պարկեշտ և հրահանգ¹⁷ : Բայց ոչ այնպիսի գտան աշակերտքն , որ եպիկուրեան անուամբ՝ արդեամբք և կրօնիւք գրեթէ առ հասարակ Հեշտականք եղեն :

Եպիկուրոս զառաջինն վարեաց զիւր գպրոց 'ի Միտիլիդէս . ապա 'ի Ղամիսակոն , և յետոյ 'ի գրախտի ուրեմն առերի Աթենայ , զոր գնեաց 'ի նոյն պէտս : ՅԱթէնս փոխանակեցին զնա Հերմաքոս , Պոլիստրադոս , Դիոնիսիոս և Բասիլիդէս . 'ի Ղամիսակոն Մետրոդորոս , Պոլիենոս և Ղևոնդիոս :

Եթող կանոնս ինչ բանական արուեստի, զոր և վասն այնորիկ ակորթեաց կոչել կանոնական: Երիս զնէր իրաւադատս կամ միջնորդս ուղղադատութեան. զգայութիւն, նախագիտութիւն և հեշտութիւն կամ ցաւ: Ի զգալիս զգայութիւնք ինքնին ոչ խաբեն, ասէր, և որ անտի յառաջ գան կարծիք՝ ճշմարիտ են կամ սուտ, եթէ համաձայն և կամ հակառակ իցեն վկայութեան զգայութեանց: Յիմանալիս հիմն ամենայն ստուգութեան զնէր զպայծառ ծանօթութիւն իրին և զճշգրիտ սահման: Ի գործնականս կամ բարոյականս պատուիրէր սիրել զհեշտութիւն՝ որ 'ի ցաւոց անմասն իցէ, և փախչել 'ի ցաւոց՝ որում՝ ոչ ինչ հեշտութիւն լծորդիցի. բայց հրաժարել 'ի դոյզն հեշտութենէ՝ որ մեծին խափան լինիցի, և տանել փոքու ցաւոց՝ առ 'ի մեծաց պահելոյ:

Ի բնազանցութեան մասին, այլ ինչ գոյացութիւնս քան զգգալիս ոչ իմանալով, ըստ նմին և զողիսն կորստականս ասաց և ապականացուս իբրև զմի 'ի նիւթականաց: Խոստովանէր զգոյութիւն աստուածոց, բայց բանիւ քան արդեամբք. քանզի մարմնաւորս ասէր և բնաւ պարապորդս 'ի խնամակալութենէ, մինչև ոչինչ գիտել և ոչինչ խնամ տանել իրաց աշխարհի: Այլ և յարարչութենէ աշխարհի կողոպտեաց զգիս. և ինքնակաց եղեալ հաւատաց զնա 'ի պատահական զուգաւորութենէ հողամաղ նիւթոց, այս է՝ մանրիկ և անբաժանելի մասանց նիւթոյ: Զայս կարծիս առեալ էր 'ի 'լեկիպպոսէ և 'ի Գիմոկրիտեայ ելէականաց, զորոց տեսցուք զկնի. և բաղումք, որպէս ասացեալս է, համարին զայն գիւտ Մոսքոսի փիւնիկեցոյ:

Ահա այսքան և այսպիսի աղանդք կամ հերձուածք ելին 'ի յունական դպրոցէն, մանաւանդ թէ 'ի սոկրատեան: Այլս ևս զնովին ժամանակօք ետ 'ի դուրս իտալականն դրպրոց, թէպէտ և ոչ այնչափ յոքնաթիւս:

Գ Լ ՈՒ Խ Գ .

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆՈՅՆ ԻՏԱԼԻԱՅ

Պիշրագորեան աղանդ .

Առաջնորդ և հիմնադիր իտալական դպրոցին եղև բազմահռչակն Պիլթագորաս կամ Պիլթագոր, ծնեալ 'ի Սամոս իբրև 564 ամօք նախ քան զհասարակ թուականն : Առաջին վարդապետ նորա եղև Երմոդամանդ, ապա Փերեկիդէս սկիւրացի 'ի Ղեսքոս, յետոյ 'ի Միլետոս Անաքսիմանդր, և ինքն իսկ թալէս : Սորա խորհրդով սկսաւ ճանապարհորդել 'ի Փիլնիկիա և յԵգիպտոս, ուր 'ի քրմաց անտի ուսաւ զամենայն խորհուրդս նոցա և զերկրաչափութիւն և զաստեղաբաշխութիւն, յորս յաւել և զերաժըշտութիւն և զթուականութիւն վարժեալ 'ի մոգացն քաղդէացւոց և պարսից, առ որս գերի վարեցաւ 'ի կամբիւսեայ եգիպտացւոց աշխարհակալէ : Գրաւածափ եղեալ յիշխանէն կրոտոնացւոց եկն 'ի Սամոս . այլ տեսեալ թէ ոչ ուղիղ իմանան և խոտեն զուսումն իւր՝ անց 'ի կրոտոն քաղաք տարենատեան ծոցոյն՝ յեզերս Տայրից Խտալիոյ, զոր յայնժամ յունական հատուածք բնակիչք տեղւոյն մեծ յունաստան կոչէին . և անդէն կառուցեալ իւր համալսարան, արար վաղվաղակի աշակերտս յոլովս :

Սորա յերկուս դասս էին բաժանեալ . 'ի հպատակս պիլթագորական կարգացեալս, և 'ի լոկ ունկնդիրս պիլթագորեան անուանեալս : Առաջինքն միշտ ընդ նմա կէին իբրու հասարակութեան իմն օրինօք, և հազորդ էին խորին խորհրդոց, և աւագ բանից վարդապետութեան նորա, արժանի եղեալ այնմ՝ յետ երկար փորձոյ և երեմեան կամ հինգամեայ սաստիկ լռութեան, և զցայգ միայն լսսէին 'ի նմանէ՝ և այն 'ի ներքոյ վարագուրի : Յերկրորդաց սակի էին ամենեքին որ ընթանային 'ի լուր վարդապետու-

Թեանցն՝ զոր հրապարակախօս լինէր յաղագս գլխաւոր կարգաց բարոյականին :

Զիմաստասիրութիւն՝ զոր նախ ինքն անուանակոչեաց, բաժանէր ՚ի տեսական և ՚ի գործական: Յառաջնումն ճառէր զԱստուծոյ և զհոգւոց և զզգալեաց. յերկրորդումն զկարգաց բարոյականին: Ընդ քողով թուոց առագաստեալ էր բնազանցական վարդապետութիւն նորա: Միակն նշանակէր զԱստուած, երկակն զնիւթն աստուածաստեղծ յաւիտենից, երրեակն զարարչադիր համեմատութիւն կարգի և խառնուածոյ նիւթոյն: Այլ պէսպէս ցոյցս իմաստից ունէին ամենայն ընդարձակ թիւք. և տասնեակն՝ յորում բովանդակին ամենեքին, անուանէր հանդիսարան ամենայն թուական և երաժշտական բանի, և նշանակ տիեզերաց: Ընդ ձեռամբ վեհագունին Աստուծոյ զնէր այլս ստորին աստուածս՝ այսս կամ դեւս և դիւցազունս սերունդըս նորա: Ի լուսնոյ ՚ի վեր ամենայն ինչ ըստ նորա յաստուածայնոյն տեսչութենէ ուղղեալ լինէր. իսկ ենթալուսնեայքս՝ է ինչ որ ՚ի խնամակալութենէ, է որ ՚ի հրամանաց կապելոց կամ ՚ի ճակատագրէ և ՚ի բախտէ, և է որ ՚ի խորհրդոց մարդկան :

Եւ զհոգիս մարդկան իբրև մասն ինչ աստուածական էութեանն խոստովանէր. և զնէր փոփոխումն շնչոց ՚ի մարմնոց ՚ի մարմննս մարդկան կամ անասնոց, ուսեալ ՚ի շնդկաց և յեգիպտացւոց: Նմին իրի և չհրամայէր սպանանե զկենդանիս, և մի ուտել: Սակայն զայդ ոմանք կարծեն արարեալ նմա առ ՚ի խորշեցուցանելոյ զմարդիկ յարենէ, և զբանջարակերութիւն առողջագոյն ճանաչելոյ¹⁸: Իսկ մերն Եզնիկ, « Յայտ են, ասէ, պատճառքն ուստի զմիան շնչաւորացն հրամայէր չուտել. որպէս թէ հոգի աստուածեղէն իցէ ՚ի մսեղիսն, և վասն այնորիկ չիցէ պարտ ուտել զմիս կենդանեացն: ... Նոյնպէս ... ոչ հրամայէ անասունս զոհել դից, որպէս թէ չիցէ պարտ զոհել աստուածս աստուածոց. քանզի հոգի աստուածեղէն ասէ յանասունսն. և յայտ անտի է, զի երկիր պագանել (աստուածոցն) հրամայէ, և զոհել ոչ»: Բայց զպատուէրն չզոհելոյ անասունս այլք Եմպեգոկիլի ընծայեն :

Մարդկան երջանկութիւն զնէր զարձակուրդ ՚ի կապից և յարգելանաց մարմնոյ. յորում համամիտ գտաւ նմա և Պլատոն: Եւ յայս հայեցուցանեն զանազանեալ աստի-

Ճանք մաքրութեան, համբարձման մտաց, հայեցողութեանց և խոշտանգանաց մարմնոյ՝ զորս պատուիրէր :

Յաւիտենական համարէր զաշխարհս առ 'ի յԱստուծոյ յարդարեալ, և նախ ինքն անուանեաց զնա յունարէն *Χριστός, Θεός* որ է կարգ, արդ, զարդ : Եւ 'ի շարժմունս լուսաւորաց իմանայր երաժշտական ինչ յարմարութիւն եղանակաւոր նուագաց և միաբանութիւն արուեստականաց, որ առ բացարձակ հեռաւորութեանն ոչ լինի մեզ լսելի : Ըստ ոմանց 'ի միջակէտ տիեզերաց եղ զարեգակն անշարժ ետեղակալ, և զնովաւ շրջեցոյց զերկիր և զայլ մոլորակս այլ և այլ հեռաւորութեամբ : Եցոյց զլուսաբերն և զգիշերավար զնոյն ինքն զարուսեակն գոլ զաստեղան եղ մէն մի աշխարհս, զլուսին և զայլ մոլորական բնակաւորս . և զգիսաւորսն աստեղս ասաց լինել, ընդ ժամանակս ինչ իւրեանց շրջանին երեւեալս մեզ : Ազգի ազգի գիւտիւք ճոխացոյց զերկրաշափութիւն և զերաժբշտութիւն, ընդ որս համարի և հռչակաւոր տեսութիւն հակուղղոյն և գիւտ միալարին :

Յաջորդեաց 'ի վարժարանին Արիստեոս, որ և առ իւր 'ի կնութիւն զայրի նորին զԹէանով¹⁹, և ուսոյց զերկոսին որդիս նորա զՄնեսարք և զՏելաւգէս, որոց առաջինն յաջորդեաց զԱրիստեոս . և զսա Տիւղաս կրօնոնացի . առ որով աղմուկ շփոթի եղեալ 'ի կրօնոն՝ լուեաց դպրոցն պիւթագորական : Սակայն ուսումն նոցա մնաց բազում ժամանակս . և բաց 'ի Չալեկոսէ լոկրացւոցն օրէնադրէ և 'ի Քարոնդասայ օրինադրէ սիբարիացւոց, զորս ոմանք երիցացուցանեն ժամանակաւ, ընդ հռչակաւոր աշակերտս Պիւթագորայ դասին Արքիտաս տարենտացի, որ գրեաց զբնութենէ տիեզերաց, յոճ և 'ի ձե արուեստի արկ զշարժաբանութիւն²⁰ և ճարտարեաց 'ի նմա զՃախարակ և զպտուտակ : Փիլոլայոս կրօնոնացի աշակերտ նորին, որ առաջին համարի ուսուցող լեալ շարժման երկրի : Եւ փանտոս նոյնպէս կրօնոնացի, որ եցոյց զշարժումն երկրի ոչ տեղւոյն 'ի տեղի անցանել, այլ իբրև անուոյ միոյ զառանցիւքն : Ալկմէոն նմանապէս կրօնոնացի, զորմէ ասեն նախ ձեռնարկեալ 'ի հերձուլ և զննել զմարդկային մարմնս : Տիմէոս լոկրացի . 'ի սորա գրոցն որ յաղագս հոգւոյ աշխարհի և բնութեան՝ առ Պլատոն զբազում կարծիս իւր : Ոկելոս լուկացի, յորոյ աշխարհապա-

տում գրոցն բազում ինչ ընկալաւ Արիստոտէլ 'ի գիրս ծննդեան և ապականութեան : Եպիքարմոս սիկիլիացի իմաստասէր և բանաստեղծ, որ գրեաց զբնութենէ և ըզբժշկականէն . արար կատակերգութիւնս Հին ոճով, և 'ի հելլենական այբուբենսն՝ յաւել զերկոսին տառսն Θ և X : Եմպեդոկլէս սիկիլիացի, որ սկիզբն ամենայն գոյից եղ զմիաբանութիւն կամ զսիրելութիւն և զհակառակութիւն, և տոչորեալ մեռաւ 'ի բոց հրոյ Ետնէ լեւրին, ուր կամաւ հոսեալ ասեն ոմանք զանձն²¹ : Եւդոքսոս կնիդացի իշխան աստեղաբաշխութեան ժամանակին, որոյ են և բազում մատենաբ աստղաբաշխականք, չափաբերականք և բնախօսականք : Իպատոս մետապոնտացի, որ ուխտանենգ պիւթագորական դատեցաւ, քանզի փոխեաց զսահմանն վարժարանին և նշաւակեաց զճածուկսն :

Ի սմին աղանդոյ յետ ոչ սակաւ ժամանակաց երևեցաւ և Իպարքոս նիկիացի, որ առաջին յայտնեաց զյետախաղաց շարժումն աստեղաց յարեմտից յարեւել, յորմէ լինի կանխումն գիշերահաւասարից, որոց և զաղիւսակսն իսկ յօրինեաց : Ոչ օտար համարելի է 'ի դպրոցէ աստի և Արքիմիդէս սիրակուսացի, երկրաչափական, գործիական և բնազնական գիւտովք և ստեղծուածովք աշխարհաբարոզ այր, և մի 'ի ճշմարիտ գիտնոց նախնի ժամանակաց :

Ելեակսն աղանդ .

Այս սկիզբն առ 'ի Քսենոփանեայ կողտինացւոյ, և անուն 'ի Պարմենիդեայ աշակերտէ նորա, որ էր բնիւ յԵլէաս կամ Վելիա քաղաքէ Դուկանիայ : Քսենոփանէս վտարանդեալ 'ի հայրենեաց, յետ հարուստ մի աստ անդ չորջեւոյ՝ անկաւ 'ի կատանիա և 'ի Չանկլէս, այժմս Մեսինա . ուր ձեռն տուեալ 'ի կարծիս պիւթագորեանց՝ որ յաղագս մշտնջենաւորութեան աշխարհի, մի միայն գոյացութիւն ընկալաւ 'ի նմա, զամենայն ինչ մի ասելով, մշտնջենաւոր, անբաւ, անշարժ, անփոփոխ, գնդատեսակ, և զմին զայն՝ Աստուած :

Յարեաւ ընդ նորա Պարմենիդէս, որ միեցաւ և 'ի բնագիտութիւն . ապա Մելիսոս սամիացի, և Չենոն ելէացի՝ առաջին գրիչ օրինաց ինչ հակաճառութեան, որք ըստ

Արիստոտելի առաւել յիմաստակացն առաջնորդէին արուեստ : Աշակերտ գտաւ Զենոնի 'Լեկիպպոս արդերացի 'ի Թրակիայ, որ զՔսենոփանեայ կարգածն Թիւրեաց 'ի նիւթական իմաստասիրութիւն, և կամ ասել 'ի վարդապետութիւն աշխարհակերտ հիւլեայց : Նմին իմաստասիրութեան անսաց և Գիմոկրիտոս արդերացի՝ աշակերտ նորուն 'Լեկիպպոսի, ընդարձակեալ զայն յոյժ . և այր եղեալ անխոնջ և սաստիկ հետամուտ ընագիտութեան, և յառաջեալ քան զամենեսին, անուանի եղև և զամենայնէ ծաղոյ ածելով : Ինոյն անկաւ և Հերակլիտոս եփեսացի . յայն ինչ և եթ չմիաբանեալ Գիմոկրիտեայ՝ զի զամենայնէ արտասուէր, և արհամարհոտ մարգատեցութեամբ աւուրս բազում 'ի կենաց իւրոց անցոյց յանտառս : Եւ ոչ գնաց և ոչ յարգեցաւ ուսումն նորա վասն անիմանալի մըթութեան ոճոյ և բանիցն նորա, որով միայն հռչակաւոր եղև :

Ժամանակակից և բարեկամ Գիմոկրիտեայ, այլ և աշակերտ ասի լեալ մեծն այն և բազմահռչակ յամենայն ողջամիտ գիտութիւնս բնութեան, և անմահ 'ի բժշկականին բանիւ և արդեամբք գերազանցեալն զամենեքումբք Հիպոկրատէս . որոյ պատառ մի 'ի գրոցն Թերթից մնացեալ մինչ առ մեզ՝ սքանչացումն է և պատգամ բնախօսաց, մանաւանդ բժշկաց :

Ի գիմոկրիտեան աշակերտութենէ անտի ել և Պրոտագորաս արդերացի, որոյ յերկրայս արկեալ զգոյութիւն աստուածոց, արտրեցաւ յաթենացոց . և Գիագորաս մեղացի, զորոյ զգլուխ տաղանդոյ կըռեցին աթենացիք՝ եթէ որ սպանցէ զնա, և երկուց՝ եթէ ողջ 'ի ձեռն տայցէ . քանզի ժպրհեցաւ ժխտել համարձակ, լուտալ և հայհոյել զգլխն : Պրոտագորայ աշակերտ եղև Պրոդիկոս քիացի անուանին յիմաստակաց, որ ընդ այլ աշակերտսն ստացաւ և զԵւրիպիդէս և զԴսոկրատէս . բայց պարտաւորեցաւ ըմպել մնլախինդ՝ իբրև անկրօնութեամբ խանգարիչ մանկութեան : Վերջին 'ինմին աղանդոյ եղև Անաքսարքոս արդերացի, հռչակելին արիութեամբ 'ի համբերութիւն շարչարանացն՝ զոր խոշտանգեաց զնա գողոզն Նիկոկրէոն²² :

Աստանօր գիտելի լիցի, զի չէք գրեթէ և ոչ որ 'ինախնի իմաստասիրաց, որ ընդ ամպարչութեան դատաստանաւ

չիցէ անկեալ ըստ պատմութեանն : Սակայն ողջամիտք
 ոմանք, որոց փոյթ է պատիւ մարդկութեան և բանակա-
 նութեան, արդարացուցանեն զբազումս 'ի նոցանէ, իբրև
 զՍոկրատ, յանկրօն և յանաստուած կարծեացն ամբաս-
 տանութենէ. բայց յոմանց, որոց ոչ իմաստասիրի, այլ
 մոլոյ և խելագարի անուն վայելէ, եթէ բնաւ և իցեն որ
 եղեալ այնպիսիք : Քանզի ասեն, թէ որ ճշմարիտ իմաս-
 տասէրքն էին, նորա զբազմաստուած կրօնսն և զպաշտա-
 մունս հայրենականս միայն ընդ հենդն հանեալ անար-
 գէին, և զերախանս՝ մանաւանդ թէ զնախիրս դիցն շամբ-
 շեւոց. այլ 'ի սիրտս իւրեանց, և բանիւ ևս՝ դաւանութիւն
 գիտութեան բերէին առ մի Աստուած ամենայնի և առ
 իննամ՝ նորա, և վասն ոգւոցն անմահութեան ճարտա-
 րամտէին : Իսկ ռամիկն զամենայն խոտորումս 'ի հարցն
 խտրանաց՝ ամպարչտութիւն և հայհոյանս կարծէ. չպա-
 կասեն և թշնամիք որ բարրանս պատճառեալ յօղեն. ուս-
 տի և որ համարձակասօս գտան առ նոսա, 'ի մահ և 'ի վը-
 տարանդութիւն կնքեցան : Միւս կարծիքն վտանգ է ևս
 յանաստուածիցն կողմանէ, որ զամենայն իմաստունս՝ ան-
 ձանց իւրեանց նմանս կամին և քարոզեն իսկ, ստուարա-
 ցուցանել զիւրեանց ջուրն և հօրան լինել :

Պիռոնեան և Սկևորտիկեան աղակոյ .

Պիռոն կամ Պիհոն յազգէ ելէացի աշակերտ Անաք-
 սարքոսի համարեցաւ առաջնորդ աղանդոյն՝ որոյ օրէնք
 էին յերկուանալ զամենայնէ, թէպէտ նոյն օրէնք էին և
 միջինն ակադիմիոյ՝ զոր սահմանեաց Արկեսիլայոս : Այլ
 և այլ անուանք են աղանդոյս, պիռոնեան՝ յանուն ա-
 ռաջնորդին, յերկուական, սկևորտիկեան՝ որ է զննական,
 խուզակ, անճառական և անհասական. այս ամենայն 'ի
 կրօնից անտի աղանդոյն, զի յաւէժ երկմտութեամբ ու-
 սուցանէր զննել և խուզել զամենայն, և իբրև անհասից
 ոմանց անքննութիւն խոստովանել և անհաւան կալ :

Արդ՝ ուսուցանէր Պիռոն չլինել ինչ 'ի բնութեան ի-
 րաց ճշմարիտ կամ սուտ, արգար կամ անիրաւ, բարի
 կամ չար. և անդիտութիւն ամենայնի և անհասութիւն

կամ անստուգութիւն. և զամենայն ինչ 'ի կարծեաց և 'ի կոյր սովորութենէ մարդկան :

Եւ այսքան այլանդակ վարդապետութիւն եզրտ իւր համախոհս, յորս նշանաւոր եղեն Եւրիլոք, Եկատէոս արդերացի, Նաւսիփանէս տէացի և Տիմոն փիլիացի, ընդ որում շիջեալ էր աղանդոյս, եթէ յետ բազում ժամանակաց չէր արձարձեալ զնա Պտղոմեայ կիւրենացոյ, զորոյ զբազմութիւն աշակերտացն թուէ Լայերտացին. յորս և անուանի գտաւ Սեբաստոս ներհմտականն կարդացեալ, առ ինքնակալութեամբ Անտոնինոսի Պիոսի, և ճոխ և հարուստ հմտութեամբ արար տասն գիրս իմաստակութեան, թէ անհնար է ունել ինչ գիտութիւն. որ կարծի 'ի ծաղը և յայսպանունն համարձակախօս և վճռաբան իմաստասիրաց ժամանակին :

Յաղագս Եւորոշրացոց և Դատիւնաց .

Ճարտարարուեստ անօթքն ետրուրացիք՝ գեղեցկաձև յօրինուածովք պճնազարդք, որ առատ գտանին 'ի թանգարանս Փլորենտիայ, Հռովմայ և Նէապոլսի, որպիսիք ոչ տակաւ զարդիս ևս 'ի վեր երեւցան 'ի գաւառս Կապուայ և Նոլայ, թող զհռչակաւոր յիշատակարանս Պեստոսի՝ զորս համարին հմուտք ձեռակերտս ետրուրացոց քան զհելլենականն անգամ հնագոյնս, այս ամենայն ցուցանեն բաւականութեամբ, որչափ զարգացեալ էր յազատական արուեստս և յառաջ քան զհելլենացիս՝ ազգն այն վաղնջական, որ գաղսարհ մի մեծ իտալական կողմանցն ընդր յայնժամ : Ստի դիւրաւ է ևս հասանել քանիօն բարգաւաճեալ էին նոքա և 'ի գիտութիւնս, որ կից գնան կամ զկնի ազատական արհեստից : Ի կրօնից սոցա բազում կարգս և ձևս արարողութեանց գիտեմք առեալ հռովմայեցոց, մանաւանդ զհաւահմայութիւն և զլերդահմայութիւն : Իսկ այլոց կորուսեալ է յիշատակ, և չիք ինչ գնոցանէն հաւաստիք :

Ընդ հակառակն՝ նախնի հռովմայեցիք, որ և լատինացիք, 'ի սպառ պատերազմաց պարապեալք, ոչինչ հոգ տարան ազատական արուեստից և գիտութեանց. վասն որոյ ոչ մի դք յիշատակինոցա իմաստասէր առ թագաւորօք, և

սակաւք ոմանք առ բղեշխօքն: Իմաստասիրութեան ինչ փոյթ ոչ երեւեցաւ առ նոսա, մինչև սկսան ելումուտ ունել ընդ Յոյնս. ուստի և ոչ մի ինչ աղանդ սահմանեցին իւրեանց, այլ 'ի բազմապատիկ աղանդոց անտի Յունաց' էր որ այսմ, և էր որ այնմ՝ աշակերտեցաւ:

Յակագիմեանն նուիրեցան Մ. Բրուտոս, Մ. Տերենտիոս Վարրոն ամենահմուտ այր, Մ. Պիտոն, և Մ. Տուլլիոս Կիկերոն, գլուխ ճարտասանից և իմաստասիրաց հռովմայեցոց, որոյ բազում մատեննք կան և առ մեօք: Ի ստոյիկեանն Սկիպիոն ափրիկեցի, Մուտիոս Սկեւոլա, Կ. 'Լէլիոս, 'Լ. Փիլիպպոս, Մ. Կատովն, և յետոյ 'Լ. Աննէոս Սենեկա կորդովացի 'ի Սպանիոյ՝ վարժապետ Ներոնի. 'Լուկանոս, Պերսիոս, Դիոն օսկիբերան, Եպիկտետոս 'ի Հերապոլսէ Փոլիգիայ ստրուկ Եպափրոզիտեայ՝ զոր և վերագոյնդ յիշեցաք, Փլաբիոս Արրիանոս, և Մարկոս Աւրելիոս կայսր: Յեպիկուրեանն՝ 'Լուկրետիոս Կարոս, որ զուսումն զայն աւանդեաց գրով 'ի քերդածին բնութեան էից, Տ. Պոմպոնիոս Ատտիկոս, 'Լ. Տորկուատոս, Կ. Վելլէյոս, Կ. Տրեբատիոս, Կ. Կասսիոս, Որատիոս Փլակկոս բանաստեղծ, ըստ ոմանց և կրտերն Պլինիոս: Ի ճեմականն Տիրանիոն, Անդրոնիկոս հռոգացի, Պլինիոս երեց՝ բարեացապարտն բնապատմութեան, Թէպետ զբաղեալ 'ի հոգս հասարակաց սակաւ ինչ ժամանեաց անձամբ քննել, և բազում ինչ 'ի մատենագրաց հաւաքեաց կամ 'ի բերանոյ ժողովրդեան, որով և յոլով առասպելս 'իներքս ընկալաւ, և Ալեքսանդր Սփրոզիսեան՝ մեկնիչ կամ լուծիչ Արիստոտելի կարգացեալ, որ նախ 'ի Հռովմ առաջնորդ եկաց ճեմական դպրոցին կանգնելոյ 'ի Մարկոսէ Աւրելիոսէ և 'ի 'Լ. Վերոսէ, յետ մեծաւ նախանձու ուսուցանելոյ յԱթէնս և յԱլեքսանդրիա զարիստոտելեան աղանդն անխառն յամենայնէ: Սա համարի գլուխ մեկնչաց Արիստոտելի, և այլք առ հասարակ յամենայն ազգաց սմա անսացին: Առ Մարկոսիւ Աւրելիոսիւ էր և բժիշկ տան նորա, մեծ իմաստասէրն և բժշկապետ Գալէնոս կամ Գալիանոս, երկրորդ յետ Հիպոկրատեայ. որ Թէպետ ճաշակեաց փոքր մի յայլ և այլ աղանդոց, բայց առաւել Պլատոնի ուսմանցն եղև սիրող և մեկնիչ:

Գ Լ ՈՒ Խ Դ .

Յ Ա Ղ Ա Գ Ս Ը Ն Տ Ր Ա Կ Ա Ն Ա Ց

Մինչդեռ ազգ աղանդոց առ Հելլէնս և առ խտալիացիս մարտնչէին ընդ միմեանս, մանաւանդ որ յառաջադէմք և և պերճագոյնքն էին 'ի նոսա հնգեքին սորա, պիւթագորականն, ակադիմեանն, ճեմականն, սոդիկեանն և եպիկուրեանն, այլ իմն նորօրինակ ոճ իմաստասիրութեան՝ որ միայն է ուղիղ և հարազատ, սկիզբն կալաւ յԱլէքսանդրիա 'ի մեռտս անդ հասարակ թուականիս. և ոճն այս ինչ է. չյարեւ յաղանդ ինչ, այլ ընտրեւ յամենեցունց զբանաւորն :

Նորս այս գպրոց յոճոյ անտիէառ զանուանակոչութիւնն Ընտրական. և սորա հայր եղև Պոտամոն ընիկ Ալէքսանդրու, ուր վասն առատաձեռնութեան Պտլոմեանց և վասն մեծի մատենադարանին 'ի նոցանէ կառուցելոյ՝ ընթանայր յայնժամ աստի և անտի խուռն բազմութիւն գիտնաւորաց և իմաստասիրաց յամենայն կարգէ :

Յաչս անձանց ընտրական իմաստասէրք թուէին և մուլլէքն այնորիկ աղանդապետք նորածին եկեղեցւոյ, Սիմոն մոգ, Մենանդր, Սատուռնինոս, Բասիլիդէս, Վալ'նտինոս, Կերինթոս, Մարկիոն և Մանի և այլք, որոց արևելեան, եգիպտական, հելլենական և ալէքսանդրեան աղանդոցն արբեցութեամբ և մրրկաւ գլխագարութեան դանդաշեալ, ժայթքեցին զայլանդակ հրէչս մտաց իւրեանց, և յարուցին հերձուածս իմաստասիրութեան և աստուածաբանութեան, և թքալից մերժեցան 'ի բանէ և յեկեղեցւոյ :

Իսկ 'ի խոհական ոճ ընտրական իմաստասիրութեան ձեռն ետուն առ ժամայն նախնի քրիստոնեայք. որոց հերքեալ բնաւին զեպիկուրեանն աղանդ՝ իբրև յոյժ հակառակ աւետարանին, յայլում՝ ամենայնի որ ոչ ընդդէմ ելանէր նմա՝ ընտրէին 'ի հակաճառականն զԱրիստոտէլ 'ի բարոյականն զսոդիկեանս, և յաստուածաբանականս և

որ յաղագս զիւաց կամ հրեշտակաց և հոգւոց մարդկան՝ զՊլատոն, իմաստասիրացն բոլորեցունց վեհագոյն զսագասելով, վասն վարդապետութեանց սորա ընտանեգոյն քրիստոսական կրօնիցս թուելոյ :

Առաջին ՚ի դպրոցէ աստի ՚ի քրիստոնեայս եղև ըստ Սիդետայ Աթենագորաս, որում յաջորդեաց Պանդենաս, ապա մեծն Կլեմէս ալեքսանդրացի, Երանոս, Յուստինոս վկայն, Տերտուլիանոս, Մինուտիոս կամ Մինուկիոս Փելլքս, Որոգինէս, Հերակլէս, Անատոլիոս լաւորիկեցւոց եպիսկոպոս, Առնորիոս, Լակտանտիոս, Եւսեբի, Սինեստիոս, Ամբրոսիոս, Աւգոստինոս, Հերոնիմոս, Բասիլիոս, Գրիգոր աստուածաբան, Յովհան Ոսկեբերան, և այլք բազումք ՚ի հարց սրբոց նախնոյն եկեղեցւոյ :

Եւ ՚ի մեզ ՚ի հայս, յետ երկուց մեծամեծ լուսաւորացն իմաստից, Սահակայ և Մեսրոպայ, Եղնիկ իմաստասէր և պերճաբան վարդապետ կողբացի, որ քաջ և ճարտար կշտամբեաց զզանազան մոլորութիւնս նիւթապաշտից, զքեշին Պարսից և զմանիքեցւոց և զՄարկիոնի, և ինչ ինչ ՚ի թիւր կարծեացն հեղինացւոց: Եւ թէպէտ ինքն ևս գթէ ուրեք ուրեք ՚ի բնագիտականս, սակայն և այնպէս այն մատեան նորա սքանչելի օրինակ է, որպէս հայերէն շարագրութեան, նոյնպէս և ուղղախոհութեան և կարգաբանութեան: Զկնի նորա պայծառացաւ Դաւիթ անյաղթ ներգինացի գրովքն Սահմանաց, յորում ոչ սակաւ հմտութիւնք երևին և կարգաբանութիւն. թարգմանեաց և մեկնեաց և զգիրս ինչ Սրիստոտելի, եթէ արդարև մեծին Դաւթի իցեն այն թարգմանութիւնք և լուծմունք, բարի կարծելով առնել ազգին: Բայց եթէ ոչ այնպիսի այլանդակ ոճով և լեզուով էր վարեալ յայն շարագրածս, թերևս փոքր մի աւելի օգուտ գործէր: Մովսիսի խորենացւոյ մերոյ քերթողահօր յոյժ գերահռչակեալ էր անուն զայնու ժամանակօք քերթողութեամբ և իմաստասիրութեամբ. բայց առ մեօք գրեթէ ոչինչ գտանեմք յամենաձախ ժամանակէն մնացորդ այնքանոյ անուան արժանաւոր, բաց ՚ի համառօտ գրոցն աշխարհագրութեան, զորմէ և ոմանք երկրայաբար ունին զկարծիսն: Սակայն այլ ամենայն գրուածք նորա թէպէտ և ոչ բնիկ իմաստասիրականք, անշուշտ վկայութիւն մատուցանեն աստ անդ բազմահմուտ իմաստասիրութեան նորա և մեծի անուանն :

ԳԼՈՒԽ Ե .

ՅԵՂԵԳՍ ՊԼԱՏՈՆԵԱՆՑ ԿՐՍԵՐԵՑ ԿԵՄ ՅԵՏՆՈՑ

Յընտրականացն դպրոցէ յարեաւ աղանդ Միաւորչականաց կամ պլատոնեանց կրսերաց , որոց ջան էր իբրև թէ զամենայն աղանդաց վարդապետութիւնս 'ի մի միաբանութիւն բերել , որոց և գլուխ եղև Ամիննիոս Սակկա ալեքսանդրացի յազգէ , 'ի ճնողացն քրիստոնեայ : Որոյ վարժեալ նախ յընտրականն իմաստասիրութիւն՝ ըստ ումանց 'ի Պանդենայ , և ըստ այլոց 'ի մեծէն Կլեմայ ալեքսանդրացւոյ , բայց ապա վտարանջեալ և 'ի դիցապաշտութիւն զառածեալ , ապականեաց չարաչար զուսումնն , զոր յընտրականացն էր ընկալեալ : Տեսեալ թէ իմաստասէրք քրիստոնէից առ մեծ ինչ ունին զՊլատոնն , առ 'ի յաղթահարել զքրիստոսական հաւատս՝ դուն գործեաց ցուցանել , թէ որ ինչ բարի գտանի 'ի վարդապետութիւնս քրիստոնէից՝ 'ի Պլատոնէ աւանդեալ էր յառաջագոյն : Վասն որոյ յամենայն զօրութենէ հնարեցաւ առ իմաստս աստուածեղէն տառիցն 'ի քարշ ածել զբանսն Պլատոնի թիւր նշանակութեամբք և բռնի մեկնութեամբք աստանդեղով , մինչև կարծիս տալ թէ բազում ինչ այլայլեալ իցէ 'ի նմա և յեղծումն տարեալ : Կազմեալ այսպէս խառնուրդ ինչ պլատոնական իմաստից , արկեալ 'ի նոյն և փոքր ինչ 'ի պիւթագորականէն և 'ի ծածկագիտականէն , զի Պիւթագորաս և Պլատոն հիմունք էին ուսման աղանդոյս՝ իբրև աստուածարեալք և աստուածարիչք , յօգեաց նոր իմն ոճ իմաստասիրութեան և հաւատոց , զոր և ընդ քրիստոնէականին 'ի կշիռ բերել ժպրհեցաւ :

Յոլովք աշակերտեցան նմա 'ի սոյն , ընդ որս Երեննիոս , և Պլոտինոս , որ զնոր ուսումնն եմոյճ 'ի Հոռովմ , և աշակերտեաց անդ զԱմեղիոս կամ զԱմերինոս թոսկացի , ըզՊաւլինոս սկիւթուպոլսեցի , զԵւստոքիոս ալեքսանդրացի , զԶետ արաբացի , զԶուտիկոս , զԿաստրիկոս , զՓերմոս , զՄարկելոս , զՈրոնտիոս , զՄարինիլոս , և զՌոգատիանոս :

Հզօր ախոյեան յայսմ աղանդոյ և ռիերիմ՝ քրիստոնէից եղև քան զայլև Պորփիր, որում աշակերտեցան թէոզոր ասինցի, և Յամբլիկոս քալկիսացի՝ ոչինչ պակաս հռչակաւոր քան զվարդապետն: Փոխանակեաց զսաեգեսիոս, որ ընծայեցոյց զԵւստատիոս, զԱնտոնինոս, ըզՍոպատրոս, զԵւսեբի մինդացի, զՊրիսկոս թեսպրոտացի, զՄաքսիմոս եփեսացի և զԲրիսանթիոս, որոց յինքեանս արկեալ զՅուլիանոս կայսր, յուխտէ քրիստոնէութեան ետուն ապստամբել:

Եւ յԱտտիկէ բազումք ընծայեցան աղանդոյս այսմիկ, զոր տարաւ անդր Պլուտարբոս աթենացի, այլ 'ի համբաւաւոր պատմաբանէն Պլուտարբեայ քերոնացոյ որ առ Տրայիանոսիւ ընտրական իմաստասէր և ամենահմուտ բանիբուն: Ուսեալ նորա զայն յԱլեքսանդրիա 'ի Յերոկլէ և յՈւլիմպիոզորայ, կառոյց վարժարան յԱթէնս 'ի չորրորդ դարու 'ի ժամանակս թագաւորութեան թէոզոսի, և փոփոխեցան անդր ընդ նորա Սիրիանոս, Պրոկլ, Մարինոս, Դամասկիոս և Սիմպլիկիոս:

Ի վախճանին Յուլիանոսի ուրացողի՝ հզօր ձեռնկալուի այսր աղանդոյ, սկսաւ և նա անկանել 'ի հինգ դարուն մինչև ապա 'ի վեցն առ Յուստինիանոսիւ կայսերաւ սպառսպուռ խաղաղացաւ 'ի միջոյ:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱՆՏԱՆԵԼ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌ ՄՈՒՂՐԻՍ

ԿԱՄ ԱՐԱԲԱՏԻՍ

Սրչաւան հիւսիսական ազանց վայրենեաց 'ի հինգ դարէ հետէ բարձեալ էր յարեմոսից զհռովմեականն ինքնակալութիւն, և թաղեալ ընդ նմին զպարութիւնս և զգիտութիւնս. մինչ զի յերկոսին հետագայ դարս շերեւցաւ ոք անուանի, բաց 'ի Սեւերինոսէ Բոյետիոսէ, 'ի կասիոզորոսէ, 'ի սրբոյն Գրիգորէ մեծէ Հռովմայ և 'ի կրսերն

Դիտնիսեայ: Եւ յարեւելեայս յիշատակին Էնիաս գազացի, Նեմեսիոս համբաւաւոր գրովքն յաղագս բնութեան մարդոյն ²⁵, յորում կարծեօք յիշատակեաց զմի յերեւելի գիւտից արդեաց, իմա զչրջան արեանն. Զարարիա միտիւնեցի, Յովհաննէս Փիլոպոն և սուրբն Յովհան դամասկացի: Զայնու ժամանակօք իմաստասիրութեան անուամբ պերճացեալ էին և առ մեզ 'ի հայս համարող և աստեղաբաշխն Անանիա շիրակունի, Յովհան իմաստասեր, Ստեփանոս սիւնեցի, և այլք: Ապա այնուհետև յերեսաց ծանր հակառակութեանց ժամանակին և բուռն հալածանաց զոր յարոյց զկնի յութ դարու 'Լեոն իսաւրացի կայսր 'ի վերայ իմաստասիրաց, 'ի յետին վատթարութիւն անկեալ դնէր իմաստասիրութիւն, մինչև եգիտ իւր ասպնջականութիւն առ Մուղըրիս կամ արաբացիս, որ անակնունեւն էր:

Ի բառնալ ազգին Օմայունեաց՝ սրոց սիրելի էր սնապաշտ տգիտութիւն դենին իւրեանց, իշխանք երկու ապազունիք Ալմանզօր և Հարոն Ռաշիդ ժողովեցին զոմանս ոմանս 'ի գիտնոց՝ յատու թագաւորութեան իւրեանց 'ի Բաբելոն, և վարձս և պատիւս առաջի դնելով ետուն թարգմանել յասորի և յարաբացի լեզու զբազում մատեանս Յունացն իմաստասիրաց, և մանաւանդ զԱրիստոտելին: Զհետ նոցա Ալմամուն ոմն նոցին նախանձաւոր զանցոյց զնոքօք, և զկնի ապա այլ ևս ամիրապետք 'ի բաժանել և տարածանել զասհմանս թագաւորութեան իւրեանց, յորդորեալ ծաւալեցին զգիտութիւնս յԱսիա, յԱփրիկէ և 'ի Սպանիա, զոր կալան 'ի մտից դարուն հինգերորդի մինչ յելս հնգետասանին:

Յովհան Դամասկացի՝ յարաբացւոց Ալմանզօր կարդացեալ՝ որ առաջին անուանեաց զմարդս քոքր աշխարհ, և Հոնայն իպն իսահակ եղեն առաջին հարք արաբացի գիտութեանց, ընդ որոց յաջորդեցին ապա Ալկենտի, Ալփարաբի՝ որոյ քառասուն անգամ ընթերցեալ ասի զբնախօսութիւնն Արիստոտելի, և երկերիւր անգամ զճարտասանութիւն նորա, և վատթուս գիրս լուծմանց արարեալ 'ի վերայ իմաստասիրին այնորիկ. Աբասարի, Ալազի, Ավլերրոէս և Ալիկեննա, որք զամենայն աշխատութիւն թափեցին 'ի վերայ Արիստոտելի. բայց ոչ շատացեալք թարգմանութեամբ ևեթ, լցին զայն և բիւրաւոր մեկնութեամբք, և 'ի տեղիս տեղիս խանգարեցին իսկ, և

այսպէս արկին զառաջին սերմանս իմաստասիրութեան Դպրոցականաց :

Գրիգոր իշխանն մեր մագիստրոս՝ այր հմուտ իրաց նոցա , այսպէս աւանդէ եղեալ առ նոսա զգիւտ իմաստից և գիտութեանց . « Սահլ ոմն որդի Շապհոյ քաղդէացի և Ահարոն քահանայ , սորա թարգմանիչք և յոյժ տեղեակք յունական լեզուին և արաբացւոց , թարգմանեցին նախ զբժշկականն : Եւ իբրև ոչ եղեն հասու Ասկլեպիայ և Հիպոկրատեայ բառիցն , հարկ եղև նոցա զքերականութիւն նախ թարգմանել և զճարտասանութիւն . և զկնի այնորիկ զիմաստասիրութիւն . և ապա մի ըստ միոջէ : Եւ զի քաղաքականք էին , և հարստութիւն իմայելլական ազգին տակաւին գոյր , բազում փոյթ յանձին կալեալ , մինչ զի այսպէս գրեալ է ՚ի մատեանս իւրեանց ստուգութեամբ , թէ որչափ թուղթս թարգմանեալ ցուցանէին արքային , յոսկոյն արաբացւոց յազնուէն պարածածկեալ լինէին » :

ԳԼՈՒԽ Է .

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆԱՑ

Սօտ ՚ի վախճան ութերորդ դարու յաջորդեալ մեծին կարողոսի ՚ի թագաւորութեան գալլիացւոց աշխարհին զՊիպլին զհայր իւր , իբրև խորտակեալ զԴիեսիդեր վերջին թագաւոր ընդորարտացւոց առ զնոցա թագն և պսակեցաւ ՚ի Հոռվմ կայսր հռովմայեցւոց , գուն գործեաց ամենայն ջանիւ ՚ի զարգացումն գիտութեանց ըստ սաղրելոյ հռչակաւորին Ալկուինի աշակերտին Բեդայի . կանգնեաց զհամալսարանն Փարիզու , հիմն արկ և այլոց ոմանց , որպէս Բոնոնիայ և Պապիայ իտալացւոց : Իմաստասիրութիւն որ մուտ կալաւ յայնժամ առ նոսա , ոչ այլ ինչ էր քան զարիստոտելեանն , և այն արաբացի ծպտեալ , որպէս տեսաք ՚ի վերոյ . և ՚ի տիրապետութեանէ անտի զոր յայնց ժամանակաց հետէ պահեաց յերկար յամենայն դպրոցս , Դպրոցական յորջորջումն ընկալաւ :

ի յաջորդաց մեծին կարողութի գլխաւոր օժանդակիչ և նպաստամատոյց ուսմանց յարեալ 'ի յաջորդ դարուն 'Լոթարիոս կայսր, որպէս երևի 'ի հրովարտակէ իւրմէ 829 ամին, յորում սահմանին դպրոցքն Պապիայ, Եպորեդեայ կամ Իվրէայ, Աւգոստեայ տաւրինացւոց, Կրեմոնայ, Բոնոնիայ, Փլորենտիայ, Փլորմոնի, Վերոնայի, Վիկենտիայ, Փորոնին Յուլեայ, և այլք, որք և բացան առ հասարակ առաջի ուսմանսէր համբակացն դասուց այլոց քաղաքացն իտալիացւոց: Այսմ հրովարտակի բարեյորդոր պատճառք ճանաչին երկու եղբարք միանձունք, Արեւարդ և Վալլա, որոց վերջինն Արսենիոս անուն առեալ, եկաց բաբայ կորբէյայ, և այլ ոմն կրօնաւոր Դունգալ անուն սկովտիացի, որ վարեաց դպրոց 'ի Պապիա:

Սակայն ջանք 'Լոթարիոսի սակաւ ինչ արդիւնս ետուն. քանզի աշխարհաւեր վրդովմունք երկպառակութեանց՝ յետ նորա ծագեալք 'ի յաջորդս իւր, բաժանմունք գաւառաց զհետ եկեալք, ապստամբութիւնք մարզպետաց և ազատաց բռնացելոց յանուն կայսերացն՝ յորմէ սկիզբն կալաւ վիճակական պետութեան, հինահարութիւնք հունգարացւոց՝ և աւարեանց կամ հագարացւոց և տաճկաց աստի և անտի 'ի միջերկրայս իտալիայ, և անդադար պատերազմունք յորս պաշարեցաւ համօրէն Եւրոպէ, շիջուցին 'ի սպառ զսէր գիտութեանց, և ընկղմեցին դարձեալ զԵւրոպէ 'ի խորին տգիտութիւն: յորում և մնաց զինն և զտասն դարն ողջոյն և զմեծ մասն ինչ մետասանին: Ընդ այն ամենայն ժամանակս սակաւք ոմանք յիշատակին որոց կայծակն ինչ գիտութեան պահեալ իցէ:

Ի կէս մետասան դարուն սկսան գիտութիւնք կենդանանալ 'ի մեռօրինակ թմբրութենէն, և աստ անդ երևեցան գիտնականք ոմանք: Յորում ժամանակի ընտրական իմաստասիրութեամբ ծաղկէին 'ի հայս յետ Նարեկացւոյն մեծ իշխանն և իմաստասէր Գրիգոր մագիստրոս, և փոքր մի զկնի Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետ՝ թուական և տումարական արուեստիցն ներհուն: Գուրդոն ոմն անուն արեւոացի նորոգեաց յիտալիա զերաժշտութիւն, իբր ներիոս զերաւագիտութիւն: Յերկոտասանին աճեցին գիտութիւնք, յորոյ սկզբան ծաղկեաց սուրբն Բեռնարդոս. 'ի կէս նորին վանական ոմն Գրատիանոս՝ զսահմանս և ըզկոնդակս քահանայապետից հաւաքեաց 'ի մի, և եղև հայր

դպրոցաց կանոնական իրականց . և Պետրոս Ղոմբարդոս նորաձև իմն յարդարեաց զաստուածաբանական գիտութիւնն գրովք վճռոցն , յորս բացայայտեաց զերեւելի բանս գրոց սրբոց և հարց . և յեւլս այնր դարու համբաւեցան յոյժ Գերարդ կրեմննացի և Կամպան նովարացի չափաբերութեան և աստեղաբաշխութեան հրահանգօք : Առայսու ժամանակօք աստուածաբանական և իմաստասիրական ուսմամբք և գրովք ականաւոր էին 'ի հայս Սարգիս և Իգնատիոս վարդապետք , երկոքին Ներսէսք Շնորհաւլին և Ղամբրոնեցին , և Մխիթար Գոշ առակախօս և օրէնսդէտ :

Զաստեղաբաշխութիւն առաւել ջանացաւ պայծառացուցանել 'ի Սպանիա յերեքտասան դարուն Ալփոնսոս թագաւոր Կատոլիկայ , որ ետ ուղղել զպտլմեան աղիւսական , և նովաւ անուանի եղեն ալփոնսեան աղիւսակք . իսկ յիտալիա Բ. Փետերիկոս կայսր , որ զԱլմաճէսդն Պտլմեայ , այսինքն զմեծ մատեանն երկրաշափական և աստեղաբաշխական , հանդերձ գրովքն Արիստոտելի և այլոց իմաստասիրաց և բժշկաց , ետ թարգմանել յարաբացուոյ 'ի լատին լեզու . կանգնեաց համալսարան 'ի Նէպոլիս , և թիկունս և օգնականութիւն ետ բժշկական դպրոցին Սալէռնոնի : Բայց աստեղաբաշխութիւն այնց ժամանակաց խառն էր ընդ աստղահամայութեան : Ի սմին դարու Ղէոնարդ Փիպոնական պիզացի եմոյժ նախ յիտալիա զարաբացի թուանշանս համարողութեան , և յօրինեաց գիրս ինչ սկզբանց գրահաշուի²⁴ և արտաշափութեան : Ծիրանազգեաց աւագ ոմն եկեղեցւոյն Հռովմայ Պետրոս այլեցի եղև առաջին յորդորիչ նորոգութեան օրացուցի . Ռիքարդոս Սուխէտ անուն անգլիացի թուաբանական և աստեղաբաշխական գրովք համարող անուն ժառանգեաց . և Հոգգէր Պէքըն անգլիացի յաւել ընդ աստեղաբաշխութեան և զուսումն սարբալուծութեան , և կարծի գտակ լեալ վառօթոյ , և իբրև 'ի հեռուստ նըշմարեալ զգիւտս ինչ արդեաց , որպէս զգիտակի , զստուերատան , և զօդապարիկ գնտոյ . և 'ի ռամկէն կախարդ կարծեցաւ : Գիտունք 'ի հնումն իբրև կախարդք բամբասեալ լինէին , առ մեօք իբրև անկրօնք և հերետիկոսք , ասէ Մոնթէսքէտօ :

Յառաջեաց յոյժ յայնժամ և աշխարհագրականն հրմ-

տուժիւն ճանապարհորդութեամբ վենետկեցւոցն Նիկո-
լայոսի Մափեոսի և Մարկոսի Պօլլլի զոր արարին ընդ
ցամաք մինչ 'ի Ճենաց աշխարհ և 'ի սինէացւոց : Զարգա-
ցաւ և նաւուղղութեան արուեստ գիւտիւ բեւեռացուցին
կամ կողմնացուցին , զոր ոմանք այսմ ընծայեն և ոմանք
այնմ , բայց սովորաբար ընծայի Փլաբիոսի Ճօյեայ :

Սակայն նախապատիւ ուսումն այնր դարու էր աստուա-
ծաբանութիւն և իրաւագիտութիւն : Յառաջնումն հըռ-
չակաւորք եղեն մեծն Ալպերտ , սուրբն Թովմաս ագուի-
նացի , սուրբն Բոնաւենտուրա , Յովհաննէս Տունս սկովտ
կամ սկովտիացի . իսկ յերկրորդումն այլք բազումք : Ոյր
աղագաւ բաց 'ի Բոնոնիայ , կառուցաւ համալսարան և 'ի
Պատաւիոն 'ի նմին դարու . և դպրոցք և վարժարանք յայլ
բազում քաղաքս , որք և բազմաժողովք էին դասուք համ-
կաց . սկսաւ և սովորութիւն հանդիսի վարդապետական
պատկաց :

Իսկ արուեստն բանական , բնագանցութիւն , բարոյա-
կան և բնագիտութիւն 'ի ճեմական և 'ի դպրոցական աղ-
ջամղջի , այս է յիմաստական և 'ի սնտոի նրբախօսու-
թիւն անօգուտ մանաւանդ թէ և վնասակար ինդրոց պա-
տանդեալ կային : Եւ Ռայմոնդոս 'Լուլլոս մայորիկեցի
յազգէ՝ զուր աշխատ եղև իւրով Մեծ Արուեստիւն մու-
ճանել նոր իմն ոճ ուղղախոհութեան : Ամենայն ուսումն
և ջան ժամանակին՝ էր գտանել , թէ զինչ մեկնութիւն ,
զինչ միտս արժան իցէ տալ բանից Արիստոտելի , առանց
ինչ փոյթ տանելոյ՝ քննել տեսանել թէ բանք Արիստո-
տելի՝ ըստ կամս կարկատեալք նախ յԱլպելիկոնէ և 'ի Տի-
րանիոնէ և ապա յարաբացւոց , համաձայնք իցեն արդեօք
բանի և ճշմարտութեան և բնութեան իրաց :

Մարթ է զճաշակ ինչ առնուլ զայնր իմաստասիրու-
թեան յերկուց աղանդոց անտի յորս ճեղքեցաւ նա յայն-
ժամ . մի՛ իրականաց կոչեցեալ , որք պնդէին թէ արտա-
քոյ անհատից և մասնաւորաց գոն տեսակք ինչ և բնու-
թիւնք ընդհանուրք , որոց եկեալ զմասնաւորօքն՝ որոչէն
գնոսա յայս և յայն սեռ կամ տեսակ . և միւս՝ Անուանա-
կանաց կարգացեալ՝ որ ընդհակառակն ասէին , ընդհա-
նուր բնութիւնք 'ի ձայնս և եթ են և 'ի միտս մեր , և ոչ 'ի
բնութեան իրաց . քանզի սեռ և տեսակ ոչ այլ ինչ են ,
եթէ ոչ մտաւոր յօրինուած չանճնաւոր գաղափարաց , զոր

մէք մեզէն առեալ յանհատից իրաց և 'ի մասնականաց , կազմեմք 'ի միտս , և կապեմք ընդ ձայնս ինչ . զի բնութեան զանհատսն և զառանձնաւորսն միայն է 'ի գոյութիւն ածել : Առաջին կարծիքն , նշանակեալ յառաջագոյն 'ի Սեւեբինոսէ Բոյետիոսէ , արծարծեցաւ վերստին յերկոտասան դարու 'ի Հիւսիսակողմանս գալլիացւոց աշխարհին յՈգուարդէ արբայէ , յոր և անկան Պետրոս 'Լոմբարդոս , Ալպերտ մեծն , սուրբ Թովմաս , Բոնաւենտուրա , Սկովտ , և այլք . երկրորդ կարծիքն ել նախ 'ի Ռոսկելինոսէ անգլիացւոյ , որում անսացին ապա վերոյիշեալքն Պետրոս այլեցի , Սուխետ , և Յովհաննէս Գերսոն , և այլք յայլոց ազգաց : Եւ այսպէս սոնքացեալ ստուարացեալ երկոցուն կողմանցն , այնքան սաստկապէս ամեհաբար եկին բախեցան բանակու մարտի . 'ի դիմի իրերաց , մինչ երիցս վտարանդութեամբ հալածական լինել անուանականացն յաշխարհէն գալլիացւոց , թէպէտ և նիզակակից 'ի կողմ իւրեանց ունէին զիրաւանցն ճշմարտութիւն : Բայց 'ի լուսանալ ճշմարիտ իմաստասիրութեան՝ միւս կողմն մերժեցաւ յամենայն ողջամտաց . յորս երևելի գտաւ Գուլիէլմոս Ովկամոս , ուղիղ իմաստասիրութեան աշակերտ և վարդապետ 'ի նմին դարու . և մեծաւ քաջութեամբ եղծկործանեաց զսնտոի նրբութիւնս ժամանակին , մանաւանդ զՍկովտայն :

Եւ չորեքտասան դարուն են արք հռչակաւորք 'ի չափաբերութեան , 'ի բնագիտութեան , յաստեղաբաշխութեան , յիրաւագիտութեան , յարուեստս , 'ի գիւտս թղթարարութեան և աչոցաց՝ որ եղև յԻտալիա , անուաւոր ժամացուցի՝ որ նախ յԱնգլիա հնարեցաւ և 'ի Պատաւիոն զկատարումն առ . նոյնպէս 'ի գրականութեան , 'ի քերթոգութեան , յաստուածաբանութեան , և յայլն : Մոնդին ոմն բոնոնիացի ուսոյց նախ ոչ չափաւորապէս զհանգամանս հերձլոյ և զննելոյ ամենայն մասանց մարմնոյ . որ մեծ ինչ է ըստ ժամանակին . քանզի ամպարշտութիւն համարեալ էր երբեմն հերձանել և յօշել զդիակունս վասն գիտելոյ զցաւսն և օգնելոյ ախտացելոց : Փրանկիսկոս ոմն Ստաբիլեանց Չէքքօ Տասթօլի ասացեալ իտալացի , ախտարաց և դիւթութեան զհետ կրթեալ ըստ կարծեաց ուսմկին , դատապարտեցաւ կենդանոյն 'ի հուր ըստ խստութեան ժամանակին : Սակայն առ բազումս տակաւին 'ի դարոցական

խաւարի մնաց իմաստասիրութիւն, մանաւանդ ըստ բանական արուեստի և ըստ բնագանցութեան մասին :

Առ մեզ յերեքտասան և 'ի չորեքտասան դարին ծաղկէին իմաստասիրական բանիւք Վանական վարդապետ, Վարդան մեծն, Յովհան եզնկացի, Եսայի նշեցի, և այլք . բայց սոցա դեռ անծանօթ էր դպրոցական ոճն, որ եմուտ ճարակեցաւ յազգս մեր 'ի նմին չորեքտասան դարուն 'ի Բարթուղիմէոսէ լատինացւոյ, 'ի Ներսիսէ Պալիենց և 'ի Յակոբայ թարգմանէ և 'ի ջահեցւոց, մանաւանդ 'ի գրոցն Առաքինութեանց և Մոլութեանց : Եւ այնմ ոճոյ իբրև լաւի իմիք և գիտնականի հպատակեցին և այլ բանիբունք և իմաստասէրք ժամանակին, քաջ 'ի բաց անկեալք 'ի լուսահետ շաւղաց նախնի ճարտարացն . և սակաւք ոմանք ազաւ մնացին 'ի նորաձևութենէ անտի, մանաւանդ թէ յապականութենէ . որով և պղծեցաւ ոչ միայն իմաստասիրութեանն և կարգաբանութեանն ոճ, այլ և հայերէն յստակ շարագրութեանն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

ԱՌԱՋԻՆ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

Առաջին պարծանք նորոգելոյ իմաստասիրութեանն յիտալիա, յորմէ տարածեցաւ ապա յայլ կողմանս Եւրոպայ, առաւելապէս խոստովանելի գոլ թուի Յունացն՝ որոց խուռն բազմութեամբ փախուցեալ 'ի մէջ հնգետասան դարուն յերեսաց Բ. Մուհամմէտի, որ 'ի 1453 առեալ զԿոստանդնուպոլիս բնաբարձ արար զյունական ինքնակալութիւնն, եկին անկան յիտալիա, և թիկունս ինքեանց արարեալ զՄեդիկեան տունն, մտին բնակեցին 'ի Փլորենտիա : Բերեալ սոցա ընդ իւրեանս զքաջ բնագիրս հեղեղնացւոցն իմաստասիրաց, որ յայնժամ առաւել արարացի թարգմանութեամբ ծանօթ էին քան բուն սկզբնագրօք, և նորոգեալ զնախնեացն ուսումն, թէպէտ և ոչ այլ ինչ

արարին քան թէ յարուցանել միւսանգամ՝ զՏին աղանդս
հելլենացւոց, սակայն նովին իսկ գրգիռ նոր ետուն հան-
ճարոյ մարգկանն . որով առ սակաւ սակաւ յայլ իմն կեր-
պարան փոխեցաւ իմաստասիրութիւն, մանաւանդ ջանիւք
ուսմնարանին Փլորենտիոյ, Հռովմայ, Նէապոլիսի և Վե-
նետկոյ, որ ժրացեալք էին ՚ի ժամանակին յիմաստասիրա-
կան յորդորմունս :

Կէսք ՚ի նոցանէ միամտեցին ընդ Արիստոտելի՝ ուղղա-
գրեալ զնա ըստ հելլէն բնագրացն, և այլք ՚ի Պլատոնի կողմ
էին : Եղէն և խեղաթիւրք ոմանք, որ կամակորելով ըզ-
բանսն Արիստոտելի՝ նոքօք հնարեցան հաստատել զբա-
ջաղանս իւրեանց զմշտնջենաւորութենէ աշխարհի և ըզ-
մահկանացութենէ հոգւոյ :

Յովհաննէս Պիկ իշխան Միրանդուլայ ընգորբարտա-
ցւոց, վասն ընդարձակ մտացն փիւնիկ կարգացեալ իւրոյ
դարուն, ընդ պլատոնական իմաստասիրութեանն զուգեաց
և զպիւթագորեանն և զճաճկագիտականն, զոր ընկալան
և այլք ոմանք յիտալացւոց և ՚ի գերմանացւոց, արք կա-
խարդասարք մոլեալք ՚ի պատիրս կիւսահմայ ախտարաց և
մոգութեան :

Ի սկիզբն վեշտասան դարու սահմանեցաւ ՚ի Թէոփրաս-
տոսէ Պարակելտոսէ այլ իմն աղանդ ոչ ինչ ընդհատ ՚ի
ճաճկագիտականէն . այն է՝ աղանդն բանդագուշեւոց կամ
աստուածիմաստից, որում անսացին և այլք ոմանք՝ յի-
մարաբար զակատեալք ՚ի սնոտի խաբէութիւն ոսկեխոյզ
բնալուծութեան, զայլ և այլ հրահալելիս յոսկի կարծե-
լով փոխարկել :

Ի նմին դարու Բեռնարդին Տելեսիոս կոսենդացի յա-
րոց զիմաստասիրութիւն Պարմենիդեայ, և կառոյց զա-
ռաջին ուսմնարանն ՚ի Նէապոլիս՝ տելեսեան կամ կոսեն-
տեան անուամբ, յորում առաջին սկիզբն կալաւ փորձա-
կան ոճոյ բնազննութեան : Անտի էլին արք անուանիք նո-
բանոր և յանդուգն վարդապետութեամբք . յորոց ոմն Թով-
մաս Կամպանէլ ամս քսան և եօթն բանտարգել մնաց ՚ի
Նէապոլիս, և այլ ոմն Յորդանան Բրունոս անուն կենդա-
նւոյն այրեցաւ ՚ի Հռովմ : Առաջինն՝ յոյժ երախտաւոր գը-
տաւ բնական իմաստասիրութեան, հաստատելով զչորե-
սին ճշմարտութիւնս . թէ չմարթեմք գիտել զէութիւն
իրաց յինքեանս, այլ միայն զերևոյթս նոցին և զհամեմա-

տուժիւնս . թէ ներքին գիտակցութիւն գոյութեան մե-
րոյ՝ է առաջին հաստատուն գիտելին մտաց . թէ ամենայն
իմացական զօրութիւնք մեր բովանդակին 'ի զօրութեան
զգալոյ . թէ համեմատութիւնն որ առաջնորդէ 'ի ծանօթէ
յանձանօթն , սկիզբն է ամենայն գիւտից :

Էին և որ զստոյիկեանցն կենդանացուցին զիմաստասի-
րութիւն . որպէս և այլք , մանաւանդ գալլիացիք , զեպի-
կուրեանն , մաքրեալ յամենայնէ որ հակառակ կայ մերոյ
բարեպաշտութեանս :

Ի սկիզբն այսր վեշտասան դարու յարեալ Եւրոպէ հեր-
ձուածն նորաղանդից , որոյ աղանդապետք եղեն 'Լութեր ,
Չուինգլիոս զերմանացիք , և Կալվին գալլիացի : Չայս նը-
շանակեմք աստանօր , զի կեշտդ նոր ոչ սակաւ փոփոխու-
թեան պատճառ եղև քրիստոնէական իմաստասիրու-
թեան և աստուածաբանութեան Եւրոպէի :

Սակայն 'ի բազմամբոս հակառակութեան անդ աղան-
դոցս , է որ նոր և է որ նորոգեալ , զօրհանապազ տիրեաց
Արիստոտէլ 'ի դպրոցս առաւել քան զամենեսին , թե-
պէտ և ուժգին ընդդէմ կացին բազումք յԽտալիա և 'ի
Տիրանաւոր աւագաց անգամ եկեղեցւոյն Հռովմայ , 'ի
Գալլիա , 'ի Գերմանիա , 'ի Հոլանդիա և յԱնգլիա . որք ոչ
այնչափ զարիստոտելեան ուսումնն , քան թէ զարաբացի
և զդպրոցական զանչահ մտածութիւնն և զբաջան խըն-
դիրս սաստկապէս կշտամբեալ աղարտեցին 'ի մատեանս
իւրեանց . յորոց է և Երասմոս հոլանդացի , մի 'ի մեծամա-
տեան գրչաց ժամանակին : Ի Չերմանալ իսելապատակաց ,
անդուստ Պետրոս ոմն Ռամոս գալլիացի՝ ժխտեաց 'ի սպառ
և զհարազատութիւն և զստուգութիւն գրոցն Արիստո-
տելի , և ունպէտ աղճատանս եցոյց զվարդապետութիւն
նորա :

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ .

ԵՐԿՐՈՐԳ ԿՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ԻՄԵՍՏԵՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

Պարոցական իմաստասիրութիւնն արիստոտելեան՝ յա-
մենուստ պաշարեալ անհնարին մարտիւ, սկսաւ սասա-
նել, և մի ըստ միոջէ անկան ախոյանքն իւր, թէպէտ և
խրախուսական ձայն զօրավարացն ոչ հատանէր լսելի լի-
նել: Առաջին բարեբաստութիւն իմաստասիրութեան այն
եղև, զի բաժանեցաւ յաստուածաբանութենէ. և այսու
ապահարզանիւ եղև ուսումն ինչ աշխարհական կամ ար-
տաքին, որով և բազմաց այնուհետև համարձակելի եղև
նորին պարապումն, և սկսան միոք մարդկան խմորել և ե-
ռալ ՚ի նորանոր ծնունդս:

Առաջինք տիրապէս ՚ի նկատել խոհեմ՝ և աներկիւղ ա-
կամբ զխրտուիլն արիստոտելեան, և ՚ի թափել զմիտս մարդ-
կան ՚ի ճեմական և ՚ի դպրոցական լծոյ, և հանել ՚ի նոր և ՚ի
դիւրագոյն շաւիղ իմաստասիրութեան, եղևն Փրանկիս-
կոս Պաքոն յանգլիացոց, Գալիլէոս Գալիլէի յիտալա-
ցոց, և Ռենատ Տէքառդ կամ Կարդէսիոս ՚ի գալլիացոց:

Պաքոն կամ ըստ անգլիականին Պէքրն, ծնեալ ՚ի Ղոն-
դոն յամի 1560, իւրով անմահական գրովք՝ որոց մի է Յա-
ղագս աճման գիտութեանց, և միւսն Նոր գործի գիտու-
թեանց, արդարապէս անուանեցաւ կարապետ երագ ըն-
թացից իմաստասիրութեան, զոր յառաջացաւ յապա ժա-
մանակի. թէպէտ և ինքն Պաքոն չմտեցաւ ՚ի գործ, այլ
եցոյց միայն այլոց զճանապարհն զոր պարտ էր գնալ, և
գուշակեաց ևս ինչ ինչ յորոց ընդ այն գտանելոց էին:

Աւելի իմն գործեաց քան զնա Գալիլէոս՝ ծնեալ ՚ի Փլո-
րենտիա ՚ի 1564: Քանզի ոչ շատ համարեցաւ այլոց միայն
ցուցանել զճանապարհ ճշմարիտ և անվրէպ գիտութեանց՝
զոր գտեալն էր, այլ և անձամբ գնալ կամեցաւ: Վասն ո-
րոյ մերժեալ ՚ի բնագիտութենէ զգաղտնի որակս և զան-
գէպ խրթնաբանութիւնս ճեմականաց, եմոյժ անդր ըզ-

փոյթ դիտողութեան և փորձոյ՝ զոր և Պաքոն պատուիրէր անդադար. լծորդեաց 'ի նոյն զճշդութիւն երկրաչափութեան և զհաշուի, և ճարտարեալ ճոխ և լուսաւոր գիւտս՝ հորդեաց ասպարէս ընդարձակ յայլ ևս նորանորս՝ որոց կամեցան գնալ զչաւիղս նորա. որպիսիք ելին ոմանք յամենայն երևելի ազգս եւրոպէացւոց :

Իսկ 'ի բանականութեան արուեստի, 'ի բնազանցութեան և 'ի բարոյականի մեծագոյն փոփոխութիւնն մուծաւ 'ի կարգեսիտէ ճնելոյ յԱսյա Տիւրենայ յամի 1596 : Նորագիւտ ոճն իմաստասիրութեան՝ զոր յամս քսանեհինգ հնարեալ և կազմեալ 'ի լոյս եհան 'ի Հոլանդիա՝ ուր էր նորա բնակութիւն, [Թէպէտ և զառաջինն ծանր ծանր հակառակութիւնս կրեաց առ ոմանս, բայց 'ի սուղ ժամանակի ընդարձակեալ ծաւալեցաւ, և առ սակաւ սակաւ կարգեսեանն իմաստասիրութիւն յաղթական արձանացաւ 'ի վերայ աւերակի ճեմականին : Սակայն մեծագոյն 'ի շահիցն, զոր արար նա քաջի իմաստասիրութեան, եղև ընդզեւն 'ի լծոյ գերութեան կարծեաց այլոց և կանխակալ մտահաճութեանց 'ի մարդկային գիտութիւնս, ընդ որով 'ի բազում կողմանս դեռ ևս հեծէին հանճարք. որոց ուսոյց վարել փոքր մի և խելօք իւրեանց, խոհեմաբար երկրայել զանյայտից, քննել զամենայն՝ արժանաւոր ինամով և իմաստութեամբ, և ջանալ 'ի պայծառութիւն և 'ի յստակութիւն գաղափարաց : Բայց ուղղադատութեանն սահման զոր ետ նա յընտրութիւն ճշմարտութեան կամ ստուգութեան, զայն ամենայն ստոյգ համարել՝ որոյ է 'ի մեզ պայծառ և յստակ գաղափար, ոչ է անսխալ յամենայնի, այլ բազում ուրեք և վրիպական : Հանդերձ այսու և կարծիք բնածին գաղափարաց, և [Թէ հոգին միշտ խորհիցի, և [Թէ էութիւն հոգւոյ է խոկումն, անբանք ընդ սոսկ նիւթեղէն կազմածս դատակնիքեալք, բնաջինջ բարձումն դատարկութեան 'ի բնութենէ, և տիեզերակալութիւն նուրբ և ամենալից նիւթոյ անձանօթի, և յորձանքն որ ըստ նորա կազմեն զյօրինուած տիեզերաց, այս ամենայն այլովքն հանդերձ, որոց 'ի յայտ եկն անտեղութիւն, ոչ ետուն ինքնակալէլ յերկար կարգեսեան իմաստասիրութեան :

Սակայն 'ի գրոց անտի ելելոց 'ի կարգեսեան դպրոցէ 'ի վերայ արուեստի բանաւորութեան, բնազանցութեան և

բարոյականի , բաց 'ի ճառէ անտի նորին կարդեսեսայ որ
յաղագս ոճոյ ուղիղ վարելոյ բանիւ և խնդրելոյ զճշմար-
տութիւն 'ի գիտութիւնս , և բաց 'ի միւս գրոց նորա որ
յաղագս կրից , են և երկուք այլ ընտիրք յոյժ . մին՝ Բա-
նականն կամ արուեստ խորհելոյ , որ կարծի Առնողոսի և
Նիկողայ , և միւս՝ յաղագս հետազօտութեան ճշմարտու-
թեան , գործ հօրն Մալպրանշի : Արուեստն խորհելոյ ,
թէպէտ և ոչ ամենեւին ազատ 'ի թերութենէ , ընտրե-
լագոյն է 'ի բանական արուեստի գիրս ժամանակին , և գո-
վի մինչև ցայժմ : Ի հետազօտութեան ճշմարտութեան
սքանչելի զննութիւնք գոն 'ի վերայ սխալմանց զգայարա-
նաց , երեւակայութեան , ախորժակաց , կրից և մտահա-
ճութեանց . բայց և բազում ինչ արտաքոյ քան զարժանն
բերի . և վարկածն թէ ամենայն ինչ երևի մեզ յԱս-
տուած , անգոյ է ամենեւին և մտացածին :

Հետևող Պաքոնի եղև գալլիացին Գասենտոս , որ պար-
զեաց զոճ և զվարդապետութիւն նորա և յարմարեաց յայլ
և այլ մասունս իմաստասիրութեան , մանաւանդ 'ի քննու-
թիւնս մարդկային հոգւոյ և մտաց , և իբրև առաջնորդ եղև
'Լոքի : Առաւել քան զնա զօրացաւ Թովմաս Հոպպէս անգ-
լիացի , որ ընդ բազում եպիկուրեան վրիպանսն ի թակա-
նութեան՝ և 'ի յոլով ճշմարտութիւնս առաջնորդ եղև
զկնեացն գրովք իւրովք :

Յոյժ օտար գտաւ 'ի սոցանէ Բենեդիկտոս Սպինոզա ,
թէպէտ և կարդեսեան աշակերտութեամբն պանծացեալ :
Ծնաւ սա յԱմսդըրտամ 'ի 1672 յեբրայեցի ծնողաց . մը-
տեալ ընդ կրօնիւք քրիստոնէութեան՝ անկաւ 'ի նմանէ , և
'ի բարոյականի իւրում զերկրաշափական առեալ զերեսօք
նենգապատիր կերպարան , յարոյց վերստին զանտեղի վար-
դապետութիւնն ուրուագրեալ երբեմն 'ի Քսենոփանեսայ-
այն՝ թէ մի միայն գոյացութիւն կայցէ յաշխարհի՝ զոր և
Աստուած անուանէ , և հոգիք և մարմինք՝ ըստ մեզ զանա-
զան և որիչ գոյացութիւնք , ոչ այլ ինչ իցեն , եթէ ոչ
այլ և այլ կերպարանք միայնոյ և տիեզերական գոյացու-
թեանն :

Կոնդուպրէ Գուլիէլմ 'Լայպնից կամ 'Լէյբնիտս
ծնեալ 'ի 'Լիպսիա յամի 1646 , այր սրամիտ , հանճարեաց
և սա կարգ ինչ նոր վարդապետութեան բազում մասամբ
համաձայն կարդեսեսայ : Տարերք մարմնոց ըստ նորա պարզ

են առ Հասարակ և անբաժանելի, զորս և Միութիւնս ա-
նուանէ կամ Միակս . և տիեզերք ամենայն 'ի միութեանց
աստի են յօգեալ: Միութիւն մի է և հոգին, որ ունի իշ-
խանութիւն 'ի վերայ միութեանցն յորոց զօգեալ են մար-
մինքն . և սմա անուն կոչեաց Տիրական Կատարունու-
թիւն: Յառաջին վայրկենէ անտի միաւորութեան ընդ
մարմնոյ՝ տայ Աստուած հոգւոյն բազմապատիկ իմա-
ցուածս և գաղափարս՝ որ մի ըստ միոջէ յաջորդեն իրե-
րաց . իսկ 'ի մարմնի յոլով շարժմունս ըստ համեմատու-
թեան յաջորդական գաղափարաց հոգւոյն, առանց ինչ
ազդեցուցանելոյ բնաւ հոգւոյ և մարմնոյ 'ի միմեանս . և
զայս աստուածագիր համեմատութիւն կոչէ Նախակար-
գեալ Գաշնակութիւն:

Այս վարդապետութիւն հանճարեղ քան հաստատուն՝
որ յիշեցուցանէ փոքր մի զՊիութագորաս և զՊլատոն, կա-
րի տարածեցաւ 'ի Գերմանիա, մանաւանդ յետ մեկնաբա-
նութեանց Քրիստիանոսի Վոլփիոսի, որ և 'ի լոյս եհան
բնագիտութիւն մի ամբողջ՝ բազմահատոր՝ երկրաչափա-
կան ոճով . գործ յարգոյ յոյժ . բայց և զյայտնիսն ցուցա-
նել կամելով բազում ուրեք զլուսաւորագոյնսն անգամ
խաւարեցոյց . թող զտաղտուկ շոսյլութիւն բանից:

ԳԼՈՒԽ Ժ .

ԵՐՐՈՐԴ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

Ի մէջ եօթնուտասն դարին սկիզբն եղև երրորդ նորո-
գութեան իմաստասիրութեան, զոր և մարթի ասել վեր-
ջին ըստ մեզ, այլ ոչ կատարեալ: Գործոյս մեծի հեղի-
նակք և առաջին ճարտարապետք եղեն Նևտոն և Ղոբ, եր-
կոքեան անգլիացիք:

Իսահակ Նևտոն, ըստ անգլիացի հնչմանն Նիւթըն,
ծնեալ 'ի 1642, ցրուեաց և քայքայեաց 'ի բնագիտութե-
նէ զմէզ վայրապար և հնարիմաց յօրինուածոցն Կարդե-
սեայ, փոխանակ ինքնահաճոյ վարկածից՝ 'ի ձեռն առեալ

զդիտողութիւն , գիորձ և զճշդութիւն Համարողութեան , յորս յեցեալ քաջաբար , յստակեաց և ճոխացոյց զբնաբանութիւն , և եղև Հայր բնական իմաստասիրութեան :

Իսկ Յովհաննէս Ղըբ ծնեալ 'ի 1632, առաջնորդ կամ ուղեցոյց ունելով զՊաքոն և մանաւանդ զԳասենտոս, ձեռնարկեաց և նա 'ի նմին ժամանակի փարատել 'ի բնական արուեստէն և 'ի բնազանցութենէ զխաւարն տգիտութեան , որ դեռ 'ի վերայ կայր : Վտարեաց 'ի բնական իմաստասիրութենէ զերևութական ցնորս մտաց և զանգոյ վարկածս . և փոխանակ 'ի ներքս եբեր զվերլուծական մանր քննութիւնս և զգուշաւոր մտածութիւնս , անաչառ և սուր դիտողութեամբ և փորձով առաջնորդեալ , որ ոչինչ ընդհատ 'ի բնական իմաստասիրութիւն քան 'ի բնականն միայն առաջնորդք են մեր : Վասն որոյ արդարապէս ասացաւ զսմանէ , [Թէ ուր այլք զառասպելլս մարդկային մտաց և զհոգւոյ կցկցէին , սա զբուն զճշմարիտ պատմութիւն նորա յօրինեաց : Չայս նոր և լուսահետ ճանապարհ հորդեաց մեզ մատեան նորա մակագրեալ ճաշակ իմաստասիրական կամ քննութիւն 'ի վերայ մարդկային մտաց : Բաժանի սա 'ի չորս առաջս . 'ի միումն բացէ 'ի բաց հերքէ զկարդեսեան վարկադրութիւն բնածին դաղափարացն և սկզբանց կամ օրինաց մտաց . 'ի միւսումն հաւաստաբանէ զառաճն արխտոտելեան , [Թէ ամենայն գիտութիւնք մեր և հմտութիւն և իրաց խելամտութիւն 'ի զգայութեանց է և 'ի մտածութենէ . յերրորդումն ճառէ զբառից , որովք 'ի յայտ ածեմք զտեսակս կամ զգաղափարս մտաց , և բազում ինչ շահաւոր աւանդէ յաղագս բնութեան նոցա , պիտոյից և [Թիւրութեան . 'ի չորրորդումն անցանէ 'ի գիտութիւնս , ցուցեալ զնոցա աշտիճանն , զընդարձակութիւն , զստուգութիւն , զյեղանակ գիտի հաւաստեաց նոցա և հաւանականութեան . 'ի յայտ բերէ և զարմատս մոլորութեանց , և ստուերագրէ զմասունս համօրէն գիտութեանց : Ընտիր ընտիր մտածութիւնս գործնական արուեստի բնականութեան յաւել նա և 'ի գիրսն իւրում մակագրեալ Առաջնորդ մտաց 'ի քնին ճշմարտութեան , որ յետ վախճանի նորա 'ի լոյս ընծայեցաւ : Այս ամենայն , բաց 'ի մարդկօրէն սխալանացն , ուղղապէս տան մեզ ասել , [Թէ բնականն իմաստասիրութիւն յառնէ աստի առ զառաջին հաստատութիւն իւր և զվերջին մեծու-

Թիւն՝ յոր եհաս զկնի . և որչափ գիտասցեն մարդիկ խորհել ՚ի վերայ երկրի , անմահացուսցեն զյիշատակ սորա :

Արդ այսպէս ՚ի ծագել արուսեկի ուղիղ և լուսաւոր իմաստասիրութեան , կէսքողջախոհութեամբ պատուեալք՝ զուարճանային ՚ի լոյս նորա . բայց խառնադանջն գիտնաւորաց՝ կանխակալ սովորութեամբ և մտահաճութեամբն պաշարեալ , ասող ինչ օրհասարէր կարծելով տեսանել , գոյժ արկանէր անիծիւք և հայհոյիչ զրպարտութեամբք : Եւ զի կամ մատեանք Ղըքի դեռ բազմաց խիստ ինչ էին և անձամ , կամ զի ժամանակին է միայն քաղցրացուցանել մարդկան զճշմարտութեանն ճաշակ , ընդ ամս յիսուն չիշխեաց ոք հրապարակաւ ՚ի բերան առնուլ զայն , և ՚ի յարգս և ՚ի կերպարանս ածել զնորն զայն գիտութիւն :

Թողեալ զերկոսին մեծանուն գերմանացիս , Չիոնհաւգէն և Թոմասիոս , որոց առաջինն վաստակաւոր եղև ՚ի բնախօսութեան , և երկրորդն ՚ի բարոյականի և յիրաւագիտութեան , եկեսցուք ՚ի Արաւեսանդ , որ զհետ եկեալ Ղըքի , Թէպէտ և ոչ իշխեաց մսիլ ՚ի խորին քննութիւնս հոգւոյ , բայց կարգաւորեաց զվարդապետութիւնս անգլիացի իմաստասիրին , փոխանակ բազմաբանութեան նորա զհամառօտութիւն պատուելով : Յաւել և յիւրմէ բազում ինչ՝ զարմանալի գննութեամբ և հանձարով , առաւելապէս ՚ի վերայ պարզ և խառն հաւանականութեան , ՚ի վերայ պատճառաց բնազանցական մոլորութեանց , ՚ի վերայ ոճոյ և վարկածից և արուեստի ուսանելոյ : Նոյնպէս Պիւֆիէ գալիացի առաջին եղև որ զկազմութենէ գաղափարաց գեղեցիկ ճշգրտաբանեաց ըստ մտաց Ղըքի : Եւ յիտալիացւոց Անտոն Ճէնովէզի քաջ գտաւ կոխել առաջին զլաւիղս Ղըքի , և ողջմտութեամբ ծանօթացուցանել իւրոց ազգայնոց զնոր ոճն իմաստասիրութեան : Վարժապետ հզօր կացեալ ՚ի համալսարանին Նէապոլսի , ընդ բանականին յաւել և զդատողականն արուեստ . և ՚ի բնազանցութեան խորագոյնս և մանունս քննեալ ճառեաց զամենայն ինդիրս կարեորս : Զկնի նորա եկին Տաակէթի , Սառթի , Ծանօթթի , Կալուփիի , Թրոյիզի , և այլք բազումք :

Իսկ Պետրոս Պէլ և Ֆռէռէ ՚ի գալիացւոց , ՚ի զգայապաշտ նիւթականութիւն և յանհաւատութիւն միտեալ շարաշար , խառնակութեամբ լցին զմիտս իւրեանց և ըզ-

գիրս , մինչև բազում հանճարովի իւրեանց՝ յուրով ուրեք ցոփաբան և յանձանց իսկ հերձեալ երեւին : Զհետ նոցա և Հելուեախոս բժիշկ , լռեան իմաստասիրութեամբն պանծացեալ , այլ արդեամբք եպիկուրեան , անց ըստ չափ 'ի ջատագովութիւն զգայութեանց , մինչև 'ի նիւթականութիւն զթեաց և զթեցոյց ոչ սակաւս : Նոցին սակի և համամիտ ընդ նոսա գտան յետ ամաց՝ համբաւաւորք ոմանք յանցեալ դարու , Վօլթէռ , Յ . Յ . Ռուսօ . Տալանպէռ , Քօնտօռսէ , Տիտոօ , Օլպաք , և այլք . որոց օրինակն և բանքն բազում յեղափոխութեանց և խառնակրօնութեանց պատճառք եղեն , և լինին ցարդ մատենաք նոցա : Եւ չասիցեմ ընդէր համարձակ . զի թէ գիտունք ոմանք սուտ բամբասին , այլ ոչ և ամենայն բամբասեալքն սուտ իցեն :

Այլ զի յայտնի լինիցի հիբութիւն և անմիաբանութիւն մարդկեղէն մտաց , 'ի նմին ժամանակի մինչդեռ դոքա 'ի զգայութիւն ընկղմեալ բաց 'ի նիւթոյ և 'ի զգալեաց ոչինչ ճանաչէին , փոքր ինչ հեռի 'ի նոցանէ յԱնգլիա Պըրքլի ոմն անուն , նոր պիւռոնական , ժիտեաց բնաւ և զգոյութիւն ամենայն զգալեաց , և ընդ երազս և անուրջս գրեաց զամենայն . որում ոչ պակասեցին համախոհք : Բայց դիւրաւ յանդիմանեցան . զի և յուրանալն անդ բանիւ զմարմնոց գոյութիւն , արդեամբք հաստատեին զայն , գրութեամբն , մատենիւքն , ձայնիւ առ այլն խօսելով , և ջանիւքն 'ի հաւան զնոսա ածելոյ :

Եւ մինչդեռ սա զազգմունս զգայութեանց իբրև անգոյինչ և անհաստատ մերժեալ , 'ի դերև հանէր զվկայութիւն նոցա , մերձ առ նմին 'ի նմին աշխարհի և 'ի Հոլանդիա նըստեալ այլք ոմանք , ոչինչ ընդհատ քան զնա պիւռոնականք , ստեղծանէին վեցերորդ իմն զգայարան բարոյական , որ ծննդակից մարդոյն կարգեալ իցէ 'ի բնէ յընտրութիւն բարւոյ և չարի , ինքնաբաւ և անկարօտ գործակցութեան մտացն , իբրև զմի 'ի թանձր և մարմնաւոր ըզգայութեանցս , որովք ընտրեմք զքաղցր և զբառն , զցուրտ և զջերմ : Եւ այս , որպէս թուի , 'ի զերձուցանել զբարոյական կարևոր ճշմարտութիւնս՝ յանստուգութենէ և 'ի սուտ վկայութենէ այլոց հնգից զգայարանացն , յորոց է և մտացն ամենայն գործ . բայց ծայրն 'ի նիւթականութիւն ելանէ , թէ որ մանր քննեսցէ : Գտիչք կամ ջատա-

գովք այսր կարծեաց եղեն անգլիացիքն Քրմայրըննո ,
Շաֆթսպլըրի , Հիում , Հըչիսըն , և այլք : Եւ այսր կար-
ծեաց ընդ բնածին գաղափարսն է տեղի , թէպէտ և կեր-
պարանքն նոր թուեցուցանեն զնա : Շատ լիցի յիշեցու-
ցանել , զի բարութիւն և չարութիւն գործոց ոչ պարզա-
բար յիրսն են , թէ զգայութեան ազդիցին , այլ 'ի բազմա-
պատիկ բնական և բարոյական համեմատութիւնս նոցին
առ իրեարս . որոց զանազան գաղափարացն միաբանու-
թեան կարօտին միտք յընտրութիւն բարւոյն և չարի : Օ-
րինակ իմն , այր մի սպանեալ ընկեցեալ , և նոյն իսկ սպա-
նութեանն գործ՝ ինքնին ոչինչ յայտնէ անիրաւութիւն .
այլ եթէ 'ի վերայ յաւելցի այնմ և սպանողն , և սմա՛ բըռ-
նութիւն և հարստահարութիւն և զըկումն :

Սակայն ճշմարիտ և ուղիղ իմաստասիրութեանն 'Ղոքի
աշակերտք և զարգացուցիչք ոչ պակասէին , այլ մանա-
ւանդ օր քան զօր բազմանային , ջանացեալ 'ի կատարե-
լութիւն զայն հասուցանել : Յորոց Պօնէ ոմն գալլիացի , որ
ձեռնարկեաց 'ի վերլուծութիւն զօրութեանց հոգւոյ , ցու-
ցեալ զարձակումն նոցին 'ի մարդն դեռ անզգայ՝ իբրև 'ի
շնչաւոր արծանի , բաւական գտանէր յայն գործ մեծ և
կարեւոր , եթէ էր գիտացեալ չափ դնել իւրում հանճա-
րոյ : Բայց արկ նա զմիտսն 'ի փորձ , որում ոչ իւրն զօրու-
թիւն և ոչ ուրուք մահկանացուի կարէր հանդարտել .
վասն որոյ և մնորեցաւ ոչինչ ընդհատ յայնցանէ , որ ե-
րազայոյզ կեղծեօք ուղղախոհել կարծեն : Սակայն ընդ
վրիպանաց՝ է առ նմա և օգուտ բազում . չիք որ հմուտ
քան զնա կազմածոյ խորհրդոց մտացն , և զօրութեանց և
գործոց հոգւոյն . և ուր 'Ղոք երկայնաբան է , սա համա-
ռօտախօս , երբեմն և յանդէպս : Սակայն 'ի վերածնու-
թեանն մատենի յորում առ նա ցուցանել զհանգամանս
յարութեան մարմնոց , ընդ արտուղի անկեալ երևի :

Սյլ նշանաւոր յողջամիտ աշակերտս 'Ղոքի , որ իբրև
յիւրմէ բղխելով զվարդապետութիւնս նորա , ուղղեաց և
կատարելացոյց զամենայն , եղև Քոնտիլլեաք՝ բազմարդին
իմաստասէրն գալլիացի . որ այնչափ քաջացաւ 'ի վերլու-
ծական արուեստին , զի 'ի ձեռին նորա փոխեցաւ հոգեբա-
նութիւնն իբրև 'ի փորձական իմն բնազննութիւն : Զանա-
զան ընտիր ընտիր մատենիւք , որոց գլխաւորք են Քննու-
թիւն սկզբան մարդկային գիտութեանց , յաղագս զգայու-

Թեանց, յաղագս ինքնօրէն կարգածոց, յաղագս կենդանեաց, յաղագս արուեստի խորհելոց, արուեստ բանական և հանդէս ուսմանց, ձեռն արկ 'ի բացայայտել և հաստատել զամենայն որ ինչ ճշմարտութիւնք կային 'ի գիրս իմաստասիրաց մինչև 'ի 'Ղըք, յուղղել զսխալմանս նոցա, և տապալել հիմնովին զինքնագիւտ կամամտածութիւնս կարդեսեանց և մալարանշեանց, որք զեռ ունէին զդժարոցս: Մանր զննութեամբ և դիտողութեամբ պայծառացոյց և գրեթէ ստեղծ զգիտութիւն գաղափարաց, ըստ նմանէ և զբառից և զլեզուի հմտութիւն: Ի զգայութեանցն ճառի եղեալ ըստ Պօնէի արձան մի շնչաւոր կամ մարդ զեռ անզգայ, և տուեալ նմա մի առ մի զզգայարանսն ըստ հաճոյս, ցուցանէ զօրինակ և զհանգամանս արձակելոյ 'ի նմա զօրութեանց հոգւոյն և գործոց նորա: Որով եցոյց և հաւատեաց յամենայնի զառածն արիստոտելեան, թէ ամենայն գիտութիւնք մեր ընդ զգայութիւնս մտանեն 'ի մեզ: Եւ ուր 'Ղըք ինքնին՝ հօր դիմամարտն բնածին գաղափարաց՝ յանդէտս սահեալ էր 'ի նոյն, ընդածինս գնելով զզօրութիւնս հոգւոյն, սա բացէ 'ի բաց հերքեաց յիմաստասիրութենէ զամենայն՝ որ բնածին կարծիցի 'ի մարդումս և առանց զգայութեանց հմտութիւն: Եցոյց, թէ պէտ և 'ի հարեանցի՝ իբրև զթովմաս կամպանէլ, թէ ամենայն հոգեղէն զօրութիւնք մարդոյն՝ եթէ մանր կրրկտեսցին՝ երթան յանգին 'ի միայն զօրութիւն զգայութեան, և են այլ և այլ կերպարանք նորա²³: Զզօրութեանց և զազդեցութեանց հոգւոյ խուն ինչ և եթ նշանակեալ էր 'Ղըք. սա խնամոտ և կատարեալ քննութեամբ մանրապատում՝ ճշգրտաբանեաց մեզ զայնս ոճով իմն և գեղեցիկ կարգաբանութեամբ: Նշաւակեաց զանշահմութիւն և զվտանգ մտաւորական յօրինուածոց. հորդեաց արահետ 'ի գիւտ ճշմարտութեան, յայտ ածեալ 'ի բանական արուեստին զսկիզբնն զայն ցայն վայր անձանօթ, թէ որպէս բնութիւն՝ ամենեցուն մայր՝ կրթէ զմարմնոցս զօրութիւն, սոյնպէս նմա միայնոյ է անկ անմոլար առաջնորդել մտաւոր զօրութեանցս և ուղղել զնոսա ընդ հետս ճշմարտութեան:

Այսքան և այսպիսի գիւտովք պայծառացեալ նորս այս ոճ իմաստասիրութեան՝ պատուեցաւ առ անաչառ և մանրակրկիտ ճշմարտասէրս, և յորդորեալ սիռեցաւ ընդ ա-

մենայն իմաստախնդիր ազինս , և 'ի բնաւ գիտութիւնս և յարուեստս և մատենագրութիւնս ընծայեցոյց արդիւնս շայեկանս , և դասս ականաւոր մատենագրաց կարգ ըստ կարգէ . զորոց և ոչ զցանկ անուանցն ներէ մեզ տեղիս ընդ գրով առնել . նա զի և յանուանց գիտութենէ ոչինչ է շահ , և կասկածեմք իսկ թէ դուցէ ձանձրացուցար ևս յաճախութեամբ անուանց : Եւ ոչ այդ միայն , այլ և բացաւ դաշտ և ասպարէս համարձակ յառաւել յառաջագիմութիւն և 'ի կատարելութիւն ամենայն հմտութեանց մերոց , և նորին իսկ բանական իմաստասիրութեան , 'ի լուծումն ամենայն տարակուսութեանց և 'ի յայտնութիւն ճաճուկ խորհրդոց և գաղտնեաց նորա :

Ի վերայ ամենայնի այսորիկ , փոխանակ զի չմնայր ինչ առնել , բայց հաւաքել 'ի մի զամենայն ուղիղ վարդապետութիւնս Քոնստյլլեաքայ և այլոց իմաստնոց , և յոճ և 'ի կարգ գիտութեան աւանդել , յարեաւ յանկարծակի 'ի գերմանիա այլ իմն նոր յօրինուած բանական իմաստասիրութեան , յազմիկ զամենեցուն միտս : Քանթ ոմն անուն և հան 'ի լոյս զանազան մատեանս յաղագս Գատողութեան տեսական և գործնական բանի և դատման , յորս աւանդէ զգերագանցականն անուանեալ իմաստասիրութիւն : Թէպէտ և ոչ 'ի սպառ վտարեաց զգգայութիւնս յիշխանութենէ իմացական գործոց և հմտութեանց , սակայն յոյժ ընդ փոքու գրաւեաց զսահման նոցա , զամենայն ծանօթութիւնս մեր ասելով փորձիւ կամ զգայութեամբ լինել , բայց ոչ 'ի փորձոյ կամ 'ի զգայութենէ : Քանզի համարի ունել մեզ 'ի ծնէ զգայութիւն մի ներքին , յորում յառաջմէ գանձեալ կան ամենայն ընդհանուր տեսակք էութեան , գոյացութեան , միջոցի , ժամանակի , միութեան , տեղողութեան , քանակի , որակի , առաքինութեան , շարութեան , և ամենայն ճշմարտութիւնք տեսական երկրաչափութեան : Արոց ամենեցունց քանզի չիք անձնաւոր բնութիւն կամ թանձրացեալ էութիւն , և նմին իրի դժժուարին և անմարթ էր վեր 'ի վերայ տեսողի՝ քննութեամբ հասանել , թէ զիարդ զգայութեանց ազդիցին , կամ որով մանուածոյ ճանապարհաւ 'ի զգայութեանց առնուցու զայնս միտքն , այսորիկ աղագաւ՝ որպէս 'ի բազմաց՝ նոյն և 'ի Քանթէ , ըստ որում յայտնի երևի 'ի վարդապետութիւնս նորա , բնածինս կարծեցան և աղստամբս

'ի զգայութեանց : Բայց թէպէտ և զայդոսիկ ոչ ասացնա բնածինս , այլ աւանդեալս կամ զանձեալս 'ի մեզ , զի ըստ պիտոյից կենացս զարթնուցուն 'ի ժամու 'ի ձեռն զգայութեան և փորձոյ , դիւրաւ իմանայ ամենայն ոք՝ թէ ոչ նոր ինչ է այդ ուսումն , քան թէ պլատոնական տեսակացն կամ գաղափարացն երազք . և թէ կայ ինչ աւելի ինքնաստեղծ յօդուած՝ իւրում ոճոյն սեփական , մթարք են ամենայն և խրթնաբանութիւնք : Սակայն և 'ի մթան անդ բաւականապէս յայտնի եղև , թէ միտք այսր վարդապետութեան է նախապատուել զշարագրական ոճն քան ըզվերլուծականն , իմա ոչ զյառաջագոյն լուծեալս ինչ վերջստին յօդաւորել , այլ միայն կարգաւորել զինքնաճնար և զմտացածին կամ զանստոյգ մտածութիւնս . որով և լինի 'ի հարկէ տարերս գիտութեանց առդնել զներքին զգացումն կամ իմացուած հոգւոյն և զգիտակցութիւն , ոչ մանրախուզիւ նկատեալ , այլ յախուռն և վեր 'ի վերոյ տեսեալ : Որում հարկաւ հետեանայ՝ ամենայն ընդհանուր գաղափարաց յառաջ քան զմասնաւորան բնածինս լինել 'ի միտս մեր , և մասնաւորացն ընդհանրոցն ծնանել . կամ եթէ մասնաւորքն 'ի ձեռն զգայութեանց գայցեն մեզ , գոնէ ընդհանրոցն այլ պատճառս ունել : Որ է ասել պարզ բանիւ , թէ միտք մարդոյ յառաջ քան զաշխարհս իցէ . զի այս է ասել բնածին գաղափարս : Իբրև զի չիք ինչ գաղափար 'ի միտս , որոյ նախատիպն ոչ գտանիցի 'ի զգալի բնութեան , կամ չիցէ 'ի զգալեաց գուշակութիւն կամ մտաւոր տեսութիւն ընդ զգալոյ իրիք կապեալ : Որոյ վասն իսկ այնքան զանազանութիւնք կարծեաց և տեսութեանց են . որ չպարտէր լինել , եթէ բնածին ինչ էին և անկարօտ զգայութեանց : Սոս կարճառօտ հերքումն է բնածին գաղափարաց . ինդիր մեծ և ընդարձակ :

Սյլ զմոլորութիւն այսր վարդապետութեան յուղիղ շաղաց իմաստասիրութեան , լիով և քաջաբար յանդիմանեցին բազումք և 'ի նոցին իսկ գերմանացւոց . որպէս Քրիստիանոս Սէլ , Մաքօ , Շթօռքէնաւ և այլք , որք առարկու ելին Քանթի և հետեողաց նորա , մանաւանդ հռչակաւորն Եաքօպի , ցուցեալ թէ չիք բնաւ 'ի միտս մեր պարզ տեսական բան և իմացութիւն , կամ պարզ զգայականութիւն . և թէ բովանդակ այդ ոճ հիմնի 'ի մոլար ճա-

նաչումն անմարմին գաղափարաց և ընդհանուր սկզբանց ,
և 'ի թիւր կարծիս հնոց , որպէս թէ զմասնաւորաց ընդ-
հանրօքն դատիցիմք , և ընդհանուրքն յառաջ քան զմաս-
նաւորան կայցեն 'ի միտս մեր : Որ այն ինքն է , այլով բա-
նիւ զՊլատոնի նախագաղափարսն ուսուցանել : Եւ թէ
ուսումնդ այդ նոր կարծեցեալ , վասն նորութեան մեկնու-
թեանցն կամ ցուցմանց , խառնուրդ է յամենայն աղան-
դոց հնոց և նորոց , և յանգի 'ի պաճուճեալ տգիտու-
թիւն , յանհնարութիւն ճշմարիտ գիտութեան , 'ի պիւ-
ռոճական յերկուականութիւն և յոչինչ , այլ և որ չար ես
է , 'ի կատարեալ նիւթանականութիւն , արտաքոյ կար-
ծեացն Քանթի : Ի գերմանացւոց որք խոտորեցան 'ի գայթ
'ի գայթ շաւղաց 'Էէիբնիտիոսի և Քանթի , երևելի գտաւ
յոյժ 'ի կողմն ուղիղ իմաստասիրութեան Տիրվինկ ոմն ա-
նուն , որ խոհական ընտրութեամբ և գրեթէ առանց ու-
րուք աշակերտութեան կամ աչառութեան եկաց 'ի մէջ ըզ-
գայապաշտից և մտամոլաց :

Մինչդեռ այսպէս բազում արք աւագք 'ի Գերմանիա և
և 'ի Գալլիա 'ի կռիւ կային ընդ գերմանացւոյն ընդ այն-
միկ , յարեաւ յԱնգլիա այլ իմն այլանդակագոյն վարդա-
պետութիւն , զոր մօտ յաւուրս մեր երազեաց Տարուին
ոմն անգլիացի 'ի մատենի Աենսական օրինաց . յորում բա-
զում հանճարով և չքնաղ զննութեամբք հնարի հիմն 'ի
վեր տապալել՝ ոչ զսկզբունս միայն գիտութեան մտաց ,
այլ և զլեզուն սովորական , յօտար միտս տարեալ զբառս
ուսմանն . և սոուերաց և ցնորից մարմին զգեցուցանել , և
անէից էութիւն տալ , և զէսն յոչէութիւն տանել . և ան-
ընտրող նիւթական մեկնութեամբք հոգեղէն զօրութեանց
և գործոց մտացն՝ փոքր մի և խախտէր արդեօք զհաստա-
տուն հիմն ամենայն իմաստասիրութեան մերոյ՝ զբանաւո-
րութիւն հոգւոյ և զիմացականութիւն :

Արդ յանկ ել աւասիկ համառօտագիծ պատկեր իմաս-
տասիրութեան , ըստ ականաւոր արանց և պլխաւոր կար-
ծեացնոցա , յորս բովանդակին և այլք յորովք 'ի նախնեաց
և յարդեաց : Յընդարձակ պատմութեան իրացդ , ընդ յո-
լովութեանն տեսանի և յետին աղքատանք , աղջամուղջ և
անկատարութիւն , յաւել թէ և գարգաշանք և եղկու-
թիւն մարդկային գիտութեանց : Ըստ խոստարանութեան
մերոյ յերկարեցաք փոքր մի 'ի վերայ բանական և բնա-

զանցական մասին իմաստասիրութեան, որ յաղագս սկզբան մարդկային հմուտութեանց, յաղագս ոճոյ մեկնութեան հոգեղէն զօրութեանց և գործոց, բնածին կարծեցեալ գաղափարաց և ընդհանրոց կամ շանձնաւորաց: Վասն զի սոքա են հիմն գիտութեանցն այնոցիկ և այլոց բազմաց. և ըստ հիմանն արկանելոյ 'ի հաստատուն վիմին բնութեան և ճշմարտութեան, կամ յաւազուտոյ ինքնակամ վարկածից և կարգածոց, և շինուածոյն լինի կանգնումն՝ ոչ բանականին և եթ իմաստասիրութեան, այլ և բնագինականին: Եւ զի մանր քննութեամբ գտանեմք գըլխաւոր պատճառս երկպառակութեան այսքան և այսպիսի աղանդաց և հերձուածոց և դպրոցաց 'ի սկզբանէ լիեալ զհակառակ կուսակցութիւն նոցա, ոմանց զփորձոյ և զզգայութեանց և եթ կողմ ունել, և ոմանց զմտախոհութեան, զմտածութեան և զբանական գուշակութեան միայն, 'ի քնին և 'ի գիւտ ճշմարտութեան. կիսոց աներկբայ և վճռաբար վարդապետել զամենայնէ, և այլոց յերկուանօք և անստուգութեամբ շնուլ զամենայն. կիսոց գործմտաց և իմացական գաղափարս և եթ առդնել զամենայն, և այլոց զամենայն ինչ նիւթացուցանել կամ արտաքոյ զգալեաց ոչինչ խոստովանել: Քանզի գտանի իմաստասիրութիւն 'ի սկզբանէ և այսր, 'ի Թալեսէ և 'ի Պլութագորայ մինչև ցայսօր, հերձեալ յայդ վեցեակ աղանդս հակառակս միմեանց, որ են համառօտաբար՝ փորձականութիւն և բանականութիւն, վճռաբանութիւն և յերկուականութիւն, մտաւորականութիւն և նիւթականութիւն կամ զգայականութիւն. որք և առհասարակ յերկուս ամփոփին, 'ի կուսակցութիւն մտաւոր իմացականութեան և ըզգալի դիտաւորութեանց. որով և իմաստասէրքն ջոկին յերկուս դասս՝ մտամոլաց և զգայապաշտից:

Յետ այսր ամենայնի քննութեանց, արժան է մեզ այսուհետև յերկոցունց ծայրայեղ խոստորմանցն զգուշացեալ արդարակ կշռութեամբ խոհեմագունի կողմանն ընծայութիւն հաւանութեան մատուցանել ընդ Սոկրատայ, Արիստոտելի, Պաքոնի, Ղըքի և ընտիր ընտիր համապատիւ աթոռակցաց նոցա, յորոց յառաջեալ յոյժ տեսանի 'ի վերջինս Քոնտիլլեաք, որ ըստ վերոյ ճառերոցս հոգ տարեալ և ջան սաստիկ, մեկնեաց և յստակեաց զգեղեցիկ աւանդս իմաստասիրութեան և ճոխացուցեալ պայծա-

ուացոյց: Բայց քանզի վարդապետութիւնք նորա ցան և ցիր սփռեալ են 'ի զանազան գրուածս նորա, և ոչ 'ի մի կարգ ուսման աւանդեալ, և ըստ սխալուտ մարդկութեան կան և 'ի նոսա վրիպակք ուղիղ տեսութեան, կարօտէր տակաւին իմաստասիրութիւն քրտանց առն միոյ, որ զպէսպէս ցանկալի աւանդս հանճարոյ նորա և զայլոց իմաստնոց զըտեալ և պարզեալ յամենայն եկամուտ խառնուածոյ, 'ի մի յարմարեալ կարգէր յոճ և 'ի ձև և 'ի քանակ վայելուչ առ 'ի պէտս կրթաւէր մանկուոյ: Զայդ հոգացաւ և կարծեաց առնել յաւուրս մեր մեծ սեպուհն գալլիացի Տէսթիւթ Թուասի, քառահասոր մատենիւ: Բայց և սորա մանրապատում ոճ և սաստիկ անաչառութիւն՝ երկարաբան թուեցաւ ոմանց և անհաճոյ զգուշաւոր և խոհեմ լսելեաց: Այսչափ դժուարին է զուղղորդն գնալ իմաստասիրութեան: Սակայն ոչինչ եղեալ յուսահատ բազում վարժապետք յարդեաց ձեռն արկին և արկանեն զօրհանապազ 'ի դոյն վաստակ մեծ և կարեոր, ջանացեալ հասուցանել զհամբակսն 'ի բուն նպատակնորոյ իմաստասիրութեան, որ է ըստ Տէթէուանոյի խոհական անաչառութեամբ 'ի միջոցին կալ վերասացեալ վեցեցունց հերձուածոց, և ըստ կարի միաբանութիւն առնել 'ի մէջնոցա, որ ոչ յանյուսից ինչ է: Քանզի զգայութիւնք հաշտին ընդ բանին, յորժամ զգալի փորձք և հաւաստիք իւրաց և դիտողութիւնք խառն և զոյգ ընթանայցեն ընդ մտախոհութեան և բանաւոր գուշակութեան, իբրև հիմունք սոցա և արմատք: Վճռաբանութիւնն միամտեալ հաւանի ընդ յերկուականութեան, եթէ իմաստասիրութիւն ոչինչ հաստատեսցէ՝ առանց նախ երկբայելոյ և քննելոյ և չափ գնելոյ հասողութեան մտաց: Իսկ մտաւորականութիւնն միաբանէ ընդ նիւթականութեան և ըզգայականութեան, յորժամ ընկալցի իմաստասիրութիւն կրկին հաւաստի ճշմարտութիւն էից զգալեաց. մի՞ զի արտաքոյ մեր կան և զգայարանաց ազդին. և միւս ևս՝ զի 'ի ներքս 'ի մեզ կերպանան և 'ի ներքին զգայութենէ կամ 'ի վկայութենէ մտաց ճանաչին:

Այսու երբեակ միջոցօք վեցեցունց հակառակ ուսմանցն վայելչապէս խառնեալ յօդանայ ուղիղ ոճ իմաստասիրութեանն նորոյ, զոր իւրաքանչիւր ողջամիտ վարժապետք աւանդեն այժմ ըստ իւրեանց կարի: Եւ այսպէս

գեղեցիկ մեկնաբանին երեք գլխաւոր խնդիրք բանական
իմաստասիրութեան, որ են՝ սկիզբն մարդկային հմտու-
թեանց, ստուգութիւննոցին և հաւաստի ճշմարտութիւն.
որ և են միանգամայն հիմունք բովանդակ իմաստասիրու-
թեան : Նովին սահմանի և քննողական և ուսուցչական
ոճ այսր իմաստասիրութեան, և դատաւոր ուղղութեան
սորա . զի ուր մտամոլքն՝ ոճ ունին զշարադրականն, յընդ-
հանուր սկզբանց և առածից առ մասնաւորս և առ իրս ի-
ջանելով, սա ընդ հակառակս զվերլուծական ոճն առնու-
ի ձեռս, ի մասնաւորաց և ի յայտնեաց ելանել յընդհա-
նուրս և յանձանօթ ճշմարտութիւնս : Ուր նոքա ընտրող
ուղղութեան դնեն զբացայայտութիւն, կամ զընդհանուր
սահմանս և օրէնս բանական արուեստին, կամ զվկայու-
թիւն ի գերաբնական կարգէ, սա ատեան ուղղադատու-
թեան ճանաչէ ըստ տեղոյն և ըստ պատշաճի իրին՝ է զի
զգգալի ազգմունս իրաց, է զի զմիաբանութիւն նոցա առ
միմեանս և առ բանն, կամ զանմիաբանութիւն՝ յորմէ
անհնարութեան կամ հակասութեան օրէնքն ելանեն, և
է զի զներքին զգայութիւնս մեր և զհասարակաց խելս, որ
է գիտակցութիւն և վկայութիւն մտաց :

Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

1. Այս այն է զոր ոմանք պիտակաբար համաբնաբանա-
 թիւն ասացին . սակայն այդ ձայն սոսկալի՝ ոչ գտաւ ուրեք
 առ հարս լեզուիս , և ոչ իրացն 'ի դէպ գայ : Չի յոյնն μετα
 τα φυσικά, Թեթե Թա ֆիւիւս , յորմէ առ երրուպացիս Meta-
 physica կոչեցաւ գիտութիւնն , ըստ կարգի դասառութեան
 գրոցն Արիստոտելի , իմանի յետ բնականացն , որպէս տես-
 ցուք զկնի : Իսկ 'ի վերայ իրացն առեալ իմանալի է գեր-
 քան զբնականն , ըստ որում իմանան ամենեքեան . յոր
 միտս և մեք 'ի նախնեաց ունիմք զբնազանցական ձայնն :
 Իսկ յաղագս բնական արուեստին տես զտեղեկութիւնն |
 որ 'ի վերջ մատենիս :

2. Զափաբերութիւն է ըստ նախնեաց և ըստ հայերէն
 լեզուիս՝ գիտութիւնն որ ուսուցանէ ուղիղ բերել զչափս
 քանակի մարմնոց և թուոց : Չոյն ձայնն μαθηματικά Թաթի-
 Թաթի , կամ μαθηματική , Թաթի Թաթիկի , ոմանց 'ի հնոց և 'ի
 նորոց ըստ բառին թարգմանեալ եղին Ուսողութիւն և
 ուսումնականութիւն : Անչափ սէրն և յարգ այնք գիտու-
 թեան թերևս յայդ անուն կոչեցին զնա , որպէս թէ այն
 միայն իցէ արժանի ուսումն : Սակայն ամենայն գիտու-
 թիւնք են ուսումն , և հմտութիւն նոցա՝ ուսումնականու-
 թիւն . յոր միտս յաճախագոյն առնուն և Յոյնք զիւրեանց
 ձայնն , որ և է յատուկ միտք բառին : Ապա առաջի անա-
 չառ և ուղիղ քննութեան ոչ կարէ կալ ձայնդ : Իսկ չա-
 փաբանութիւն առաւել զչափով բանից յորինողն ասէ ,
 որ են տաղաչափք :

3. Կոչի և Զարաւրչտ և Զերտիւչտ կամ Զարտիւչտ :
 Առ Գրիգորոյ Մագիստրոսի գտանեմք և Զրադահեչտ ա-

նուանեալ զհամանուն քէշակարկատն Պարսից . զի ասէ այսպէս վասն նորա 'ի թղթին առ Աբրեհիմ ամիրայն . « Զբաղաշտ մոգ Պարսից , զոր Զբաղահեշտն կոչեն , որ յաստեղաց մոլորականացն ասէ լինել երկրի , և վարել նու քօք մեզ մինչև եօթն դար , և ապա ապականիլ : Սա առաջին Ադամ ասէ լեալ , բայց զկնի ոչ ասէ կատարած լինել երկրի . քանզի 'ի նոյնն , ասէ , դարձեալ յեղափոխեալ շրջեսցի և նորոգեսցի » :

4. « Միթրոս կարծի պարսիցն արեգակն գոլ . և զոհս առնէին նմա և տօն կատարէին : Արդ ոչ կարէ որ ձօնել նմա , եթէ ոչ յառաջագոյն ընդ աշտիճանս տանջանացն անցանիցէ . և աշտիճանքն են թուով ութսուն , ունելով նուազութիւն և առաւելութիւն . և տանջէին յառաջագոյն թեթեալութիւնքն , և ապա դժուարագունովքն . և յետ անցանելոյ ընդ ամենայն տանջանան լինի կատարեալ որ կատարելոցն իցէ : Իսկ տանջանքն , ընդ հուր անցանել , ընդ սառնամանիս , ընդ քաղց , ընդ ծարաւ , ընդ երկայն ճանապարհս և ընդ ծով գնալ , և պարզաբար ընդ ամենայն այսպիսիս դժուարութիւնս » : Նսննոս . ԺԷ . առատոյ :

5. Բազում խնդիրք և երկպառակութիւնք են առ հնագէտ քննիչս , մականուն իցէ Լայերտիոսն , եթէ 'ի քաղաքէն յորջորջութիւն :

6. Չիցէ արդեօք օրէն կարծել , թէ Հերմէսն անուն՝ նոյն իսկ Էռմեծ կամ Էռամեծ ձայնն իցէ հայկական , զոր և յիւրեանց լեզու յեղով Հելլենաց՝ Տրիսմեգիստոս ասացին , որ է երիցս մեծ :

7. Թուի ոմանց թէ կեղտն անուն , որ և գաղատացի , ծագեալ իցէ 'ի գաղով կամ գաղթ բառէ մերմէ . զի էին իսկ ազգքն այնորիկ գաղթականք արևելից :

8. « Սոկրատեսս այս էր ազգաւ աթենացի , իմաստասէր հրահանգաւ : Զսա իբրև դև ինչ մուծանելով 'ի քաղաքավարութիւնս Անիտոս և Մելիտիս հայցեցին 'ի սպանդ , և դատապարտեալ եղև մեռանել վասն ապականելոյ զհամբական , և ապա ըմբռնելով կոնիոն և արբեալ մահացաւ : . . . Իմաստասէր գոլով շրջէր 'ի մէջ ամբոխին , և զհամբական յորդորէր յիմաստասիրութիւն , և մանաւանդ եթէ թուէին նմա առ 'ի յիմաստութիւն ճահաւոր գեղեցկագոյնքն 'ի համբակացն . քանզի զքաջակերպն ասեն և քաջաբանս գոլ : Արդ էր կարծիս առ աթենացիսն , եթէ մանկամուլ էր Սոկրատեսս , վասն ընտրելոյ զգեղեցկակերպսն . այլ գտան 'ի Պլատոնի և 'ի Թեէտիտոսի տրամաբանութեան , և յամենայնի այսպէս ասելով 'ի դէմս Սոկրատայ , եթէ գեղեցիկ է Թեէտիտոսս , և գեղեցիկ է Քարամիրէս : Արդ շրջափոխի բանս , և ցուցանէ մեզ Պլատոն , եթէ գեղեցիկ զհոգին ասէ և ոչ զերեսս : Այլ կաս-

կած եղև թէ և ընդ Ալկիպիդէս շաղաշարեցաւ ըստ գար-
 շէլի տուփու թեան . այլ սոկրատեանքն ասելով ասեն , թէ
 շաղաշարեցաւ ընդ ամենայնի , ոչ ախտաւոր տուփմամբ ,
 այլ աստուածային . այսինքն զիմաստասիրութիւն 'ի յու-
 լովս անցուցանել . և զայն ասեն շաղաշարութիւն աստուա-
 ճային » : Նոյնն . Գլխ . առասպ :

9. « Քսենոկրատէս և Արիստոտէլ Պլատոնի էին աշա-
 կերաք , որք և յետ նորա փոխանորդք եղեն Համալսարանի
 նորա : Իսկ Քսենոկրատէս արար զստոյիկեան Հերձուածն ,
 իսկ Արիստոտէլ զճեմարանին : Արդ ասի թէ այնպէս ող-
 ջախոճ էր Քսենոկրատէս , որպէս զի ' խրախանի յափրո-
 դիսականն ոչ շարժէր , զի Հնազանդեցուցեալ էր զախոս
 անսալ բանին : Արդ երանելին Գրիգորիոս չարախօսէ զնը-
 մանէ իբրև զորովայնամոլէ , և ասէ թոշակակեր , և ոչ 'ի
 մի ինչ կերակրոց հրաժարող , որպէս օրէն է իմաստասի-
 րի » : Նոյնն անդ :

10. « Արիստոտէլէս իմաստասէր աշակերտ լեալ Պլա-
 տոնի , թէպէտ և մանաւանդ յաղագս բնաբանական մա-
 սինն իմաստութեան յոլովացեալ , փութացաւ ամենե-
 ցունց՝ որ յետ երկնայնոցն մարմինք՝ զպատճառս նոցա ա-
 սել և զբնութիւն , իբրև զերկրի , զձովու , զօդոյ , զէթե-
 րին , զկենդանեաց , զտնկոց , զշարժմանց և զորոտմանց , և
 պարզաբար ասել զամենեցունց զայդպիսեացդ : Իսկ յետ
 քննելոյն զամենայնի զբնութիւնս , կամեցաւ և զԵւրիպոսի
 բնութիւնն բնաբանել . և ոչ կարացեալ Հասանել , ընկէց
 զինքն յայն տեղի ծովուն , բարբառելով այսպէս . Քանզի
 Արիստոտէլէս զԵւրիպոս ոչ ըմբռնեաց , ըմբռնեալ լիցի
 Արիստոտէլէս յԵւրիպոսէ : Եւ մեռաւ Արիստոտէլէս այս-
 պէս : Այլ Եւրիպոս տեղի է 'ի ծովուն 'ի մէջ բիովտացուց
 կղզոյն և Ատտիկէոյ , որ եօթնեկի յաւուր դարձեալ լինի
 և փոխեալ լինի ջուրն , (իմա ժողովի և տեղի տայ) : Որ
 յայսմ 'ի կողմանս ճողոպրել թուեցեալ և ընկլեալ , և
 դարձեալ բղխեալ և լցեալ որպէս էր յառաջնումն . և այս
 լինի , որպէս ասացաւ , յաւուրն եօթն անգամ » : Նոյնն անդ :

11. « Արիստոտէլէս ասացաւ տեղին , քանզի զոճ մերձ
 նորա լինելով 'ի տաճարի ուրէք , մտեալ շան յափշտա-
 կեաց 'ի զօճէ անտի միս , և եբեր 'ի տեղին՝ ուր տաճարն
 շինեցաւ . և կոչեցաւ Արիստոտէլէս , իբրև թէ միս բերեալ
 'ի շանէ » : Նոյնն անդ : Զի χύσιν , χυμός 'իծն , 'իծնս շուն է .
 ἀργός և ἀργός , արգոս և արգիս սպիտակ և արագ . իսկ σάρξ ,
 σαρκός , սարգս , սարգիս միս :

12. « Եւ ասի շնականն 'ի փոխաբերութենէ շան ցամա-
 քայնոյ : Զի որպէս շունք ունին զպահպանականն և զընտ-
 րողականն իւրեանց յօտարաց , քանզի հալածեն զօտարս
 և պահեն զընտանիս . այսպէս և նա յընտրողականն և 'ի

պահպանականն նոցունց : Եւ պահէր զիմաստասիրութեան
աւանդութիւնս , և ընտրէր զճահաւորսն և զանյաջողական
առ իմաստասիրութիւն » : Նոյնն անոր :

« Վասն որոյ և զշնական իմաստասէրն եռապատուեան
յորջորջմամբ սահմանեն : Նախ զի որպէս շունս զգաստա-
գոյնք են և պահապանք գանձուց , այսպէս նորա իմաստա-
սիրութեան և օրինացն աւանդութեանն : Որպէս շունք
զտեարս սիրեն և ընդ բարեկամսն ոչ յաշաղին , այսպէս
և նորա վարդապետաց իւրեանց և առ ընկերսն ողջատուհն
և միամիտք : Եւ որպէս շունք զօտարսն հալածեն , թէպէտ
և համասեռիցն հանդիպին՝ ոչ նոցա դիւրաւ ծանօթա-
նան , այսպէս և նորա օտարուի ձայնի ոչ անսան և զա-
ւանդութիւն իւրեանց ոչ մոռացեալ լինին » : Մոգիսոր . Ի
Բնագրան :

15. « Անդեսթենէս շնական իմաստասէր էր . հարեալ
և գան առեալ ՚ի դէմսն , առեալ քարտ գրեաց ՚ի նմա ըզ-
հարկանողն , և կառուցեալ ՚ի ճակատն զքարտն՝ այնպէս
չըջէր : ... Շնական իմաստասէր ոմն , ոմանք զԱնդեսթե-
նէս ասեն և ոմանք զԶենոն գոլ զնա՝ երկրայաբար , նա-
ւելով նորա ՚ի ձմերայնի , և նաւաբեկութեան եղելոյ , գո-
հութեամբ տանէր տնանգութեան , և բարբառէր բախ-
տին . Ով բախտ , շնորհ քաջ խոստովանիմ՝ քեզ ունել , զի
զգոյս իմ կացուցեր մինչ յաղաբողոսն : Յայտ է եթէ ըզ-
գոյս իւր ՚ի նաւն բարձեալ ունէր , և կորոյս » : Նոյնն . Բն .
..... :

14. « Արդ Գիողնէսն այն այնպէս գոլով (շնական) ,
վայելչապէս քաջահամարձակ էր , և յանդիմանէր զգորա-
ւորս և զխոհեմականս և զամենայն մարդ . սակս բարւոյ
թերեւս ուսուցանէր , այլ քաղաքականագոյն և ծաղրա-
պէս յանդիմանէր : Արդ առ այս հայելով աստուածայինն
Գրիգորիոս ասէ , թէ Գիողնէս ծաղրական , մանաւանդ և
պատրող , քան թէ իմաստասէր . այլ խառնախօսութիւն
է ըստ քաղաքականութեան և պատրանաց յառաջ բե-
րեալ բան : Արդ ասի թէ սա յաւուրս ձմերայնոյ յերեկո-
րեայ ՚ի կարաս իջանէր վասն ցրտոյն , և ՚ի տուրնջեան ար-
տաքս ելանէր վասն արևոյն : Վասն որոյ և երբեմն ջեռ-
նով սորա , հասեալ Ալեքսանդրոս մակեդոնացի ստուեր
առնէր , ՚ի վերայ նորա , զի մի ջեռցի . ասելով ցնա . Ասա .
Գիողնիս , զինչ կամիս զի շնորհեցից քեզ : Եւ նա ասէ .
Չայս ինչ շնորհեա ինձ , փոքր ինչ ՚ի բաց կացցես յինէն
զի ջեռայց » : Նոյնն անոր :

15. « Կրատես թերալեցի էր բիովտացի ազգաւ . սա
կամեցեալ իմաստասիրել ըստ նշանակի իմաստասիրու-
թեան , առեալ զգոյս իւր ընկէց ՚ի հանդէսն բողոքելով
այսպէս . Կրատես արձակեմ զոր ինչ Կրատեսիս են . զի

մի յաղթեցեան Կրատեսի գոյքս Կրատեսի: Եւ թողացոյց զվայրս իւր լինել միօրօմք . և միօրօմ է վայրն ուր արձակեալ լինին ոչխարքն 'ի ճարակս . քանզի միջ գոչխարն է ասացեալ Հովերոս . աստուտ և միլաճարակք են հովիւք , և միլօփո է մորթ ոչխարին » : Կոյնն անդ :

16. « Եպիքդիտոս այս իմաստասէր էր , և կապեցաւ զսրուանցն 'ի բռնաւորէն մակեդոնացոց : Եւ յետոյ կամեցեալ բռնաւորն լուծանել զիմաստասէրն , հարցանէր զնա այսպէս . կամիս ով Եպիքդիտէ զի լուծից զքեզ : Եւ նա տայր պատասխանի . Եւ զիարդ , կապեալ եմ ես : Իբր հոգւոյ նորա ոչ գոլով կապեալ : Արդ ասի մարմինն ոչ գոլ մարդ , այլ հոգին : Եւ ապա խորտակեցին զսրունս նորա » : Կոյնն անդ :

17. « Եպիկուրոս իմաստասէր էր , և այնպէս կարծէր թէ աստանօր իրողութեանց Ստուած նախախնամութիւն ոչ առնէ : Սա և կատարած ամենայն բարութեան զհեշտութիւնս դնէր : Իսկ արդ այժմիկ մեկնողք իմաստասիրացն ասեն՝ կատարած եղեալ նորա ոչ զանմարուր հեշտութիւն , այլ զբնականագոյն զհաստատութիւն : Սակայն իմաստասէրքն անարգեն զնա , և վասն զի կատարած բարութեան զհեշտութիւն դնէ՝ և ոչ զառաջին բարին միայն որ է Ստուած , և վասն զի նախախնամութիւն ոչ առնէ » : Կոյնն անդ :

18. « Պիթագորականքն իմաստասէրք յառաջ եկեալք 'ի Պիթագորէ սամիացոյ . սորա 'ի ձեռն նշանաց զիմաստասիրութեան զաւանդս ուսանէին : Արդ աւանդեալ լինէր նոցա ընդ այլսն և այս նշան , այսինքն ոլոռունս ոչ ուտել , որ է ոչ մատնել զիրաւունս կաշառօք ընչից : Քանզի ակեանացի դատաւորքն կանխաւ փոխանակ դատակնիք տալց՝ ոլոռամբ վարէին 'ի դատապարտութիւն այնոցիկ որ 'ի դատարանին հանդիպէին . արդ ասէին , եթէ յոլոռանց դատարանին ոչ է պարտ ուտել » : Կոյնն անդ :

« Պիթագորականքն աշակերտք Պիթագորայ , որ և Պիթագորոս , ուսեալ 'ի Փերեքղեայ , այսպէս հաւանեցան ձունել . զքառեակն պատուեցին , 'ի քառեացս ընտութեանց մեզ բաղկանալ . իսկ զքառեակն 'ի չորից տարերց մեզ գոյանալ , իսկ զտարերսն պատուեցին ինքնեղ : ... Պիթագորականքն այսպէս ասեն . Աստուած մի է , և զսա ոչ որպէս ոմանք կարծեն՝ արտաքոյ յարդարման զարդուս է . 'ի սմա բոլորի բոլորում շրջանակի , ակն ածի , դէտ ամենայն սերման ճննդեան , խառնումն բոլորից ունելով գործօղ իւրոյ զօրութեանն , և գործոց սկիզբն , շնչացութիւն բոլոր շրջանակիս և ամենեցուն շարժումն » : Մոգիսար . 'ի իսպղնան :

19. « Կինս այս թէանով 'ի բռնաւորէ ումեմնէ ըմբռնեալ հարկաւորէր ասել զանճառս հայրենիս : Իսկ նա

զլեզուն ծամեալ 'ի բաց եթուք, ոչ կամելով 'ի հարկէ ասեւ ինչ բռնաւորին, 'ի բաց խլելով գործարանին ձայնականի » : Նոննոս . Բնն . արտասոյ :

20. Յունական ձայնիւ մեքենականութիւն ասացեալ որ երկու ինչ խառն յայտ առնէ . զգիտութիւն օրինաց շարժման, և զհնարագիտութիւն գործեաց և անօթոց և պէսպէս կահից կազմածոց 'ի պէտս շարժման : Զնոյնս յայտ առնէ և 'ի մեզ շարժաբանութիւն կամ շարժագիտութիւն : Այլ եթէ կամք իցեն և պէտք յառաւել ճշգուծիւն, օրէն է զերկրորդն կոչել ևս գործիագիտութիւն : Տես զտեղեկութիւնն 45 'ի վերջ տրամաբանութեանն :

21. « Եմպեդոկլէաս այս սիկիլացի էր ազգաւ, վարժեալ պիթագորական իմաստութեամբ . և կամեցեալ սնափառիլ եթէ սրբազանեալ յերկինս վերացաւ, արկ զանձն իւր 'ի հուրն որ ելանէ 'ի լեռնէն սիկիլացւոց յԵտնէ, զի այս է անուն լերինն . այլ հուրն ասի թէ Հեփեստոսի խառնելիքն է : Արդ նա կորեալ 'ի ձեռն հրոյն, այլ Աստուած կամեցեալ հրապարակել զսնափառութիւն նորա, և զգի նորա ողջ հրոյն 'ի բաց ետ թքանել, նախ զհողաթափն, և ապա զմարմինն այրեցած խանձողեալ : Եւ այսպէս ծանուցաւ թէ ոչ վերացաւ, այլ կիզաւ ըստ արժանի սնափառութեան իւրոյ » : Նոննոս . Բնն . արտասոյ :

22. « Անաքսարքոս իմաստասէր էր . սա ըմբռնեալ յԱրքելայոսէ բռնաւորէ և արկեալ 'ի սանդ՝ հարեալ լինէր նըզով փայտեղինաւ, և 'ի սանդահարիւն մանրիլ և փոճոկել 'ի նմանութիւն հնդոյ ինչ : Այլ սանդահարելով սորա՝ աղաղակէր և ասէր . Սանդահարեա սանդահարեա ըզպարկս Անաքսարքեայ, քանզի ոչ կարես զԱնաքսարքոս սանդահարել : Զայս ասէր նշանակեալ թէ իմաստասէր գոլով մարմնոյն և ոչ մի ինչ փոյթ առնէր » : Նոյնն անոր :

23. Մատեանս այս և 'ի մեր գրչագիրս գտանի մակագրեալ Գրիգորի նիւսացւոյ, վրիպակաւ խառնակութեամբ Նեմեսիոսի ընդ Նիւսացւոյ :

24. Գրահաշիւ ընտրեմք կոչել զԱլճէպրա, զոր ամենայն որ դիւրաւ իմանայ ազգ ինչ հաշուի լինել գրովք . զի հաւանեալ եմք ազգային ձայնիւք իմանալի անուանս տալ իրաց, քան այլազգացի մուրացածիւ անիմայ մնալ և զլեզուն խժդժել : Նոյնպէս փոքր մի զկնի զԿիմրայն կոչեցաք տարրալուծութիւն, կոչեմք և տարրախուզութիւն և բնալուծութիւն, որով և հարստութիւն լեզուիս տեսանի : Իսկ զԱլքիմիա կոչեմք ոսկեխոյզ տարրալուծութիւն և ոսկեխնդիր բնալուծութիւն : Տես զտեղեկութիւնն 45 որ 'ի վերջ գրոցս :

25. Եւ մեծն Պօսիւէ, հզօր աստուածաբան վարդապետն ուղղափառութեան, 'ի նոյն կարծիս էր, թէ ամենայն զօ-

բութիւնք մտաց մերոց բովանդակեալ ամփոփին 'ի մի մի-
այն : Բայց թէպէտ և ոչ բացայայտէ թէ որ այն իցէ, սա-
կայն մանր քննութիւն իրացն յայտ առնէ, թէ բաց միայն
'ի զգայութենէ՝ պլում իմիք շմարթի մատչել յայդ յա-
ռաջապատիւ նախաթոռութիւն : Իսկ այս ճշմարտութիւն
կամ կարծիք՝ անհաճոյ իմն թուի Սոաւէի. և բազում
ինչ ըստգտանելի տեսանէ 'ի ճառս զգայութեանց շնչա-
ւոր արձանին Քոնստիյլեաբայ :

ԱՐՈՒԵՍՏ ԲԱՆԱԿԱՆ՝

ԿԱՄ

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱՀԱԻՒՂ

Բանաւորութեամբ առաւել պատուեալ մարդ քան զամենայն կենդանիս, իմա զօրութեամբն՝² որով 'ի մասնաւորաց յընդհանուրս ելանէ, 'ի պարզից 'ի յօդուածոյս, յանձնաւորաց յանանձնաւորս, 'ի զգալեաց յիմանալիս, և կշռադատութեամբ իրաց գտանէ զհամեմատութիւնս նոցին, 'ի լոյս ածէ զսկզբունսն և հանէ զհետեւութիւնսն, գիտէ աճեցուցանել զօրհանապագ և կատարել զհմտութիւնս իւր՝, որոշել 'ի նոսա այլ և այլ չափս հաւանականութեան և ստուգութեան, և յամենայնի ընարել խորագիտութեամբ զճշմարիտն 'ի ստոյ, զայս բնատուր պարգև գերագոյն՝ սիրեսցէ 'ի վեր քան զամենայն, և մեծապէս հոգ տարցի ուղիղ վարել զայն 'ի պէտս: Նյա զի որպէս բանիւ առաւել է մարդ քան զանասուն, նոյնպէս ուղիղ և ճարտար վարելով բանիւ՝ առաւելու այր քան զընկեր, և մին զմիւսով անցանէ:

Մին իրի բանականն արուեստ, որ ուսուցանէ բարւոք վարել բանիւ, կարեւորագոյն է քան զամենայն, և արժանի բազմապատիկ և ինամոտ ջանից: Չի թէպէտ և ամենայն արուեստից և գիտութեանց մեծամեծ են օգուտք յաշխարհի, և յիրաւի է կրթել յամենեսին, սակայն չիք իբրև զսա պիտանի և հարկաւոր: Մարթ իսկ է զբազմօքն զանց առնել, և այլովք ոմամբք պատիւ գտանել. իսկ ա-

ուանց անսխալ վարելոյ բանիւ՝ ոչ որ երբէք պատուեսցի : Եւ որ կամիցին որ զայլով ինչ արհեստիւ և զգիտութեամբ գալ, սկիզբն ՚ի սմանէ պարտին առնել . զի առանց բանականութեան արուեստի, յայլ ինչ մի կալցին ակն յառաջադէմ լինելոյ ⁴ :

Իցեն ապաքէն ոմանք, որ առանց ուսման գրոց ինքնին բաւական լինիցին ըստ կարգի գտակաւ ուղղաբանել զբազում ինչ իրաց, և ունիցին զբնատուր և զընդակից բանականութեանն շնորհ ⁵ : Բայց և սա ոչ ծննդակից մեր է, այլ բազում աշխատութեան գիւտ, յաճախ մտածութեան զիւրոյ և զայլոցն խորհրոց և բանից, օժանդակութեամբ անագան փորձոյ, և բազում անգամ զկնի ստեպ դարձադարձի մոլորութեանց : Ասան որոյ ընդ ընդաբոյս և սննդակից բանականութիւն և ընդ արուեստաւորն անուանեալ՝ առաջին այս ինչ է ընդ մէջ կրճիմ, զի սննդակիցն դժուարահաս է . քանզի իւրաքանչիւր ինքնին պարտի ըստեղծանել զայն, առանց ուրուք օգնականութեան՝ իւրով և եթ խորհրդով և հմտութեամբ : Երկրորդ՝ անձուկ է սահման նորա . զի յոյժ դժուարին է թէ որ ինքնին միայն և յիւր և եթ պէտս կարող լինիցի գտանել զամենայն օրէնս ուղղախոհութեան, զոր բազում մարդիկ հարուստ ժամանակաց խուզողութեամբ հազիւ գտին մինչև ցայժմ : Երրորդ՝ նիազ է յանսխալութենէ . քանզի այնչափ են վտանգք մոլորութեան մտաց և շփոթելոյ զճշմարիտն ընդ ստոյ, զստուգութիւն ընդ կարծեաց, մինչև կարի սակաւուց է չգթել կամ չմոլորել, յորժամ առանց ուրուք ճարտարի առաջնորդութեան ընդ այս որ արշաւիցէ ճանապարհ ⁶ :

Ի ստեպ մոլորութենէ մարդկան ապաւինելոց յընդակից և եթ բանականութիւն, այս ինքն է յանձանց մտածութիւն միայն և ՚ի փորձ, շարժեալ իմաստնոց և հանճարեղաց՝ ձեռն արկին զուղղախոհութեան օրէնսն ժողովել ՚ի գլուխս գլուխս, սահմանել նոցա կարգս, և յօրինել զարուեստաւորն անուանեալ ուղղախոհութիւն : Որոյ կրկին են դիտաւորութիւնք . զի ուսուցանէ նախ քննել և ճանաչել զճշմարտութիւն, և ապա յառաջ բերել և հաւաստաբանել այլում : Առաջինն Արարութիւն անուանեցաւ ՚ի նախնեաց . քանզի ճշմարտութիւն իրաց ոչ ՚ի յայտ գայ, եթէ ոչ նախ կրկտեալ քրքրեսցի այն՝ յո-

րում պատեալ և [Թաքուցեալ կայ : Զերկրորդն կոչէին
Հակաճառութիւն . զի առ այլս խօսիւք յայտնի առնեմք
և ցուցանեմք զճշմարտութիւն :

Յերկուց մասանց աստի՛ առաջինն է անշուշտ առաւել
պիտանի և հասարակաց կարեոր : Զի՛ ՚ի գիտութիւն ճշ-
մարտութեան ամենեքին պարտին փափաքել . և բազում
այն է՝ զի յանձանց պէտս հարկիմք գտանել զճշմարտու-
թիւն , քան այլում ցուցանել : Եւ զի եթէ որ չգիտիցէ
նախ գտանել զճշմարտութիւն , այլում աւանդել և ցու-
ցանել զհարգ է կարելի :

Սակայն նախնի հակաճառողքն , մանաւանդ Գարոցա-
կանք , գրեթէ երկրորդ մասին ևեթ ուշ եղեալ , ՚ի նոյն
[Թափեցին զամենայն աշխատութիւն : Եւ յայնմ իսկ փո-
խանակ ուղիղ առաջնորդելոյ ընդ հաւաստիս ճշմարտու-
թեան , [Թերևս օրէն իցէ ումեք ասել՝ [Թէ ուսուցին մա-
նաւանդ խառնափնդորել զայն և խր[Թնացուցանել : Քան-
զի յաւելորդ սէր բանակռուութեան ըմբռնեալ , քաջու-
թիւն մեծ և շնորհ զվիճաբանականն համարէին արուեստ :
Զոր և այնքան օրինօք խճողէին , այնչափ և այնպիսի սնո-
տի և դուզնաքեայ պատուիրանօք և խուժադուժ աղխա-
զուր բառիւք , մինչև զազնուականն արուեստ , զպիտանին
և զհեշտալի , եթէ արժանապէս աւանդեսցի , դարձուցին ՚ի
խաւարչուտ ինչ և անշահ և տաղտկալի :

Այսմ վնասու , որ [Թերի և վրիպակ ցուցանէր զնախ-
նեացն արուեստ բանական , զանազան օրինակաւ դարման
մատուցին արդիք : Բայց զի ոչ ճշգիւք բաժանեալ որոշե-
ցին զվերլուծականն ՚ի հակաճառական մասնէն , տակա-
ւին մնայլ ինչ մնացեալ երևի ՚ի նմա և շփոթ , զոր մեք
փոյթ կալցուք , որքան է կարողութիւն , ՚ի միջոյ ՚ի բաց
սրբել : Այսն որոյ կրկին գրովք՝ երկուս առաջս եղեալ
բանական արուեստիս , միոյն գործ արասցուք զօրէնս
քննելոյ և ճանաչելոյ զճշմարտութիւն , միւսումն զօրէնս
առաջարկելոյ և ցուցանելոյ այլում :

Յառաջնում գիրս սկիզբն արասցուք * , յայտնել սուղ
բանիւ զմասունս կամ զգօրութիւնս և զներգործութիւնս
հոգւոյն , որովք ՚ի քնին մատչի ճշմարտութեան :

Բ . Յուցցուք զհարդնովին զօրութեամբք և գործովք հա-
սանէ ՚ի ծանօթութիւնս և ՚ի գաղափարս , որ հիմն են և
սկիզբն հմտութեանց նորա : Յայտնի արասցուք ևս իւ զա-

նազանին 'ի բնէ ծանօթութիւնք և գաղափարք , իւ ըստ տեսութեան հոգւոյն , և իւ առ իրացն համեմատութեամբ զորս յանդիման առնեն :

Ճ . Քանզի 'ի համեմատութենէ ծանօթութեանց և գաղափարաց ընդ միմեանս ծնանին հմտութիւնք , անցեալ առ սոսա՝ ցուցցուք նախ յոր ինչ իրս գտանիցին . ապա զզանազանութիւնս նոցա և զայլ և այլ չափ հաւանականութեան և ստուգութեան իւրաքանչիւր , և զատեան ընտրութեան կամ զանստերիւր օրէնս ուղղադատութեան , զգիտութեանն ասեմ՝ որ տայ ընտրել յամենայնի զըստոյզն յանստուգէ , և զճշմարիան 'ի ստոյ :

Դ . Որովհետև կրկնակի ստանամք հմտութիւնս , կամ մերով դիտողութեամբ և մտածութեամբ , կամ յայլմէ ուսանելով , հարկ է նախ տեսանել զիարդ ստանայցեմք մեզէն ճշգրիտ և անվրէպ հմտութիւնս : Եւ յայնմ տեղ պատեհ առեալ պարապով անցցուք թեթեակի ընդ համառօտ և գլխաւոր սահմանս ազգի ազգի արուեստից և գիտութեանց , որոց մէն մի առանձինն յայլ և այլ իրս հմտութեանց մերոց պարապին :

Ե . Եւ քանզի զոր յայլմէն ուսանիմք հմտութիւնք՝ կամ զմտաւորական ինչ իրաց են , և կամ զեղեւոյց ինչ արդեանց և գործոց , նմանապէս յայտ առնել պարտ է յերկաքանչիւրսն զնշանակս ընտրութեանն , թէ ոչք այնոքիկ իցեն՝ որ յաւէտ և որ նուազ ընդունելիքն իցեն , և ոչք որ հերքելիքն : Եւ այս ինքն է արուեստն դատողական կամ քննողական ընտրութիւն , յամենայն արուեստիցն կարևորագոյն :

Զ . Եւ զի մոլորութիւնք , որ օցտեն զմեզ 'ի ճշմարտէն , կամ յոչն վարելոյ բանիւ գան յառաջ և կամ 'ի շարւոքն վարելոյ , արժան է տեսանել զզանազան սրտճառս սխալմանց , և զհնարս զբուշուութեան նոցին :

Յերկրորդ գիրան սկիզբն դնեմք * , քննել կարճառօտս զբնութիւն և զպէտոս բառից , զնշանան ասեմ՝ որով յայտնեմք և ցուցանեմք այլոց զճշմարտութիւն :

Է . Ի բառից որ նշանքն են գաղափարաց՝ անցցուք 'ի բանս կամ յասացուածս իմաստից , որ են պէսպէս հիւսուածք բառից 'ի յայտնել զյօդաւորութիւնս գաղափարաց կամ զգատմունս , ցուցեալ զզանազան տեսակս նոցա և զպէտոս :

Ը . Եկեսցուք յապացոյցս , այս է 'ի շարս ինչ բանից՝ ու

րով յայտնին խորհուրդք մտաց և կազմին փաստք , ցուցեալ և զսոցա այլ և այլ ազդս և զօրէնս նոցին :

դ. Քանզի ստէպ պատահէ որ՝ զի իմաստակութեամբ , իմա մնտոի և պատիր փաստիւք , կամակորել խնդրէ զճըշմարտութիւն և ըմբռնել զպարզամիտս , խնամով մերկասցուք զբազմապատիկ իմաստակութեանցն կերպարանս , զի մի մեք ինչ ախտասցուք , այլ և զայլն ըմբերանել :

ե. Եւ զի յոլով ուրեք երկմտէ որ ընդ ճշմարտութիւն կամ հակառակ կայ , ուստի լինին վէճք և բանակոռուութիւնք , ցուցցուք զկարգ և զօրինակ պայքարելոյն . զի ճշմարտութիւնն ինքնին իւրով լուսաւորութեամբն ՚ի յայտ եկեացէ :

զ. Եւ որովհետեւ ոչ սակաւ հասանէ մեզ՝ զձանուցեալն մեր ճշմարտութիւնս յայտնարանել և ցուցանել այլոց արտաբոյ վիճաբանութեան , դիցուք առաջի և զայսր իրի ոճ վայելչական :

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Օ Ր Է Ն Ք Ք Ն Ն Ե Լ Ո Յ Ե Ի Ճ Ա Ն Ա Ջ Ե Լ Ո Յ

Ջ Ճ Շ Մ Ա Ր Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ճշմարտութեան երեք դէմք որոշին յիմաստասիրաց .
բնազանցական , բանական և բարոյական :

Բնազանցօրէն ճշմարիտ ասի ինչ , յորժամ զամենայն
իւրում բնութեան պատշաճեալն յինքեան բովանդա-
կեալ ունի . որպէս ճշմարիտ ոսկի և ճշմարիտ արծաթ
այն է , յորում են ամենայն հանգամանք ոսկւոյ և արծա-
թոյ պատկանեալք : Յայս միտս ամենայն ինչ ինքնին ճշ-
մարիտ է ⁷ . վասն զի են 'ի նմա տիրապէս ամենայն հան-
գամանք իւրում բնութեանն սեփականք , այսինքն ամե-
նայն ինչ է որ ինչ էն : Եւ յասելն , օրինակ իմն , այս ինչ
սուտ ոսկի է կամ սուտ արծաթ , ոչ եթէ ինքնին չիցէ
ինչ ճշմարիտ , այլ զի սուտ կարծի ոսկի կամ արծաթ՝
զայն յայտ առնէ , փոխանակ զի ստոյգ 'ի բնէ այլ ինչ է
ամենեւին :

Բանական ճշմարտութիւն է հանգիտութիւն գաղա-
փարաց մերոց և դատմանց ընդ իրան զոր ցուցանեն . ըստ
որում բանական ճշմարտութիւն է զբոլորակն բոլորի
ասել , և բանական սուտ լինի ասել թէ քառակող և քա-
ռանկիւնի իցէ :

Բարոյական ճշմարտութիւն է միաբանութիւն խորհրդ-
ոց մտացն ընդ բառից և շարժուածոց որով յայտնին :
Վասն որոյ ճշմարիտ խօսի որ ասէն թէ արարի զոր արա-
րեալն է արդեամբք . և սուտ խօսի որ ժխտէ զոր արարն
կամ զհակառակն հաստատէ :

Զբնագանցական և զբարոյական ճշմարտութենէ ոչ է մեզ ճառել աստանօր, այլ զբանականէն և եթ: Եւ զի յայդմ մասին 'ի չորս այլ և այլ կիրս գտանին միտք, 'ի տգիտութեան, յերկբայութեան, 'ի կարծիս և 'ի ստուգութեան, արուեստն քննելոյ և ճանաչելոյ զճշմարտութիւն պարտի ուսուցանել զհանգամանս լուծանելոյ զտգիտութիւն և զերկմտութիւն, յայտ ածել զնշանսն որով խտրին կարծիքն 'ի հաւաստի ստուգութենէն, ցուցանել զճանապարհս հաւանական կարծեաց կամ ստուգութեան, և նշանակել զպատճառս սխալանաց առ 'ի զգուշութիւն:

Յայս ամենայն շտամանեն միտք առանց 'ի գործ արկանելոյ զմատուցանս կամ զգորութիւնս իւր և զյաջողութիւնս, և առանց հարկաւոր ծանօթութեանցն և գաղափարաց ստանալոյ: Ապա յառաջ քան զօրէնս քննութեան ճշմարտութեան՝ ցուցանել պարտ է զգորութիւնս և զյաջողութիւնս հոգւոյն որովք յայն քննութիւն մխելոցն է, և թէ զիարդ հասանէ նորօք ծանօթութեանց և գաղափարաց, յորոց ընդ բուն իրացն համեմատութենէ յանդիմանի ճշմարտութիւն:

Պ Ր Ա Կ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՄԱՍՈՒՆՔ ԿԱՄ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԳՈՐԾՔ

ՀՈԳԻՈՅ

Հոգի է էակն խոհուն 'ի մեզ. և 'ի ճառս անդ բնազան-
ցութեան՝ որ առանձինն զհոգւոյ խօսելով Հոգեբանու-
թիւն անուանի, ցուցցի էակս այս 'ի բնէ աննիւթական
գոլ, այս է անխառն, պարզ, անբաժանելի և այլաբուն 'ի
նիւթոյ. որ քանզի 'ի յօդաւոր մասանց է զօգեալ՝ 'ի բնէ
իւրմէ չէ պատշաճ խորհրդոյ :

Երբեակ մասունք կամ զօրութիւնք որոշին սովորաբար
'ի հոգւոջ. միտք, ուշ և կամք. զոր ոմանք երկուս միայն
ասեն, միտք և կամք : Թէպէտ և յիրաւի իցէ զամենայն
զօրութիւնս կամ զմասունս հոգւոյ օրինակաւ իւրիք յեր-
կուան ժողովել, սակայն, որպէս տեսցի 'ի հոգեբանու-
թեան, վասն առաւել յստակութեան և ճշդութեան
հարկ է զանազանել 'ի հոգւոջ վեց մասունս, որ են վեց
զօրութիւնք նորա. զգալ, մտածել, ճանաչել, յիշել, կա-
մել և գործել :

Եթէ բովանդակ մանր կրկտեմք զայս մասունս և զօ-
րէնս արձակելոյ նոցա մի ըստ միովէ 'ի մարդում, յոյժ եր-
կարի աստ բանս : Իբրև գիպողագոյն տեղոյ՝ հոգեբանու-
թեան թողումք. զայն և եթ նշանակեալ աստանօր 'ի հա-
րեանցի, որ բաւական իցէ և կարևոր յառաջիկայիցն գի-
րահասութիւն :

Գ Լ ՈՒ Խ Ա .

ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ԶԳԱԼՈՅ ԵՒ ՄՏԱԾԵԼՈՅ

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ա .

Զգալ .

Զօրութիւն զգալոյ կամ զգայունութիւն , հասարակաց մարդկան ընդ այլ կենդանիս , է իմանալ զազգեցութիւնս եղեալս 'ի նոսա : Եթէ որ շօշափիցէ զմեզ կամ խայթիցէ , նոյնժամայն իմանամք թէ շօշափեցաք կամ խայթեցաք : Զնոյն իմանալ երեւին յայտնապէս և թռչունք , ձկունք , չորքոտանիք և միջատք : Իսկ փայտ և քար և հրահալ որչափ և խոցիցին և հարցին , չտան ինչ նշան թէ իմանան , այս ինքն ոչինչ ցուցանեն զգայութիւն :

Այսր աղագաւ՝ յերկուս դասս բաժանին էակք , 'ի զգալունս և յանզգայս : Զգայուն ասին շնչաւորքն , քանզի զգան . մարթ է կոչել և զգացող կամ զգայական : Անզգայ ասին այլ ամենայն արարածք , զի ոչինչ զգան :

Բայց քանզի զգայական սկիզբն 'ի մեզ՝ հոգին է , իբրև զի մարմինն՝ որպէս տեսցի յիւրում՝ տեղուջն՝ ինչ ոչ ըզգայ . նմին իրի յամենայն զգայուն էակս համարի լինել հոգի ինչ կամ շունչ . և հոգեբանութիւնն ցուցցէ զիրատունս այդր վարկածի : Եւ ամենեքին կոչին շնչաւոր էակք , կամ միով ձայնիւ շնչաւորք և կենդանիք . իսկ անզգայքն՝ անշունչք և անկենդանք ասին :

Յաջողութիւնն զգալոյ՝ կոչի զգացումն կամ զգայութիւն . վասն որոյ հոտ , համ և ձայն , կամ այլ զինչ ազգմունք և իցեն զգացեալ 'ի հոգւոյն , զգացումն ինչ են :

Արտաբուստ ազդեցութիւնք ընդ Հինգ դրունս անցանեն 'ի հոգին, որ և վասն այնորիկ ասին Հինգ զգայարանք կամ զգայութիւնք, և են՝ հոտոտելիք, ճաշակելիք, լսելիք, տեսանելիք և շոշափելիք: Այլ թէ զհարդ ընդ զգայարանս հասանեն ազդեցութիւնք 'ի հոգին, չէ դիւրին սահմանել:

Հանգամանք հերձոյ զմարմինս կամ անդամազննութիւնն աւանդէ մեզ, թէ յուղղոյ խելացն, յերկայն ուղղոյ և յուղղոյ ողին ելանեն լարք կամ թելք, որ ջիւք կոչին. յորոց կէսք ձգին մինչև յռնգունս, կէսք 'ի լեզու, այլք յականջս, ոմանք յաչս, և ոմանք սփռեալ աղամոդեալ բաժանին յառաջս առաջս ընդ բովանդակ մարմինն:

Փորձ իրացն իսկ յայտ առնէ, թէ 'ի հատանել կամ 'ի պրկել զմի 'ի ջլաց անտի, մասն որ 'ի ներքոյ մնայ հատածոյն կամ կապոյն, հատեալ յամենայն հաղորդութենէ խելացն կամ այլոցն գոյացութեանց՝ որ են շառաւիղք նորա, բիւր դէպ թէ խոցիցի, հարկանիցի, կիզցի և յօշ յօշ կոտորիցի, չզգայ ամենեկին:

Յայտ ուրեմն է, զի առ զգայութիւն 'ի հոգւոջն գործելոյ՝ հարկ է նախ արտաքին ազդմանցն 'ի խելան ժամանել ընդ ջիւնն: Իսկ զհարդ տանիցին ջիւք զնոսա անդր, յոր մասն ուղղոյ գլխոյն, և որ ևսն է՝ որպէս իբրև հասանեն յուղիղն՝ ազդին հոգւոյ. այսոքիկ՝ խնդիրք են դեռ ևս թանձր խաւարաւ մածեալք, զորս և հոգեբանութեան թողոցք: Ուր յայտնապէս տեսցի ևս, զի հոտք, համք, ջերմութիւն և ցրտութիւն և գոյնք՝ չեն տիրապէս 'ի մարմինսն՝ ըստ որում սովոր է կարծել աւմիկն, այլ միայն կիրք են հոգւոյ կամ հանգամանք և կերպք, որոց ոչ ինչ նմանութիւն է ընդ հանգամանս մարմնոցն յորոց ծնանին⁸:

Ծանուցանեմք միայն առ տեղեալս, զի թէպէտ և ամենայն զգացմունք ինքնին համարուն են, զի բնիւ նոյնգունակ հանգամանք են հոգւոյ, սակայն զանազանութիւն դնել հարկ է 'ի նոսա ըստ զանազանել արգասեացն նոցա 'ի մեզ: Են ազդմունք, որպէս հոտոցն և համոց և ձայնից, ջերմոց և ցրտոց և այսպիսեաց, որ 'ի բուն իսկ 'ի մեզ ազդեցուցանեն զհաճոյական կամ զանհաճոյ հանգամանացն կիրս. և են դարձեալ՝ որ արտաքին և թէ կերպարանս մատուցանեն մեզ, զոր օրինակ գունոցն և ձևոց:

Արդ զգործն որով իմանամք զներքին հեշտալի կամ ա-

նախորժ հանգամանս , մեր կոչեմք յատուկ զգացումն :
Իսկ զգործն որով արտաքին ինչ կերպարանս միայն իմա-
նամք , ասեմք իմացուած , ըմբռնումն : Ուստի 'ի հոտոտելն
զվարդ՝ ունեւ ասեմք զզգացումն հոտոյն կամ զգալ հո-
տոյն . իսկ 'ի հայելն ընդ նա՝ ունեւ զիմացուած և զըմբռ-
նումն գունդն և զձեռոյ , կամ իմանալ և ըմբռնել զգոյնն
և զձեւն⁹ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Բ .

Մտածել .

Յորժամ բազում զգացմունք կամ իմացուածք միան-
գամայն իցեն 'ի մեզ , ոչ յամենեւին նոյնպէս ուշ ունի հո-
գին , այլ մերթ յայս՝ մերթ յայն ուժգին և սաստիկ : Օրի-
նակ իմն , ընդ բանալ աչաց բազում ինչ առաջի գտանեմք
մեր . բայց ոչ միով մտադրութեամբ հայիմք յամենե-
սին , այլ է զի զայս և է զի զայն՝ առանձին իմն 'ի քնին առ-
նումք : Այս գործ որով հոգին տիրաբար յառի յայս ինչ
կամ յայն՝ կոչի մտադրութիւն կամ ուշադրութիւն : Իսկ
յորժամ խորհրդով տանի ածէ զմտադրութիւնն յայլմէ
յայլ , այն գործ կոչի մտածութիւն կամ խորհրդածու-
թիւն : Ապա զօրութիւն մտածելոյ ոչ այլ ինչ է , քան թէ
կամու ձկտել և յառել զուշադրութիւնն մերթ յայս և
մերթ յայն¹⁰ :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՆԱԶԵԼՈՅ ԵՒ ՅԻՇԵԼՈՅ

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Ճանաչել .

Տարուբեր մտադրութեան այսր անդր՝ ինքնին պատ-
ճառս տայ համեմատութեան իրացն : Սա առաջնորդէ 'ի
գիւտ կցորդութեանցն որ ընդ մէջ նոցա , իմա զոր ինչ է
մին առ միւսով , և յորում հաւասարին ընդ միմեանս կամ
որոշին : Արդ զօրութիւնն գտանելոյ զնմանութիւն կամ
զաննմանութիւն իրաց՝ կոչի զօրութիւն ճանաչելոյ , և գործն
որով գտանի նմանութիւնն և աննմանութիւն , ասի ճա-
նաչումն , հմտութիւն , գիտութիւն :

Ի հմտութենէ ծնանի դատումն կամ դատաստան , գործ
հոգւոյ՝ որով հաստատէ կամ ժխտէ առ իւր՝ զճանուցեալ
նմանութիւն կամ աննմանութիւն երկուց իրաց : Յորժամ
համեմատեալ զգաղափար բոլորակի ընդ բոլորչութեան , և
տեսեալ զհանգիտութիւն նոցա , յանձն առեալ հաւա-
նիմք՝ 'ի միտս և հաստատեմք՝ թէ բոլորակն է բոլորչի , զայն
առնեմք՝ որ կոչի դատումն յանձնառական կամ հաստա-
տութեան : Իսկ իբրև համեմատեալ զնոյն գաղափար բո-
լորակի ընդ քառակուսւոյ և տեսեալ զնոցին անհանգի-
տութիւն՝ դնեմք 'ի մտի թէ բոլորակն չէ քառակուսի ,
կամ որ 'ի նոյն բերի՝ ժխտեմք և յուրաստ կամք թէ բոլո-
րակն իցէ քառակուսի , կազմեմք զանուանեալն դատումն
ժխտական կամ ուրացութեան ¹¹ :

Սակայն չէ միշտ հնարաւոր առաջին տեսութեամբ ճա-

նաշէլ զհաւասարութիւն կամ զանհաւասարութիւն երկուց գաղափարաց . յայնժամ զերկոսին մերձ եղեալ առ այլ ինչ երրորդ ընդաճեմք , որպէս զի 'ի նմանութենէ կամ յաննմանութենէ նոցա ընդ երրորդին՝ իմաստուք թէ և նոքին նմանք իցեն արդեօք եթէ աննմանք : Եւ այս գործ կոչի խորհուրդ մտաց , խելամտութիւն , մտախոհութիւն , խոկումն , խոհականութիւն , տրամախոհութիւն : Ոչ կարացեալ , օրինակ իմն , 'ի միտ առնուլ վաղվաղակի թէ հանգէտք իցեն գաղափարք օդոյ և մարմնոյ , մինչև իշխել ասել թէ օդն մարմին է , համեմատեմք զերկոսին ընդ թանձրութեան կամ սերտութեան : Գիտեմք յառաջագոյն թէ գաղափար թանձրութեան միաբանի ընդ մարմնոյ . զի տիրական յատկութիւն է այն մարմնոց . իսկ թէ միաբանիցի և ընդ օդոյ՝ առնումք 'ի փորձոյ . զի օդ փակեալ յուռուցիկ փամփշտի՝ ուժգնակի դիմակալէ ճնշման : Աստի յառաջ բերեմք , թէ ուրեմն երկաքանչիւր գաղափարք օդոյ և մարմնոյ՝ հաւասարին ընդ իրեարս , կամ թէ օդն ճըշմարիտ մարմին է . և ասեմք 'ի մտի . Որ թանձր է և սերտ , մարմին է . օդն է թանձր և սերտ , ապա օդն մարմին է :

Երրորդ գաղափարն որ 'ի ճանօթութիւն ասէ զմիաբանութիւն կամ զանմիաբանութիւն այլոց երկուց , այն իսկ է որ առաւել ընտանի ձայնիւք կոչի վասն էրն կամ պատճառ իրին : Զօդ մարմին ասեմք , վասն զի թաղուն և հոծ է , որ ուրոյն յատուկ է մարմնոց : Ասեմք՝ 'ի դատարկութենէ փախչելի է , վասն զի վնասակար է . սիրելի են գիտութիւնք և նոցին պարապել արժան , վասն զի օգտակար են և պատուական : Եւ քաջ խոհական նա ասի , որ ոչինչ ժխտէ կամ հաստատէ առանց զիրաւացի վասն էրն մերձ գնելոյ , իմա առանց արդար իրաւանց :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Բ .

Յիշեցի .

Զօրութիւնն յիշելոյ , որ և ուշ և յիշողականն և յիշողութիւն , սովորաբար սահմանի՝ Զօրութիւն 'ի միտ ածելոյ զանցեալ գաղափարս : Բայց բազում ինչ է նկատել յերեդ յայդմիկ , որ ընդարձակագոյն զսահմանդ ցուցանեն և բազմայեղանակ :

ա . Յորժամ , օրինակ իմն , տեսեալ իցէ ուրուք և հոտոտեալ զվարդ , տեսանէ զի թէ բարձցի 'ի միջոյ վարդն , տակաւին կարէ զմտաւ ածել զձե նորա , զգոյն և զհոտ առանց առաջի ունելոյ զայն . զայս գործ 'Արք կոչէ նկատողութիւն ¹² : Բայց խաիր կայ յայսմ : Զի զգունոյն և ըզձեոյն կերպարանս դեռ յանդիման մտաց նկարեալ տեսանէ . և այս է որ գաղափարն կոչի , և յունական ձայնիւ իդոս կամ իդէա , տեսիլ , տեսակ , կերպարան : Իսկ ըզհոտոյն ոչինչ կերպարան ունի , այլ միայն զճանօթութիւն զգայութեանն զոր առ : Զպատճառս իրացդ հոգեբանութիւնն տեսցէ : Այլ մեք , զոր օրինակ զներկայ ազդեցութիւնսն որոշեցաք յայնս՝ որ տան մեզ ներքին իմն հանգամանս հեշտականս կամ անախորժս , որպիսի ինչ հոտքն են , համք , ձայնք , ջերմ և ցուրտ , և յայնս՝ որ արտաքին ինչ կերպարանս և եթ ընծայեցուցանեն , ըստ որում ձեք և գոյնք . և զգործն իմանալոյ զներքին հեշտալի կամ անհաճոյ հանգամանսն՝ զգացումն կոչեցաք , և ըզգործն իմանալոյ զարտաքին կերպարանսն՝ իմացուած . նոյնպէս և այժմ յազդեցութեանց անտի՝ զոր նկատողութիւնն պահէ 'ի մեզ , զայնոսիկ որ կերպարանս ինչ մեզ յանդիման առնեն , որպէս ձեքն , և գոյնք , կոչեցուք գաղափարս . և զորս ոչն ցուցանեն ինչ կերպարանս , իբրև զհոտ և զհամ , անուանեսցուք սոսկ ճանօթութիւնս ¹³ :

բ . Հայեցեալ միւսանգամ 'ի վարդն , ոչ միայն վերստին առնու զիմացուած ձեոյ նորա և գունոյ , այլ և յիշէ թէ և այլ երբեմն եղեալ է այն 'ի նմա : Արդ այս գործ յո-

մանց ուշաբերութիւն անուանի , զոր լաւագոյն թուի մեզ յիշելութիւն կոչել :

Գ . Թէպէտ և բողոքովն հեռացի վարդն , և կորիցէ ամենայն գաղափար ձեռյ և գունոյ նորա , և ամենայն ծանօթութիւն հոտոյ , ստէպ պատահէ զի գաղափար ձեռյն և գունոյն , և հոտոյն ծանօթութիւն՝ դառնայ 'ի միտս : Զայս գործ կոչեմք մեք յատուկ յիշատակութիւն :

Դ . Կարողութիւն է հոգւոյն ոչ միայն վերստին յուշ ածել զանցելոց իրաց գաղափարս և ծանօթութիւնս՝ նովին կարգաւ որով 'ի զգայարանսն են ազդեցեալք , այլ և միաւորել զբազումս յայնցանէ , և բազմօրինակաբար յարագրել զայնս ըստ մտի . այսմ՝ զօրութեան անուն կոչի երեւակայութիւն : Ըստ սմին օրինակի առասպելաբարկութիւնս տեղծին 'ի մտաց այժմամարդս , ձիացուլս , պարիկս , յուշկապարիկս , պայս , մարդապայ քաղս¹⁴ , եղջերուաքաղս , արալէզս , համբարուս , նհանգս : Սմին նման և մեք ինքնին կազմեմք զգաղափար պատերազմի , հրդեհի , նաւաբեկութեան , և առանց իսկ բնաւ տեսանելոյ :

Զայսմ ամենայնէ մեկին խօսեսցուք այլուր . աստանօր մարթ է սահմանել զյիշողութիւնն , Զօրութիւն պահելոյ և վերստին ընդ միտ ածելոյ և յիշատակելոյ զգաղափարս և զծանօթութիւնս անցելոց իրաց : Պահելն գործ է նկատողութեան . վերստին յուշ ածելն՝ յիշելութեան : Վերստին յուշ կամ ընդ միտ ածել ասեմք քան թէ յիշատակել , զի յիշատակութիւն է ոչ միայն յորժամ կամաւ ինչ որ զուշով ածիցէ , այլ և յորժամ ինքնին ինչ բրբրեալ զարթնուցու : Յիշելն գործ է յիշելութեան : Իսկ երեւակայութիւն , քանզի միաւորիչ է զանազան գաղափարաց և նորանոր յօդուածոյից ստեղծիչ , կարի պէտս ունի յիշողականին՝ առանց որոյ ոչինչ կարէ գործել . սակայն որիչ յայնմանէ համարելի է :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԵԼՈՑ ԵՒ ԳՈՐԾԵԼՈՑ

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Կրակեյ .

Զօրութիւն կամելայ կամ կամք է, որով հոգին հաւանի ընդունել ինչ կամ խորշել յիմեքէ, և ՚ի բազմաց ընտրել զմին քան զմիւսն :

Այդ գործ որով հոգին ՚ի դոյն հաւան գտանի, ՚ի դարոցականաց անուանէր կամելութիւն . մեք սովորաբար կոչեմք գործ կամաց կամ կամեցողութիւն : Արդ ոչ իմիք հաւանի հոգին անպատճառ . և պատճառ լինել սովոր է կամ հեշտութեան հայթայթանք կամ փախուստ ցաւոց : Իսկ հեշտութեանց և ցաւոց կէսք զգալիք կամ բնականք կոչին, և կէսք իմանալիք կամ բարոյականք : Բնական և զգալի հեշտութիւն է որ ՚ի զգալի ազդեցութենէ ծնանի, որպէս անոյշ հոտոյ և համոյ : Իմանալի և բարոյական հեշտութիւն է որ ծագէ ՚ի ներքին կրից հոգւոյն, որպէս զոր զգամքս ՚ի գիւտ նորոյ ինչ ճշմարտութեան կամ առ գիտելոյ ինչ զանձին բարեգործութիւն : Նոյնպէս զգայական ցաւ է՝ զոր օրինակ գլխոյ կամ աւտաման ցաւ . բարոյական ցաւ է զոր կրեմք ընդ կորուստ բարեկամի կամ այլոյ սիրելոյ :

Ինչ որ հեշտութիւն բերէ կամ զցաւս փարատէ, բարի կոչի . իսկ որ ցաւս գործէ կամ հատանէ զհեշտութիւն, չար ասի . և բարիք և չարք զգալի և իմանալի անուանին, բայտ որում կրկնակի հեշտութիւն կամ ցաւս գիտեն հասուցանել :

Որ ինչ բարոյ կերպարանօք առաջի լինի, զարթուցանէ 'ի մեզ ձկտումն ինչ առ այն և յարձակումն, որ յօժարութիւն յորջորջի, իղձ, տենչ, բաղձք, փափագ, տռիփք և որ ինչ ընդ կերպարանօք չարի յանդիման ելանէ, ծնանի 'ի մեզ մերժումն և խորշումն, որ կոչի դժգմութիւն, դժկամակութիւն, տհաճութիւն: Այս ձկտումն և խորշումն սովորաբար կոչին սէր և ատելութիւն: Ի գլխաւորաց աստի կրից յառաջ գան այլք համօրէն, որպէս տեսցի յիւրում տեղւոյն:

Որ զինչ և իցէ ձկտումն կամ խորշումն զոր կերպարանք իրաց ծնանին 'ի մեզ, միշտ 'ի ձեռս մեր է հաւանել կամ ընդդէմ կալ այնմ: Այս իշխանութիւն անուանի ազատութիւն և կամակարութիւն. զորմէ լիով ճառելի է այլուր, ցուցեալ յորում մասին ընտանութիւն ունիցի ընդ կամաց, և յորում արտաքոյ նմին դնիցի:

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Բ .

Գործել .

Ամենայն իշխանութիւն հոգւոյ յառնել ինչ ներքոյ և արտաքոյ իւր՝ է 'ի զօրութեանն գործելոյ: Ի զգայունութեան կամ 'ի զօրութեան զգալոյ՝ հոգին կրէ մանաւանդ քան գործէ. զի ոչ 'ի մեր ձեռս է տալ մեզ զգացումն ինչ առանց ազգելոյ մարմնոց 'ի զգայարանս. ապա թէ ոչ՝ և կոյրք անգամ իշխան լինելին առնուլ զազգ գունոց և ունել իբրև զայլս 'ի մարդկանէ: Նոյնպէս չեմք իշխան չզգալոյ զազգմունս մարմնոց մինչդեռ արդեամբք ազգեն ինչ 'ի մեզ. քանզի չունի ոք ասել թէ 'ի խոցել կամ հարկանել ձեռինն՝ իշխանութիւն իցէ նմա զգալ կամ չզգալ ցաւոցն:

Ի զօրութեան մտածելոյ՝ սկսանի հոգին 'ի գործ. քանզի նմա անկանի յառել զմտագրութիւնն յայս ինչ քան յայն, և աստի անդր դարձուցանել: Գործող է նոյնպէս 'ի զօրութեան ճանաչելոյ, մանաւանդ 'ի դատմունսն և 'ի մտախոհութիւնսն: Ի զօրութեան յիշելոյ՝ կրաւոր է, յոր-

ժամ գաղափարք ինքնին զարթնուն , և գործող՝ մինչ ինքն
ջանայ պահել զայնս նկատողութեամբ , կամ յուշ ածել :
Իսկ 'ի զօրութեան կամելոյ միշտ է գործուն , յորժամ ինք-
նին իւրովի հաւանի այսմ կամ այնմ : Յայսմ ամենայնի
զօրութիւն գործելոյ նոյն է ընդ զօրութիւնս մտածելոյ ,
ճանաչելոյ , յիշելոյ և կամելոյ :

Սակայն գործական ոյժ հոգւոյ ձգի և արտաքոյ իւր 'ի
մարմինն . և յայնժամ զօրութիւնն գործելոյ՝ բնաւին որիշ
է 'ի նախասացելոցդ , և բազումք անուն կարդան նմա շար-
ժիչ զօրութիւն , զի գործ է նորա յարուցանել 'ի մարմնի
շարժմունսս պէսպէս :

Բայց 'ի մարմնական շարժմունսս են որ հարկաւորք են և
բնականք , և են որ ազատք և կամաւորք : Բնաւոր և խա-
ղացական շարժմունք են որ լոկ 'ի պատճառս կազմածոյս
լինին՝ առանց հոգւոյն ջանալոյ , նա բազում անգամ յան-
կամս և յանգէտս իսկ . զոր օրինակ թնդումն սրտի և երա-
կաց , խլրտմունք աղեաց , և այլք յորովք յազդեցական և
յանչնչական խաղացից յորս կախին կեանքս մեր : Սղատ
և կամածին շարժմունք այն են , որ յառաջ գան 'ի հաւա-
նութենէ հոգւոյն , որպէս յորժամ կամաւորաբար զոտն
շարժիցէ , զբազուկ կամ գծեռն :

Սյլ որպէս անձանօթ է մեզ օրինակ գործելոյ մարմնե-
ղէն ազդեցութեանց 'ի հոգին և զգացմունսս 'ի նմին ծնա-
նելոյ , նոյնպէս անյայտ են օրէնք գործոց հոգւոյ 'ի մար-
մինն և զշարժմունսն կատարելոյ : Զայս ևեթ զիտեմք , զի
մարմնոյ շարժմունք ընդարձակելով և ամփոփելով գնդե-
րացն կատարին . այլ ուստի իցէ այս ընդարձակութիւն և
ամփոփումն , դժուարին և տաժանելի իրք են . զորմէ փոքր
'ի շատէ նշանակեմցէ հոգեբանութիւնն :

Պ Ր Ա Կ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Գ Ա Ղ Ա Փ Ա Ր Ք Ե Ի Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Պլատոնի և յառաջ քան զնա Պիթագորայ կարծիք էին, թէ հոգիքն 'ի բնէ մշտնջենաւորք իցեն, և ընդ իւրեանս բերիցեն զգաղափարս իւրեանց և զծանօթութիւնս. բայց քանզի 'ի խառնելն ընդ մարմինսն նսեմանան, ուսմամբ և տեսական կենօք պարզեալ զմթարսն՝ միւսանգամ պարտ է յստակել: Ընդդէմ նմին ասաց Արիստոտէլ, թէ չմարթի իմիք 'ի միտսն լինել մինչ չև եղեալ նախ 'ի զգայարանսն. այս է, չիք ծանօթութիւն կամ գաղափար՝ որ ոչ նախ 'ի զգայութեանց առնուցու սկիզբն: Հաւան գտան ընդ նմա ճեմականք¹³ առ հասարակ և Իպրոցականք. բայց զվճիռն միայն ընկալան, և անփոյթ արարին հաւատարմացուցանել զայն:

Նորին աղազաւ բազումք յետ ժամանակաց, և մանաւանդ կարդեսեանք, չեղեալ խելամուտ թէ զիարդ ծանօթութիւնք Աստուծոյ, առաքինութեան, ճշմարտութեան, և այլք սոցին սակի, որ աչաց չտեսանին և ձեռին չգննին, և ոչինչ ազդեցուցանեն 'ի զգայարանս, 'ի նոցանէ ունիցին սկիզբն, հերքեցին համարձակ զկարծիս Արիստոտէլի, և յառաջ կալան ըստ մասին զՊիթագորայն և և զՊլատոնին: Քանզի ընկալան ասել զայն ամենայն ծանօթութիւնս նախ քան զգայութիւնսն լինել 'ի հոգւոջ, տպաւորեալս 'ի նմա անդատին յառաջին վայրկենէ էութեան իւրոյ:

Բայց սորա երիս ազգս գաղափարաց զանազանեցին. բնածին, եկամուտ և ստեղծական. ընդ միով անուամբ խառն իմացեալ զբուն գաղափարսն և զծանօթութիւնս: Բնածին իմանային զորս 'ի բնէ յԱստուածուտ գրոշմեալս կարծէին, որպէս գաղափարք ճշմարտութեան, առաքի-

նութեան , արդարութեան , անիրաւութեան : Եկամուտս որք ճշմարտիւ ընդ զգայութիւնս ծնանին , որպէս գաղափարք գունոց , ձայնից , հոտոց , համոց : Եւ ստեղծականս՝ զորս ինքն հոգին ստեղծանէ , զոր օրինակ ուղտաքաղ , փրշաքաղ , ձիակապիկ , և ընդհանուր գաղափարք մարդոյ , ծառոյ , կենդանւոյ , և որ 'ի նոյն բերին :

Այլ զի 'ի սկզբան էութեան իւրոյ չիք ինչ 'ի հոգւոջ գաղափար բնածին , և ամենեքեան ստացականք են զգայութեամբք և մտածութեամբք , ուստի և 'ի հարկէ եկամուտք առ հասարակ և կամ ստեղծականք , զայն բաւականապէս ցուցեալ է 'Լոք , և մեք ինքնին ակն յայտնի տեսցուք 'ի տեղւոջ իւրում 'ի հոգեբանութեան : Սակայն առ 'ի նշանակելոյ աստանօր զազգի ազգի զանազանութիւնս նոցա 'ի տրամաբանիցն սովորութենէ , առցուք զնոսա 'ի քնին ընդերիւք այլ և այլ կերպարանօք . ըստ բնութեան նոցա , ըստ տեսութեան հոգւոյն , ըստ իրացն զորս 'ի գէմն ածեն :

Գ Լ Ո Ւ Ի Ա .

Գ Ա Ղ Ա Փ Ա Ր Ք Ե Ի Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ի Կ Ք Ը Ս Տ Բ Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն
Ի Ի Բ Ե Ա Ն Ց

Գաղափարք և ծանօթութիւնք 'ի բնէ իւրեանց ունին լինել նկարագիր կամ աննկարագիր , պարզ կամ յօգուածոյ , անձնաւոր կամ չանձնաւոր , մասնաւոր կամ ընդհանուր :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ա .

Նկարագիրք և աննկարագիրք .

Նկարագիրք են՝ որ պատկերս ինչ 'ի գէմն բերեն , և յատուկ կոչին գաղափարք , որպիսի են ձևոցն և գունոց և

ամենայնի որում կից է գաղափար տարածութեան . յորոց սակի են ըստ մասնէ և ձայնք , որպէս տեսցուք յայլում վայրի :

Անկարագիրք են՝ որ ոչ կից ունելով 'ի բնէ զգաղափար տարածութեան , ոչ ինչ պատկեր առաջի առնեն , վասն որոյ և փոխանակ գաղափարի՝ ծանօթութիւն անուն տամք մեք նոցա . որպիսի գոն * , հոտոցն , համոց , ջերմոյ , ցըրտոյ , քաղցի , ծարաւոյ , հեշտութեան և ցաւոց . ք , ամենայն զօրութեանցն , կրից և գործոց հոգւոյն . ֆ , լաւութեանն և չարութեան , գիտութեան և տգիտութեան , ճշմարտի և ստոյ , և այլոցն ամենեցուն , որոց քանզի չիք անձնաւոր բնութեան հաստատութիւն արտաքոյ մտաց , անուանին իմանալի կամ բարոյական էակք , որոշել յայնցանէ՝ որոց ստոյգ էութիւն է 'ի բնութեան իրաց , և կոչին զգալի կամ բնական գոյակք ¹⁶ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

Պարզք և յօրուածոյք .

Ծանօթութիւնք և գաղափարք՝ մերկ և առանձինն տեսեալք , պարզ ափն , որպէս հոտոյ , գունոյ կամ ձայնի . իսկ յօրուածոյ և յօդաւոր և կցուածոյ կամ պարունակ , յորժամ յանդիման առնիցեն զբովանդակութիւն բազում գաղափարաց կամ ծանօթութեանց միաւորելոց . որպիսի են գաղափարք մարմնոց , յորս բովանդակին գաղափարք տարածութեան , սերտութեան , ձևոյ , գունոյ և այլք . և ծանօթութիւնք բարոյական էակաց , որպէս արդարութեան կամ անիրաւութեան . որոց առաջինն պարունակէ զծանօթութիւնս և զգաղափարս կիրթ սովորութեան չգրկելոյ զօր , և տալ իւրաքանչիւր անվրէպ զիւրն . իսկ երկրորդն զծանօթութիւնս և զգաղափարս հակառակին սովորութեան :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Գ .

Աճեցողութիւնք և անանձեացողութիւնք .

Յորժամ հանգամանք իրաց 'ի նոսին յիրան մտածին իւրե միացեալս ընդ ենթակայի, ծանօթութիւնք նոցա և գաղափարք աօին անձնաւոր, մարմնաւոր, նիւթական, ենթակացեալ, թանձրացեալ. իսկ յորժամ անջատաբար մեկուսի յենթակայէ սոսկ և առանձինն, կոչին անանձնաւոր կամ չանձնաւոր, անմարմին, աննիւթ, անենթակայ : Որպէս ահա գաղափար և ծանօթութիւն գունոյ և հոտոյ վարդին՝ անձնաւորք են մինչդեռ 'ի վարդի անդ մտածեմք զնոսա . և չանձնաւորք՝ յորժամ զգոյն կամ զհոտ մէն մի մեկուսի առեալ խորհիմք իբրև զինքնակաց ինչ :

Անձնաւոր գաղափարք և ծանօթութիւնք սովորաբար վերադրօք կամ ածականօք յայտնին . և յորժամ զատ և ուրոյն նշանակել զնոսա կամք իցեն վերառեալ յամենայն ենթակայէ, ստեղծանին անուանքն զորս քերականք էականս կամ գոյականս կոչեն : Ըստ այսմ սպիտակ և բոլորակ ասի գնդակ արծաթի՝ մինչև այն հանգամանք 'ի գլխգակին մտածին : Բայց եթէ պէտք ինչ իցեն խօսելոյ զյատկութենէ սպիտակն գոլոյ և բոլորակ, 'ի բաց տարեալ խորհրդիւ յամենայն ենթակայէ, թէ գնդակ իցէ արծաթի կամ թէ այլ ինչ; չանձնաւոր գաղափարք այնց յատկութեանց կոչին գոյական անուամբքն սպիտակութիւն և բոլորակութիւն : Ասան որոյ գոյականք՝ որ ոչ նշանակեն ճշմարիտ բնութիւնս, առ հասարակ անենթակայ անուանք են՝ յայտնիչք անանձնաւոր ծանօթութեանց՝ և գաղափարաց, որպէս հոտ, համ, ձայն, գոյն . նոյնութիւն, զանազանութիւն . հաւասարութիւն, անհաւասարութիւն . գեղեցկութիւն, տգեղութիւն . առաքինութիւն, չարութիւն . գիտութիւն, տգիտութիւն . ճշմարտութիւն, ստութիւն, և սոցին նմանք :

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ.

Մասնաւորք և ընդհանուրք .

Չիք ինչ տիրապէս 'ի բնութեան' որ մասնաւոր և մի ինչ առանձինն ոչ իցէ : Գոյ , օրինակ իմն , այս ինչ թեղօշ , այն ինչ կաղամախ , այս նիչ եղևին . իսկ թեղօշ , կաղամախ , եղևին սեռօրէն , ևս առաւել ծառ սեռօրէն , չիք երբէք եղևալ : Վասն որոյ , առաջին գաղափարք զոր առնումք՝ մասնաւորք են և առանձնաւորք առ հասարակ :

Սակայն տեսեալ թէ բազում ինչ է որոց նոյն հանգամանք են յատուկ , առեալ 'ի մի զայն ամենայն հասարակ հանգամանս , և յօգուածոյ ինչ նոքօք յօրինեալ , կազմեմք տակաւ զընդհանուր գաղափարսն : Որպէս զծառոյն գաղափար ստեղծանեմք , յորժամ տեսեալ զթեղօշն , ըզկաղամախն , զնշդարին և զձիթենին , առնումք մտածել աննիւթաբար մեկուսի յենթակայէ զայն հանգամանս միայն՝ յոր հաւասարեն ամենեքին . այս ինքն է՝ մնանել արմատով 'ի հողոյ , արմ ունել , ոստս , տերևս . և սորօք և եթ բարդեալ յօգուածոյ ինչ գաղափար , կապեմք ընդ առնուանն ծառ : Զնոյն օրինակ ստեղծանեմք և զընդհանուր գաղափարս մարդոյ , ձկան , միջատի , թռչնոյ , ծաղկի , պտղոյ , և զայլ ամենայն իրաց՝ որ վասն նմանակցութեանն սովոր են ընդ մի համար կարգել 'ի մի դաս , և զնոյն առնուլ յորջորջութիւն անուան :

Աստանօր գիտելի լիցի , զի յանուանս՝ յոգունք ընդհանուր գաղափարաց և ծանօթութեանց են յայտնիչք . սակաւք են անուանք գոյացութեանց որ զմի ինչ միայն և առանձինն նշանակիցեն . և սոքա կոչին իսկ կամ յատուկ անուանք , զոր օրինակ արեգակն , լուսին , Դուին , իլլաթ , Տիգրան , Վահան : իսկ այլք՝ առասական կամ հասարակ անուանեալք . իբրև զի նոքօք բազում ինչ յորջորջի , որպէս աստղ , մոլորակ , քաղաք , գետ , թագաւորութիւն , գաւառ , հող , քար , հանք , և այլք անբաւք , համայն հա-

սարակական անուանք են՝ ընդհանուր գաղափարաց յայտնիչք :

Իսոյն առցես ինձ և զանուանս իմանալի և բարոյական էակաց . արուեստ բանական , բնագանցութիւն , առատաձեռնութիւն կամ ագազութիւն , ատելութիւն կամ սէր , յատուկ անուանք են . իսկ արուեստ , գիտութիւն , լաւութիւն , յոռութիւն , կիրք , ախտք , առ հասարակ ընդհանուր անուանք :

Ընդհանուր ծանօթութեանց և գաղափարաց առաւել կամ նուազ է ընդարձակութիւն՝ ըստ որում բազում ինչ կամ թէ սակաւ բովանդակեն յինքեանս : Սրինակի վասն , գաղափար ծառոյ ընդարձակագոյն է քան զթեղօշի և ըզկաղնոյ . կենդանոյ գաղափար՝ յոյժ առաւել է քան զձրկան և զմիջատի : Սրդ՝ ընդհանրագոյն դասք կամ կարգք , ընդ որովք անկանին և այլք , սեռ կոչին . պակասագոյնքն՝ որ ընդ այլովք դասին , տեսակ ասին . և ամենայն ինչ մասնաւոր՝ ընդ տեսակաւ կարգեալ , անուանի անհատ , մի իմն առանձնաւոր : Ուստի ծառ՝ է սեռ , թեղօշք և կաղնիք՝ տեսակ , այս թեղօշ կամ այն կաղնի յատուկ՝ անհատ , մի ինչ առանձինն : Բայց ՚ի միտ առնուլ է , զի նոյն մի դաս միջին՝ սեռ լինի առ այլով և տեսակ առ այլով . զոր օրինակ ծառ առ սարգիւ , թեղօշիւ և կաղնեաւ . սեռ է , իսկ առ բուսով տեսակ :

Գ Լ ՈՒ Խ Բ .

ԳԱՂԱՓԱՐՔ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ ԸՍՏ ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ

ՄՏԱՑ

Ըստ յեղանակի մտացն տեսութեան զգացմունք և իմացուածք , որով և ծանօթութիւնք և գաղափարք , լինին պայծառ կամ աղօտ , յստակ կամ շփոթ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Ա .

Պայծառք և աղօտք .

Զգացմունք և իմացուածք , ըստ նոցանէ և ծանօթու-
թիւնք և գաղափարք , պայծառ և յայտնի են , եթէ հոգին
'ի միտ առնուցու՝ թէ զինչ այնորիկ իցեն կամ զինչ ցու-
ցանիցեն . աղօտ են և անյայտ , եթէ շառնու ինչ 'ի միտ : Ե-
թէ հոտ զոր առնումք , իմանայցեմք վարդի լինել կամ կի-
տրոնի , զգացումն և 'ի նմանէ ծանօթութիւն պայծառ է .
իսկ եթէ չգիտիցեմք ընտրել , աղօտ է զգացումն և ծանօ-
թութիւնն : Նոյնպէս աղօտ իմացուած է և գաղափար իրի՝
զոր յայնչափ հեռաստանէ տեսանեմք , մինչև չնշմարել՝
աշտարակ արդեօք իցէ , եթէ ծառ , եթէ այլ ինչ ամե-
նեին . և եթէ յիրն մատուցեալ յայտնի նշմարեսցեմք
զոր էն , 'ի յայտ եկեալ պայծառանայ իմացուածն և գա-
ղափար ¹⁷ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Բ .

Յատակք և շփոքք .

Տրամաբանք ոմանք յստակ և որոշ զգաղափարսն ա-
սեն , զորոց ճանաչեմք և կարեմք իսկ ցուցանել զյատուկսն
կամ զնշանսն , որովք որոշին 'ի միմեանց . և շփոթ և խառ-
նակ , զորոց զյատուկսն չճանաչեմք և չզօրեմք 'ի յայտ բե-
րել : Վասն որոյ ըստ նոցա բանին յստակութիւն և որո-
շումն՝ յօդուածոյ գաղափարաց միայն անկ է , և պարզն 'ի
բնէ շփոթ են և խառնակ . քանզի չունիմք ցուցանել օրի-
նակ իմն իւ զանազանիցի կարմիր գոյն 'ի դեղնոյ , քաղցր
համ 'ի դառնէ : Սակայն ամենեկին պիտակ յորջորջումն
թուի շփոթ և խառնակ ասել զպարզ գաղափարսն . զի ուր

չիք խուռն, անդ և ոչ մի շփոթ, և ՚ի պարզ գաղափարի չիք գտանել ամբոխութիւն :

Ապա ընդ հակառակն շփոթութիւն պատշաճ թուի յօդուածոյ գաղափարաց . իսկ յստակումն և որոշութիւն՝ յօդուածոյից և պարզից զոչդ ՚ի դէպ . քանզի յստակ և որոշ ասին երկու իբր՝ յորժամ մին չէ միւսն : Արդ եթէ ունիցի որ համանգամայն զգաղափար երկուց գունոց՝ կարմրոյ և դեղնոյ, և խտրիցէ յայտնապէս՝ որ կարմիրն իցէ և որ դեղինն, չիմանամ ընդէր չիցէ օրէն ասել, թէ ունի յստակ գաղափար զերկոցուն գունոցն : Զի թէպէտ և չիցէ բաւական ՚ի յայտ ածել զբուն յատուկսնոցա՝ որով որոշին ՚ի միմեանց, սակայն յստակ և յայտնի տեսանէ յինքեան զայնս :

Նմանագոյն թուի սահման յստակ և շփոթ գաղափարաց զոր տայ ՚լոք, յստակ կոչելով զամենայն յորում տեսանեմք կամ զգամք յայտնապէս խտրոց ինչ որ յայլմէ ամենայնէ բաժանէ զնա, և շփոթ՝ զոր չկարեմք բաւական զանազանել յայլմէ : Եւ բազում իրաւամբք յաւելու նա, թէ առաւել անուանք են պատճառք խառնակելոյ գաղափարաց . վասն զի ամենայն գաղափար է որ զինչ և էն, ուստի և ինքնին զատեալ է յայլմէ ամենայնէ, և չմարթի շփոթել, բայց եթէ անունն յատկացեալ նմին՝ ոչինչ ընդհատ և այլում պատշաճիցի :

Այսմ իմաստութեամբ զհետ բերէ, թէ միայն յօդուածոյ գաղափարաց է շփոթ լինել . որ և պատահէ ա, եթէ ՚ի կարի սակաւաթիւ պարզ գաղափարաց իցեն յօդեալ, որք և այլոց ևս գաղափարաց նոյնպէս յօդաւորական մասունք լինիցին : Զոր օրինակ շփոթ է գաղափար ընծառիւծու, եթէ բաց ՚ի գաղափարէ խայտաբղէտ կենդանւոյ այլ ինչ չգտանիցի ՚ի նմա . զի այդ և ՚ի վազեր կայ, և ՚ի յովազի, և յայլս յոգունս :

Բ. Եթէ թիւ պարզ գաղափարաց իւրաքանչիւր յօդեալ գաղափարի չիցէ անփոփոխ և յայտնի : Սմին իրի մանաւանդ ծանօթութիւնք բարոյական էակաց յոյժ խառնակ են առ բազումս . և հասանէ իսկ տեսանել բազում ուրեք զարիութիւն ընդ յանդգնութեան խառնակեալ, զառատածեռնութիւն ընդ շռայլութեան, զչափաւորութիւն ընդ ոչտութեան, զճշմարիտ պատիւ ընդ սուտ : Եւ չիցէ որ արդեօք որ ոչ ՚ի նեղ մտեալ ՚ի վարանի կայցէ, ե-

Թէ յանկարծ ստիպեացի սահմանել մեկին զամենայն ան-
ենթակայ բառս զոր 'ի կիր ածէ . այս է՝ բացայայտակի
ցուցանել զամենայն գաղափարս և զճանօթուԹիւնս՝ զորս
ընդ նորօք իմանայ : Սակայն որոց սիրելի են անվրէպ և
ճշգրիտ ծանօթուԹիւնք , զայն արժան է առնել ամենե-
ցուն , որպէս և յայլում վայրի ասասցուք :

Գիտուն լիցի ևս , զի որպէս ինքն իսկ 'Ղոք նշանակէ ,
կցուածոյ գաղափարք լինին երբեմն ըստ մասնէ պայծառ
և յստակ , և ըստ մասնէ աղօտ և շփոթ , կամ լաւ ևս ա-
սել՝ բազում ինչ է զորոց ունիմք պայծառ և յստակ ծա-
նօթուԹիւն , այլ ոչ գաղափար : ԾանօթուԹիւն հազա-
րակողմ ձևոյ յստակ յոյժ է քան զայնր՝ որոյ են կողմունք
ինն հարիւր իննսուն և ինն , մինչև կարող լինելոյ ցուցա-
նել յայտնապէս զերկաքանչիւրոցն յատկուԹիւնս : Բայց
եթէ երկոքին ձեքն առաջի աչաց գնիցին , չկարեմք ընտ-
րել 'ի միմեանց , Թող Թէ 'ի միտ տանել զնոցա յստակ
գաղափարս : Նոյն բան է և 'ի Թիւս՝ յորժամ ըստ սահ-
ման ինչ ելանեն : Յստակաբար առնումք զգաղափար ե-
րից՝ չորից կամ հնգից միուԹեանց . այլ ոչ զքսանից , ևս
առաւել զհարիւրոց կամ զհազարաց , Թէպէտ և յստակ
են 'ի մեզ ծանօթուԹիւնք Թուոցս :

Գ Լ ՈՒ Ի Ս Գ .

ԳՆՂԱՓԱՐՔ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ ԸՍՏ ԻՐԱՅՆ

ԶՈՐ ՅԱՆԴԻՄԱՆ ԱՌՆԵՆ

Գաղափարք և ծանօթուԹիւնք ըստ իրացն զոր յերեսս
ածեն՝ լինին կատարեալ և անկատար , ճշգրիտ և վեր'ի-
վերոյ , հաւաստի և մտացածին , ճշմարիտ և սուտ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Ա .

Կատարելաչք և անկատարչք .

Կատարեալ գաղափարք են որ անթերի առաջի առնեն զսկզբնատիպն կամ զնախագաղափարսն իւրեանց, և անկատար՝ որ զնոսա ըստ մասնէ 'ի դէմս ածեն :

Արդ * , 'ի բնէ կատարեալ են պարզ գաղափարք . զի ոյր չիք ինչ մասն , 'ի մասնէ առաջի առնել զայն անմարթ է :

Բ . Յօդաւոր ծանօթութիւնք իմանալի և բարոյական էակաց , որովհետեւ չիք նոցա 'ի բնութեան էից նախատիպ՝ բայց 'ի կամաց յօրինողին , նմին իրի ինքնին կատարեալք են , ասէ 'Լոր . և յայնժամ միայն անկատար լինին , յորժամ յար և նման ընդ այնս համարիցիմք՝ զոր այլ ոք նովին անուամբ յորջորջիցէ : « Օրինակ իմն , ասէ , միաւորեմ՝ զչորեսին զայս գաղափարս . * , տեսանեմ՝ այր մի 'ի ծանր վտանգի . Բ , երկիւղ ոչ խռովէ զնա և ոչ տագնապէ . Գ , արի և անվրդով սրտիւ հնարս խորհի փախստեան . Դ , ընտրէ զճանապարհն և կատարէ անդրդուելի քաջութեամբ և անվկանդ վտանգից որ նոր 'ի նորոյ խոչ ընդ ոտսն անկանիցին : Զայս ծանօթութիւն կոչեմ արիութիւն . և ըստ իս կատարեալ է այն : Այլ ոք անգուստ ստեղծանէ այլ իմն յօրինուած , և զնոյն դնէ նմա անուռն . եթէ այնու զիւր յօրինուածն իմանայ , ծանօթութիւն նորա կատարեալ է և ըստ նորա . բայց թերակատար լինի եթէ զիմս դնիցէ իւրուսն նախատիպ » : Յայս վայր 'Լոր :

Բայց քանզի յոլովք յանենթակայ բառից վաղուց են սահմանեալ յիմաստասիրաց , և յայտնեալք որ 'ի նոսա պարզ գաղափարք և ծանօթութիւնք , ասլա որ ոք անուանիցէ այսօր արիութիւն կամ յանդգնութիւն , առատաձեռնութիւն կամ շռայլութիւն , չափաւորութիւն կամ ժլատութիւն , և այսպիսիս , և ոչ ժողովիցէ ընդ նովին անուամբք զամենայն գաղափարս և զծանօթութիւնս կապեալս յիմաստասիրաց , ինձ իրաւունս թուի ասել զնմանէ կիսամասնեայ ունել զծանօթութիւնսն :

Ք. Յօդուածոյ գաղափարք գոյից ինքնին առ Հասարակ անկատարք են. վասն զի անձանօթ է մեզ բունն նոցա, և յսլովք 'ի Հանգամանացն անյայտք: Սակայն որպէս ինչ և իցէ, մարթեմք ասել թէ կատարեալ իցէ գաղափար ոսկւոյ 'ի միտս ուրուք, որ գիտիցէ անթերի զամենայն Հանգամանս երևեալս ցայսօր 'ի հրահալելոջ անդ, առեալ ընդ գաղափարին զբովանդակութիւն Հանգամանացն իբրև սկզբնատիպ. իսկ անհմուտն այնց Հանգամանաց՝ թերի ունել ասիցի զգաղափարն:

Յ Օ Գ Ո Ի Ա Մ Բ.

Ճշգրիտք և վերիվերոյք.

Ճշգրիտ են գաղափարք և ծանօթութիւնք՝ որոց ոչ միայն ծանօթ են ամենայն նշանք զանազանութեան, այլ և յատուկքն նշանացն. և վերիվերոյ են՝ որոց ոչ ճանաչին յատկութիւնք նշանացն: Վասն որոյ գաղափար կամ ծանօթութիւն մարթի թէ իցէ պայծառ, յստակ և կատարեալ, այլ ոչ ճշգրիտ. և սակաւք են 'ի մեզ գաղափարք և ծանօթութիւնք զորս օրէն իցէ ասել ճշգրիտս: Օրինակի աղագաւ, գաղափար եռանկեան պայծառ է յստակ և կատարեալ, յորժամ զմտաւ ածեմք ձև երեքանկիւնի և եռակողմ. զի 'ի լրումն գաղափարի եռանկեան այլ ինչ չպահանջի. բայց զի ճշգրիտ լինիցի, գիտել պարտիմք և զամենայն յատկութիւնս անկեանց և կողմանց նորա:

Եւ զի զգոյիցս չեմք ատակ ունել կատարեալ գաղափար, ապա և ոչ ճշգրիտ: Սակայն բնազնինք, ընդ որս մանաւանդ տարրալոյծք այժմ 'ի սոյն տաժանին, զհետ կրթեալ ոչ միայն բազում Հանգամանս գտանել ըստ կարի 'ի մարմինսն, այլ և զպատճառս նոցա և զառ միմեանս համեմատութիւն. որպէս զի ըստ մարթելոյ մի յոյժ անկատարք իցեն և վերիվերոյ գաղափարքն:

Չնոյն օրինակ և բնազանցագէտք, բարոյախօսք, քաղաքավարք, և որ այլն ևս, գուն գործեն միշտ ուղիղ և

մանր կրկտելով ճշգրտել զգաղափարս և զճանօթութիւնս իմանալի և բարոյական էակաց, որք ընդ իւրաքանչիւր անուամբք իմանին, զի օր ըստ օրէ առաւել 'ի կատարումն եկեացեն ծանօթութիւնք նոցին. և 'ի վեր հանել զնշանակս և զհամեմատութիւնս մասնական զաղափարացն և ծանօթութեանց՝ յորոց բարդեալ են, զի և ճշգրտիտ լինիցին :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

Հաւաստիք և մտածիւնք.

Հաւաստի գաղափարք և ծանօթութիւնք այն են, որ նման են իսկութեան իրացն, և մտացածին՝ որ հակառակքն են : Վասն որոյ * , պարզ գաղափարք և ծանօթութիւնք հաւաստի են առ հասարակ, զի ամենեքին իրանման են զգացմանց և իմացուածոց յորոց առեալք են :

Բ. Յօդեալ գաղափարք էից հաւաստի են, եթէ առջի առնեն ճշմարտ գոյակս կամ որ երբեմն էացեալ են ստուգիւ. որպէս գաղափարքս մարդ, ծառ, Անի քաղաք, Տրդատ. և մտացճնոյցք են, եթէ որոց չէք երբէք գոյացեալ՝ յայնպիսեաց ինչ յանդիման առնիցեն. զոր օրինակ գաղափարքն ոսկի լեռոն կամ՝ յուշկապարիկ ¹³ :

Գ. Յօդուածոյ ծանօթութիւնք իմանալի և բարոյական էակաց. որ քանզի մտաց յօրինուածք են, չմարթի նոցա աննմանս լինել նախատպից իւրեանց, այս ինքն ինքեանց : Սակայն անկանին 'ի հաւաստեաց և 'ի կամամտածական դառնան՝ եթէ ընդ նոքօք արկանել կամիցիմք անմիասնական գաղափարս, կամ՝ թէ ընդ միով անուամբ խմբիցեմք գաղափարս բնաւին հակառակս 'ի սովորութենէ հաստատելոցն :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Դ .

Ճշմարիտք և սոշտք .

Յաղագս ճշմարտութեան կամ ստութեան գաղափարաց և ծանօթութեանց բարւոք ծանուցանէ Ղոք, թէ ճշդիւ խօսելով միայն դատմանց է ճշմարիտ լինել կամ սուտ, ըստ որում զի գաղափարք որ միաւորին կամ զատանին յարմարին արդարեւ կամ չյարմարին ընդ միմեանս : Իսկ գաղափարք և ծանօթութիւնք ինքնուրոյն մտածեալք, յայս միտ՝ որ է բանական առումն ճշմարտութեան (յէջ 80), ոչ ճշմարիտ են տիրապէս և ոչ սուտ . և ճշմարիտ են միայն 'ի բնազանցական միտս . ըստ որում ամենայն ինչ է ճշմարիտ, զի որ ինչ էն՝ այն է : Սակայն և 'ի բանական միտս ճշմարիտ կամ սուտ կոչին գաղափարք և ծանօթութիւնք՝ ըստ որում ճշմարտիւ նմանք են նախատպից իւրեանց կամ չեն . վասն զի միտք 'ի տանելն զայնս առ նախատիպն՝ գատին միշտ լռելեայն զնմանութենէ նոցա :

Արդ ա, ճշմարիտ են միշտ պարզ ծանօթութիւնք և գաղափարք որ զզգացմունս և զիմացուածս մեր ցուցանիցեն . իսկ գաղափարք սեղմութեան և տարածութեան՝ թէպէտ և հանդամանս ինչ իրաց յայտ առնեն, ճշմարիտ են . վասն զի տարածութիւն, որպէս տեսցի այլուր, գոյակցութիւն է բազում մասանց միաւորելոց, և սեղմութիւն է յատկութիւն մարմնոց գրաւելոյ զյայտնի ինչ միջոց՝ անտեղիտալի և դիմահար այլում մարմնոյ 'ի միում ժամանակի . և այս յատկութիւնք ճշմարիտ են 'ի մարմինս : Իսկ գաղափարք գունոց, համոց, հնչմանց, և այլն ևս, սուտ լինին եթէ նոյնպիսի ինչ հանգամանս 'ի բուն իսկ յիրան դնիցեմք . զի հաւաստեալ չիք ինչ այնպիսի 'ի մարմինսն անդ, որպէս յիւրում տեղւոջն տեսցի :

Բ . Յօդուածոյ գաղափարք գոյից կամ բովանդակեն միայն զամենայն ճշմարիտ հանգամանս իրին զոր 'ի դէմս բերեն, կամ ոչ զամենեսին, կամ թէ և այլս ինչ որ 'ի նմա չգոն : Ըստ առաջնոյ պայմանին ճշմարիտ են, ըստ այլոց

երկուցն սուտ . բայց ըստ երկրորդին սուտ ասին միայն եթէ կարծեսցի ումք չլինել յիրի անդ այլ ինչ սողոյգ Հանգամանս բաց 'ի թուելոցն ինքեան . և փոխանակ անկատար , պակասաւոր և եթերի ասին , եթէ չգիտիցէ բնաւ թէ են անդ և այլ Հանգամանք : Վասն որոյ գաղափար ոսկւոյ ճշմարիտ է , եթէ առաջի առնիցէ հրահալ ինչ ամենածանր , դեղին , կռանելի , տարածուն , խիտ , լուծանելի յարքայաջուր և անլուծանելի 'ի ժանդաջուր ¹⁹ : Անկատար լինի կամ եթերի , եթէ իմն իմն 'ի Հանգամանաց աստի բովանդակիցէ առ այլոցն չգիտութեան : Եւ սուտ լինի , եթէ այլ յատկութիւնքն անընտանի համարիցին 'ի նմանէ , կամ յոչ նորայոցն ինչ 'ի նմա հաշուիցի . զոր օրինակ թէ եթէ քան զանդիկ իցէ կամ լուծանելի 'ի ժանդաջուր , կամ այլ ինչ այսպիսի :

Գ . Յօդեալ ծանօթութիւնք իմանալի և բարոյական էակաց՝ այնու զի մերաստեղծ յօրինուածս գաղափարաց յայտ առնեն , որպէս կատարեալք են և հաւաստիք , նոյնպէս և միշտ ճշմարիտք : Իսկ եթէ յօրինուած ինչ գաղափարաց յայտ առնիցեն , զոր հասարակաց սովորութիւն մանաւանդ գիտնոց՝ հաստատութեամբ իմանայ ընդ ձայնիւ իւրիք , ծանօթութիւնն ճշմարիտ լինի և կատարեալ եթէ յօրինուածոյն այնմիկ ճշգրիտ համեմատիցի . անկատար՝ եթէ ինչ մի յէական գաղափարաց առ տգիտութեան պակաս առնիցի . և սուտ՝ եթէ մի յէական գաղափարաց անտի կամաւ արտաքս ընկեսցի , կամ որ ոչն իցէ անկ՝ 'ի ներքս խառնիցի : Յայն աղազս ճշմարիտ և կատարեալ լինիցի ծանօթութիւն արիութեան , եթէ պարունակիցէ զչորեսին նախասացեալ գաղափարս . անկատար՝ եթէ մի ինչ պակաս իցէ . և սուտ՝ եթէ հատցէ ոք մի յայնցանէ , կամ 'ի ներքս ընդունիցի այլ ինչ անպատեհ , որպիսի ինչ՝ անքննաբար և կուրաբար դիմագրաւն լինել վտանգաց , որ ոչ արութեան՝ այլ յանդգնութեան է :

Պ Ր Ա Կ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ, ՋԱՆԱՋԱՆՈՒԹԻՒՆՔ և ՈՑԻՆ, ԵՒ

ՕՐԷՆՔ ԳԻՒՏԻ ՀԱՒԱՆԱԿԱՆ ՈՒԹԵԱՆ և ՈՑԱ

ԿԱՄ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ, ՈՐ Է ՈՒՂՂԱԳԵՏՈՒԹԻՒՆ

Հմտութիւն, որպէս ՚ի վերագոյն ասացաւ, գործ է՝ որով հոգին իմանայ զնմանութիւն և զաննմանութիւն երկուց զգացմանց և իմացուածոց կամ զբազմաց, և զերկուց կամ զբազում ծանօթութեանց և գաղափարաց: Վասն որոյ զգացմունք և իմացուածք կամ ծանօթութիւնք և գաղափարք որ ՚ի նոցունց, ատաղձք են մերոց Հմտութեանցս:

Զգացումն ինչ կամ իմացուած ինքնին սոսկ՝ Հմտութիւն ոչ է: Արձանն Քոնտիլլեաքայ և Պօնէի²⁰ յառնուլ անդ զառաջին հոսն՝ ոչինչ աւելի ունի քան զմերկ զգացումն, և Հմտութիւն չէ՝ մինչև առցէ և զայլ իմն, և իմասցի զխտիրն, կամ բաւական լինի իմանալ զուստն և համեմատել ընդ նմա, կամ ուսցի ուշ ՚ի կուրծս առնել և որոշել զանձն ՚ի զգացմանէ անտի:

Առ Հմտութիւն հարկաւ պահանջի համեմատութիւն գոնէ երկուց իրաց. և ՚ի տղայս առաջին գործ ճանաչման հաւանելի է թէ ընտրողութիւնն իցէ. զայն ասեմ, որով յերկուց զանազան զգացմանց՝ զոր փորձեն մի առ միով, իմանան զի մին այլ է և միւսն այլ: Ապա առ սակաւ սակաւ և ՚ի ծանօթութիւն գան իրացն յորոց զգացմունքն են, և այլ և այլ հանգամանաց և համեմատութեանց նոցա. և այսպէս Հմտութիւնք նոցա գամ քան զգամ ընդարձակին:

Սակայն զհանգիտութիւն կամ զանհանգիտութիւն երկուց գաղափարաց և ծանօթութեանց՝ է զի առանց միջնորդի ճանաչեմք լոկով համեմատութեամբ նոցին. և այս Հմտութիւն կոչի անընդմիջաբար և ինքնադիմի. և է զի հարկ լինի համեմատել զնոսա ընդ այլս, և այն ասի հըմտութիւն միջնորդաւ, խելամտութեամբ և ցուցիւք:

Հմտութեանն մարթի ևս լինել ազգամամբ կամ սովորութեամբ . և բնաւիցն մարթի ստոյգ լինել և հաւանական կամ երկբայելի :

Չայս ամենայն ազգս Հմտութեանց ճառել առեալ եմք մի ըստ միոջէ , և հասարակ քննել ուր այս և ուր այն ազգ Հմտութեան իցէ մեր :

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ՈՐ ԻՆՔՆԱԳԻՄԻ ԵՒ ՈՐ ՑՈՒՑԻՒՔ ,

ՈՐ ԱԶԳՄԱՄԲ ԵՒ ՈՐ ՍՈՎՈՐՈՒԹԵԱՄԲ

Հմտութիւնք են իրաց էութեան կամ հանգամանաց և կամ համեմատութեանց : Եթէ արդեամբք ազդէ ինչ 'ի զգայութիւնս , Հմտութիւն էութեան նորա անընդմիջաբար է և ինքնադիմի . իսկ որ ոչն ազդեցուցանէ ինչ արդեամբք 'ի զգայարանս , ոչ է մարթելի ճանաչել զէութիւն նորա , բայց միջնորդաւ և խելամտութեամբ : Թէ իցէ ուրեք հուր , առցուք օրինակ , ամենայն որ իմանայ անընդմիջաբար տեսութեամբ կամ շօշափմամբ . իսկ եթէ ծուխ միայն տեսանիցէ , ոչ ևս անընդմիջաբար ճանաչէ զհրոյ գոյութիւն , այլ խելամտութեամբ , առ նուիրն ծխով եղեալ զայլս զորս գիտէ 'ի հրոյ եղեալս , և զնովմբ ածեալ թէ որպէս անդ ծուխ կից էր ընդ հուր , նոյն և աստ լինիցի : Չնոյն իմա և զզգայի հանգամանաց իրաց . զճանրութիւն ոսկւոյ 'ի միտ առնուցու որ անընդմիջաբար իբրև զգայ 'ի ձեռին զկշիռ նորա . իսկ իբրև տեսանէ զի բեկոր ինչ ոսկւոյ յերկիր անկանի , մտախոհութեամբ անդէն 'ի վերայ բերէ թէ ծանր է . զի գիտէ թէ յատուկ է ամենայն մարմնոց 'ի թողանալն յերկիր անկանել :

Եւ համեմատութեանց Հմտութիւն՝ է որ ինքնադիմաբար է , և է որ ցուցիւք : Չհաւասարութիւն երկուց եռանկեանց որոց ամենայն անկիւնք և կողմունք հաւասար են , զմիմեամբք ածեալ գտանէ որ անընդմիջաբար , տեսեալ զի մասն առ մասն անվրէպ պատկանին միմեանց : իսկ ըզ-

Հաւասարութիւն այլոց երկուց եռանկեանց, որոց խա-
րխիս և բարձրութիւն Հաւասար իցեն, այլ միւս կողմանք
և ամենայն անկիւնք անհաւասար, չմարթէ առնուլ 'ի
միտ, մինչև Համեմատեալ մի մի ընդ նոյնախարխիս և
նոյնաբերձ զուգահեռագիծ, և տեսցէ թէ իւրաքանչիւրն
է կէս իւրոյ զուգահեռագծի. և ապա զերկուսին զուգա-
հեռագիծան եղեալ առ իրեարս՝ տեսանիցէ թէ Հաւա-
սարք են. առ որ և այլ անդաճմունք պիտին, զորովք զանց
առնեմք աստանօր վասն Համառօտութեան: Եւ այսպէս
ապա իմաստասիրէ, թէ եռանկիւնք որ են կէս երկուց
Հաւասար զուգահեռագծից՝ 'ի Հարկէ Հաւասար են ընդ
միմեանս:

Յանընդմիջաբար ծանուցեալ Համեմատութեանց Տնա-
նին ակներև ճշմարտութիւնք Առած կոչեցեալք, որ-
պէս այն թէ Բոլոր մեծ է քան զոր և է մասն իւր. Եթէ
յերկու Հաւասար քանակս յաւելցին երկու այլ Հաւա-
սար քանակք, Հաւասար մնան. Որ էն՝ է. Անհնարին է
լինել իմիք և չլինել միանգամայն, և այլն²¹:

Ի Համեմատութեանց՝ որ խելամտութեամբ և ապա-
ցուցիւ և եթ 'ի ծանօթումն գան, Տնանին ապացուցական
ճշմարտութիւնք, Հայեցողութիւն անուանեալք. զոր օ-
րինակ թէ Յուղղագիծ եռանկիւնն գումար երեցունց ան-
կեանց Հաւասար է երկուց ուղղոց. Քառակուսի Հակուղ-
ղոյ ուղղանկիւն եռանկեանց Հաւասար է գումարի քառա-
կուսեաց միւսոց երկուց կողմանց, և այլք:

Իսկ 'Արք և այլ ինչ զանազանութիւն մուծանէ Հմտու-
թեանց, բաժանելով 'ի Հմտութիւնս որ ազգմամբ և որ
սովորութեամբ: Ազգմամբ զայն ասէ, յորժամ արդեամբք
առ ժամն ճանաչեմք զնմանութիւն կամ զաննմանութիւն
դաղափարացն զոր Համեմատեմք. և սովորութեամբ զայն՝
յորժամ զՀանգիտութիւնն և զանհանգիտութիւն ոչ առ
տեղեան արդեամբք ճանաչեմք, այլ միայն յայլ նուագս
ծանուցեալ գիտեմք: Ըստ այսմ՝ Հմտութիւնն թէ քա-
ռակուսի Հակուղղոյ ուղղանկիւն եռանկեանց Հաւասար
է քառակուսեաց այլոց երկուց կողմանց՝ ազգմամբ է, ե-
թէ արդեամբք տեսանիցեմք զապացոյց Հայեցողութեանն.
Իսկ սովորութեան զօրութեամբ է, եթէ չտեսանեմք զայն
առ ժամայն ազգմամբ, այլ զօրութեամբ ուշիւ յիշատա-
կաց երբեմն տեսութեանն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՕՏՈՅԳ, ՀՍԻԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԵՐԿԲԱՅԵԼԻ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆԳ

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Յատուկ նշանք ստուգոչքեան, կարծեաց
և երկբայոչքեան .

Հաւասարութիւն կամ անհաւասարութիւն երկուց
գաղափարաց, զնոյն իմա և զճանօթութեանց, է զի ան-
ստուեր պայծառութեամբ և յստակութեամբ ճանօթա-
նայ մեզ, և յայնժամ հոգին է ՚ի գիտութեան կամ ստու-
գութեան պայմանի: Զոր օրինակ ստոյգ գիտութիւն է ՚ի
մեզ՝ թէ բոլորակն է բոլորչի, բոլորակն չէ քառանկիւնի .
քանզի պայծառ և յստակ տեսանեմք զնմանութիւն գա-
ղափարաց բոլորակի և բոլորչութեան, և զանմանութիւն
բոլորակի և քառանկեան: Եւ է զի հաւասարութիւնն կամ
անհաւասարութիւնն չճանաչի բաւական յայտնութեամբ .
և յայնժամ երկու պայմանք են հոգւոյ, կարծեաց կամ
երկբայութեան:

Յերկբայութեան է՝ յորժամ չգտանէ բաւական նշանս
առ ՚ի դատել զնմանութիւն կամ զանմանութիւն երկուց
գաղափարաց, որ և կոչի պակասական երկբայութիւն .
կամ յորժամ նոյնչափ նշանք իցեն յերկաքանչիւր կող-
ման, որ ասի իսկական երկբայութիւն: Թէ արդեօք յետ
տարւոյ ամպիցէ երկին, եթէ ջեր լինիցի, չիք ինչ նշան
գիտելոյ զայդ, և երկբայութիւն է պակասական²² . իսկ
թէ վաղիւ ամպիցէ արդեօք թէ ջեր լինիցի, նոյնչափ մար-

Թե՛ն լինել նշանք ըստ երկաքանչիւր կողման , և իսկական են յերկուանքն :

Եթէ իցէ ինչ նշան միոյ կողման և միւսոյն ոչինչ , կամ միոյն մեծ քան զմիւսոյն , այլ անբաւական 'ի բառնալ զամենայն երկեան կամ տալ անվրէպ ստուգութիւն , այն սահման է կարծեաց : Այսն որոյ , առեալ միւսանգամ զնոյն օրինակ , եթէ ծանրաշափն կամ խոնաւաշափ գործին և կամ այլ ինչ նշանակ՝ ցուցանիցէ ինձ անձրև առ վաղիւ , և չգուցէ ինչ այլ նշան ջերոյ , կամ մեծ իցեն անձրևին նշանք քան զջերոյ , կարծիս առնում վաղիւ անձրևելոյ : Աստի յայտ է թէ ստուգութիւն լուծանէ բովանդակ զամենայն երկմտութիւն , իսկ կարծիք ոչ 'ի սպառ :

Բայց մի և նոյն իր՝ ումեմն հաւաստի լինել պատահէ , և ումեմն անհաւաստի . նա պատահէ իսկ հակառակին ումեք հաւաստի լինել : Հակոտնայք թէ իցեն , առ մեօք հաւաստի է . իսկ չև գտեալ Ամերիկայ՝ ոմանք յերկբայս էին , և ոմանք աներկմիտ՝ թէ ամենևին իսկ չգոն : Այդմ պատճառք լինին՝ ոչ միայն նշանքն իւրաքանչիւրոց 'ի ճանաչել և 'ի դատել զնմանութիւն կամ զանմանութիւն գաղափարացն , այլ և չափ հաւանութեան զոր տան նշանացն . զի նոյն և մի նշան՝ հնար է թէ ումեմն ստոյգ թուեսցի և ումեմն անստոյգ :

Արգ անուանեալն ուղղադատութիւն , որ է ատեան ընտրութեան ճշմարտութեան , ոչ այլ ինչ է՝ քան զիտել ընտրել զչափ հաւանութեան ըստ արժանի նշանացն . այսինքն թէ որ նշանք փարատիցեն զամենայն երկմտութիւն և կատարեալ ստուգութիւն 'ի միտան բերիցեն . ոյք խէթ ինչ տարակուսի թողուցուն , բայց և առնիցեն յայս քան յայն միտել մտացն , և ծնանիցին կարծիս . և ոյք բնաւ իսկ երկեան թողուցուն 'ի նմա , և շտայցեն երբէք հոգւոյն հաւանել կամ դատել :

Որ բաւականքն են զանխաբ ստուգութիւն 'ի միտան գործել , ստոյգ նշանք կոչին . որ կարծիս միայն տան , հաւանականք . և որ համակ յերկուանս արկանեն , երկբայականք :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Ծ Բ .

Պատձառք ստուգոցրեան, կարծեաց
և երկրայոցրեան .

Պատոն ազգիմեան հնոյ աղանդոյն նախահայր՝ ա-
սաց ուրեմն²⁵, թէ քանզի է ինչ զոր զգայութեամբ ու-
սանիմք, և է զոր մտօք, սա ճշմարիտ գիտութիւն գործէ,
և այն կարծիս և եթ: Իսկ Արկեսիլայոս միջին Ակադիմեայ
առաջնորդ, թէ չիք ինչ ստոյգ գիտութիւն, և բնութիւն
իսկ իրաց ոչ տանի զբուն ստուգութիւն: Կարնէադէս օ-
րէնսդիր նորոյն Ակադիմեայ աւանդեաց, թէ է ճշմար-
տութիւն և ստուգութիւն ՚ի բնութեան էից, այլ մեզ
անհաս:

Կարծիք անստուգութեան ամենայն իրաց՝ քան յայլոց
առաւել ՚ի Պիւռոնէ ճարակեցաւ, որ յելեական ուսմա-
նէն ելեալ՝ գլուխ եկաց որոց զինի պիւռոնեայք, յերկու-
կանք, զննողք և խուզակք անուանեցան, որոց և օրէնք
էին երկբայել զամենայնէ: Բայց որ և զիւրմէ գոյութե-
նէն երկմտիցէ, որպէս ՚ի ճահ խորհրդածեաց Ճէնովէզի,
բժշկի կարօտ է քան վարդապետի:

Արդ անյերկուանալի է, թէ զբազում ինչ իրաց կարող
եմք ունել ստուգութիւն. մնայ տեսանել միայն որ այն
նշանք իցեն որ ծնանիցին զայն ՚ի մեզ: Կարդեսիոս հիմն
ստուգութեան և ուղղադատութեան եզ զպայծառ և զյըս-
տակ իմացումն հանգիտութեան կամ անհանգիտութեան
գաղափարաց. յաւել Մալպրանշ, թէ զայն ինչ ստոյգ է
համարելի, զորոյ այնպէս պայծառ և յստակ ունիցիմք զի-
մացուածս, մինչև չկարելոյ առանց ընդդիմամարտութեան
մտաց ՚ի հաւանութենէն հրաժարել:

Սակայն այս նշանք չեն ինչ աներկեան. քանզի աղուաշն
այն աթենացի՝ որ զամենայն նաւս մտեալս ՚ի Պիրէոն՝ իւր
համարէր, ապաքէն ունէր ՚ի միտս իւր զպայծառ և զյըս-
տակ իմացուած երազայոյս տէրութեան իւրոյ, և առանց

ուժգին հակառակելոյ մտացն չէր կարող անհաւան կալ հաւաստի նմա թուեցելոյ ճշմարտութեանն :

Քննոյլեաք յԱրուեստին տրամաբանելոյ փոխանակ ստուգութեան եղեալ յայտնութիւն , յերխ տեսակս զանազանէ զայն , զգայութեան , բանի և իրի : Ակիզքն և պատճառ յայտնութեան զգայութեան զնէ և նա գրեթէ ըզպայծառ և զյօտակ իմացուած ամենայնի զոր զգամք յանձինս մեր : Սակայն ազդ առնէ , թէ որովհետեւ մտահաճութիւնք և ախտք ստեպ խաբեն զմեզ , ծածկելով զմասն ինչ 'ի մեզ եղելոցն , կամ առնելով չէիցն հաստատութիւն տալ , կամ զորս ենն այլայլելով և խանգարելով , պարտ է ուրեմն ուշիմ մտածութեամբ քննել զորս ենն անդ տիրապէս . իմա զոր ինչ ստուգիւն զգամք 'ի մեզ : Ասան յայտնութեան բանի օրէնս զնէ գնոյնութիւն , յայտնի անուանելով զայն բանս , որոց եթէ փոփոխեցին բառք , ցուցանեն զնոյն հաւասար կամ նոյն լինել ընդ ինքեան ²⁴ : Աստայսմ յայտնի է թէ երկու և երկու հաւասար են չորից . զի ոչինչ այլ նշանակէ , բայց թէ երկու և երկու հաւասարն երկուց և երկուց : Նոյնպէս ճարտարմտութեամբ ցուցանէ նա , թէ երկրաչափական բանն՝ Չափ եռանկեան է արտադրեալն բարձրութեան կիսով խարսխին , յայտնի է , վասն զի 'ի ձեռն շղթայատող նոյնաբանութեանց 'ի վերջէ ուրեմն 'ի միտ առնուիք , թէ գաղափար չափոյ եռանկեան նոյն է ընդ գաղափարի արտադրելոյ բարձրութեանն ընդ կիսոյ խարսխին :

Ի յայտնութիւն իրի առնու զհաստատուն և զմիօրինակ վկայութիւն զգայութեանց :

Արդ , թէպէտ և կարի սակաւք քան զսալաւագոյն սահմանեցին զուղղադատութիւն , յայտ ածեալ և զարժանան ստուգութեան , սակայն ես ոչ հաւանիմ նախ անխտիր փոխանակ ստուգութեան զնել յայտնութիւն , զի բազում ինչ է ստոյգ , այլ ոչ յայտնի : Ի ստուգութիւն՝ շատ են նշանք ինչ հաւաստի նմանութեան կամ աննմանութեան երկուց գաղափարաց զորս հաստատեմք կամ ժրխտեմք . իսկ 'ի յայտնութիւն՝ հարկ է ևս զի նմանութիւնն կամ աննմանութիւն ինքնին պայծառ երևեցի : Օրինակ իմն , եթէ սովորութեամբ իցէ յումեք հմտութիւն , թէ չափ եռանկեան է արտադրեալն բարձրութեան իւրոյ կիսով խարսխին , այս է՝ յուշի ունիցի թէ յայլում նուագի

յայտնապէս հասու եղեալ է ապացուցի այսր ճշմարտութեան, առանց յիշելոյ այժմիկ թէ զինչ է, ստոյգ է այն առ նմա, այլ ոչ յայտնի: Եւ անուղղորդ ապացոյցք, որով 'ի դէմն անեմք զճշմարտութիւն առաջիկայ բանին՝ ցուցանելով զհակառակին ստուծիւն, բազում այն է զի ստուգութիւն բերեն, այլ ոչ յայտնութիւն: Եւ համանգամայն ասել, անբաւ բանք են՝ որ ստոյգ գոն առ մեզ, և ոչ յայտնիք:

Ք. Ոչ հաւանիմ, զի չառնէ ինչ յիշատակ բարոյական ստուգութեան, որ և նա ինքն արժանաւորի ստուգութեան անուան, իբրև բաւական լինի լուծանել զամենայն բանաւոր երկբայութիւն. և սակայն որոշելի է 'ի բնազանցական և 'ի բնական զգալի ստուգութեանէն, որպէս 'ի մօտոյ տեսցուք:

Գ. Ի յայտնութիւն բանի օրէնք նոյնութեան պիտանի են միայն 'ի հաստատական դատմունս, որպէս երկու և երկու հաւասար են չորից: Իսկ 'ի ժխտական դատմունս, որպէս՝ երկու և երկու չեն հաւասար հնգի, յայլ օրէնս պարտ է ապաստան լինել. այն ինքն է հակասութիւն՝ որ է անհնարութիւն. ցուցեալ՝ թէ քանզի հինգ հաւասար է կրկին երկուց և միոյ, ապա անհնար է թէ միանգամայն հաւասար իցէ միայն կրկին երկուց: Նա զի 'ի հաստատական դատմունս դժուարին է ճանաչել զնոյնութիւն գաղափարացն հաստատելոց, մանաւանդ յերկարահիւս համեմատութիւնս և 'ի խորհուրդս: Այնն որոյ՝ օրէնք նոյնութեան 'ի հաստատել զստուգութիւն դատաստանաց՝ ոչ գիւրին ինչ է և ոչ հասարակաց 'ի պէտս:

Հասարակաց հեշտընկալ և առ ամենայն դատաստան բաւական՝ յանձնառութեան և ուրացութեան, թուի ինձ անհնարութիւնն. զսա միայն համարիմ ես անսխալ սահման և չափ ստուգութեան, և 'ի սա միայն հաստատեալ զուղղադատութիւն: Ինքն իսկ նոյնութեան օրէնք յանհնարութեան հիմնեալ է. քանզի ոչ այլով իւրիք հարկաւ հաւասար և նման է ինչ ինքն ինքեան, բայց միայն զի թէ այնպէս չիցէ՝ լինի միանգամայն և չլինի որ զինչ էն, որ է անհնարին: Ուրեմն ստոյգ ասի նմանութիւն երկուց գաղափարաց կամ՝ ծանօթութեանց՝ յորժամ աննմանութիւն նոցա չմարթելի ցուցանի. է ստոյգ աննմանութիւնն՝ յորժամ նմանութիւնն անհնարաւոր յանդիմանի: Որ է ա-

սել՝ յստակ և պարզ խօսելով, թէ ճշմարիտ ստոյգ է հա-
մարելի որոյ հակառակն ճանաչի անհնարին :

Բայց քանզի երբեակ է ինչ հնարին և անհնարին, բնա-
զանցաբար՝ իմա բնաւ ամենեւին և տիրապէս, բնաւորա-
բար և բարոյապէս, ապա և ստուգութեան այս երեք չափք
են : — Բնազանցօրէն և տիրապէս անհնար այն է, եթէ
իցէ ինչ և չիցէ միանգամայն : Չոր օրինակ երկու քանակք
հաւասար իցեն և անհաւասար ՚ի նմին ժամու. անկիւն
ինչ իցէ համանգամայն մեծ և փոքր քան զայլ. գիծ ինչ
ուղիղ և կոր ՚ի նմին պահու : — Բնաբար անկարելի է, որ
հակառակի օրինաց զգալի բնութեան, որպէս թէ քար ՚ի
բաց ընկեցեալ՝ յօդս մնայցէ : Բայց քանզի հնարաւոր է
այդ գերաբուն զօրութեան, ոչ ամենեւին անհնարին ա-
սի, այլ ըստ բնական զօրութեան միայն : — Բարոյապէս
անկարելի է՝ որ թէպէտ չէ ինչ անհնար բնազանցօրէն և
ոչ բնապէս, սակայն առ յոյժ զժուարութեանն՝ ամենեւին
կամ գրեթէ ամենեւին ոչ պատահէ. որպէս եթէ խառն ՚ի
խուռն ընկեցեալ զանազան տառս, և ելցէ անտի տող մի
Որասեայ քերդողի կամ Վիրգիլեայ :

Արդ ահա ըստ այսմ և ստուգութեան այս երեք չափք
են : — Բնազանցօրէն ամենեւին իսկ տիրական ստուգու-
թիւն է, որոյ հակառակն պարզաբար և բնազանցապէս
անհնարին ճանաչի : — Բնաւորապէս և զգալի ստուգու-
թիւն է, որոյ հակառակն ճանաչի անկար ՚ի բնէ : — Եւ
բարոյական ստուգութիւն է, որոյ հակառակն ճանաչի
բարոյապէս անմարթ :

Իսկ որոյ հակառակն ոչ անհնարաւոր թուիցի՝ ոչ բնա-
զանցակի, ոչ ՚ի բնուստ, և ոչ բարոյապէս, չմարթի ըս-
տոյդ համարել, այլ հաւանելի կամ երկբայելի : Եթէ ՚ի
մի թեր միայն իցեն փաստք և ՚ի միւսում ոչ, կամ զօրա-
գոյն ՚ի մին քան ՚ի միւսն, հաւանական գրեցի : Իսկ եթէ
և ոչ միոյ կողման իցեն հաւաստիք, կամ երկոցուն հա-
ւասարք, երկբայական լինի :

Անխալութիւն այսր օրինաց յայտնագոյն երևեսցի
այժմ ՚ի վարել մեր զնոյն յայլ և այլ պէտս իրաց հմտու-
թեաննց մերոց, իմանալ թէ յիւրաքանչիւրսն զինչ չափ
ստուգութեան կամ հաւանականութեան կայցէ ²⁵ :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՉԱՓ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՒԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱԶԳԻ ԱԶԳԻ ՀՄՏՈՒԹԵԱՆՑ

Որպէս յառաջագոյն ասացաք, ամենայն հմտութիւնք՝ կամ գոյութեան իրաց են, կամ հանդամանաց և համեմատութեանց նոցին. ժամ է արդ տեսանել զկշիռ ստուգութեան և հաւանութեան զանազան հմտութեանցս:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Չափ ստուգութեան գոյութեան իրաց .

Սկիզբն 'ի գոյութենէ արարեալ, կրկին ազգս գոյացութեան ճանաչեմք, հոգեղէն և նիւթեղէն, կամ աննիւթ և նիւթական, անմարմին և մարմնաւոր, իմանալի և զգալի, անզննելի և զննելի:

Ի հոգեղէն գոյացութեանց գիտեմք զգոյութիւն մերոյ մտացս, զԱստուծոյ, զհրեշտակաց, զոգուոց այլոց մարդկան, և զչնչոյ կենդանեաց: Ընդ անուամբ նիւթեղէն գոյացութեանց, զորոց գիտեմք կամ մարթեմք գիտել զգոյութիւն, պարագրին ամենայն մարմինք կամ զգալիք: Սակայն զգոյութիւն այսր ամենայնի գոյացութեանց՝ ոչ միով օրինակաւ և ոչ նովին չափով ստուգութեամբ ճանաչեմք:

Ե. ԱՂՆԻԹԱԿԱՆ ԳՈՅԱՑՈՒԹԻՒՆՔ.

Գոյութիւն մտացս՝ այսինքն խոհուն էակին՝ ՚ի մեզ, ծանօթ է ինքնին առանց միջնորդի, տիրական լի և լի ստուգութեամբ: Քանզի իրագէտ գորով որ ՚ի մեզն խորհրոց, անհնարութեան օրինօք չմարթեմք անգիտանալ յանձինս մեր՝ գոյութեան խոհուն էակի՝ ՚ի մեզ: Զի որովհետեւ խորհուրդ գործ է, և գործ առանց ուրուք գործելոյ ոչ է, ապա յայտ իսկ անհնարութիւն է՝ թէ իցեն ՚ի մեզ խորհուրդք, բայց որ խորհիցի՝ և ոչ դք:

Նոյնպէս և զգոյութեանն Աստուծոյ տիրական ստուգութիւն ունիմք, այսու եւթ խտրոցաւ, զի զմտացս գոյութեան առանց միջնորդի ունիմք գիտութիւն և ինքնագիմարար, կամ ըստ Քոնտիլլեաքայ՝ յայտնութիւն զգոյութեան. իսկ զԱստուծոյ գոյութեանն ունիմք գիտութիւն՝ խեղամտութեամբ և ցուցիւք, կամ ըստ նորուն ասելոյ՝ յայտնութիւն բանի: Սակայն յեղանակ ճանաչման մերոյ, առանց միջնորդի թէ միջնորդաւ, զգոյութեամբ թէ բանիւ, ոչինչ յաւելու և ոչ պակասեցուցանէ զկշիռստուգութեանն. որ միշտ նոյն է՝ եթէ նոյնպէս յօրէնս անհնարութեան հաստատեալ իցէ, այս է՝ եթէ ոչինչ ընդհատ ծանօթ իցէ հակառակին անհնարութիւն: Արդ գոյութիւնն Աստուծոյ՝ ՚ի նմին իսկ գոյութենէ մերոյ հոգւոյս՝ բանիւ այսպէս ցուցանի տիրապէս: Հոգիս մեր կամ իւրով զօրութեամբն գոյ կամ յայլմէ առեալ էութիւն. ստոյգ գիտեմք տիրապէս թէ ոչ իւրով զօրութեամբ կայ. զի ամենեին իսկ ընդդէմ է, որպէս յիւրում տեղւոջն ցուցցի, թէ որ էակ անկարօտ է յայլմէ էանալոյ, այսչափ կարօտացի ամենայնիւ իբրև զսա ՚ի հանգամանս իւրոյ էութեանն. ապա հոգիս մեր յայլմէ եկեալ է ՚ի գոյ: Բայց գոյացուցիչ սորուն հարկ է թէ և նա կամ յայլմէ է գոյացեալ, կամ ինքնագոյ. այլ եթէ յայլմէ իցէ ածեալ ՚ի գոյութիւն, և սա դարձեալ յայլմէ յանբաւս, առանց ուրեք երևելոյ ինքնակաց անսկիզբն էակի, լինիցի այնուհետեւ շար անհատ գործոց առանց սկզբնապատճառի, որ է անհնարին: Քանզի ՚ի բառնալ առաջնոյ անարար պատճառին, ընդ նմին բառնայ և առաջին գործն, որով և այլքն

առ հասարակ : Հարկ է ապա՝ թէ իցէ որ առաջին պատ-
ճառ , առաջին էակ ինքնեղ և պատճառ հանուրց էու-
թեան . և սա ինքն է նախագոյակս՝ զոր Աստուածն անուա-
նեմք . վասն որոյ և գոյութիւն նորա հաւաստի է տիրա-
պէս :

Գոյութեան հրեշտակաց լոկով բնական բանիւ անմարթ
է 'ի հմտութիւն հասանել . զի գոյակք են՝ զգայութեանց
անհպելիք . և չիք հնարաւորութիւն՝ հարկաւոր և էական
ցուցանել զգոյութիւն նոցա որպէս զԱստուծոյն : Ապա
գոյութեան նոցին հմտութիւն 'ի յայտնութենէն Աստու-
ծոյ միայն է . և այնպէս ամենեւին ստոյգ է , քանզի յան-
սխալութիւնն Աստուծոյ ապաստան կայ : Բայց զի այդ այ-
լոյ կարգի է բան , ոչ է մեզ ճառել աստանօր :

Չոգւոց գոյութիւն յայլ մարդիկ՝ չունիմք ստուգել ոչ
բնազանցօրէն և ոչ բնաւորաբար , այլ բարոյապէս և եթ :
Առ 'ի յստակ տեսութեամբ իմանալ զբանս , արժան է կար-
գել նախ յայսմ՝ վայրի , թէ պատճառք հաստատութեան
բարոյական ստուգութեան կրկին են . պատշաճութիւն՝
որ է յարմարութիւն , համեմատութիւն , նմանութիւն . և
վկայութիւն կամ բան այլոց : Պատշաճութեան հիմն՝ այս
հաստատուն և տիեզերական օրէնք բնութեան են , թէ
նման գործք 'ի նման պատճառաց լինին , և փոխադարձա-
բար : Արդ նշանք ճանաչելոյ գոյութեան ոգւոց յայլս 'ի
մարդկանէ , ցոյցքն են զոր տան մեզ թէ զգան , մտածեն ,
ճանաչեն , յիշեն , կամին և գործեն իբրև զմեզ . յորոց ի-
մաստասիրեմք , թէ է ուրեմն և 'ի նոսա գոյակ՝ նման այնմ
յորմէ յառաջ գան 'ի մեզ այն զօրութիւնք , որ այն ինքն
է ոգի :

Նոյն ինքն պատշաճութիւն զեկուցանէ մեզ՝ թէ գոյ
ոգի , ո՞ գիտէ ստորին և աինթոր բնութեամբ , բայց պարզ
յայլ կենդանիս . քանզի և յայլ շնչաւորս յայտնի տեսա-
նեմք նշանս , թէ պէտ և նուազագոյնս և անկատարս , զզօ-
րութեանցն զայնոցիկ՝ զորս պարզ գոյացութեան և եթ գի-
տեմք պատկանաւորս :

Բայց քանզի ոգիք այլ մարդկան և շնչաւորաց՝ պարզա-
կան բնութիւնք են և մերոց զգայութեանցս չզննին , չկա-
րեմք ունել զնոցանէ զգալի ստուգութիւն : Եւ զի չէ հնար
բացէ 'ի բաց անկարելի ցուցանել , թէ ոչ առանց ոգւոյ
տան նորա զայն ամենայն ցոյցս . զի արդարև ոչինչ անհնա-

րին է առ յԱստուծոյ այսպէս շարժել զանշունչ մարմինն , զի և առանց ոգւոյ զնոյն ցուցանիցէ նշանս . ապա և բնազանցական ստուգութիւն անկար է ունել զնոցանէն : Բայց մնայ մեզ բարոյական ստուգութիւնն , որ այնչափ մեծ է աստանօր , մինչև արդեամբք մերձաւոր յոյժ լինել զգալոյն և բնազանցականին : Քանզի իբրև խօսիմք ընդ այլս և առնումք ՚ի նոցանէ յօդաւոր պատասխանիս , ապաքէն չիցէ որ սր երկմտիցէ ընդ գոյութիւն ոգւոց նոցա . ապա [Թէ ոչ՝ զնոյն և զանձնէ երկմտեսցէ :

Բ . Ն Ի Թ Ա Վ Ա Ն Գ Ո Յ Ա Յ Ո Ի Թ Ի Ն Ք

Զոր օրինակ գործք մեր Հաւաստեն զմերն գոյութիւն , նոյնպէս զգոյութիւն մարմնոց Հաւատարմացուցանեն գործք նոցա զոր անդադար ազդեցուցանեն ՚ի մեզ , մանաւանդ որ Հակառակն կան կամաց մերոց , ուստի և չմարթի բնաւ մեզ գրել : Զորժամ տեսանիցէ որ մղեալ զանձն կամ ձգեալ յարտաբին բռնութենէ ուր ոչն կամիցի , կամ յորժամ ՚ի շարժելն պատահիցէ ինչ խոչ ընդ ոտն՝ արգելուլ զնա ակամայ և խափան լինել գնացիցն , չմարթինմա երկմտել այնուհետև [Թէ գոյ որ մղէ զնա կամ խափանէ բռնի :

Զուր ուրեմն խորհեցան ոմանք , ընդ որս և Պըրբըլի և Քանթ , [Թէ զգոյութեան մարմնոց չիցէ հնար ունել Հաւաստիս , այլ ընդ ցնորս իցեն գրելիք : Որովհետև Հաւաստի են արդիւնք գործոցն զոր կրեմք ՚ի մարմնոց անտի , ապա Հաւաստի է և գոյութիւն նոցա . վասն զի , որպէս յառնաջն ակնարկեցաք , չմարթի լինել ազդումն կամ գործ առանց ուրուք ազդելոյ կամ գործողի :

Հաւանելի է [Թէ Պըրբըլի , Քանթ և այլ անհաւանքն գոյութեան մարմնոց , ՚ի նորասիրութեան հոգւոյ եկեալ իցեն յայն , քան ՚ի վկայութենէ մտաց իւրեանց : Զի որոյ անշուշտ հաւանեալ իցեն միտք ընդ անէութիւն մարմնոց , ապաքէն ոչ փոյժ ինչ առնիցէ նա այնուհետև կագել և վիճել զայնմանէ բանիւ կամ գրով : Վասն զի՝ առ արդարախօս երևելոյ՝ պարտի հաւանել ևս , [Թէ չգոն և գործարանք իսկ ձայնի ՚ի բարբառել , և ոչ օճառք ինչ առ ՚ի ըզխորհուրդս իւր ՚ի գիր հանելոյ :

Սակայն ճշմարիտ է և այն , [Թէ զմարմնոց գոյութենէ

չիք ունեւ զնոյն ստուգութիւն զոր ունիմք զխոհոսն էակէն որ 'ի մեզ : Զի [Թէպէտ և 'ի կրեւն ինչ արտաքոյ կամաց մերոց՝ անշուշտ եմք [Թէ իցէ արտաքոյ մեր որ զայն գործիցէ, բայց ոչինչ հաւաստէ մեզ [Թէ այս՝ քան [Թէ այն իցէ որ գործիցէն . և Աստուծոյ [Թէ կամեցեալ էր ինքնին կատարել անընդմիջաբար զայն գործ, առանց ուրուք մարմնոյ միջնորդելոյ, չգոյր ինչ ընդդէմ հակառակ :

Արդ գոյութիւն մարմնոց հաւաստի է մեզ բնականն ասացեալ ստուգութեամբ . իբրև զի բնապէս անհնար է [Թէ առանց էութիւն ունեւոյ մարմնոց՝ զգայարանք մեր միշտ միօրինակ ըստ կանխի բանիցս յանդիման առնիցեն մեզ զնոսա և զազդեցութիւնս նոցին : Իսկ այս ստուգութիւն արդեամբք գրէ ե[Թէ հաւասար է բնազանցականին : Եւ ոչինչ զօրէ ընդդէմ բերել, [Թէ բազում անգամ յանուրջս [Թուիմք տեսանել և շօշափել բիւր ինչ իրս, որք առ ժամն չեն 'ի ներքոյ զգայութեանցս, [Թերևս և գոյութիւն անգամ չիք նոցա . և [Թէ չունի որ հաւաստել մեզ [Թէ շտերազանայցեմք զօր հանապազ, և [Թէ մարմնոց գոյութիւն չիցէ ինչ երևակայութեան պատրանք : Զի ո՞վ որ ոչ տեսանէ զլատիրն ընդ զմտաւ և ե[Թ ածել զարեգակն և ընդ հայեւն 'ի նա, ընդ միտ ածել զհուր և ընդ ձեռն 'ի նա արկանել : Եւ [Թէ ոչինչ ընդ մէջ համարիցի որ նկարելոյն մտօք զհուր և մերձենալոյ 'ի նա, [Թող՝ ասէ 'Ղոք՝ նախ խորհրդիւ և ապա ձեռամբ ըմբռնէ զնոյն : Համառօտ և դիւրին խրատ, 'ի միտ առնուլ անդէն՝ ստուգութեան ինչ իբր իցեն, ե[Թէ առ աջօք երևութեան ցնորք :

Սակայն 'ի ճանաչումն գոյութեան մարմնոց ոչ միշտ զգայութեամբ հասանեմք . այլ է ուրեք զի պատշաճութեամբ, և է զի յայլոց վկայութենէ : Եւ յայնժամ բարոյական և ե[Թ ստուգութիւն է, խոնարհագոյն յոյժ քան զբնականն : Զի ոչ որ է որ 'ի ծխոյ տեսանելոյ կամ 'ի լոյս՝ այնպէս հաւաստի համարիցի [Թէ ուրեք հուր կայցէ, որպէս ե[Թէ ինքնին ականատես լինիցի :

Պատշաճութիւն և այլոց վկայութիւն ոչ յամենայնի բաւականք են 'ի բարոյական ստուգութիւն . բազում այն է՝ զի ոչինչ աւելի գործեն քան զհաւանականութիւն կամ զերկբայութիւն : Ի բարոյական ստուգութիւն գոյութեան իրիք առ 'ի պատշաճութենէ, հարկ է յայտնի լինել, [Թէ գործն կամ երևոյթ որ նշանակն է նորա՝ ըստ

օրինաց բնութեան չունի այլ ուստեք յառաջագայիլ, բայց միայն 'ի օրատճառէ անտի զորոյ զգոյութիւնն հետագօտեմք: Խաղող տեսեալ՝ հաւաստի լինիմք թէ գոյ կամ եղեալ է որթ այնր պտղաբեր: Սակայն իբրև Արիստիպպոս վարեալ յալեաց յափն ինչ, ետեզ դրոշմեալ անդէն ձևս երկրաչափս և ուրախ եղև, զի համարեցաւ թէ երկրաչափք 'ի տեղւոջն բնակիցեն, բազում հաւանութեամբ էր իմաստասիրելն, այլ ոչ բարոյական ստուգութեամբ. քանզի է երբէք զի երկրաչափից ձևք դրոշմին յորմէ անճաշակն է երկրաչափութեան, նա և լոկոյ դիպուածոյ լինին երբեմն գործ:

Նոյնպէս և առ զօրելոյ վկայութեան այլոց 'ի բարոյական ստուգութիւն, հարկ է բարոյապէս անհնարին լինել թէ խաբեալք իցեն զճշմարտութենէ պատմեալ իրին կամ թէ զմեզ կամիցին պատրել: Ստոյգ է առ ամենեսեան, թէ գոյ Ղոնդոն և Փարիզ, թէպէտ և չիցէ ուրուք տեսեալ զբաղաբող. զի այնչափ են որ զգոյութիւն նոցա հաւաստեն՝ և այնպիսի միաձայնութեամբ, մինչ զի անհնարին է բարոյաբար թէ ամենեքին սխալեալք իցեն կամ միաբանեալք խաղ առնել զմեօք: Իսկ թէ 'ի հարաւայինն Ամերիկա իցէ ազգ ինչ սկայից²⁶, չունիմք հաւաստի գրել, թէպէտ և իցեն 'ի ճանապարհորդաց որ այնմ վկայիցեն, վասն զի սակաւք են և կարի անմիաբանք: Բայց զգօրութենէ և զտկարութենէ վկայութեան այլոց յերկար խօսեսցուք 'ի հինգ պրակին:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Չափ հաշմանակաւնոչեան գոյոչեան իրաց .

Ուր չիք բնազանցական, բնական և բարոյական ստուգութիւն գոյութեան իրիք, մնայ միայն հաւանականութիւն կամ երկբայութիւն և կամ տգիտութիւն: Տգիտութիւն է պակասութիւն գաղափարաց և ծանօթութեանց, կամ նշանաց հանգիտութեան նոցա և անհանգիտութեան: Թէ իցեն արդեօք կենդանիք յարեգական,

տգէտ եմք, զի հաշուեալ զնա հուր՝ չիք 'ի մեզ գաղափար կենդանւոյ որ կարող իցէ կեալ 'ի հուր սաստիկ : Անգիտանամք որպիսի կենդանիք իցեն 'ի բեւոս երկրի, զի թեպէտ և մարթի թէ իցեն, բայց չունիմք ինչ 'ի ձեռին նշան գոյութեան նոցա :

Հաւանականութիւն և երկբայութիւն ընդ մէջ են տգիտութեան և ստուգութեան, և զի 'ի մին և է զի 'ի միւսն առաւել հուպ մատչելով : Հաւանականութեան նոյն հիմունք են ընդ բարոյական ստուգութեան, իմա պատշաճութիւն և վկայութիւն այլոց. և այնչափ մեծ է հաւանականութիւն՝ որչափ մերձ է 'ի բարոյական ստուգութիւն : Բայց 'ի հաշուել զհաւանականութիւն՝ յերկու ինչ հայել արժան է. 'ի թիւ նշանացն և 'ի զօրութիւն նոցին :

« Յաղագս թուոյն. եթէ մի միայն օրինակ առաջի կայցէ գործոյ իրիք յայն ինչ պատճառէ լինելոյ, 'ի տեսանելն միւսանգամ գործ ինչ այնպիսի՝ մի ևեթ չափ հաւանականութեան է գոյութեան այնր պատճառի. եթէ կրկին իցէ օրինակն, և չափք հաւանութեան լինին երկու. եթէ օրինակքն տասն, և չափք լինին տասն : Իսկ եթէ օրինակքն բազում իցեն և ամենեքին նոյնպիսի և անխախտ, մինչև իրաւունս տալ վճիռ ածելոյ, թէ այն գործ յայնմ պատճառէ առնուցու միշտ սկիզբն լինելոյ, 'ի գոյութեանէ գործոյն բարոյական ստուգութեամբ իմաստասիրեմք յայնժամ և զպատճառին գոյութիւն :

Այդ՝ եթէ օրինակքն անյեղլի և նմանք իցեն : Իսկ թէ գտցին անդ և հակառակք, մէն մի 'ի սոցանէ նուազեցուցանէ չափ մի 'ի հաւանականութեանէն : Եթէ տասնիցս ուրուք տեսեալ իցէ զայն գործ յայնմ պատճառէ եղեալ, և երկիցս յայլոց պատճառաց, հաւանականութեանն ութ չափ է. եթէ առաջին օրինակքն իցեն ութ, և երկրորդքն չորք, չորք ևեթ մնան չափք հաւանականութեան. եթէ յերկոցունց կողմանց վեց վեց օրինակք իցեն, ջրեցաւ հաւանականութիւն յերկաքանչիւր կողմանց, և մնայ միայն երկբայութիւն : Զնոյն իմա և յաղագս վկայութեան այլոց. եթէ մի ոք վկայեացէ իրիք գոյութեան, մի չափ հաւանութեան բերէ 'ի հաւատարմութիւն իրին, եթէ երկուք՝ բերեն երկուս, և այսպէս կարգաւ՝ մինչև միաբանք իցեն : Իսկ եթէ գտցին և հակառակք, իւրաքանչիւր հա-

տանէ չափ մի հաւանականութեան . և 'ի հաւասարել
[Թուոյ նոցա , չիք ինչ այլ՝ բայց երկմտութիւն :

Ք . Բաց 'ի [Թուոյն ասացաք հայել և 'ի զօրութիւն իւ-
րաքանչիւր նշանաց . զի սա բազում անգամ զսակաւն հա-
ւասարէ ընդ բազմին և զանցուցանէ իսկ : Եթէ տասն ան-
գամ ուշ արարեալ գործոյն՝ չորիցս տեսի յայտնապէս
յայն ինչ պատճառէ եղեալ , և վեցիցս [Թուեցաւ ինձ ընդ
աղօտ յայլմէ լինել , առաջին չորք օրինակք գլեն զվեց հա-
կառական : Տմանապէս եթէ գոյութիւն իրիք վկայեսցի 'ի
չորից արանց բարեաց և իմաստնոց և մանրակրկիտ սովո-
րելոց և ըստ նմին հաւատարիմս 'ի պատմել , և անդուստ
գարձեալ այլք վեց խոնարհագոյնք բարութեամբ և իմաս-
տութեամբ և զգուշաւորութեամբ ժխտիցեն զնոյն , սա-
կաւքն յաղթեն բազմաց :

Չպատճառաց ստուգութեան կամ հաւանականութեան
գոյութեան իրաց՝ այսչափս հերիքացցի :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ .

Չափ ստոշգոչքեան և հաշուակրկնոչքեան հանգամանաց իրաց .

Յորմէ գոյութեանն՝ 'ի նմին արմատոյ է և հանգամա-
նաց իրաց ստուգութիւն կամ հաւանութիւն : Արդ նախ
ինքնադիմաբար գիտութեամբ 'ի վկայութենէ մտաց և
պարզաբար իսկ և բնագանցօրէն ստուգութեամբ յայտ է
[Թէ 'ի հոգիս մեր զօրութիւն է զգալոյ , մտածելոյ , ճանա-
չելոյ , յիշելոյ , կամելոյ և գործելոյ՝ հանդերձ այլովք ա-
մենեքումբք ազգամամբք որ 'ի նոցանէ կարգեալ գան : Իսկ
[Թէ արդեօք յատուկ իցէ բնութեան նորա պարզութիւն
և անապականութիւն , ոչ է այդ ինքնադիմի տեսիլ յայ-
տական , այլ ցուցիւք ոչինչ պակաս հաւատարիմ . քանզի
նոյնպէս յօրէնս անհնարութեան հաստատի : Իբրև զի
բնաւ ամենեւին անհնարաւոր [Թուի , որպէս տեսցի 'ի հո-
գեբանութեան , [Թէ որ յօդուածով գոյացութիւն է , ուս-

տի և քակտելի և կորստական, զօրութիւն ունիցի խոր-
հելոյ :

Իսկ թէ նոյն զօրութիւնք իցեն և 'ի հոգւոջ այլ մարդ-
կան, բարոյական ստուգութիւն միայն է 'ի պատշաճու-
թենէ : Նոյն առաջնորդէ մեզ 'ի կարծիս լինել, թէ նոյն-
պիսի զօրութիւնք, թէպէտ և կարի չափով և խոնարհա-
գոյնք, սակայն իցեն և 'ի հոգիս այլոց կենդանեաց :

ՅԱստուած տիրական ստուգութեամբ գտանեմք 'ի ձեռն
ապացուցի զյատկութիւնս միութեան, մշտնջենաւորու-
թեան, ամենակարողութեան, ամենագէտ իմաստու-
թեան, անչափութեան, բարութեան, արդարութեան,
նախախնամող տեսչութեան, անսահման կատարելու-
թեան, որպէս յիւրում տեղւոջն տեսցի :

Ի հրեշտակս ոչինչ գտանեմք մեզէն, բայց զոր 'ի յայտ-
նութենէն Աստուծոյ ունիմք . և ստուգութիւն ամենայնի
զոր նովաւ ճանաչեմք 'ի նոսա՝ հաստատի յանխաբու-
թեանն Աստուծոյ . այսինքն թէ հոգիք են պարզական
բնութիւնք անմարմինք և քան զմեզ իմացականք, կա-
տարեալք և երջանիկք, և որ 'ի սոյնս յարմարին :

Չհանգամանս էից զգալեաց բնական ստուգութեամբ
ճանաչեմք, յորժամ արդեամբք ազդեցուցանեն ինչ 'ի
զգայարանս մեր, և յորժամ զգայութիւն նոցին պայծառ
է և յստակ : Առ այս պահանջի զգայարանացն բարեկազմս
լինել և պատշաճաբար կալ առ նոքօք : Իսկահար՝ որ
ախտացեալ աչօքն զամենայն ինչ դեղնաշորթ տեսանէ, և
տենդոտ՝ որում վասն մաղձին զլեզուովն գալոյ՝ դառն
թուի ամենայն, սխալեն՝ եթէ զամենայն ստուգապէս դե-
ղին կամ դառն դատեսցին : Սխալեմք և մեք, եթէ ազօտ
լուսով կամ 'ի մեծ հեռաստանէ տեսեալ զլերինսն լուրթ
և գորշ և կապուտակ, այնպէս ինչ համարիցիմք զնոսա
ճշմարտութեամբ :

Չհանգամանաց՝ որ արդեամբք ոչինչ ազդումն առնեն 'ի
զգայութիւնս, չիք հնար դատաստան առնել, բայց եթէ
'ի պատշաճութենէ կամ այլոց վկայութեամբ : Ի վեր քան
զամենայն պատշաճութիւնն է յայսմ առաջնորդ բազում
դատմանցս . և առանց այնր գրեթէ և ոչ մի ինչ յէիցս
համարձակեաք 'ի պէտս ինչ իրաց առնուլ : Եթէ զօգտա-
կարութեան կամ զվնասակարութեան հանգամանս կե-
րակրոյն կամ ըմպելոյ կամէր որ ստուգել յառաջ քան

զճաշակելն ինչ, մեռանէր 'ի քաղցոյ և 'ի ծարաւոյ . զի այնմ ստուգութեան չմարթի առանց ճաշակելոյ ժամանել : Նոյնպէս և ոչ քայլ մի ոտին շարժէր որ 'ի տեղւոջէն , եթէ յառաջ քան զփոխել ուրեք 'ի զգալի ստուգութիւն հասանել կամք էին , [Թէ կարող իցէ արդեօք տեղին այն բառնալ զինքն : Բայց պատշաճութիւնն ընու զայդ , բազում ուրեք և վկայութիւն այլոց : Ասան որոյ 'ի պէտս մեր պաշտիմք զգալեօքս ընդ շատ և ընդ սակաւ վստահութեամբ կամ հաւանութեամբ՝ ըստ նշանացն զոր պատշաճութիւն կամ այլոց վկայութիւն ցուցանեն մեզ զհանգամանաց նոցա , որ յաւէտ և որ նուազ ստուգութեամբ կամ հաւանականութեամբ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Ծ Դ .

Չափ ստորոքեան և հաշուականութեան համեմատութեանց .

Ճշդիւ եօթն ազգ համեմատութեան կամ յարմարութեան որոշին . նոյնութեան և զանազանութեան , նմանութեան և աննմանութեան , մերձաւորութեան և հեռաւորութեան տեղւոյ կամ ժամանակի , չափոյ մեծութեան կամ սաստկութեան կամ [Թուոյ , ընտանութեան և ներհակութեան , պատճառի և գործոյ , պարտականութեան և կցորդութեան : Սակայն մարթ է ամփոփել զամենայն յերիս ընդհանուր դասս . նմանութեան՝ ընդ որով է և նոյնութիւն , համագոյութեան՝ ընդ որով տեղին ժամանակն և քանակ , կցորդութեան՝ ընդ որով պատճառ և գործ՝ ընտանութիւն և ներհակութիւն և պարտականութիւն : Չամենայն գաղափարաց և զճանօթութեանց յորս գտանին այս ամենայն համեմատութիւնք , ճոխաբար իօսել այնմ մասին բնազանցութեան անկ է , որ էակարանութիւնն անուանի . մեք համառօտեսցուք և եթ զայլ և այլ չափս ստուգութեան և հաւանականութեան նոցա :

Ա. ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱԶՄԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ԵՆՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՊԵՏՃԵՌ ԵՒ ԳՈՐԾ,
ԸՆՏԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԵՐՀԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ստոյգ է ամենևին թէ բազում միասնական զգացմունք են 'ի մեզ, յորժամ բազում զգացմունս 'ի միասին յստակ տեսանեմք յանձինս մեր. բայց տեսութիւն միոյ ևեթ զգացման ոչ հաւաստէ մեզ զմիաբուն պարզութիւն նորա : Փունջ ծաղկանց զառաջինն տայ մեզ զխառն զգացումն միոյ միայնոյ հոտոյ, թէպէտ և հաւաստի իցէ բնապէս բազում լինել ազգմանցն : Եւ բազումս իսկ գտանեմք յայտնապէս, եթէ յետ հոտոտելոյ մի մի առանձինն զվարդ, զչահոքրամ և զմանիշակ, առցուք միւսանգամ հոտոտել զփունջն ողջոյն : Սոյնպէս 'ի միում հնչման, որ հասարակաց ականջաց մի ազգումն միայն թուի, կիրթ լսելիք բազում զուգախառն հնչմունս յստակաբար գրտանեն :

Միութեան և բազմաւորութեան արտաքին իրաց, որպէս և նմանութեան նոցին և աննմանութեան, և համեմատութեանց պատճառի և գործոյ, ընտանութեան և ներհակութեան՝ զոր բնազնինք ձգողութիւն և վանողութիւն կոչեն, զգալի ստուգութիւն է՝ յորժամ ընդ բարեկազմ և ընդ քաջայարմար զգայարանս առնուցումք զնոցա պայծառ և յստակ զգացումն և զիմացուած : Իսկ յորժամ զգացումնն և իմացուած չիցեն ըստ բաւականին յստակ և պայծառ, կամ զգայարանքն բարեկազմ և քաջայարմար ոչ իցեն, կամ զհամեմատութեանցն ոչ ներկայ զգացմամբ և իմացուածիւ դատիցիմք, այլ ըստ պատշաճութեան կամ այլոց վկայութեամբ, փոխանակ զգալի ստուգութեան ունիմք յայնժամ զբարոյական միայն ստուգութիւն կամ զհաւանականութիւն և կամ զերկբայութիւն՝ ըստ առաւելութեան և նուազութեան թուոյ և զօրութեան երևեալ նշանացն :

Բ . ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆ

Նոյնութիւն իրի կամ հանգամանաց ինչ նորուն զոր դիտեալ եմք յայլ և այլ ժամանակս , միայն բարոյական ըստուգութեամբ ճանաչի . քանզի այնու իմանամք , զի զներկայ զգացումն կամ զիմացուած նման գտանեմք զգացման կամ իմացուածոյն զոր յուշ ածեմք : Իսկ արդ միայն օրէնք պատշաճութեան հաւաստեն մեզ , թէ նման զգացմունք և իմացուածք սկիզբն 'ի նման պատճառաց' ունին լինելոյ , ապա աւելի ինչ քան զբարոյական ստուգութիւն ոչ գոյ մեր :

Այլ և զայս իսկ ոչ հանապազ գտանեմք , թէպէտ և առժամայն զգացմունք և իմացուածք ամենեւին յար և նըման թուիցին անցելոցն : Ո՞ հաւատարիմ առնիցէ , թէ յիշողութիւնն զանցեալ գնացեալ զգացմունս և իմացուածս այնպէս ճշգրտիւ 'ի միտ ածէ մեզ , որպէս յորժամ արդեամբք ընդ փորձ իրացն անցանէաք : Թէպէտ և այդպէս իցէ , ո՞վ ստուգեսցէ մեզ թէ առաջիկայ իրն նման ինչ և եթ իցէ արդեօք անցելումն , եթէ և ամենեւին նոյն ընդ նմա : Կարծիք 'Աէիլնխոխոսի' թէ չմարթեն լինել երկու իրք բոլորովն նմանք , իբրև զի անճանաչելի մնային , և շղոյին իրաւունք երկու լինելոյ նոցա քան մի , ըստ քմաց ինչ թուիք են ամենեւին : Քանզի գրեսջիր թէ համակ նըմանք իցեն ըստ բոլոր հանգամանաց , սակայն և այնպէս տակաւին ճանաչելի լինին , թէ ոչ այլ իւրք' գոնէ զանազանութեամբ տեղեացն զոր ունին : Իսկ յաղաքս հաւանութեանց զանազանեալ էութեան , ո՞վ 'ի մէնջ վկայեսցէ թէ առ Աստուծոյ առաւել իրաւունք իցեն աննմանս գործել զբնաւ արարածս , քան թէ երկուս կամ հարիւրով և կամ հազարաւ չափ ամենեւիմք նմանս միմեանց . վասն զի այդ յազատ կամս արարչին տեառն կայ :

Ապա 'ի բարոյական ստուգութիւննոյնութեան իրի հարկ է գտանել 'ի նմա հանգամանս ինչ ինքեան միայնոյ սեփականս , և ոչ հասարակորդս այլոց : Վասն մեծամարմին իրի՝ շատ է և լոկ նոյնութիւն տեղոյ . թէ զոր տեսանեմքս այսօր , նոյն լերինք իցեն զոր 'ի տեղով անդ տեսաք երէկ կամ թէ հերու և կամ տասն ամաւ յառաջ՝ չիք երկմտուել

գիտելով չափ՝ թէ ՚ի տեղւոջ անդ չէ դիպեալ անհնարին
ինչ սասանութիւն . վասն զի լերինք ինքնին ոչ տեղափո-
խին : Նոյն բանք են և ՚ի տունս , ՚ի գետինս և յայլ ինչ որ
անշարժք են և ետեղակալք և ՚ի կայի իւրեանց հաստա-
տունք :

Ձանձանց նոյնութիւն՝ բաց յարտաքին կերպարանաց
մարմնոյ , հանգամանք կենաց նոցա և վարուց լաւ ևս հա-
ւատարմացուցեն : Իբրև զի անհնարին է բարոյապէս , թէ
երկուց մարդոց նոյն կերպարանք իցեն , նոյն հասակ , նոյն
խորհուրդք , և կենցաղ և գործ առ հասարակ նոյն :

Իսկ այլոց իրաց նշանք առանձին ընտրութեան նոցին
բազում են և զանազան . և ըստ յստակ կամ ազօտ յիշա-
տակի նշանացն իւրաքանչիւր՝ յաւէտ կամ նուազ ստու-
գութեամբ և հաւանութեամբ ընտրի նոյնութիւն նոցին :

Գ . Հ Ա Մ Ե Մ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք Բ Ա Ն Ա Կ Ի

Քանակութեանց ոմն շարունակ կոչի և ոմն տարրոշ .
շարունակ քանակ իմանամք զտարածութիւն՝ որ ենթա-
կայ է երկրաչափութեան . և տարրոշ կամ տարանջատ
քանակ իմանամք զթիւս , որ են ենթակայ թուականու-
թեան և գրահաշուի :

Արդ զհամեմատութիւնս տարրոշ և շարունակ քանա-
կի , ՚ի բաց տարեալ խորհրդիւ յամենայն տարրէ , բնա-
զանցական ստուգութեամբ ճանաչեմք . զի յուղղորդ ա-
պացոյցսն առ հասարակ յօրէնս նոյնութեան հաստատին ,
իսկ յանուղիղսն՝ յօրէնս անհնարութեան , կամ թէ յեր-
կաքանչիւրսն իսկ յօրէնս անհնարութեան , որպէս յա-
ռաջագոյն ասացաք (յէջ 115) : Ձի ահա ՚ի շարունակ քա-
նակս՝ հաւասարութիւն երկուց գծից , անկեանց , ձևոց ,
մակերեութից , հաստատանոց , է զի ուղղակի ցուցանի ,
յայտ արարեալ թէ համաչափ միմեանց են : Ձի այնպէս
ցուցանի , օրինակ իմն , թէ յամենայն ուղղագիծ եռան-
կիւնս գումար երից անկեանցն ՚ի մի՝ հաւասար է գումարի
երկուց ուղղոց , և թէ յուղղանկիւն եռանկիւնս քառա-
կուսի հակուղղոյն հաւասար է գումարի քառակուսեաց
այլոց երկուց կողմանցն : Եւ է զի անուղղակի ցուցանի ,
յայտ ՚ի մէջ ածեալ՝ զի անհնարին է երկուցն շլինել մի-

մեանց չափակիցս . ըստ որում Եւկլիդէս յուժերորդ տես-
սութեան առաջնոյ գրոցն ցուցանէ , որ զի թէ երկուց ե-
ռանկեանց՝ որոց ամենայն համեմատական կողմանք հաւա-
սարք են , նոցին և անկիւնքն չիցեն հաւասարք , ընդդէմ ելա-
նէ այն , զի նոյն մի անկիւն լինի մեծ և փոքր քան զմի այլ :

Ի տարրոշ քանակս ստուգութիւն համարողական և
գրահաշուական ապացուցից հաստատի միշտ յօրէնս նոյ-
նութեան : Զի ոչինչ այլ առնի յամենայն հաւասարու-
թիւնս , բայց ցուցանել կարգաւ՝ թէ առեալ զամենայն
քանակս որ ՚ի միում կողման , և զամենեսեան որ ՚ի միւ-
սումն , միշտ նոյն մնայ հետևութիւնն :

Բայց ՚ի քանակի համեմատութիւնս յայնժամ միայն է
բնազանցական ստուգութիւն , յորժամ արտաքոյ ամե-
նայն ենթակայի մտածեմք զնոսա . իսկ յենթակայի տե-
սեալք ՚ի վերայ զգալի ինչ իրաց , զգալի կամ բարոյական
միայն ստուգութիւն է , կամ սոսկ հաւանականութիւն
յաւէտ թէ նուազ ըստ նախագրելոցդ կարգի :

Դ . ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԻ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ի համեմատութիւնս պարտականութեան , յորում բու-
վանդակին ամենայն բարոյական կցորդութիւնք , օրէնքն
չզրկելոյ զոր ինքնին առանձինն տեսեալ՝ ստոյգ է ամե-
նեին : Զի թէ համարձակ էր մարդկան զրկել զմիմեանս ,
գտանի՝ զի իւրաքանչիւր ումեք լինէին և չլինէին իրաւունք
ազատ ՚ի զրկանաց մնալոյ : Իրաւունք՝ որում ամենեցուն
միտք վկայեն . վասն զի կից է ընդ իրաւանց պահպանու-
թեան անձին : Յայտ օրէնս կախին ամենայն պարտք բնա-
կան արդարութեան , ուստի և նոյնպէս ստոյգ են :

Պարտք մարդասիրութեան , որ է օգնել այլոց գոնէ ՚ի
ծանր վտանգս , իւրովի բղխեն ՚ի կրից կարեկցութեան որ
տնկակից և սննդակից է բնութեան մարդոյ , որպէս ցուցցի
այլուր :

Ի բնական պարտուց մարդոյ առ մարդ ելանեն պարտք
քաղաքացւոյ առ քաղաքացի , ընկերութեան առ ընկե-
րութիւն , և առանձինն պարտք իւրաքանչիւր առ միմեանս
ըստ իւրաքանչիւր կցորդութեանց կամ դաշանց ՚ի միջի ե-
ղելոց :

Սմին իրի պարտք բարոյականին , ասէ 'Ղըք , նովին ստուգու-
թեամբ ցուցանին , որով չափաբերական տեսութիւն-
քնն , թէպէտ և նոցա հմտութեան չմարթի այնպէս յայտ-
նի լինել պայծառ և յստակ , որպէս համեմատութիւնքն
քանակի : Չի չեն մերնշանագիծք ճշդիւ յայտ 'ի դէմն բե-
րել զամենայն պարզ գաղափար կամ ծանօթութիւն՝ որ
խառն է յիւրաքանչիւր բարոյական ծանօթութիւնս , որ-
պիտի կան 'ինշանակել և զխոն և եթ զանազանութիւնս
շարունակ և տարանջատ քանակի : Մի 'ի հազար հազար
մասանց գծի և այլոյ զինչ և է իրի , 'ի չափաբերութեան
նովին յստակութեամբ յայտնեալ որոշի 'ի միւսոյ մաս-
նէն 999999 , որով մի գիծն յերկուց . իսկ զխտիրս կրից ,
ախտից , առաքինութեանց և նմանից , առ 'ի չգոյէ նշա-
նաց՝ չէ մարթ նովին յստակութեամբ 'ի վեր բերել : Բայց
թէպէտ և այսու բարոյական համեմատութեանցն նուազի
առ մեզ յայտնութիւն քան զքանակին , զի ոչ նովին յըս-
տակութեամբ 'ի ծանօթութիւն գան , այլ ոչ եթէ պա-
կասէ ստուգութիւն նոցին . վասն զի նոյնպէս յանհնա-
բութեան օրէնս են հիմնեալ : Եւ տեսաք վերագոյն զի յոյժ
զանազանեալ են 'ի միմեանց յայտնութիւն և ստուգու-
թիւն :

Յուցեալ ցայս վայր զազգ ազգ հմտութեանցս , և յայտ-
նի կացուցեալ զայլ և այլ կշիռ հաւանութեան նոցա կամ
ստուգութեան , բեր այսուհետև տեսցուք զիարդ ստա-
նամբ զնոսա : Եւ քանզի 'ի նոցանէ է ինչ որ մերով գիտու-
ղութեամբ գտանեմք , և է որ աշակերտաբար յայլմէ ու-
սանիմք , արժան է յայտնի ցուցանել զշաւիղսն ընդ որ ե-
թէ այսպէս և եթէ այնպէս ժամանեմք 'ի գիւտ ճշգրիտ և
անվրէպ հմտութեանց :

Պ Ր Ա Կ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ԶՈՐ ՄԵՁԷՆ ՍՏԱՆԱՄՔ,

ԵՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ՍԱՀՄԱՆՔ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՑ

Քանզի հմտութիւնք, որպէս ասացաք, կամ գոյութեան էից են, կամ հանգամանաց նոցին և կամ համեմատութեանց, և գոյից կէսք աննիւթականք են և կէսք նիւթականք, ապա 'ի խնդիր աստ գիւտի հմտութեանցն՝ վասն առաւել յատակութեան ճառեսցուք նախ զհմտութեանց էութեան և հանգամանաց աննիւթ գոյից, երկրորդ զնիւթականացն, երրորդ զհամեմատութեանցն: Ուր պատեհ և պարապ առեալ նշանակեսցուք զգլխաւոր սահմանս երևելի գիտութեանց որ յայնս պարապին:

Գ Լ ՈՒ Խ Ա.

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՆԳԱՄԱՆՑ

ԱՆՆԻԹ ԳՈՅԻՑ

Հմտութիւն գոյութեան և հանգամանաց աննիւթական գոյացութեանց սեփական գործ է բնազանցութեան. և մեք ոչ շատ ընդարձակեսցուք յայս. զի այսր ոճոյ քննութեան՝ է ինչ զոր յառաջագոյն հատուցաք, և է որ յիւրում տեղւոյն ցուցեալ է ընդարձակ: Զի որպէս ասացաքս (յէջ 117), 'ի ճանաչել զգոյութիւն հոգւոյ մերոյ շատ է զգացումն ինչ և եթ գիտել յանձինս: Իսկ 'ի հմտութիւն զօրութեանց և գործոց հոգւոյ չպահանջի, բայց մտազիւր քննութիւն ամենայնի որ կրի յանձինս մեր՝ յորժամ հոգին զգայ, մտածէ, ճանաչէ, յիշէ, կամի և գործէ ինչ 'ի ներքս յինքեան կամ արտաքոյ իւր, որպէս յառաջին պրա-

կին մասամբ նշանակեցաք, և ընդարձակագոյն տեսցի 'ի մանրակրկիտ մեկնութեան նոցին, զոր հոգեբանութեան է առնել:

Միայն երկու զգուշութիւնք պիտին առ այդ. «, յորժամ մեք մեզոյն զմէնջ մտածեմք, քանզի հմտութիւնք յայնժամ 'ի ներքին զգայութենէ գան, պարտ է առաջի ունել միշտ զիմաստուն խրատսն Քոնտիլլեաքայ՝ որ վասն յայտնութեան զգայութեան: Այն՝ թէ ցնորք մտաց և յոյզք շարժմանց և մտահաճութիւնք մի մոլորեցուցեն զմեզ՝ գոյացուցանել 'ի մեզ զայն ինչ որ չիք, և մի զոր ինչ էն արդեամբք՝ թաքուցանել կամ այլայլել և խանդարել: Առ 'ի չգոյէ այսր զգուշութեան՝ քանի՛ իրք բնածինք հաշուեցան՝ որ ստացականք էին, քանիք վեցերորդ իմն զգայութեան ծնունդք, բարոյական զգայութեան, ազդեցութեան բնութեան, որոց չիք ուրեք էութիւն: Եւ մեք ինքնին քանիցս անգամ յերևոյթ ցնորս մտաց դանդաշելով՝ զգալ կարծեմք զոր ոչն զգամք, և կուրացեալք յախտից և 'ի խաբէութենէ մտաց՝ համարիմք գործել յայս ինչ պէտս, ուր արդեամբք յայլ ինչ ելանէ գործն:

Բ. Որ ինչ 'ի մեզ ինքեանս գործի, անշուշտ ստուգութիւն է, եթէ զասացեալ զգուշութեամբդ ապախտ չառնիցեմք: Իսկ որ յայլս ինչ գործիցի, ոչ զնոյն ստուգութիւն ունի. զսոցանէ պատշաճութեամբ միայն կարեմք դատաստան առնել, որ յաճախ պատրէ զմեզ. զի աստ զազատ պատճառաց է ինդիր, և ոչ զհարկաւորաց և որ ընդ անփոփոխելի օրինօք իցեն: Վասն որոյ, յորժամ յաղագս զգացմանց և իմացուածոց, ծանօթութեանց և գաղափարաց զրոյցք լինիցին, զյօժարութեանց և զախորժակաց, զգատմանց և զկարծեաց, զգուշալի է յոյժ՝ չգնել հաստատուն՝ թէ 'ի նոյն պատճառաց միշտ նոյն գործք ծնանիցին, և թէ զնոյն զգան և դատին այլք՝ զոր և մեքս յայս ինչ կամ յայն դէպս: Որ զայլս յանձնէ չափել սովոր իցէ յայսպիսիս, դիւրաւ բազում սխալէ:

ԶԱստուծոյ էութենէն և զյատկութեանցն ոչինչ ունիմք աւանդել աստանօր, զի բնական աստուածաբանութեան պահեսցի: Այլ և ոչ զհրեշտակաց, զի զնոցին հրմտութիւն՝ 'ի յայտնեալ աստուածաբանութենէն խնդրելի է: Իսկ յաղագս անբանիցն հոգւոյ՝ ասացի ինչ կարճառօտ 'ի հոգեբանութեան:

Գ Լ ՈՒ Խ Բ .

Հ Մ Տ ՈՒ Թ Ի Լ Ն Ք Գ Ո Յ ՈՒ Թ Ե Ն Ն Ե Ի Հ Ա Ն Գ Ա Մ Ա Ն Ա Յ

Ն Ի Թ Ա Կ Ա Ն Գ Ո Յ Ի Ց

Չ որ օրինակ բնագանցութիւն 'ի հոգեղէնսն պարապէ , նոյնպէս բնախօսութիւն 'ի զգալիս : Բայց քանզի ազգ և ազգ են զգալեաց , և պէսպէս որ զնոցանէն քննութիւնք , նմին իրի և բնախօսութիւն 'ի մասունս մասունս հատանի՝ զանազանեալս անուամբ , զորոց 'ի դէպ է տալ 'ի հարեանցի վեր 'ի վերոյ ինչ տեսութիւն՝ մինչ չև զկարգ բանիս յառաջ մատուցեալ :

Յ Օ Գ Ո Ւ Ա Մ Ա .

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Պ Ա Տ Կ Ե Ր Գ Ի Տ ՈՒ Թ Ե Ն Ն Զ Գ Ա Լ Ե Ա Ց

Գիտութիւնք որ 'ի զգալեացս քննութիւն լինին պարապ , ամենեցուն նոցա առ հասարակ , որպէս այժմս իսկ ասացաք , հակիրճ անուն կոչի բնախօսութիւն , բնագիտութիւն , բնաքննութիւն , որ է գիտութիւն զգալի և տարբեղէն բնութեան :

Սակայն ա , է զի զտիեզերս ամենայն միահաղոյն քննէ , զսկիզբն նորա , զկարգ և զբաժանումն մասանցն , զօրէնս որովք վարի , զտարբերսն յորոց կազմեալ և կայ . և այս կոչի տիեզերաբանութիւն : Ի զի քննէ զհասարակաց հանգամանս ամենայն տարբեղինաց , զտարածութիւն , զտարտութիւն , զչարժունն գոլ և զբաժանելի , զզօրութիւնս անտղելի և անխլիրտ անգործութեան , ծանրութեան և և ձգողութեան , և որ այլն ևս . և կոչի ընդհանուր բնախօսութիւն : Եւ է դարձեալ զի զգգալիսս մասն մասն 'ի քնին առնու . և ասի մասնաւոր բնախօսութիւն :

բ. Ի զգալի բնութիւնս՝ է որ երկնային է և է որ երկրաւոր. որ յառաջինսն պարապ բերէ, դիտէ զերեւոյթան, չափէ զմեծութիւնսն և զհեռաւորութիւնս, գտանէ ըզշարժմունսն, և անուանի աստեղաբաշխութիւն. իսկ որ զերկրորդօքն գայ, պահի նմա հասարակ անունն բնախօսութիւն :

Գ. Յերկրաւոր մարմնոց աստի առաջին քննութեան արժանի նոքա են, որ ՚ի խառնութիւն այլոց մտանեն, որպէս ջուր, օդ, հուր և հող, որք և նմին իրի աղագաւ չորք տարերք անուանակոչին, թէպէտ և այս տարերք ոչ այնպէս պարզք են և միաբունք՝ որպէս կարծէր առ հնովքն, և ոչ ինքեանք ևեթ մտանեն ՚ի խառնուածս այլոց մարմնոց :

Արդ՝ մասն բնախօսութեան որ զջրոյ ճառէ, կոչի ջրաբանութիւն. և յայսմ դարձեալ ջրակշռութիւն ասի, որ զնորա հարթ հաւասար կշռութիւնն քննէ, ջրաբաշխութիւն՝ որ զշարժումն, և ջրազօրութիւն՝ որ զզօրութիւն նորա յերկաբանչիւր մասին ցուցանէ : Մասն որ զօդոյ ճառէ զննելով զնորա առաձգութիւն, զճանրութիւն, և զայլն, ասի օդաբանութիւն. և որ զ՚ի նմա երեւոյթան զննէ, որպէս անձրև, ձիւն, կարկուտ, որոտումն, շանթ, հողմ, այլովքն հանդերձ՝ որ օդերեւոյթքն անուանին, կոչի երեւութաբանութիւն : Մասն որ աւանդէ զբնութենէ հրոյ, հրաբանութիւն յորջորջի, ընդ որում յոյժ հաղորդութիւն ունի ճառն լուսոյ, ելեկտրութեան և ելեկտրաշողոյն ²⁷ : Իսկ որ զերկրէ խօսի, այն երկրաբանութիւն անուանի, և առանձինն աշխարհագրութիւն՝ որ զդիրս զանազան մասանց նորա պատմէ : Երկրաչափութիւն՝ որ աւանդէ զօրէնս չափելոյ զայն, թէպէտ և այժմ՝ առ եւրոպացիս յայս անուն յորջորջի չափաբերութիւնն առ հասարակ՝ որ ունի զհամար չափոյ ամենայն տարածութեանց. զի զչափաբերն երկրաչափ ասեն : Իսկ որ ուսուցանէ լարաբաժին առնել զերեսս երկրի և կարգել սահմանս գետնոյ, երկրաբաշխութիւն կոչի :

Դ. Մասնաւոր մարմնոց, որ ՚ի պէտպէս խառնուածոյ տարերց յօդանան, ոմանք գործարանաւորք են և կենսակիրք, միացեալք ընդ սկիզբն ինչ կարող և զօրաւոր ՚ի զգալ և շարժել ինքնօրէն կամակարուց. և սոքա ասին կենդանիք : Այլք թէպէտ և գործարանաւորք և կենսունակք, բայց անգնայուն հարստեալ մնան յերկիր կամ յերեսս

չուրց՝ յորմէ առնուն սնունդ, զգայազիրկ են և թափուր՝ի կամական շարժմանէ. և բոյսք և տունկք կոչին: Եւ կէսք անկեալ դինն յերեսս երկրի կամ ընդ հողով, և վրէպք են ՚ի գործարանաց և ՚ի կենաց, ըստ նմին և ՚ի կամակար շարժութենէ և ՚ի զգայութենէ. և անուանին հանք: Այս երեք կարգք կամ դասք միահամուռ կոչին երրեակ ցեղապետութիւնք բնութեան. և ընդ միով միով կան բազում սեռք և յոլով տեսակք և շատ զանազանութիւնք, որոց իւրաքանչիւր են առանձին նշանք ընտրութեան:

Արդ՝ առաջին գործ բնապատմութեան է ուսուցանել զյատուկ նշանակա իւրաքանչիւր սեռի և տեսակի և պէսպէս փոփոխմանց, զի յերևել իրիք՝ անդէն ՚ի միտ առցուք զգասն յոր կարգեալն է: Մակայն բնապատմւմք ըստ իւրացն պատմելոյ և զանազան անուանս ետուն նմա: Մասն՝ որոյ ճառք բանից են զկենդանեաց, առ հասարակ անուանի կենդանաբանութիւն. և ՚ի սմա որոչին մասունք, թըռչնաբանութիւն՝ որ խօսի զթռչնոց, ձկնաբանութիւն՝ որ զձկանց, խեցեբանութիւն՝ որ զխեցեմորթաց և զժիժմակաց, միջատաբանութիւն՝ որ զմիջատ բզիզ ճճեաց, և որ ՚ի կարգին: Մասն որոյ խօսք են ՚ի վերայ բուսոց ըստ խտտաքնին փորձոյ, միահաղոյն ասի տնկաբանութիւն. իսկ ծառաբանութիւն ասի մասնաւորաբար որ ճառէ զծառոց: Է և մասն որ պատմէ համանգամայն զհանածոյից և զբրածոյից որ ՚ի բովուց հատանին. և ՚ի զանազան ճառս կոտորի, ՚ի քարանց, ՚ի հրահալից, և որ այլ ևս նորին սակի:

Է. Բայց յոյժ անկատար լինէր բնապատմութիւն, եթէ ՚ի բնութիւն միայն պարապէր արտաքին նշանաց իրացն: Վասն որոյ և ևս անդր յառաջ անցանէ, և ինդրէ զիտել և զնեքքին արար նոցա, մանաւանդ զգործարանաւոր մարմնոց, այս ինքն զբուսոց և զկենդանեաց, կոչելով իւր ՚ի թիկունս զմանրակրկիտ գնութիւն մասանց: Եւ ջանայ գտանել զբնութիւն և զգործ՝ եթէ զթանձր և զսերտ և զսեղմ մասանց յորոց կազմին, և եթէ զհոսանուտ մասանց որ խաղան ՚ի նոսա, օգնական ունելով զմարմնակազմութեանն հմտութիւն:

Ը. Ծանուցեալ զվերին նշանն, զնեքքին գործուածս մասանց և զպէտոս նոցա, անդր ևս յառաջադէմ խաղայ բնապատմութիւն. և ՚ի ձեռն տարրալուծութեան հնարի խուզել զտարերս մաճուածոյ մարմնոց: Չոր և կատարէ

տարրալուծութիւն կամ հրով, որ կոչի ցամաք ճանապարհ, կամ լուծողականօք՝ որ ասի խոնաւ ճանապարհ: Եւ նոքօք ճգնի քակել խզել զկապան, որով մասունք զանազան գոյացուածեանց սեղմեալ և պնդեալ կան՝ վակտոյժ լիեալք ընդ միմեանս և կռուեալք, և ցուցանել ուրոյն ուրոյն զտարերան՝ յորոց զօդեալ են:

Է. Սակայն անշահից հետաքրքրութիւն միայն էր ճանաչել զքնութիւն մարմնոց, եթէ չէր փոյթ՝ ի վար արկանել զնոսա ՚ի պէտս ինչ կենցաղօգուտս: Արդ՝ զբազումս ՚ի նոցանէ ՚ի գործ արկանէ բժշկականութիւն յառողջութիւն ցաւոց, բաց յիւրոց կարգաց՝ ՚ի ձեռն առեալ և ըզմանրակրկիտ հանգամանս հերձլոյ մարմնոց և զմարմնակազմութեան՝ առ ՚ի խելամուտ ակտից լինելոյ, և զտնկաբանութիւն և զտարրախուզութիւն բաց յիւրմէ հմուտութենէն ՚ի պէտս դեղոց՝ զորս տայ դեղարարութեան պատրաստել, որ մասն է տարրախուզութեան: Նա և այն գիտութիւն, որ կոչի յատուկ բնագիտութիւն արհեստից, ՚ի կիր ածէ բազում ինչ յայնցանէ առ ՚ի պէտս զանազան արուեստից և ձեռագիտութեանց, զօրավիպն առեալ ըզտարրալուծութիւն, ՚ի հալել և ՚ի ձուլել զհրահալելիս, յապակեգործութիւն, ՚ի ներկարարութիւն և յայլն. ըզշարժաբանութիւն կամ զուժաբանութիւն և զգործեաց հնարաւորութիւն վասն ամենայն անօթոց և կահից կազմածոց ՚ի շարժել զմարմինս, ոլորել, քակել, հիւսել, յայլ և այլ ձևս և ՚ի կերպարանս ածել, և զխոտաքնին փորձ իմաստնոց ՚ի լուծմն երկրագործութեան արուեստի՝ որոյ է արդիւնաբեր առնել զերկիր ՚ի հեթեթանս պաճարանաց ընտիր ընտիր և յորդառատ բուսոց և տնկոց:

Այդ աւազիկ է համառօտ բաժանումն գրեթէ ամենայն գլխաւոր և երևելի մասանց՝ յորս պարապի բնախօսութիւն, և զանազանութիւն անուանց զոր առնու ըստ այլ և այլ գործոյիցն մասանց: Բայց որով աջողեն նմա գիւտք նորանորք յայնմ ամենայնի՝ երկու ինչ է, դիտողութիւն և փորձ: Պարզ դիտողութիւն ասի, յորժամ քննեմք զերեւոյթ ինչ բնական որպէս իւրովի առաջի լինի մեզ, զոր օրինակ խաւարումն արեգական կամ լուսնի: Իսկ փորձ կամ փորձութիւն կոչի, յորժամ մեք ինքնին դրդեալ յերևան ածեմք զգործն առ ՚ի քննել, որպէս առնի ՚ի շնչելոյց և յելեկտրական անօթս գործեաց: Սակայն առ ՚ի

դիտողութեամբ և փորձով հասանելոյ հաւաստի և աներկեան հմտութեանց գոյութեան և հանգամանաց էիցս՝ բազում զգուշութիւն պիտոյ է, զոր յառաջիկայսդ նշանակեսցուք :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ Բ .

Կարևոր խրատք առ ոչոյի ձևաւելոյ
գրեոչքիւն և գյատկոչքիւն մարմնոց .

Ի զգալի ստուգութիւն բնութեան և յատկութեանց իրաց հարկ է նախ քննիչ զգայարանացն առողջս լինել և բարեկազմս, կալ 'ի հանդէպ դիրս և 'ի չափ հասողութեան իրին, և զօճառս կարևոր գործեաց և անօթոց առ ընթեր ունել 'ի պէտս : Որոյ վատեալ են աչք կամ անհրահանգ ականջք և ծանրալուր, ուղիղ զձեռոց, զգունոց և զձայնից դատաստան առնել ոչ ունի : Կարճատես ինչ որ է, զկարի հեռաւորսն աղօտ նշմարէ. և թէ սրակն որ ըզյոյժ մերձակայսն . քանզի յերկոսին խառն 'ի խուռն նկարին կերպարանք իրաց 'ի ցանցակերպ միզն աչաց : Վասն որոյ զկայս տարակացութեան իրին պարտ է պատշաճել աչաց իւրաքանչիւր, կամ ուղղել գոգաւոր ապակեօք զթերութիւն կարճատեսին, և զսրահայեցին կորնթարդիւք : Մանրիկ իրք և քաջ 'ի բաց հեռաւորքն՝ սրատեսաց անգամ աներեւոյթք են մերկ աչաց. ապա վասն առաջնոցն մանրացուցի կամ մանրադիտի պէտք են, և վասն երկրորդացն՝ դիտակաց կամ հեռադիտաց : Են հանգամանք՝ յորոց հասողութիւն պիտի նրբութիւն ինչ զգայարանաց, զոր կրթութեան և եթ է տալ : Բիւմք սովորեալք 'ի համադամս խահից ամոքելոց և չնաշխարհիկ գինեաց անուշից՝ խտրել գիտէ 'ի ճաշակսն անօսր զանազանութիւնս, յոր անկիրթ ճաշակելիք չժամանեն : Հմուտ լսելիք իմանան և զգուզնաքեայ խանգարս ոլորակաց երաժշտական հընչմանց, զոր այլ որ ճանաչել ոչ ունի : Կոյրն առ հարկի շոշափելեօքն միշտ վարելոյ՝ յայնպիսի ընտրութիւն ուսանի, յոր ոչ որ հասանէ. զնոյն իմա և յայլս :

բ. Պարտ է քննել զիրն ամենայն զգայութեամբք որոց զննի, և միով զմիւսոյն սխալանսն ուղղել: Թի կիսամուխ 'ի ջուր՝ բեկեալ կամ կոր երևի աչաց, և 'ի ձեռին զննելոյ՝ գտանի անվթար և շիտակ: Անդրէն դարձ ձայնից արձագանգաց երբեմն ընդ աջմէ թուեցուցանէ զձայնատուն, և աչք գտանեն զնա 'ի ձախմէ: Հոտոտելիք բազում անգամ անախորժ ինչ լինելոյ կարծիս տան կերակրոյն, զոր ապա քիմք համեղ գտանեն:

գ. Չէ պարտ մի անգամ միայն հայել յիրն և ըստ միոյ ևեթ դիմաց, այլ բազում անգամ և դիմակս դիմակս շըրջելով, և ըստ կարի յամենայն իսկ 'ի դէպս: Միադիմի տեսեալ, բազում անգամ երևի այսպիսի ինչ, որ ապա այլազգ գտանի՝ ըստ միւսոյ կողման հայեցեալ: Եղեալ 'ի տեղի ուրեք յայս նիշ դէպս, կից կամ հուպ այն ինչ իրի, տայ այնպիսի երեւոյթ՝ զորոյ զհակառակն իմանամք ամենեին յայլում տեղուջ, յայլ դէպս և առ այլ իրօք: Լուսոյ պայծառութիւն՝ շատ թէ սակաւ՝ պատրէ զաչս. հեռաւորութիւն մեծ կամ փոքր փոփոխէ զտեսիլս. օդ ծանր՝ թէ աւելի թէ պակաս, ջերմութիւն և ցրտութիւն, չորութիւն և խոնաւութիւն, սաստիկ կամ նուազ ելեկտրութիւն մթնոլորտի, յայտնի զանազանութիւնս ածեն 'ի մի և նոյն իրս: Զայս ամենայն պարտ է ճշդիւ գտակաւ դէպուդէպ 'ի համար արկանել, մանաւանդ 'ի կարեոր և 'ի նուրբ դիտողութիւնս և 'ի փորձս: Յայս պէտս են զանազան կահք և գործիք 'ի հաշուել զասացեալ փոփոխմունս, որպէս ծանրաչափ, ջերմաչափ, խոնաւաչափ, ելեկտրաչափ, և այլ անօթք:

դ. Չէ 'ի դիտողութիւնս և 'ի փորձս ձեռնարկեալ, քըննեցին և ընտրեցին նախ որ 'ի գիւտ խնդրոյն վաղագոյն հասուցանեն: Ճշմարտութեան գիւտ, ասէ Բերդման, ոչ 'ի յաճախութենէ ինչ փորձից է, այլ 'ի հանգամանաց նուցին. և խուռն վայրապար դիտողութեանց և փորձից փոխանակ 'ի լոյս զիրն հանելոյ, բազում այն է զի առաւել ևս 'ի մնայլ ընկենու:

ե. Առ ուղիղ և անվրէպ ածելոյ զհետեւութիւնսն 'ի դիտողութեանց անտի և 'ի փորձից, յամենայնէ որ խառնակէ ինչ կամ այլայլէ զնոսա արժան է զգոյշ լինել: Վասն որոյ ընտրանաւ առցին կատարեալքն 'ի գործիս, և զետեղեսցին պատշաճ պայմանաւ. ընտրեսցի տեղի պատեհ և

դէպ ժամանակ . 'ի բաց տարցի ամենայն ինչ որ չտայ քննելի իրին ըստ իւրում՝ բնութեանն երևել, կամ զյատուկսն իւր ցուցանել արգասիս :

Գ . Ի դիտողութիւնս և 'ի փորձս որ նուրբ իցեն և անօսր, կամ տաժանելի և դժուարին, կամ որոց եւք անստոյգ իցեն և երկբայելի, մի ոք ամենեւին յանձնապատաստան լինիցի, որչափ և ճարտար ոք իցէ . այլ կոչել և զայլս յօգնութիւն, 'ի լուր՝ 'ի տես և 'ի զնին իրացն : Ո՛չ ապաքէն բազում անգամ և ճարտարքն 'ի բնաքնինս խարեցան 'ի պատիր երևութից . ո՛չ ապաքէն թեթեւ ինչ անզուշուութիւն այլազգ իմն ելս ետ առաջիկայ իրացն արտաքոյ ճշմարտութեան :

Ե . Չհանգամանս և զդէպս իւրաքանչիւր դիտողութեան և փորձոյ, և զոր անտի հետեանք, մեծաւ ինամով նշանակելի է, առ 'ի համեմատել զնոսա ընդ հանգամանս և ընդ հետեութիւնս անցեալ և ապառնի դիտողութեանց և փորձոց :

Զ . Յետ այսր ամենայնի զզուշութեան տակաւին բազում զգաստութեամբ կալ և չափաւորութեամբ՝ 'ի հանելն զհետեութիւնս յիրաց անտի եղելոց : Մի ինչ ստոյգ առգնել, մինչ չև հաւաստեալ մեզ և այլոց՝ 'ի բազմապատիկ անփոփոխ և միօրինակ դիտողութեանց և փորձից : Որ ինչ 'ի մի կամ յերկուս իրս միայն գտանի, չէ օրէն ամենայն նոյնպիսեաց հասարակ գրել, եթէ ոչ այնչափ բազում իցեն օրինակքն և միաբանք, մինչև ըստ պատշաճութեան դատել արդարապէս թէ և այլոց ևս 'ի դէպ իցէ : Ի մեկնել զեղեալն՝ մի ինքնահնար ինչ ստեղծանել վարկած, որ ոչ հարթայարմար պատշաճեցի բոլոր իրացն :

Ս . Այլ քանզի վարկածք յոր միեցաւ ճառ բանիս՝ յոյժ 'ի պէտս են բնախօսութեան, և ծանր խոչ 'ի գիւտ ճշմարտութեան, մանաւանդ թէ և ծանրագոյն որ 'ի նոցանէն պատճառս առնուն վրիպակք՝ եթէ ոչ ըստ պատշաճի ոք նորօք վարեցի, վայելէ կարգել վասն նոցա յօդուած մի առանձինն :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Ծ Գ .

Վարկածք .

Ի բնական երևութից զսակաւուց գիտեմք տիրապէս զպատճառսն . վասն որոյ Հարկիմք ստէպ 'ի գուշակութիւնս և 'ի վարկածս ապաւինել :

Վարկած կամ վարկադրութիւն է՝ այսպիսի ինչ համարել զինն մի . և 'ի բնախօսութեան վարկած առնել ոչ այլ ինչ է , բայց դնել [Թէ այս գործ յայսմ պատճառէ և այսու օրինակաւ գայ յառաջ :

Երեք են գլխաւոր պատճառք վարկածից . մի՝ զի ուղղիչ միայն լինիցին և առաջնորդ որոց հանդերձեալն եմք առնել զիտողութեանց և փորձից : Երկրորդ՝ զի առաւել իմն յայտնի տեսութիւն առաջի արարեալ , տայցեմք գոնէ հաւանական մեկնութիւն գործոցն , զորոց զբուն պատճառսն անկարանամք ցուցանել : Երրորդ՝ զի հաւաստի գտանիցեմք զբուն պատճառս առաջիկայ արգասեացն , կամ գէթ յայտնել ճշգրտիւ զօրինակ լինելութեան իրացն :

Ի պէտս առաջնոյն՝ որ և է վարկած բաւական է , միայն [Թէ չիցէ յայտնապէս անտեղի և անհնարին : Ըստ չափոյ համեմատութեան իւրոյ ընդ նախածանօթ գործոց՝ նոյնչափ և օգտակարագոյն եղիցի , և լաւ ևս առաջնորդեսցէ յայնժամ և տարցի յառաջիկայսն՝ յորս հետազօտել կամք իցեն : Տեսանեմք , օրինակ իմն , զի մարմին ինչ [Թեթեւ և փոքրիկ 'ի մէջ երկուց մարմնոց՝ որոց մին ելեկտրացեալ է և միւսն ոչ , երբ առ մին երբ առ միւսն ընթանայ : Դնեմ վարկած այսպիսի , [Թէ ելեկտրաշողին իբրև զայլ հոսանուտս ծաւալել բնաւորեալ է և կշռութեան 'ի խնդիր լինել . և վասն այնորիկ մարմինն փոքր և [Թեթեւ մերթ առ ելեկտրացեալն մատչի առնուլ անտի զառատացեալ շողին , և մերթ առ ոչ ելեկտրացեալն , առ 'ի մասնմուտ և հաւասարորդ իւր զայն առնելոյ : Իսկ այլ ոք անդուտ վարկանի , [Թէ ելեկտրաշողին կրկին հոսանուտ իցէ իբրև զկրկին ինչ ուղիսս , որ մին յեկտրացեալ մարմնոյն ելանիցէ , միւսն

յոչ ելեկտրացելոյն . և մարմինն փոքր և [Թեթև 'ի միջի
անդ մղեցի և վարեցի այսր անդր 'ի միոյ 'ի միւս ուղիս²⁸ :
Իւրաքանչիւր որ 'ի մէնջ ըստ իւրահնար վարկածին կար-
գէ զդիտողութիւնս իւր և զփորձս , տեսանել [Թէ այլ ե-
րևոյ[թք ելեկտրութեան համեմատ ելանեն նմա , ե[Թէ ընդ
հակառակս : Մինչև ցայս վայր երկոքեան վարկածքն բա-
րի են և օգտակար . և յայնժամ միայն յանպիտանութիւն
և 'ի վնասակարութիւն հատանին , ե[Թէ գտեալ ուրուք 'ի
մէնջ երևոյ[թս հակառակս յայտնապէս իւրում վարկա-
դրութեան , տակաւին 'ի նմին յամառեալ կայցէ : Եւ զի
սովոր է այդ պատահել յորժամ յառաջ քան զճշմար-
տենն հարկանիմք յոյժ 'ի ստեղծեալ մերում վարկածին ,
նմին իրի մինչ չև է գտեալ հաստատուն և անկասկած հա-
ւաստիս ճշմարտութեան նորա , որքան հնար է պարտիմք
անխտիր կալ առ այն և անաչառ :

Ի պէտս երկրորդ պատճառին ոչ է բաւական հնարա-
ւոր միայն լինել վարկածին , այլ այնու հետ պարտի և նմա-
նակ ինչ ճշմարտի լինել և հաւանական , մանաւանդ յըս-
տակ տեսութեամբ յանդիման առնել զայն՝ զորոյ մեկնու-
թենէն բուռն հարեալ իցէ : Եւ իցի մեզ օրինակ մեկնաբա-
նել զգործուած զգայութեանց և զկամաւոր շարժմանց :
Գիտեմք [Թէ 'ի դրուստ ազգմանց առ 'ի զար[Թուցանել
զգացումն 'ի հոգին՝ հարկ է անցանել ընդ ջիւնն 'ի խելս :
Գիտեմք ևս , զի իբրև կամի հոգին շարժել զոտն կամ ըզ-
ձեռն՝ պարտ է գրգիռ առնուլ դնդերացն կամ խաղճ-
մանց , զի ձգտեալ ընդարձակեցցին և կծկեալ ամփոփեց-
ցին . բայց զհանգամանս իրին լինելոյ ոչ գիտեմք : Արդ
վարկցուք [Թէ ջիւք խողովակք իցեն կամ ցնցուղք , և 'ի
միջին լի նուրբ ինչ հեղանիւթ հոսանուտ , զոր անուա-
նեսցուք հիւթ ջլային կամ կենդանական ոգիք և շունչք :
Յայտ է ըստ այսմ վարկածի , [Թէ 'ի շօշափել ջլին՝ հեղա-
նիւթն որ 'ի նմա , վասն միայարութեան մասանցն , մեծաւ
արագութեամբ տանի հասուցանէ 'ի խելնն զազդեցեալ
շարժումնն : Յայտ է նոյնպէս , [Թէ 'ի կամել հոգւոյն շար-
ժել զոտն կամ զձեռն , կարող է ընդ ջիւնն որ սփռեալ
կան ընդ ամենայն դնդերսն՝ արձակել անդր չափով ինչ
կենդանական ոգիս , որոց ճապաղեալ 'ի դնդերսն՝ մղօն
տան և գրգիռ արկանեն [Թելիցն , կտեն , խ[Թեն , պարզեն
և գելուն : Մնայ միայն տեսանել [Թէ գո՞ն ստոյգ այսպիսի

ոգիք. խոստովանելի է, զի որ մինչև ցայժմ դիտողու-
թիւնք՝ չգտին ինչ նշան աներկբայ, ոչ խողովակաց 'ի ջիւնն
լինելոյ, և ոչ հեղանիւթից ընդ վտառան և ընդ ուրդան
խաղալոյ: Սակայն գէթ հաւանեցուցանէ այն, զի 'ի պըր-
կել կաշկանդել միոյ ուրուք 'ի ջլաց, մասն որ 'ի ներքոյ
պրկոցին՝ ոչինչ երևի զգալ, և ոչ ևս հպատակէ 'ի կատա-
րումն կամաւոր շարժմանց, թէ և ջիւն դեռ ողջ իցէ և ան-
արատ: Զոր այլով իւրք չէ հնար ուղիղ մեկնաբանել, բայց
զի գեւոցն 'ի պնդան արկեալ հատանէ զկցորդութիւն և
զհամարձակ ընթացս կենդանական շնչոցն, որ տանին 'ի
խելան զարտաբուստ ազդմունս, և անդրէն գան իջանեն 'ի
դրդել քրքրել զդնդերան: Եւ քանզի գոյութիւն շնչոցն
կամ ջլային հիւթոյն՝ ոչ է անհնարաւոր ինչ, նա աւանիկ
հաւանելի իսկ թուի. այն զի և այս վարկած լաւ ևս քան
զայլն ցուցանէ զկազմութիւն հնարաւորութեան զգայու-
թեանցն և կամական շարժմանց. ապա գէթ առ ժամա-
նակ մի և առանց պնդելոյ իբրև 'ի ճշմարտի վերայ՝ մարթ
է ունել զայս վարկած մինչև լաւագոյնն 'ի յայտ եկեսցէ:
Ասեմ՝ չյամառել ընդ ճշմարտութիւն մեկնութեանն.
վասն զի առ այդ հարկ է նախ քան զամենայն հաւաստել
անշուշտ զգոյութիւն կենդանական ոգւոցն:

Ի համար երրորդ պիտոյիցն, որ է տալ զբուն պատճառս
առաջի եղեալ երեւութիցն, ոչ է շատ զկերպարանս միայն
ճշմարտութեան ունել վարկածին, և դիւրահաս առնել
զերեւոյթան, այլ և բովանդակ 'ի նոյնս յարմարեսցի, և
ամենայն երեւոյթք զնոյն հաստատեսցեն: Այսպիսի է, յօ-
րինակի պէտս, վարկածն նեւտոնեան ձգողութեան կամ
ճանրողութեան 'ի մեկնել զչրջագայութիւնս մոլորակաց:
Վարկագրէ Նեւտոն, թէ մոլորակք 'ի ճախրելն վարին հա-
մանգամայն յերկուց զօրութեանց, ընկեցման՝ որով խու-
սեն 'ի միջակիտէ շարժմանն, զոր և վասն այնորիկ միջա-
խոյս կոչէ, և հակման՝ որ անդադար մղէ զնոսս 'ի միջա-
կէտ անդր, զոր և նմին իրի անուանէ միջածիգ կամ միջա-
հակ: Ի խառնելոյ կրկին զօրութեանցս՝ վարկանի նա թէ
չրջանակին երկրորդական և կրտսեր մոլորակք շուրջ զա-
ւագ գլխաւորօքն, և գլխաւորքն զարեգակամբ: Եւ այս
վարկագրութիւն այնպէս ճշմարտեալ է յամենայն աստե-
ղաբաշխական դիտողութեանց, զի չիք և ոչ մի՝ որ նմա
ընդդէմ ելանիցէ, այլ մանաւանդ ևս առաւել հաստա-

տեն զայն ²⁹ : Այսպիսի է և փրանկլինեան վարկածն , [Թէ բնութիւն շանթի նոյն իցէ ընդ ելեկտրաշողոյն՝ զի արդեամբք տեսանին 'ի նմա ամենայն արգասիք ելեկտրաշողոյն , որ 'ի փոքու տպացուցանէ յելեկտրական անօթի զայն ամենայն գործս , զորս շանթն առաւելագոյն ազդէ ըստ սաստիկ եղելոյ 'ի նմա ելեկտրաշողոյն :

Յորժամ վարկածք այսպէս կատարեալ յարմարութեամբ պատշաճին ընդ ամենայն երևոյթս իրացն , և տան լիով զամենայն պատճառս նոցուն , հաստատութիւն առնուն և անցանեն 'ի կարգ բնական և զգալի ճշմարտութեանց :

Յասացելոցս ցայս վայր յայտնի են զգուշութիւնք վարկածից : Յուղղել և եթ զգիտողութիւնս և զփորձս՝ ամենայն վարկած բաւական է , եթէ միայն չիցէ անհնարին . բայց մի ինչ կառուցի յայնր հիման վերայ , մինչև դիտողութիւնք և փորձք կացուցեն զայն կամ 'ի սպառ քակտեսցեն : Առ 'ի յստակել զխրթին երևոյթս ընտրեսցի վարկած՝ ոչ լոկ կարելի միայն , այլ և որ հաւանականն իցէ ճշմարտութեան կերպարանօք , և պարզ մեկնիցէ զայնս . բայց և 'ի վերայ այսր մի երբէք պնդել , [Թէ արդիւնքն յիրաւի ըստ վարկանելոյն նոյնպէս և լինիցին՝ և 'ի նմին պատճառէ , մինչև այլուստ հաւաստեսցի : Իսկ ուր ինդիրք իցեն զտիրապէս պատճառսն ցուցանել զհանգամանաց եղելութեան առաջիկայ իրացն , ոչ զկերպարանս միայն ճշմարտութեան ունիցի վարկածն , այլ և ճշմարիտ եղիցի . իմա ամենեւին համեմատ երևութիցն , և բաւական 'ի մեկնել զամենեսին մի առ մի , առանց ինչ 'ի բաց հանելոյ կամ հակառակ գտանելոյ : Իսկ եթէ 'ի վերայ օրինակի իրացն ցուցակութեան՝ և զբուն պատճառս իրացն պահանջիցիմք , հարկ է ևս ցուցանել ուղղակի , [Թէ արդիւնքն հաւաստեալ 'ի վարկեալ պատճառէ անտի յառաջ գան , կամ [Թէ չմարթեն բնաւ յայլմէ իմեքէ լինել ³⁰ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ.

Ի դիպաց գիշտք .

Բազումք 'ի գիւտից բնականաց , և բազմապոյնք 'ի կարևորաց՝ դիպուածոյ քան ճարտարութեան բնագննաց են ծնունդք . օրինակ իմն բեւեռացուցին , վառօթոյ , դիտակաց և այլոց նմանեաց : Բայց գիտելի այն է , զի 'ի դիպաց արգասիք անպտուղ մնան , կամ վաղվաղակի 'ի մոռացօնս դառնան , եթէ չգտանիցի որ ակն նրբագնին՝ արժանապէս կշռել զայնոսիկ , անցանել կորովութեամբ 'ի պատճառսն և 'ի հետևութիւնսն , և 'ի պէտս ինչ կարևոր պատշաճից 'ի գործ արկանել : Ի նանիր երևումն էր անշարժ ուղղութեան խանդումանդ ասղանն 'ի բեւեռն կոյս , եթէ ամալփիացին Փլարիոս ճօյեա չէր իմաստութեամբ ուշ կալեալ՝ ածել զայն 'ի պէտս նաւարկութեան : Պատահական վառումն և բոմբիւն խառնուածոյ բորակի , ծծմբոյ և փուշոյ ածխոյ՝ անցաւոր ինչ երևոյթ թուէր , եթէ անդլիացին Հոգեբեր Պէքքն և որ յետ նորուն՝ չէին նշմարեալ ըզպիտանութիւն նորա 'ի հնարաւորութիւն նորոյ պատեւազմական արուեստի : Մերձաւորութիւն և յտակութիւն պատկերի իրին երևելոյ ընդ կրկին ոսպնածև ապակիս՝ գոգաւոր և կորնթարդ , առաջի երկուց մանկանց հոշանդացոց , որ նախկին եղեն 'ի տեսանել զայն , առ ժամայն ինչ խաղալիկ արդեօք թուէր , եթէ զարմանք իրացն չէր դրդեալ զնոսա զբացուցանել հօր իւրեանց ³¹ , և համբաւն հնչեալ յիտալիա չէր զարթուցեալ զԳալիլէոս կազմել նովաւ գործի ինչ , մերձեցուցանել զերկնաւոր մարմինսն , և տեսանել անդ զլուսնի գէզս և խոխուն և առապարս , զտեսիլս արուսեկի , զարբանեակս կամ զլուսինս Լուսնթագի , և զարեգական բիծս և զարածս և ըզխայտուցս : Եւ գիւտ զուգամանակ երթեակի ժամաշափ ճօճանին , որ օգնեաց 'ի չափել զանկումն մարմնոց և 'ի հաստատել զօրէնս ճանրութեան , զառաջինն 'ի յայտ եկն 'ի ճօճելոյ լապտերի ըստ պատահման գիտեալ 'ի Գալիլէոսէ :

Բաժանումն ճառագայթից լուսոյ յեօթն գլխաւոր գոյնս ոչ 'ի գիւտ գայր Նեւտոնի, եթէ չէր նորա ական դիպեալ երկայնել լուսաւոր պատկերի ճառագայթին ճայթռելոյ 'ի սենեակ մի մթին ընդ մէջ շերտաձև եռադէմ հատուածակողմ ապակւոյ: Եւ ո՞ այն իցէ արդեօք որ առաջնորդեաց առես մեծի 'ի գիւտ տիեզերական ծանրողութեան և կարգի յօրինուածոյ աշխարհիս: — Խնձոր մի անկեալ 'ի գլուխ նորա՝ մինչդեռ զգնայր երիկունն 'ի լուսնակի յիւրում դրախտին: Տաւն զոր կրեաց, արկ 'ի միտ նորա զայս խորհուրդ նորանշան. Բամ զինչ արդեօք լինէր եթէ անկեալ էր 'ի գլուխ իմ՝ լուսինն: Այս նոր և չքնաղ մտածութիւն, որ ոչինչ աւելի քան զճաղը մի թեթև շարժէր յայլս, առ նմա 'ի ծանր և 'ի կարևոր խնդիր փոխեցաւ. և արկ 'ի սիրտ նորա քննել՝ մի թէ և լուսին ըստ օրինակի այլոց երկրաւոր մարմնոց ո՞չ հակեալ ծանրանայցէ յերկիր: Եգիտ՝ զի այնպէս է ճշմարտիւ. աստի 'ի կարծիս եղև, թէ թերևս և երկիր և այլ մոլորակք և գիսաւորք հակիցին դէպ յարեգակն: Հաշիւք և դիտողութիւնք ստուգեցին զկարծիսն. և այսպէս մի ըստ միոջէ գիտ և հաստատեաց զօրէնս մեծի կարգի դրից տիեզերաց:

Սակայն քանի լսպտերք ճօճեցան յառաջ քան զժամանակսն Գալիլէի, և քանի երկայնեալ պատկերք երևութացան, և քանի խնձորք անկան նախ քան զհարկանել գագաթան Նեւտոնի: Ապա պատահական ինչ երևոյթ չէ ինքնին բաւական՝ գիւտս 'ի լոյս ընծայել. սկիզբն է այն և կամ ասել առաջին տարր, այլ ինքնին անարգասաւոր՝ եթէ չգուցէ որ խուզարկու լինել գիտիցէ պատճառացն և նախատես հետևութեանցն, և 'ի վար արկանել զայն՝ առ 'ի դուրս բերելոյ այլ ևս արգասիս, կամ առ զօրէնս ինչ ընտութեան կարևորս սահմանելոյ: Այս կնիք է և դրոշմ և արժանք հնարագէտ հանճարոյն. գիւտ՝ թէպէտ դուզնաքեայ, թէպէտ պատահական, չէ երբէք անձննդական 'ի նորին ձեռս: Գիտէ նոյնժամայն յամենայն կուսէ հայել յիրն որ ըստ դիպաց առաջի պատահէ. և հեռաւոր անգամ համեմատութիւնք չանցանեն զերեսօք նորա վրիպեալք և անտեսեալք յաչաց: Ի միոջէ իրէ՝ բիւր իմն նորանոր արգասիս գիտէ յերևան ածել, և անդէն 'ի դործ մեկնութեան հարիւր և հազար անյայտ երևութից արկանել զօրէնսն, զոր աջողեցաւն գտանել:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ՀԵՄԵՄԵՏՏՈՒԹԵԱՆՑ

Հատուցեալ որ ինչ յաղագս գոյութեան էից և նոցին հանգամանցն էր բան, անցանեմք ՚ի համեմատութիւնս նոցուն, կարճառօտս հատանելով զօրէն քննութեան և գիւտի համեմատութեանց նոյնութեան և նմանութեան, զքանակի՛ յորում է ոչ միայն մեծութիւն և թիւ, այլ և միջոց, ժամանակ և շարժումն. զպատճառի և գործոյ՝ ընդ որով կայ ընտանութիւն և ներհակութիւն. և հուսկ վերջին զպարտականութեան :

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Նոյնոչքիւն և ևնանոչքիւն .

Առ ՚ի դատել զնոյնութիւն իրի և զյարակայութիւն հանգամանաց նորա, չէ օրէն՝ մանաւանդ ՚ի կարևորս և ՚ի դժուարինս, կարի վստահել ՚ի վկայութիւն յիշողութեան և եթ, որ ինքնին միայն անհաւատարիմ է յոյժ : Այլ և զգուշաւոր տեղեկութեանց պէտք են՝ ոչ զյատկութեանց միայն երևելոց յիրի անդ, այլ և զդիպացն յորս գտանի . որպէս զի դատեսցուք առ այլովք զխողութեամբք, թէ եղեալ զնա միւսանգամ ՚ի նոյն դէպս՝ ցուցանիցէ՞ արդեօք զնոյն յատկութիւնս : Քանզի ՚ի փոփոխել դիպացն, մարթի թէ նոյն իցէ և այլայլ ինչ երևիցի . որպէս և ընդ հակառակն թէ այլազգ ինչ իցէ՝ և նոյն երևիցի :

Չնոյն զգուշութիւն արժան է ունել ՚ի դէպսն՝ և յորժամ կամիցիմք բարւոք ընտրել զնմանութիւն երկուց կամ յովով իրաց . զի ՚ի դիպացն փոփոխել և կարի քաջ նմանագոյնքն անմանք թուին, և ընդ հակառակս : Եւ

քանզի բազում են նմանութեան համեմատութիւնք, յամենայն կուսէ գիտելի է զիրն, գիտել թէ ՚ի քանի և յոր յատկութիւնս նմանեն միմեանց, և ըստ թուոյ նոցա ընտրել և զնմանութեանն պայման :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Օ Բ .

Քանակ .

Համեմատութիւնք քանակի, յորս՝ թէ աննիւթաբար առցին, որպէս ասացաք, ոչ միայն մեծութիւն և թիւ տեղի ունին, այլ և միջոց և ժամանակ և շարժումն, կազմեն զստուգագոյնն ՚ի բնական գիտութիւնս՝ զչափաբերութիւն :

Չափաբերացն զքանակէն խոյղ և քնին՝ առաւել ՚ի հաւասարութիւն կամ յանհաւասարութիւն նոցա բերի. քանզի և համեմատութիւն ոչ այլ ինչ է, որպէս տեսցուք, բայց հաւասարութիւն երկուց բանից. և բան ՚ի մէջ քանակաց ոչինչ այլ է, քան թէ համեմատութիւն հաւասարութեան կամ անհաւասարութեան նոցա : Իսկ զհաւասարութիւն կամ զանհաւասարութիւն երկուց քանակաց է զի ճիշդ գտանեմք հասարակ չափով, որպէս զերկուց եռանկեանց կամ քառակուսեաց, և այն քանակք կոչին չափակից. և է զի չգտանեմք ճշգիւ՝ առ ՚ի չգոյէ հասարակաց չափոյ, և այնք կոչին անչափակից, որպիսի է համեմատութիւն կողման քառակուսոյ առ տրամանկիւնն, և տրամագծի բոլորակին՝ առ շրջապատն :

Արդ չափաբերացն առաջին ջնն է հնարել կամ ուսանել զո՞ճ գտակաւ իմանալոյ զճիշդ համեմատութիւնս չափակից քանակաց, իսկ զանչափակցացն գոնէ զմերձաւոր համեմատութիւնս : Առ այս Աբրիմիդէս առաջին հորդեաց ճանապարհ ո՞ճով սպառմանց, ապա կալալիերի ո՞ճով անբաժանելեաց, և հուսկ ապա Նելտոն և Վէիլիսիտիոս ո՞ճովն՝ զոր մին հոսմանց անուանեաց, և միւսն հաշիւ տարբերական և ամբողջական :

Սակայն եթէ միայն զչանճնաւոր անմարմին քանակօքն

գայր չափաբերութիւն, սնտօի գիտութիւն էր և ժամա-
վաճառութիւն և եթ : Ապա այլ իմն կարևորագոյն գործ
պաշտաման չափաբերաց է զանմարմին և զիմանալի համե-
մատութիւնս քանակի՝ պատշաճելի պէտս ինչ իրաց զգա-
լեաց և նիւթականաց : Եւ ահա զայս սպաս հարին մեզ
յետ նորոգելոյ իմաստասիրութեան Գալիլէոս, կարդե-
սիոս, կեպլեր, Եւգենիոս և Նեւտոն . որով աստեղաբաշ-
խութիւն, տեսաբանութիւն, լրաբանութիւն, աշխարհա-
գրութիւն, երկրաբաշխութիւն, նաուղղութիւն, ձգա-
բանութիւն և համօրէն կազմածոյ և շարժուածոյ գիտու-
թիւն սեղմ՝ և լոյծ բնութեանց մեծամեծս յառաջացաւ
առ մեօք՝ ի յետին ժամանակս :

Բայց յառաջ քան զի վար արկանել ՚ի զգալիս զչափա-
բերական հաշիւսն և զճարտարագործութիւնս, արժան է
գիտել քաջ զբնութիւն և զհանգամանս իրացն՝ զորովք
անկանելոց են ճարտարանքն : Ձի թէ ոչ ճշդիւք և ան-
վրէպ առաջի զնիցին ծանուցեալք, կամ մոռացի ինչ ՚ի
գլխաւոր հանգամանաց, կամ սուտ ինչ ՚ի կարծ բնդ հա-
մար խառնեսցի, դժուարաքիրտն հաշիւք յայսպիսի հիման
կառուցեալք՝ ՚ի մոլորութիւն տանիցին ⁵² .

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ .

Պատճառ և գործ .

Ի համեմատութիւնս պատճառի և գործոյ երկու ինչ
խնդրի . եղեալ զգործն՝ ցուցանել զպատճառն, եղեալ
զպատճառն՝ իմանալ զգործն :

Ա . ԵԴԵՍԼ ԶԳՈՐԾՆ ԽԵԴՐԵԼ ԶՊԱՏՃԱՌՆ

Յորժամ խնդրի պատճառ գործոյ, նախ մտադիւրա-
գոյնս քննելի է զբուն գործն, ապա զամենայն հանգամա-
նաց դէպս՝ որ ՚ի նոյն նպատտ լինիցին :

Պահանջեալ պատճառք գործոյն կրկնակի գտանի . յոր-

ժամ յստակ և ակներե տեսանիցի պատճառն յորմէ լինի, և յորժամ ամենեկին յայտնի լինիցի, [Թէ յայլմէ իմեքէ չմարթի լինել:

Վասն որոյ յերկուց սխալմանց առաւել զգուշութիւն պիտի. առաջին, պատճառս իրիք իմանալ ինչ մի՛ միայն վասն յառաջելոյն քան զնա, [Թէ և չտեսանի ինչ ընդ նոսա հաղորդութիւն կամ համեմատութիւն պատճառաւորութեան: Այս սխալ է զոր Գալորոցականք անուանէին գուշակութիւն կամ ըստ նոցա լեզուին Ժոյտքերու-նի-ն յեք այսր՝ սարեմն վասն այսր, և յոյժ սովորական է մանաւանդ առ ուսմկին: Արհաւիրք զոր ՚ի հնունն արկանէին տեսիլք վարսամից կամ այլոց չքնաղ նշանաց երկնից, որ բերող կարծէին սովոյ, մահու, և այլոց այսպիսի աղետից, ուստի՞ արդեօք կալան սկիզբն, բայց յեղեւոց ինչ զիպաց, զի երբեմն չարիք այդպիսիք զհետ եկին այնց երեւմանց: Նոյնպէս սերեցան կալան և կարծիք ազդեցութեանց լուսնի, աստեղաց և այլոց նմանեաց: Երկրորդ սխալ է ՚ի մի եւթ պատճառ հանել զայն ինչ, որ ՚ի բազմացն լինիցի. և իմաստունք իսկ անկանին ստէպ ՚ի սոյն: Յոյժ սակաւ են գործք որոց ոչ բազում իցեն պատճառք. վասն որոյ յառաջ քան զպատճառան հաստատել, հարկ անհրաժեշտ է քաջ կշռել զամենայն հանգամանս զիպաց գործոյն³⁵:

Բ. ԵՒԵԱԼ ԶՊԱՏՃԵՆԻ ԳՈՒՇԱԿԵԼ ԶԳՈՐԾԻ

Եթէ պատճառն կայ, և զգործն խնդրի գուշակել, երկու ինչ առաւել նկատելի է. պատճառն հարկաւոր է կամ ազատ. օրէնք գործելոյն և հանգամանքն ծանօթ են կամ անծանօթ:

Գործք հարկաւոր պատճառաց.

Դիւրին է գուշակել զգործ հարկաւոր պատճառի, որոյ օրէնք յայտնի իցեն և հանգամանքն ծանօթ: Եթէ բարձից ՚ի կշիռս՝ աստի լտերս տասն և անտի ութ, հաւաստի եմ՝ միտել կշռոյն յառաջին նժար անդր: Եթէ ՚ի ծագ լծակի կախեցից ութ լիտր՝ ոտնաչափ մի հեռի ՚ի յեցակիտէն, և ՚ի միւս ծագ լտերս երկու՝ հեռի ՚ի նմին կիտէ ոտնաչափս

չորս, հաստատեալ եմ թէ լծակն մնայ անշարժ 'ի մէտ
կշռութեանն :

Իսկ եթէ պատճառն հարկաւոր իցէ, բայց ոչ հե-
րիք ծանօթ օրէնք գործելոյն կամ հանգամանքն յորս է
կամ թէ լինելոց է յերեւել անդ գործոյն, չիք յայնժամ
ստուգութիւն, այլ հաւանականութիւն և եթէ կամ երկ-
բայութիւն : Ի սմին սակի են յոլովք 'ի բնական գոր-
ծոց. ուստի և դուն ուրեք է կողմել և վաղակարծել ըզ-
նոսա ստուգութեամբ : Ո՞ պն որ ճշգրտել գիտիցէ,
որչափ ցորեան ժողովելոց իցէ 'ի սերմանացն արկելոց
յագարակ իւր. ո՞վ վստահացի թէ այն ինչ գեղ ապա-
քինեսցէ զնա յայս նիշ ախտէ և յայսչափ ժամանակի .
ո՞վ կարէ գուշակել հաւաստեալ յօրէ յայսմանէ, թէ անձ-
րև արդեօք լինիցի առ վաղիւ եթէ պարզ և ջեր : Ի նոյն
իսկ արուեստական գործիս՝ ուր յայսնագոյն թուին պատ-
ճառքն, եթէ փոքր մի խառնամառն իցեն, դժուարին է
յոյժ անվրէպ գուշակել զորքանութիւն գործոյն. զի դը-
ժուարին է մանր հաշուել զհանգամանսն ի թոցն և զչափ
խափանածոյ շվմանց և այլոց խոչից արգելչաց գործոյն :
Սպա յայնժամ հաւանականութիւնն է խնդրելի. որոյ
այնչափ է զօրութիւն, որչափ ծանօթագոյն իցեն պատ-
ճառքն և օրէնք նոցա, և ներկայ կամ ապագայ հանգա-
մանքն. և այս ինքն է արուեստ գուշակութեան, յորում և
'ի հարկէ նա է քաջ, որոյ առաւել են հմտութիւնք ի-
րաց : Վասն որոյ 'ի բժշկականութեան, որում առաւել 'ի
պէտս գայ այս արուեստ, նորա են բազում հաւանու-
թիւնք յառաջատես լինելոյ արդեանց գեղոցն, որոյ զգու-
շաւոր քննութեամբ ներկայ և անցեալ բնական և բա-
րոյական հանգամանաց հիւանդին՝ 'ի միտ առեալ քաջ
զպատճառս և զտեղի ցաւոցն, և անդամազննութեամբ,
մարմնակազմութեամբ, ախտաբանութեամբ և այլովք
մասամբք ծանուցեալ զարգասիս ախտին, իւրով կամ այ-
լոց փորձիւ և շարժաբանական, տարբալուծական, անկա-
բանական և գեղագործական հմտութեամբքն խելամուտ
ևս իցէ աղբեցութեան գեղոցն 'ի սեղմ և 'ի լոյծ մասունսն
զոր հանդերձեալն է բժշկել :

Պատահական դիպուածք ։

Կամիմք բազում անգամ և այնպիսի գործոց գուշակ լինել՝ որ սոսկ դիպուածոյ արգասիք են, միահաղոյն զոյգ գտանելոյ ասեմ՝ պատճառաց յոր յառաջատեսութիւն ոչ հասանէ ։ Պատահէ այս առաւել 'ի խաղս վիճակընկեցութեան և բախտի ։ Ի բազում թուոց արկելոց 'ի սափոր՝ այս արդեօք ելանիցէ եթէ այն, անհնար է նախագուշակել ։ զի 'ի շարժել սափորոյն ոչ ոք գիտէ որով կարգակայցեն թիւքն, և յոյր վերայ անկանիցի ձեռն հանողին ։ Ուստի որ անըջօվք և հմայիւք և ըղձութեամբք և այլովք տիմարութեամբք յուսան գուշակ լինել թուոցն ելանելոյ 'ի վիճակս կամ յայլ այնպիսի խաղս, յայտնի անմտութիւն է ։

Ի գիւտ հաւանականութեան այսպիսեաց, քննելի է նախ թիւ ամենայն կարելի դիպուածոց, ապա յաջողակացն և ձախողակաց ։ Եթէ թիւք սափորոյն 90 իցեն՝ որպէս 'ի վիճակին, և ուրուք ընտրեալ իցէ 'ի նոցանէ 'ի խաղ թիւ մի նախկին ելանելի, մարթելի դիպուածքն լինին 90 ։ Եւ զի միում դիպուածի մնայ նորա յաղթութիւն, այսինքն եթէ առաջին ելանիցէ թիւ նորա, հաւանականութիւնն է իբրև մի առ 90 ։ Իսկ եթէ չսահմանիցէ զելուստն, և թ իցեն հանմունք, որովհետև յիւրաքանչիւրսն կարէ շահել, հաւանականութիւնն լինի իբրև թ առ 90 կամ իբրև 1 առ 18 ։

Կոյնպէս եթէ երկուս թիւս կամ երկեակ մի առեալ իցէ, պայմանաւ՝ զի երկօքեան ելանիցեն յառաջին երկու հանմունս, հաւանականութիւնն լինի իբրև մի առ ամենայն զոյգս յ90 թուոյն լծեալս երկու երկու, այս է իբրև 1 առ 4005 ։ Իսկ թէ չսահմանէ զելուն, հաւանականութիւնն լինի որպէս երկեակքն որ 'ի թ թիւն առ երկեակսն որ յ90, այս է որպէս 10 առ 4005 կամ 1 առ 400 $\frac{1}{2}$ ։

Կմանապէս եթէ առցէ 'ի խաղ երկու թիւս կամ երրեակ մի, սովին պայմանաւ՝ զի երեքին ևս ելանիցեն յերկու նախկի հանմունս, հաւանականութիւնն լինի իբրև մի առ ամենայն երրեակս յ90 թուոյն յարադրեալս, այսինքն իբրև 1 առ 117480 ։ Իսկ թէ առանց սահմանի թողուցու ըզհանմունսն, հաւանականութիւնն է որպէս երրեակքն թ

Թուոյն առ երբեակս 90 Թուոյն, իմա որպէս 10 առ 117480 կամ որպէս 1 առ 11748 :

Ապա ուրեմն հաւանականութիւն պատահական դիպուածոց այնպէս ունի, որպէս Թիւ յաջողակացն առ Թիւ ամենայն կարելեաց : Ապա զայլ և այլ չափս հաւանականութեանցն մարթ է ցուցանել կոտորակօք՝ որոց յարանունող իցեն կարելի դիպուածք իրին, և համարիչ յաջողակքն : Եթէ մարթելի դէպք 10 իցեն, և յաջողակ մի միայն, հաւանականութիւնն լինի $\frac{1}{10}$. եթէ յաջողակք 2 ,

հաւանականութիւնն լինի $\frac{2}{10}$: Ըստ աճել Թուոյ աջողակ դիպուածոց՝ աճէ և հաւանականութիւնն նովին կարգաւ $\frac{5}{10}$, $\frac{4}{10}$, $\frac{3}{10}$, $\frac{6}{10}$, $\frac{7}{10}$, $\frac{8}{10}$, $\frac{9}{10}$. մինչև եթէ ամենայն

դիպուածք աջողակ իցեն, հաւանականութիւն լինի $\frac{10}{10}$, որ է ստուգութիւն : Բայց ըստ որում ասացաք (յէջ 122) յորժամ Թիւ աջողակ դիպուածոց հաւասար է ներհակաց, երկբայութիւն և եթ լինի : Ապա հաւանութիւն աջողակ ելից սկսանի ՚ի վերոյ քան $\frac{5}{10}$, իսկ ՚ի ստորև քան զայն՝ այնչափ է անհաւանութիւն կամ ձախողակին հաւանութիւն, որչափ ինչ պակասէ առ $\frac{5}{10}$:

Այս օրէնք են ամենայն պատահական դիպուածոց, եթէ յայտնի իցեն ամենայն կարելի դէպքն, յաջողք և հակառակք : Սակայն բազում ուրեք դէպ տայ դուշակել զհաւանութիւն կամ զանհաւանութիւն պատահական ինչ դիպուածոյ առանց գիտելոյ զամենայն կարելիան : Ո՞վ հմուտ իցէ ամենայն պատճառաց փոփոխելոյ օդոցն յերեկորեայ մինչև ցառաւօտ, ըստ նմին և ամենայն մարթելի դիպուածոցն : Մնայ յայնժամ կշռել զամենայն ծանօթ դէպս, և տեսանել քանիք իցեն յերկոսեան կողմանս : Տասն անգամ տեսեալ ուրուք զերկինս շառագոյն ընդ երեկս, ութ անգամ այգուցն պարզ գտան երկինք և երկիցս ամպոտ և պղտոր . ապա հաւանելի է, թէ շառագունել երկնից առ երեկս նշան իցէ պարզութեան վաղուի : Այլ յայտնի է ամենեցուն, զի որովհետև այս հա-

ւանութիւն հաստատի միայն 'ի թիւ յումեմնէ և եթ դիտեալ դիպուածոց, և ոչ ամենայն կարելեացն, կարի յոյժ տկարագոյն է քան զառաջինն. զի ո՞ գիտէ գուցէ յայլ հազար և բիւր դէպս զանխլացեալս յումեքէն՝ անարև և խառնակ աուրք բազմաթիւ քան զՋերիննն էին :

Սակայն ունիմք աստանօր 'ի թիկունս և զմիարան դիտողութիւն այլոց, աճեցուցանել զհաւանութիւն մեր և նուազել զճախողակին հաւանութիւն : Եւ այս փաստ բաւական պարտ էր լինել 'ի հանդարտել զնոտի զարհուրանս այնոցիկ՝ որ յամենայն փայլական կասկածէն լինել շանթահար : Մերով և այլոց դիտողութեամբք յայտ է, զի բազում անգամ ամք յոլով անցաննն առանց ուրուք ամպահար մեռանելոյ 'ի հազարաւորաց անտի կայծականց ճայթելոց. սկսանիմք ապա հաւանութիւն բազում ունել և առ մեզ նոյնպէս լինելոյ : Բայց աջողակ հաւանութիւնն աճէ և ևս, եթէ այր իւրաքանչիւր 'ի հաշիւ մտեալ բնակչաց դաւառին՝ յորոյ վերայ կուտակեալ նստեալ կան ամպրոպքն սպառնականք, տեսանիցէ՝ զի թէպէտ և 'ի պահուանդ հարուածիլ հասցէ ումք, տակաւին յիւր աջողութիւն ունի զհաւանութիւն հարիւր կամ երկերիւր հազարաց ընդդէմ միոյ : Ապա խառնեալ յարադրութեամբ զերկոսին հաւանութիւնն, յայտ է թէ առ ամենայն փայլատակունս հաւանութիւն իւրաքանչիւր ուրուք անմիաս պահելոյ՝ հաշուի բազում հազարս հազարաց առ մի միութիւն : Իսկ արդ յետ այսր ամենայնի աջողակ հաւանութեանց, որում ոչինչ այլ ընդդէմ ելանէ՝ բայց սոսկ հնաբաւորութեանն խրտուիլ, զի արդ իցէ 'ի տագնապի կալ մարդոյ բանաւորի :

Գործ + սպար պարմարուց .

Ազատ պատճառաց գործք դժուարահաւանելիք են 'ի գուշակութիւն. ո՞ 'ի մարդկանէ կանխագուշակ լինել մարթասցի, թէ առնիցէ ոք զայս ինչ կամ զայն, մինչդեռ յազատ կամս նորա ապաստան կայ գործն : Սակայն են և աստանօր նշանք հաւանական գուշակութեան 'ի հմտութեանէ վարուց և բարուց և կրօնից մարդոյն, և 'ի զօրութեանէ առթիցն՝ որ տանին զնա 'ի գործ անդր : Վաղաքաւ վարութիւն կամ տեսչութեան արուեստ 'ի դոյն համա-

կի. սկսանի նախ մտադիւր մանր քննել զսիրտ մարդոյ ,
Համեմատել ընդ Հմտութիւնս՝ որ 'ի վէպս անցելոց ժամա-
նակաց և 'ի փորձ ներկային : Եւ խելամուտ եղեալ Հասա-
րակաց բնութեան մարդկան , բռնութեան ախտից , ախոր-
ժակաց և յօժարութեանց , և առթից որ ըստ դիպաց դի-
պաց յիրս իրս սովոր են դրդել , ապա զայ մտանէ յառան-
ձին քննութիւն բնաւորութեան , բարուց , խառնուածոց ,
բնական և բարոյական Հանգամանաց նոցա՝ որոց առաջ-
նորդելոցն է : Եւ ըստ պատշաճի Հմտութեանցն ընտրէ
զՀնարագիտութիւն կատարման խորհրդոցն :

Ոչ որ զազգի միոյ բազմաւորի դիւաւորութիւն յանձին
ունիցի՝ նա միայն այնոցիկ կարօտի Հմտութեանց , այլ
ըստ իւրում չափոյ և որում յանձն է տնտեսութիւն և
վարչութիւն միաբանութեան մեծի կամ փոքու , կամ Հըս-
կող ինամակալութիւն դաստիարակութեան , և կամ որ
կենաց կցորդ և կենցաղակից այլոց լինել Հանդերձեալ
իցէ , յորմէ և չունի ոք հրաժեշտ տալ : Զի յայն ամենայն
Հմտութիւնս Հաստատի կենցաղօգուտն ամենեցուն խո-
հականութեան կրթանք , զոր բարոյականն ցուցցէ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Դ .

Պարտականոցքիւն .

Եկեսցուք արդ 'ի Համեմատութիւնս պարտականու-
թեան , որ արմատն է բովանդակ բարոյական իմաստասի-
րութեան , ոչինչ պակաս և բնական և քաղաքական և Հա-
սարակաց իրաւանց : Եւ քանզի երեք են մարդոյ կցորդու-
թիւնք , առ Աստուած , առ ինքն , և առ Համաբնեայան , ար-
ժան է և բարոյականին երբեակ ազգս պարտուց 'ի քնին մա-
տուցանել զմարդոյ , առ Աստուած , առ անձն և առ այլս :

Ծանուցեալ միանգամ զարարչին գոյութիւն , որ որպէս
տեսեալ եղև՝ 'ի մերմէ գոյութենէս իմաստասիրի , ապա
այնուհետև ինքնին գան շնորհակալութեան առ նա և սի-
րոյ պարտիք , և մեծարանաց և Հնազանդութեան , այլովքն
Հանդերձ :

Յընդաբոյս սիրոյ բարեկեցութեան մերոյ՝ անընդմիջաբար բղխեն պարտք, մանաւանդ թէ անձանց շահ, որ հարկէ զամենեսին յերջանկութիւն թեակոխել առաւել քան զառաւել: Եւ ոչ այլ իմիք կարօտիմք, բայց զխտելոյ զուղիղ ճանապարհն, զոր ցուցցէ ճոխաբար բարոյականն իմաստասիրութիւն:

Պարտք առ հումացեղան բովանդակին առ հասարակ յերկուս պատուիրանս, որ բնականքն անուանին. Մի ումէք առնել զոր չկամիմք թէ արացցեն մեզ. և Զոր կամիմք թէ արացցեն մեզ մարդիկ, զնոյն առնել նոցա: Առաջինն բովանդակէ զարգելական պարտս, երկրորդն զհրամայականն, կամ թէ ասել՝ մին զհրաժարականսն և միւսն զյանձնառականսն:

Յտառջադոյն ակնարկեցաք ՚ի հարեանցի՝ զհարդ յիրականց իւրաքանչիւր չգրկելոյ յումէքէ, ելանեն փոխարէն պարտք ոչ զոք գրկելոյ: Եւ քանզի երրակի մարթէ զրկել զոք, մնաս անձիննորա կամ ընչիցն և կամ պատուոյն հասուցանելով, յայտ ուրեմն է թէ յերից աստի անիրաւութեանց պարտիմք զգուշանալ. և այս կոչի պարտք արդարութեան:

Անդանօր նշանակեալ է մեր ևս, որպէս ՚ի բնատուր ախտակցութենէ ամենեցուն՝ արգահատելոյ միմեանց՝ յառաջ գան հրամայական պարտք օգնելոյ այլոց, յորս առանց ինչ մերոյ մնասու կամ նեղութեան կարող եմք, և ձեռնտու լինել յաղէտս ծանունս թէ և մնասու իւրք կամ նեղութեամբ մերով. և այս է որ կոչի մարդասիրութեան պարտք:

Բայց որ զհարկաւոր և զաններելի պարտս միայն արդարութեան և մարդասիրութեան ընուցու, առանց այլ ևս ինչ անդր անցանելոյ, նա այր արդար է և ոչինչ աւելի: Իսկ և առաքինի անուն ժառանգէ, եթէ առաւել ինչ քան զոր հարկաւն պահանջի յանվրէպ պարտուցն՝ առնիցէ, կամ թէ առաւելագոյն զօրութեամբ՝ ջանիւ և փութով քան զսահմանեալն ՚ի հարկէ պարտուցն: Ընդ այս հետս զոր փոքու իմն ծրագրեմք ևեթ, դիւրաւ յարդարին ամենայն մասունք բարոյական իմաստասիրութեան և բնական իրականց, որ այլուր յերկար ցուցցի:

Քաղաքական իրաւունք ոչ այլ ինչ են տիրապէս, բայց բնական իրաւունքն յիւրաքանչիւր պէտս ընկերութեանց

պատշաճեալ: Ապա որ օրէնսդիր իրաց ինչ հանդերձեալ իցէ լինել, ուշ կալցի և 'ի սահմանս բնական օրինաց, զի արդար լիցին օրէնքն. և յանցնիւր պէտտ ընկերութեանն յոր կարգին օրէնքն, զի պատշաճաւոր լինիցին: Եւ որ կամիցի որ զարդարութենէ կամ զճահաւորութենէ օրինաց օրէնսդրին դատաստան առնել, զայս ոճ պարտի ունել: Եւ զոր զքաղաքականէն ասացաք՝ զնոյն իմա և զհասարակացն իրաւանց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ .

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն Պ Ր Ա Կ Ի Ս , Ե Ի Ո Ճ Զ Ա Ն Ո Ւ Ր Ք Ն Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Աւանդեալքս յայս վայր բաւականութեամբ ցուցանեն զճանապարհ մեզէն գտանելոյ զճշմարտութիւն գոյութեան իրաց և հանգամանաց կամ համեմատութեանց նոցին: Մնայ նշանակել համառօտ զզգուշալիսն յամենայն քննութիւնս:

Արդ * , չե 'ի քննութիւն իրիք միեալ՝ որոշելի է յստակ և պարզ՝ զոր գիտենլն կամիմք, զի յայն միայն պարապեսցի ուշն՝ առանց յայլ օտարոտի և աւելորդ խնդիրս ցնդելոյ:

Բ . Եթէ իցէ ինչ մեր կանխաւ հմտութիւն զառաջիկայ իրացն, քննել՝ որպէս իցեմք հասեալ յայն. զի գտցուք զկշիւ հաւանականութեան կամ ստուգութեան. և թէ երկմտութիւն ընդդէմ ելանիցէ, լուծանել զայն առ տեղեան՝ մինչ չե յառաջ անցեալ:

Գ . Յայտ արարեալ զպայման խնդրոյն կամ զքննութեանն որ 'ի վերայ կայ, յստակեալ 'ի նմա և զճանօթն յանձանօթէն, եթէ քննելիքն բազում իցեն՝ մէն մի առանձինն 'ի հարցիւորձ մատուցանել, զի մի միահամուռ յուղովութիւն իրաց շփոթ արկանիցէ:

Դ . Յայսպիսեաց քննութիւնս՝ սկիզբն միշտ 'ի պարզից առնել և 'ի դիւրնոց. և յետ զայնս հաստատելոյ՝ ոտն ոտն անցանել կարգաւ 'ի դժուարինսն և 'ի բազմամանս:

Ե . Չանալ ըստ մարթելոյ խորամուխ լինել յիրան և մանրակրկիտ, և յուզել զնոցա հեռաւոր սկզբունս: Նախ

զիրն քննեալ ինքնին ըստ ամենայն կողմանց, ըստ համայն կերպարանաց, ըստ բոլոր հանգամանաց և դիպաց և ըստ բովանդակ մասանց, և ապա համեմատեալ ընդ այլն ամենեաին որոց կայցէ ինչ ընդ նմա :

Գ. Մի ինչ ստոյգ առդնել՝ որ բացայայտ ոչ իցէ կամ ցուցիւք չհաւաստիցի : Բազում սխալմանցս պատճառք են դիւրահաւան լինել վեր՝ ի վերոյ կերպարանաց և շտապաւ դատել ըստ աչս :

Է. Ի մասնաւորաց մի ընդհանուր հետեւութիւնս հանել, ուր չէ յայտ՝ թէ հասարակաբար ասացեալն՝ յիրաւի պատշաճիցի միոյ միոյ իւրաքանչիւր յայնմ կարգէ զորմէ ինդիրն է, կամ այնչափից, մինչև ըստ օրէնս պատշաճութեան կարող լինել իմաստասիրելոյ իրաւամբք, թէ ամենեքին ՚ի նմին կարգի հաւասարորդք իցեն : Ի գլխաւոր արմատոց մոլորութեան մերոյ մի և այն է, որպէս տեսցուք, զի զառանձին ինչ սեփականս տեսակին՝ յանդգնիմք սեռին գրել, կամ զմիոյն և զսակաւուց ոմանց զյատուկսն տեսակին դնել :

Պ Ր Ա Կ Հ Ի Ն Ք Ե Ր Ո Ր Գ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ԶՈՐ ՅԵՅԼՈՅ ՈՒՍԱՆԻՄՔ, ԵՒ

ԱՐՈՒԵՍ ԴԱՏՈՂԱԿԱՆ

Հմտութիւնք՝ զոր յայլոց ուսանիմք, կամ զմտաւորական խնդրոց են կամ զարդեանց իրաց եղելոց: Յերկաքանչիւրան գործ հասեալ է դատողական արուեստի, որ է գիտութիւն ընտրելոյ զսուտն՝ ՚ի ճշմարտէն յապացոյցս կամ ՚ի պատմութիւնս այլոց: Ի բանասիրական դպրութիւնս և յարուեստս՝ է և այլ գործ քննախնդրութեան, ընտրել ընդ գեղեցիկն և ընդ սոգեղ, ընդ բարին և ընդ յուին, ընդ գովելին և ընդ անգոսնելին: Բայց մեք աստանօր որ ինչ բանական արուեստիս է անկ՝ ընտրութիւն ՚ի մէջ ճշմարտին և ստոյ, յայն և եթ պարապ տացուք. զի այն է միայն սորա փոյթ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԻՐՔ

Ի մտաւորական խնդիրս երկուս ինչս նկատել կայ. զսկզբունս կամ զօրէնս հաստատութեան ապացուցից, և զհետեւութիւնս ՚ի նոցանէն ելեալս:

Խօսեալքս մինչև ցայժմ՝ յաղագս սկզբանց՝ բաւական են յօրէնս դատելոյ ստուգութեան և հաւանութեան և երկբայութեան նոցա, և զօրութեան նոցին: Չիք ինչ յաճախեալ քան զձայնքս, սոսոյճ է, յայտնի, անխառն, անխաբիւլի, անշտալոյ, անարտախոյս. այլ բազում այն է, զի

զոր ստոյգն ընծայեցուցանէ որ արիւրապէս և բնազանցօրէն ստուգութեամբ, եթէ արկցի 'ի փորձ անհնարութեան օրինաց, հազիւ թէ բնական կամ բարոյական և եթ ստուգութիւն պտանիցի 'ի նմա: Եւ որքէք զի և դոյզն ինչ մէտ հաւանականութեան միայն երևի, կամ թէ և յայնմանէ իսկ ամայի է 'ի սպառ: Իսկ հետևութիւնք ուղիղ յառաջ գան, եթէ օրինօք և ըստ կարգի բղխեսցեն յեղեալ սկզբբանց, զորոյ զօրէնսդրութիւնն երկրորդի գրոցն պահեմք, ուր ճոխագոյն ճառք անկանիցին:

Գ Լ ՈՒ Խ Բ.

ԱՐԳԻՒՆՔ ԻՐԱՅ ԿԵՄ. ԳՈՐԾՔ

Ի ինդիրս արդեանց իրաց երկու են գիտելիք. հանգամանք իրին եղելոյ, և զօրութիւն բանից պատմողին: Եթէ հանգամանք իրին ինքնին անկարելի են կամ հակառակ միմեանց, անհաւատ է պատմութիւն: Եթէ անհաւանելի միայն իցեն հանգամանքն, ոչ անհնարինք և ոչ ընդդիմաբանք, անձնապահ 'ի դիւրահաւանութենէ պարտ է լինել բայց 'ի սպառ ուրանալ օրէն ոչ է: Իսկ յօրժամ ոչ միայն հակառակութիւն ինչ 'ի հանգամանսն չիցէ, նա մանաւանդ յար և նման իցեն երբէք երբէք դիպելոցն, ոչ հնարաւոր և եթ է համարելի զիրն, այլ և հաւանութեան անգամ կշիռս ինչ ընծայել նմա, բայց թեթեւ: Զի որ անշափ բերիցէ զճշմարտութեանն կերպարանս՝ առաւել պատճառս տայ երբեմն թերեհաւատելոյ ընդ ստուգութիւնն: Վասն զի առ յոյժ հաւանութենէ լինելոյ իրացն 'ի դէպս ինչ՝ անդէն իբրև արդիւնս ինչ իրաց կարծեցուցանեն բազումք զիւրեանցն գուշակութիւնս: Օրինակի աղագաւ, 'ի գիտել ուրուք թէ այս անուն առ 'ի մահ ախտացեալ դնի, առժամայն լուր առնէ զմահ նորա. թէ զճակատել երկուց բանակաց որ գիտիցէ, անդէն զպատերազմն իբրու եղեալ հռչակ հարկանէ, քանզի հաւանական թուի թէ եղեալ իցէ. այսպէս և յայլ հազար և բիւր դէպս:

Ուրեմն հաւատարմութիւն պատմութեան եղելոց ինչ

իրաց՝ կշռելի է մանաւանդ ՚ի զօրութենէ բանից պատմողացն : Ասացաք յառաջագոյն , թէ չէ օրէն բարոյական ստուգութեամբ հաւատալ իմիք , մինչև յայտնի լիցի բարոյական անհնարութիւն ՚ի խաբս կալոյ պատմելեաց բանին , կամ զմեզ ՚ի պատրանս արկանելոյ : Արդ ըստ չորս յեղանակս հասանեն առ մեզ տեղեկութիւնք արդեանց իրաց . ինքնասաց պատմութեամբ ականատես վկայից , գրաւորական աւանդիւ վիպասանից , յիշատակարանաց վրկայութեամբ , ՚ի ձայնաւոր և յանգիր աւանդութենէ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Ծ Ա :

Վ կայք .

Յորժամ բազումք զանազանեալք բնութեամբ , տիօք , կարգաւ , հայրենեօք , բարութք և շահիւ , միաբան պատմեն՝ ականատես եղեալ հասարակաց ինչ յայտնի իրի մեծի և հռչակելոյ , զոր օրինակ սասանութեան երկրի , հեղեղաց ջուրց , հրայրեցաց , չէ օրէն ՚ի կարծիս ձգել զայն : Զի այնքան բազմութեան բարոյապէս անմարթ է խաբիլ յայնս , կամ միաբանել առ ՚ի զմեզ խաբելոյ . ուր զի և բարութք , հրահանգօք և օգտիւ բնաւին բաժանեալք են ՚ի միմեանց :

Իսկ եթէ վկայն մի իցէ , կամ սակաւք , կամ հակառակք միմեանց , յայնժամ միոյ միոյ քննեսցի զօրութիւն , կըշռեալ նախ զլաւութիւնն և զճշմարտախօսութիւն : Որ ՚ի սուտ խօսել սովորեալ իցէ , կամ ՚ի հանել համբաւ սուտ առ շարութեան կամ թէ միայն առ ունչս առնելոյ զմիամտութեամբ այլոց , այնու իսկ խիթալի լինի : Նորին սակի գրեսցի և այր խարդախ , յորմէ իրաւ է միշտ պատիրս ինչ կասկածել :

Ք . Եւ արք բարեբարք և ճշմարտաբանք կուրացեալ յախտից կամ ՚ի շահէ կամ ՚ի կողմնաւոր կամաց և յայլոց այսպիսեաց , է զի ՚ի խաբս գտանին , և է զի պէսպէս այլափոխեն զիրան , երբեմն և յանղգաստից ևս : Վասն որոյ խնամով ուշակալ լինել պարտ է , թէ զոր պատմենն՝ ունիցի ինչ կցորդութիւն առ նոսա կամ ընդ բարեկամս

նոցա և կամ առ ընտանին: Եթէ այնպէս ինչ գտանիցի, նուազ է զօրութիւն վկայութեան նոցա՝ քան յորժամ չիցէ ինչ բնաւ իրին և նոցա:

4. Միտ դնելի է և ՚ի հմտութիւն նոցա, յիմաստութիւն և ՚ի խորագիտութիւն: Տխմարն և ապուշ դիւբախար է. պաշարեալ միտք բազում անգամ զստուերն մարմին տեսանեն. որոյ ջնրմ՝ է երեակայութիւն՝ ղցնորս մըտացն ստուգութիւն վարկանի: Իսկ յորս հերիք է աչս ունել և միտս, որպէս ՚ի զօրոյցս ողողելոյ ջուրց, կործանման աշտարակի, հրկիզութեան տան, տգիտի և գիտնոյ վկայութիւն զնոյն արժէ գէթ առ բուն իրն: Զի ՚ի հանգամանն՝ պատմութիւն գիտնաւորին միշտ է նախապատիւ, եթէ և այլով ամենայնիւ զոյգ անուսին գտանիցի:

7. Քննեսցի ևս յորմէ հեռաւորութէ և յոր դիրս եղեալ իցէ գիտողութիւն իրին, և աչք պատմողացն որպիսի: Ի բազում հեռատանէ կամ ընդ աղօտ կամ յանդէպ կայից՝ յոյժ այլ ընդ այլոյ տեսանին իրք. և որոյ ոչ առողջ իցեն տեսանելիք՝ բազում անգամ զանգոյսն կարծէ տեսանել:

Ե. Ոչ սակաւ քննելի է ևս, որով մտադրութեամբ իցէ եղեալ իրին զննութիւն, և քանի ժամանակ: Վեր ՚ի վերոյ տեսեալ ինչ կամ յանցի, չլինիմք քաջ խելամուտ և դիւբեաւ պատրիմք:

Ը. Քննեսցի դարձեալ, թէ վկայն ինքն ինքեան միաբան իցէ ՚ի խօսս իւր: Զի եթէ յերեւելի ինչ հանգամանս ժամանակի կամ տեղոյ կամ օրինակի իրացն լինելոյ՝ ինքն ընդ անձին սուր ելանիցէ, չէ այնուհետե ամենեկին արժանահաւատ:

Ե. Եթէ բազում վկայք կայցեն, մէն մի առանձինն ՚ի հարց և փորձ կոչեսցին, տեսանել թէ միաբանք իցեն: Եթէ անմիաբան նշաւակեացին, կամ բան կապեալ ընդ միմեանս ինքնին յառաջ մատուցեալ կան պատմել զիրան, և գոյ տեղի կասկածելոյ՝ ՚ի նոցանէ զայն յօդեալ բաղայս. որոց և միաբանեալ ՚ի բուն իրան՝ ոչ որպէս պարան է հաստատեալ են ՚ի միջի զայս և զայն հանգամանս: Զսոյն օրինակ ՚ի վեր ել բարուր ստութեան երկուց ծերոցն չարախօսաց Շուշանայ: Եւ կամ չիք նշան ծածուկ դաւաճանութեան վկայիցն. և յայնժամ հաւանելի է պատմութիւն այնոցիկ, որ բտնախասացեալ օրինաց հաւատարմագոյնքն երևիցին:

Առաւել մեծարգի լինի բան վկայից՝ եթէ հաստատեացի 'ի նշանաց որ ինքնին հաւաստեն զերացն ճշմարտութիւն: Եթէ զումեքէ սպանութեան փնաս իցէ, օգնէ յոյժ 'ի պարտաւոր զնա յանդիմանել՝ եթէ ինքն և կամ հանդերձքն արիւնաթաթաւ գտցին, եթէ գործի սպանութեան նորա զէնն առ նմա ըմբռնիցի, եթէ զխտիցեմք սպառնալիս արարեալ նորա կամ որոգայթ լարեալ, և կամ կռուոյ ընդ մէջ նոցա պատահեալ դառնութեամբ յառաջագոյն, և ծանր կասկած չարեաց. այսոքիկ ցոյցս տան յայտնի թշնամութեան կամ հզօր առթի գրգելոյ նմա յայն եղեւն: Իսկ առ 'ի դատել զոք փնասապարտ գողութեան, օգնէ գտանել առ նմա, որպէս ասի, զնիւթ յանցանացն՝ զգողոնն ասեմ՝ կամ զգործիս գողութեանն: Կասկած յոյժ արկանէ և տեսանել զնա յանկարծ բարգաւաճեալ փառօք 'ի վեր քան զչափ, ուր չէք յայտնութիւն՝ որով արդարութեան ճանապարհաւ այնպէս յանկարծակի մեծացեալ իցէ. կամ զիւրութիւնն զխտելոյ նմա քան զայլս զտեղի պահեստի գողունեացն և մուտ 'ի ներքս գործելոյ. կամ ախտքն յորոց մարթ էր հրատուրել, և այլ սոցին նման բանք: Բայց քանզի և այս նշանք սխալեն, և սխալեալ իսկ են երբեմն, արթնութեան զգատ և արդար դատաւորի է այնուհետև զխտել զկշիռ իւրաքանչիւր նոցա առանձինն, կամ 'ի միասին ընդ բանից վրկայիցն, և զչափ ստուգութեան կամ հաւանականութեան նոցա այսպէս կամ այնպէս: Այս ամենայն զնոցանէ ասացաւ որ առաջի իւրեանց վկայեն լեալ զոր պատմենն, և կոչին ականատես և ականջալուր վկայք, ըստ որում զի կամ գործ են իրքն կամ բան:

Որք պատմեն ինչ յայլմէ լուեալ, ոչինչ է նոցա յայնմ գօրութիւն բանից, այլ յորոց լուանն: Բայց և 'ի սոցանէ առաւել արժանահաւատ է խորագէտն դժուարախար, քան տխմարն և զիւրահաւան՝ որ զամենայն ինչ անխտիր կլանէ, կամ այլ ընդ այլոյ իմանայ:

Սակայն որպէս զխարդ ինչ և իցէ վկայիցն յարգ պատմելեաց բանին, զայս վճիռ ունել պարտ է՝ զի որում կարեմք ականատես լինել և հաւաստել մեզէն, լաւ է միշտ այնպէս առնել, մանաւանդ ուր ստուգազէտ իմացուածի ճշմարտութեան պէտք իցեն: Բազում յարացոյցք են արդեանց իրաց յաննենդ և 'ի խորագէտ արանց պատմեալ

որ ապա զհարդ և է օրինակաւ՝ կամ բնաւ սուտ են յան-
դիմանեալ կամ յոյժ օտար. [Թող զի բնական ստուգու-
թիւն՝ ուր մարթի գտանել՝ ընտրելի է քան զբարոյականն :
Զսոյն առնեն բնազնիք յարգասիս բնութեան . և այս-
պէս եղև յայս երկու յետին դարս այնչափ յառաջանալ
բնագիտութեան : Որչափ և գիտողութիւնք կամ փորձք
աւանդեցին յայլոց , սիրեն նորա անձամբ ընդ նոյնս ան-
ցանել , քան ՚ի բանս այլոց վստահ լինել . և իրաւամբք
գործեն , վասն զի և արք մեծամեծք և անուանիք բազում
ուրեք գթեալ գտան ՚ի վրիպակ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

Պատմոչքիւն .

Պատմարանք զանազանելի են նախ ՚ի ժամանակակիցս
և ՚ի յետնորդս . ապա ՚ի ժամանակակցաց անտի զանազա-
նելի են՝ որ տեսող եղեալ իցեն իրացն զոր պատմեն , և ո-
րոց ՚ի լրոյ և եթ առեալ :

Հաւատք ժամանակակից և ականատես պատմագրաց
նովին օրինօք է չափելի , զոր սակաւիկ մի յառաջ զակա-
նատես վկայիցն աւանդեցաք : Քննելի է ևս թէ ՚ի ժամա-
նակս գրութեան վիպողին համարձակ էր յայտնի ասել
զճշմարտութիւն , թէ ոչ :

Յորժամ ժամանակակից որ պատմարան վիպէ ինչ ՚ի
լրոյ զոր ինքն չէ տեսեալ կամ յանուանէ ցուցանէ յորոց
լուեալն է՝ ՚ի նոսա ապսպարելով զհաւատոս բանին , կամ
վկայ առնու զձայն հասարակաց : Եւ աստ ՚ի դէպ է և այլ
իմն զանազանութիւն : Կամ պատմեալն մեծ ինչ է և հրա-
պարակաւ եղեալ , որում բազումք իցեն ականատեսս գը-
տեալ . և պատմութիւն նորա հաւատարիմ է , եթէ ոչ որ
՚ի ժամանակակցաց զհակառակն ցուցանիցէ : Զի չէ ինչ
հաւանելի թէ իշխեսցէ որ լու առնել այսր անդր ստու-
թեամբ նշանաւոր ինչ իր հրապարակաւ դիպեալ առանց
ուրաք զստութիւն նորա յանդիմանելոյ : Եւ կամ զոր
պատմեն սոսկական ինչ է և դուզնաքեայ , և չկշտամբել

ստուգութեանն յումեքէ՝ ոչ ինչ առաւելութիւն բերէ 'ի բանս նորա : Զի ահա և 'ի զօրոյցս անցից առ մեօք անցելոց՝ բիւր հանգամանք գտանին բնաւին սուտք կամ անհնարին այլափոխեալք , որոց ոչ ոք փոյթ առնէ հրապարակաւ ընդդիմաբանել :

Յետին պատմիչք ինքնին չունին ինչ կշիռ բանից , այլ յորոց հանեալ են զտեղեկութիւնս իւրեանց , 'ի ժամանակակից ասեմ պատմագրաց , յաւանդութենէ և 'ի յիշատակարանաց : Վասն որոյ յորժամ կրտսերագոյն ոք վիպագիր զըուցէ ինչ զոր հասակակիցքն լուեն , և ինքն չցուցանէ մեզ յորոց առեալ է զվէպան , յիրաւի զգուշալի լինիցի :

ՍՈՂ բաց 'ի գիտութենէ , յամբժութենէ , յանաչառութենէ և յազատութենէ ամենայն երկիւղի և մտահաճութեան և կողմնաւոր բարուց , նկատելի է յամենայն պատմագիրս և ոճ պատմութեանն : Եթէ իցէ 'ի նմա բնաւորական իմն աննենգ պարզութիւն , զարդարեալ միայն բնիկ պաճուճանօք , ընդ որս և ճշմարտութիւնն սիրէ միաբանել , առաւել արժանահաւատ գտանի , քան եթէ յաւելորդ ճարտարանս և 'ի սեթեթս շոյլիցի , կարծիս տալով իւրոց քմացն անսալոյ քան ստուգութեան , և քմազարդ բանիւք բերկրեցուցանել ջանալոյ քան ստուգախօսել :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Գ .

Յիշատակարանք ,

Յիշատակարան են համօրէն ամենայն նշանք անցելոց իրաց առ մեզ մնացեալք . զոր օրինակ կամարք , տաճարք , արքունիք , աշտարակք , կամուրջք , շիրիմք , արձանք , դըրամք , նկարք , դրօշեալք , պրտուեղէն թուղթք , գրչագիրք , մագաղաթեայ մատեանք , և այլն : Յերկուս դասս բաժանին . մի՛ յորս չիք ինչ յայտարարութիւն ժամանակի , և ոչ թէ յոր պէտս և զիարդ կանգնեալ իցեն . զոր օրինակ կամուրջ , կամար , աշտարակ առանց ինչ արձա-

նագրի . և միւս ևս՝ որ իբրև թէ ինքնին բարձեալ բերեն զպատմութիւն իւրեանց, որպէս արձանագիրք , դրամք , թուղթք , գրչագիրք :

Յիշատակարանք առաջին դասու ոչինչ նշանակեն , եթէ 'ի պատմութենէ կամ յաւանդութենէ չիցէ յայտ ժամանակ , օրինակ և պատճառ կառուցմանն : Բայց լոկոյ աւանդութեան չէ արժան հաւատալ որպէս պատմութեան վիպագրաց՝ մանաւանդ ժամանակակցաց . որոց առաւել հաւատարմանն և հաւաստին զրոյցք 'ի յիշատակարանաց անտի : Իսկ երկրորդի դասուն՝ կամ ինքնին յայտնի են և անկարօտ այլում մեկնութեան , կամ մթինք են՝ որպէս բազում արձանագիրք , դրամք , նկարք , քանդակք , և այլք որ չեն քաջայայտք , կամ եղծեալ են 'ի հնութենէ . սորա ևս կարօտին աւանդութեան կամ պատմութեան :

Ի սոսա երկու ինչ առաւել խնդրելի է . վաւերականութիւն և նշանակութիւն : Բազում արձանագիրք , դրամք , նկարք , քանդակք , պրտուեայ թուղթք , գրչագիրք և մագաղաթեայ մատեանք հնարեցան երբեմն 'ի խաբեբայից , և համբաւեցան իբրև վաղեմի ինչ . վասն որոյ մեծ զգաստութիւն և յոյժ հնագիտութիւն պիտոյ է 'ի յանդիմանել զստապատիր նենդութիւն իրացն :

Յարձանագրաց և 'ի դրամոց և 'ի նմանեաց բազում այն է որ դժուարիմաց են յոյժ , և հմտութեան բազմի պէտք են և աստանօր 'ի յաջողումն : Երկոցուն դոցա կան պարապ հնագէտքն , կրթասէրք հնութեան , արք՝ զորս երբեմն յընչաց քերեն խրոխտ և թեթեամիտ իմաստակք . սակայն ճշմարիտքն իմաստասէրք շնորհ մեծ խոստովանեսցին նոցին . զի 'ի նոցանէ մատակարարին մեզ բազում հմտութիւնք պատմութեան կրօնից , օրինաց , արուեստից և գիտութեանց վաղնջական ազգաց :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Դ .

Աւանդութիւն .

Աւանդութեան զօրութիւն մեծ է և կատարեալ, յորժամ մեծ ինչ պատմէ հրապարակաւ եղեալ և աշխարհալուր. իսկ 'ի փոքունս և յառանձնականս ոչ նոյնպէս . զի թէպէտ և սուտ իցեն բնաւ կամ յոյժ այլափոխ, դիւրին է նոցա անցանել բերանոյ 'ի բերան, և ծաւալել ազգէ յազգ :

Եւ յիբս անգամ մեծամեծս՝ հաստատուն աւանդութիւնն հաւաստէ մեզ միայն զիբն մերկ 'ի մասնաւոր հանգամանաց . զի հանապազորդ փորձիւ տեսանեմք քանի փոփոխին իբք ընթանալով և եթ բերանոյ 'ի բերան, մինչև բազում անգամ անձանօթ լինելոյ :

Թող զայդ, և 'ի հնութիւն աւանդութեանց պարտ է հայել, և յազգն յորոց ելեալ են կամ առ մեզ կարգեալ : Ըստ նորութեան աւանդութեանն և առաւել հաւատարիմ է, զի ոչ շատ այլայլի յերեսաց ժամանակին . ընդ հակառակն ըստ հնութեանն նուազեն և հաւատք, մանաւանդ 'ի հանգամանսն . զի առաւել եղծեալ խանգարի դարուց 'ի դարս փոխելով :

Սակայն աւանդութեան հնութիւն ոչ 'ի սկզբանէ իւրմէ ցառուրս մեր չափի, այլ մինչև ցժամանակ երևելոյ յիշատակի նորա առ մատենագրի ուրուք : Եւ 'ի սա պարտ է ապաստան առնել՝ թէ արժանահաւատ ինչ որ իցէ . առ ոչինչ գրելով որ յետամուտ ինչ յաւելուածն իցէ կամ հատեալ և կամ փոփոխեալ : Եթէ և յիշատակարանս ինչ 'ի մեջ առցէ մատենագիրն յաւուրց անտի իւրոց, որ ապացոյցքն իցեն աւանդութեանն հաստատութեան, արժան է և զայն 'ի համարի հարկանել, թէպէտ և առ մեօք ոչ ևս իցէ 'ի միջի :

Քննեսցի և բնութիւն ազգացն յորոց սկսեալ է աւանդութիւնն կամ առ այլս անցեալ : Այսն այսորիկ զաւանդութիւնս երիցագոյն ժամանակաց, որ կանխեն քան բզգիւտ գրոյ և առասպելական անուանին, ոչ առ մեծ ինչ

ունիմք. զի ծնեալ են և սերեալ 'ի բիրտ և 'ի վայրագամիտ աղամար ազինս, որ վաղվադակի յապուշ հարեալ սքանչանան ընդ որ ինչ ոչն իմանան, և նորանչան հրաշալի հանգամանս զնովաւ արկանեն, ըստ սաղրելոյ հիացեալ մտաց իւրեանց: Եւ քանզի հնազոյն յիշատակք հանուր ազանց հաստատին յաւանդութիւնս դուժ և ճուաղաբարոյ ժողովրդոց, որք յետ բազում ժամանակաց հաւաքեցան 'ի գրչաց, ըստ աւանդիցն է և նոցա հաւատարմութեանն չափ: Յայն աղագս՝ բաց 'ի պատմութենէ աբրահամեան ժողովրդեանն, որ ոչ միայն երիցազոյն է 'ի վէպս, ուստի և հուպ 'ի սկիզբն իրացն պատմեցելոց, այլ և զօրաւոր հաւատարմութեամբ քան զբնաւս և աներկբայ՝ աստուածաւանդ գոլով, յայլն ամենեսեան հազիւ նշմարանս ինչ ճշմարտութեան թէ կարիցէ ոք 'ի միջոյ անտի առասպելեաց գուշակել զսոսկ իրացն, և այն՝ եթէ երեւելի ինչ իբք իցեն: Այսմ՝ զհետ կրթին որ զառասպելախօսութեանցն վիպատանութիւն առաջի եղին. յորս նշանաւոր քան զամենեսեան գտաւ յայսմ՝ դարի Պանիէ:

ՔԼՈՒԽ Գ.

ՎԵՒԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐՈՑ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՑ

Ի մասանց անտի դատողական արուեստին մի է և ընտրութիւն՝ վաւերական ստոյգ և ինքնագիր գրոց 'ի ստոց յանտուգից և յանյայտից, և անարատիցն՝ 'ի կրճատելոց, յընդխառնելոց և յաղաւաղելոց: Յոյժ կարեւոր է այս հմտութիւն. զի մատեան որոյ անյայտ իցէ ստուգութիւն օրինակազրին, ոչ ինչ զօրութիւն ունի. և հարիւր միլութեանց պատճառք լինի հարազատ և անվթար համարել զմատեան ինչ ստայօգ կամ աղաւաղ: Եւ սակայն բիւր են 'ի միջի ապացոյցք առ շարութեան և տգիտութեան օտարոտի անուանց մակազրելոյ անբաւ մատենից յառաջ քան շտպագրութեան գիւտ, որ եղև մօտ 'ի կէս հնգետասան դարին, և 'ի ստոյգ օրինակս իսկ անհուն փոփո-

խութեանց խառնելոյ նովին տգիտութեամբ և շարութեամբ ընդօրինակողաց և այլոց :

Զօրէնս ընտրութեան վաւերական և անեղծ գրոց 'ի ստոցն և յաղաւաղելոցն յերկար աւանդէ Յովհաննէս Քլէոք իւրում գատողական արուեստին . մեք շատասցուք համառօտել :

Արդ . մատեան որ 'ի հնագոյն գրչագիրս և առ երիցագոյն մատենագիրս այլում անուան ընծայի , այլոյ համարեացի : Եւ եթէ համեմատեալ ընդ հին գրչագիրս կամ ընդ հատուածս բերեալս յառաջնոցն քան զմեզ գտցին 'ի նմա կրճատութիւնք , յաւելուածք և այլայլութիւնք , ընդ խանդարեալսն կարգեցի :

բ . կասկածաւոր է մատեան՝ զոր ոչ յօրինողն ինքնին յայլ գիրս իւր և ոչ ժամանակակից որ և մերձաւոր յիշատակէ . մանաւանդ եթէ իցէ 'ի նոսա տեղի , ուր սովորութիւն է նշանակել :

գ . խիթալի է ևս եթէ գտցին 'ի նմա կարծիք և բանք որ ընդ հակառակս ելանիցեն որոց 'ի հարազատ գիրս իւր ջատագով կայ նոյն այր , առանց ինչ յիշատակ ուրեք առնելոյ փոփոխութեան կարծեացն :

դ . Եթէ գտցին 'ի մատենի ուրեք անուանք , քաղաքք , ազգք , իրք , գիւտք , բառք և ձայնք կրսերագոյնք քան զժամանակ կենաց կարծեալ մատենագրին , ընդ անհարձալտոս գրեցի այն և ընդ աղաւաղեալս :

ե . Ի նոյն սակի է՝ եթէ ոճն անման իցէ այլոց գրոց նորին կամ սովորական ոճոյ ժամանակին . և եթէ գտցի ինչ 'ի նմա զոր անհնար էր նմա գիտել , կամ թէ ախմարութիւնք՝ իւրում անուանն անպատեհք և անվայելչականք :

Այս հասարակաբար յաղագս գրոց ասացեալ լիցի , և յաղագս նշանաց ստուգութեան նոցին և ստութեան՝ որ 'ի նոյն ինքն 'ի մատեանսն տեսանին : Սակայն մարթ է և այլ նշանս գտանել 'ի ձեռոյ գրչագրացն և օրինակաց՝ 'ի հաւաստել գոնեա զհնութիւն նոցա , ըստ այնմ և զգօրութիւն նոցին :

Արդ գրչագիր և հրովարտակ և ամենայն իսկ պրտուեայք , թուղթք և մագաղաթք չհամարին ժամանակին՝ որում ասին , եթէ նիւթն կամ ձե տառիցն , և այլ ինչ այսպիսի յատուկ հանգամանք ընդդէմ ելանիցեն և չմիաբանի-

ցեն ընդ այնս զոր գիտեմք զայնու ժամանակօքն սովորեալ կամ անհամեմատ գտանիցին այլոց յայտնի և ստոյգ գրչագրաց նորա՝ որ յանուան հայրն իցէ նոցա :

Յաղագս արձանագրութեանց , գրամոց և այլոց սոյնպիսի յիշատակաց հասարակ օրէնք ընտրութեան է՝ մերձեղեալ քննել զայնս առ այլովք հանգոյն վաւեր յիշատակարանօք ժամանակին կամ առ նմանիս ինչ նոցա : Եւ որպէս կանխեցաք վայրիկ մի յառաջ ասել , հմտութիւն բազում պիտոյ է առ այս , յոր առանց մեծի ճգանց հասանել ոչ է :

Գ Լ ՈՒ Խ Դ .

Թ Ե Ր Գ Մ Ե Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Գ Ր Ո Յ

Ոչ սակաւ կարևոր է թարգմանողականն արուեստ . զի անպտուղ լինի գրեանն , մանաւանդ թէ փոխանակ օգտակար հմտութեանց մեծամեծ մտրութիւնք ՚ի ներքս սպրդին , եթէ չգիտիցեմք ուղիղ ՚ի վերայ կալ իմաստիցն : Բազում նպաստից կարօտ է արուեստս , զորս ցուցցուք յառաջագոյն քան զկարգ գործոյն :

Հարկ է * , գիտել տիրապէս զլեզու գրոցն զորմէ բուն հարեալն է , իմանալ զգօրութիւն բառիցն , զգարձուածս ոճոյն , զսեփականութիւնս , զարտուղութիւնս , զյատկաբանութիւնս , և առ ձեռն ունել ընտիր ընտիր բառագիրս կամ քաջ մեկնիչս տարակուսանացն եղելոց :

Բ . Ունել զուղիղ և ստոյգ օրինակս նոցին գրոցն ՚ի տիպ կամ ՚ի գիր :

Գ . Գիտել զժամանակ , զհայրենիս , զհաւատս և զկրօնս , զվարս և զգործ՝ պաշտաման մատենագրին առ բարւոք խելամուտ լինելոյ մտաց նորա :

Դ . Տեղեակ լինել սովորութեանց , բարուց և անցից ժամանակին և ազգին յորում գրեալ է . զի թերևս ուրեք ուրեք առ նոսա ակնարկիցէ :

Յետ այսր ամենայնի օրէնք թարգմանութեան գրոց այս են .

ա. Տեսանել զգուն գրուածն, իմաստասիրական իցե եթէ պատմական, քերդողական թէ ճարտասանական, զուարճախօս և սթափական եթէ ծանր և լուրջ, հասարակաց աւանդեալ գրով կամ ատենախօսութեամբ՝ յորս առաւել զգուշութիւն է, եթէ առանձինն ումբ հաւատացեալ, որպէս յընտանի թուղթս՝ ուր արձակ համարձակ մերկանամբ զխորհուրդս. արդեօք ՚ի ժամանակս և ՚ի տեղիս կատարեալ ազատութեան իցե եղեալ գրութիւնն, եթէ ուր ազատ մատենագրութիւն արգելեալ է. ինքնաշորդոր և ըստ իւրո՞ւմ սրտի, եթէ այլոյ հրամանաւ և ըստ այլոյ ախորժակի. խորհրդով եթէ վարկպարագի և ՚ի հարեանցի: Այս ամենայն քննութիւնք մեծապէս օգտեցեն հասու լինել հարազատ մտաց գրողին և թաքուն զօրութեան իմաստիցն:

բ. Զամենայն բառ և զոճ մատենին առնուլ ըստ ճառին ՚ի յատուկ և ՚ի բնական միտս, ուր չգուցէ ինչ իրաւացի պատճառ յայլ միտս տանելոյ:

գ. Առ քաջ խելամտութիւն ասացուածոյն ուշի ուշով քննել զըզվանդակ հիւսուածն, և մի սոսկ ինչ և առանձինն առնուլ:

դ. Զերկբայելի և զմթին տեղիս համեմատել ընդ այլ ազգակից բանս նոյն մատենագրի կամ այլոց, յորս իմաստքն տպաւորագոյնս երևիցին:

ե. Ի բազում իմաստից յորս բանն հարկանիցէ՝ զայն ընտրել, որ ընտանեգոյն իցե արժանի և հիւթոյ բանից և դիտաւորութեան մատենին, կամ մտաց օրինակագրին զոր գիտեմք: Սոյն օրէնք են և յընտրութիւն ստուգագոյն ընթերցուածոց՝ ուր անմիաբան են օրինակք:

զ. Զբան ինչ տարակուսելի կամ խրթին եթէ յառաջագոյն մեկնեալ իցեն այլք, նախամեծար առնել զնոցս մեկնութիւնն՝ որոց աշակերտ մատենագրին կամ մտերիմ կամ հասակակից եղեալ իցեն, կամ առաւել պարապեալ թուիցին՝ հմուտ և խելամուտ լեզուին և ոճոյ նորա, և կամ տեղեկագոյնք կարծիցին իրացն. միայն թէ և յայլում ամենայնի զուգահաւասարք գտանիցին:

է. Արդար իրաւունքն պահանջեն յամենայն ողջախոհից զբանս մատենին թարգմանել միշտ ըստ կարի ՚ի լաւագոյն միտս. մի ձախողակ ինչ իմաստ կամ կարծիս ՚ի ներքս խառնել, մինչգեռ. ՚ի բանից անտի իւրոց ոչ է ան-

չուչտ հաւաստի: Եւ առաւել մի խեղաթիւրել զբանսն կամ ծերել կամ փոփոխել բնաւ, և մի խոռել և օցտել և վարատել 'ի կարգէն՝ առ 'ի կամակորել և վտարանդել յօտար միտս. արուեստ՝ զոր յաճախ խորամանկեն նենգաժեռք, գրականութեան և իմաստասիրութեան արդարեւ արհամարհանք և ժանտախտք:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԿՅՐԳ ԿՅՄ ՈՃ ՈՒՍԾԱՆ

Եթէ չգիտիցէ որ զուղիղ կարգ ուսման, վայրապար աշխատութիւն է ամենայն, և չհասանէ երբէք յանվտեպ և 'ի ստոյգ հմտութիւն:

Արդ և կարեոր քան զամենայն է ճարտար և իմաստնարար բաշխել զիրն 'ի մասունս մասունս: Միտք մեր անձուկ է յոյժ և 'ի սահմանի, և բազմաց միախուռն անտար: Ապա առ մի նուագ մի եւթ ուսումն առաջի դիցուք. և յայն միայն, և յորս սերտ կապեալ են ընդ նմա՝ դարձուցուք զամենայն ջան և զմտադիւրութիւն: Ար 'ի յոգունս և յօտարոտիս համանգամայն բուռն հարկանիցէ, փոխանակ ընդ ստոյգ հմտութեանց ամբարեցէ 'ի գլուխ իւր խառնափնդոր շեղջակոյտ աղմկեալ գաղափարաց՝ չար քան զտգիտութիւն:

Բ. Ձև յուսումն արուեստին կամ գիտութեանն ձեռնարկեալ, կազմ պարտ է ըննել 'ի հրահանգս կարեորս: Ար կամիցի որ 'ի գրահաշիւ պարապել առանց թուականութեան գիտելոյ, կամ 'ի բնագիտութիւն՝ յերկրաչափական հմտութեանցն մերկ և լուկ, կամ 'ի վիրաբուժից և 'ի բժշկացն ճարտարութիւն՝ անճաշակ 'ի հանգամանաց մարմնոցն հերձանելոյ, կամ 'ի քաղաքական և 'ի հասարակաց իրաւունս՝ բնական իրաւանցն բնաւ անհմուտ, կամ յայլ զինչ և պէտ գիտութիւն՝ առանց գիտելոյ նախ զբանականն արուեստ՝ զամենայնի հիմն և զբանալի, որո՞ւմ յառաջագիմութեան այնպիսին ակն ունիցի:

Գ. Յամենայնի վաղագոյն 'ի ձեռն առնուլ զընտիր բն-

տիրս 'ի գրենոց : Որ ծրդեալ տարրանայ 'ի տոգորս [Թիւր սկզբանց և մտախաբութեանց տգէտ և [Թերաբան մատենից, կամ 'ի տարտամ' իմաստս խառնախօս աղճատաբան և խաւարին գրուածոց առանցելոց մտաց, դժուարին եղիցի այնպիսւոյն 'ի բաց զմտլորութիւնսն դնել, կամ 'ի կարգ և յարդ վայելուչ ածել զՏմտութիւնս իւր ⁵⁴ :

դ . Յընթերցումն և յուսումն գրոց անընդհատ մտադրութիւն պիտոյ է, վասն որոյ և յամենայն սահեցոցիչ զբաղանաց ազատութիւն ⁵⁵ : Որ վեր 'ի վերոյ անցանէ հասեխած լինելով իրացն, կամ զբօսեալ մտօք յայլ հոգս, այնպիսւոյն [Թեթե իցեն և զաղփաղփուն հմտութիւնք, որոց 'ի սուղ ժամանակի 'ի բաց սրացեալ և անհետ և չիք լինիցին :

ե . Ի մտաւորաբար ընթերցումն այլոցն բանից խառնել և յիւրմէն մտածութիւնս . զհանուր ասացեալն ածել զմասնաւորօք . և զմասնաւորսն 'ի նոցին նմանն . ճշդիւք քննել զսկզբունսն, հանել անտի զամենայն քաջայարմար հետեութիւնս, և այլս այսպիսիս : Գոյզն [Թերթք այսպէս մանր որոճացեալք՝ առաւել օգտեսցեն քան զմատեան մի բովանդակ վեր 'ի վերոյ շտապաւ հարեանցեալ ⁵⁶ :

զ . Զամենայնի պահանջել 'ի մէնջ զհամարս, և մինչ չե ինչ քաջ իմացեալ՝ չգնալ յառաջ : Առ որ պիտոյ է համեմատել գնաւջինսն ընդ վերջինս . և ուր տարակուսանք իցեն անճոզոպրելի, 'ի հարցփորձ քննութեան և 'ի խորհուրդ մտանել առ մեկնիչս և [Թարգմանս մատենին և յայլ նոյնաճառ գիրս, կամ գիտնոց և իմաստնոց 'ի հարցումն մատչել :

է . Առ նախկի ընթերցեալն ստեպ դարձ առնել, վասն երկուց պատճառաց . զի զառաջինսն լաւ ևս իմանամք՝ յետ զվերջինսն ընդ որս լծորդ են տեսանելոյ, և զի ոչինչ օգնէ իմանալն՝ եթէ յուշի ոչ պահիցեմք : Վասն զի զոր 'ի պետն ընդ միտ ածեմք, զայն յիրաւի [Թէ գիտիցեմք . և որ յաճախ չյեղյեղի 'ի մեզ, դժուարաւ [Թէ 'ի խոր տպասցի :

զ . Առ անվրեպ յուշ արկանելոյ զսահեալն, 'ի դեպ է 'ի գրի հարկանել զայնս և քաղուածոյ համառօտութիւնս առնել : Կարեւոր է այդ մանաւանդ 'ի գիրսն զորնախն ընթեռնումք յանցնիւր կարգի իրաց, զի 'ի փոքու ամփոփեացուք զՏիւթ և զխմոր իմաստիցն . յայլ զուգաբան գիրս շատ է նշանագրել զնոր երեւեալն 'ի նոսա :

Բ. Նոյնպէս առ պինդ 'ի մտի ունելոյ զմերոյ մտածու-
թեան գիւտս և զառ 'ի յայլմէ ուսեալն՝ քաջ 'ի դէպ է
խօսել զնոցանէ ընդ այլս. զի լաւ ևս արձակին այսպէս
գաղափարք մեր և կարգաւորին: Խօսակցութիւնն պատ-
ճառս տայ և նորանոր գաղափարաց, որ այլով օրինակաւ
'ի միտ ոչ անկանին: Բազում այն է զի և մտածութիւնք
այլոց սատար լինին ուղղելոյ զվրիպակս մեր, և 'ի գիւտնոր
տեսութեանց՝ որ զանց արարեալք իցեն կամ անկեալք 'ի
մէնջ: Նա և վարժութիւն ճիշդ և յստակ կարգաբանու-
թեան իմաստից, ինքնին շահ մեծ է:

Պ Ր Ա Կ Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Դ

Մ Ո Լ Ո Ր Ո Ւ Թ Ի Խ Ե Կ

Ամենայն մտորութեանց երկու են պատճառք. չվարել բանիւ և շարւոք վարել: Որ անհմուտ զիրացն դատաստան առնէ՝ չվարի բանիւ. շարաչար վարի՝ որ առանց բաւական հմտութեան առնէ դատաստան, իմա առանց մանր քննելոյ զսկզբունս իրացն կամ ուշիւ խորհելոյ զիրաւ հետեւանս նոցա: Ի դիւր արթնամիտ զգուշութեան համառօտեցուք աստանօր զգանազան պատճառս երկոցունց արմատոց մերոյ սխալանացս:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Մ Ո Լ Ո Ր Ո Ւ Թ Ի Խ Ե Կ Բ Ա Ն Ի Ի Զ Վ Ա Ր Ե Լ Ո Ց

Բազմաց որ ՚ի բանիւ ոչ վարելոյ յառաջ գան սխալմունք, առաջին՝ թերեւ և մեծագոյն արմատ են կանխաժաման օրէնք և սովորութիւնք մտաց մանկութեան: Չիք որ ազատ ՚ի նոցանէ, և երկու են նոցա գլխաւոր պատճառք. խակ միտք մատաղ տիոց և անկարգ գաստիարակութիւն:

Առ ժամանակ մի հոգին գրեթէ բովանդակ հարեալ հատեալ է ՚ի զգայութիւնս, և ոչինչ այլ գործէ բայց խառն ՚ի խուռն շտեմարանել աստի և անտի ծանօթութիւնս և գաղափարս, իբրև ՚ի համբար իւրոց հմտութեանց: Օրինակ իմն որպէս որ զի կամեցեալ թանգարան շինել բնապատմութեան, սկսանիցի կուտել անխտիր ազգս ազգս արարածոց, առանց դասակարգս ինչ ՚ի նոսա յօրինելոյ:

Աս փոքր փոքր գայ 'ի մտածութիւն, և սկսանի կարգ դնել 'ի կոյտս ծանօթութեանցն և գաղափարաց: Այլ զի չե է սովորեալ մանրախոյզ լինել ամենայն կերպարանաց իրաց և իւրեամբու նմանութեան նոցա և աննմանութեան, բազում անդամ և հարկն կամ բնական անհամբերութիւնն ստիպէ դատել ըստ նախ երեութին, բազում ինչ զորս պարտ էր բաժանել միաւորէ, և որոց արժան էր միանալ անջատէ: Եւ այսպէս ստեղծանէ իւր անհամար դատմունս թիւրս, որ յաճախ յեղլեղեալ 'ի սովորութիւն գառնան, և բազմաժամանակեայ ընդելլութեամբն զճշմարտութեան զօրութիւն առնուն. մինչև մոռացեալ ասպա զսկիզբն նոցին և զճնունդ, և 'ի հարուստ ամաց տեսեալ զնոսս յանձին, բնատուրս և ընդածինս կարծէ:

Իսկ թէ քանի աճեցուցանէ զճուռ դատմունս վատթար դատողարակութիւնն, անմարթ է ասել: Ի տղայ հասակի գրեթէ ամենեքեան եմք 'ի ձեռս դայեկաց և կենցաղակից դայեկատոհմ մանր մանկաւոյ և այլոց հասակակցայ, պարզ ասել ընդ մտամոլորս և ախմարս, որ զպատրանս մտաց իւրեանց հեղեալ 'ի մեզ՝ անթիւս ստուաբացուցանեն զմերսն: Ահա մի յառաջնոց անտի կանխամուտ սովորութեանց տղայութեան է կարծիքն հոտոց, համոց, ձայնից, գունոց, ջերմոյ և ցրտոյ 'ի բուն իսկ 'ի մարմնան լինելոյ ըստ զգայութեանցս: Հակամիտութիւնք կամ սիրելութիւնք և անսիրելութիւնք և այլ այսպիսի որակք, զորս ճեմականք գնէին անկենդան իրաց, և տակաւին դնէ ուամիկն մինչև ցայսօր, 'ի նմին արմատոյ են: Անվրէպ և անգարձ ճակատագրին գառանցանք՝ յորմէ ամենայնի բաշխոյք ելանիցեն, սխերիմ և բարերար բախտի՝ որ զամենայն աստի պատահարս 'ի բարի և 'ի չար սնօրինիցէ, զոր յոլով իմաստասիրաց ընկալան աղանդք, որում և խաժամուժն անսայ տակաւին, նորին բնոյ են շառաւիղք: Քաջք և ճիւղաղք և այլ ևս խուճապք և բանդագուշանք ցնորից, բարւոյ և չարի ազգեցութիւնք 'ի մուրակաց և յաստեղաց, բիւրաւոր գաղտնի զօրութիւնք որ 'ի տունկս, որ 'ի հանս, այս ամենայն 'ի նմին ականէ բղխէ: Անտի են և կարծիք բնաւոր ազգեցութեանց, բնգաբոյս առածից, կապելոյ հօգւոյն և աղապատանաց, ներքին թելադրութեան մտաց սազրելոյ, սրտին գնալոյ կամ վկայելոյ: կարծեալ արգասիք անյայտ պատճառի, որ

բաց 'ի մէնջ 'ի մեզ ինչ ազդիցէ : Անտի և այնքան մոլար վճիռք արգարութեան և անօրէնութեան , իրաւանց և անիրաւութեան , պատճառաց պատուոյ և անպատուութեան , շնորհաց ազնուականութեան և ճոխութեան , իշխանութեան յափշտակելոյ կամ փոխարէն շորթելոյ և գրաւելոյ և վրէժինդրութեան և այլոց յոգունց . որոց արգիւնքն 'ի գործ եկեալ՝ զվարս և զբարս բազմաց բովանդակ վեր 'ի վայր հարեալ կործանեն : Անտի դարձեալ և բիւր աղճատանք 'ի պատճառս արգասեաց բնութեան , և հազար խեղաթիւր օրէնք և սահմանք ոչինչ պակաս յիմանալի և 'ի բարոյական աշխարհի քան 'ի բնականումն և 'ի զգալով :

Արդ այս ամենայն թիւր դատաստանք յայտնապէս 'ի բանիւ չվարելոյ գան յառաջ , այս է 'ի սովորութեամբն դատելոյ՝ ինքնօրէն և անքննաբար իբրև զանշունչ ինչ կազմած : Եւ զի ամենեքին 'ի նոյնս եմք սովորեալ՝ որ շատ և որ սակաւ , և ըստ անյայտութեան կամ խոր մոռացութեան սկզբան նոցա՝ առաւել ընդ կարծեօք դնի ուղղութիւն նոցին , ապա որում սիրելի է ճշմարտութիւն՝ մի հաւատասցէ կանխակալ օրինաց և՛ սովորութեանց մըտացն , այլ մի առ մի յատեան քննութեան կոչեալ զնոսա , ապա թէ հաստատեսցի 'ի նոսա : Այն թէ իմ յամենայն ժամ զսոյն խորհեալ է , և հանապազ զայս առած կալեալ , մի հաստատութեան տացէ հաւաստիս խորհրդոցս , այլ մանաւանդ պատճառս երկմտութեան և ճըշգազոյն հարցափորձի ⁵⁷ :

Երկրորդ՝ բանիւ վարելոյ ոսոխ կայ բազում անգամ՝ կապիլն սովորութեամբ 'ի բան վարդապետին : Օրէնք էին առպիթագորեանս՝ այնպէս պիտոյ ունել և պաշտել զկարծիս առաջնորդին իւրեանց , մինչև զամենայն երկեան և զվէճ մի միայն Ն^ոսոսոյ լուծանէր առ ժամայն : Նոյն և ճեմականաց էին օրէնք , յորմէ հետէ արխատուելեան մատեանքն մատնեցան 'ի ձեռս արաբացւոց : Ավերրոէս մի 'ի բազմաց՝ այնքան երկիւղածութիւն կալաւ առ Արխատուել , զի կատար ամենայն ճշմարտութեան կոչէր զբանս նորա , և ըզչափ մտաց նորա սահման դնէր մարդկեղէն գիտութեան : Վասն որոյ զայնքան դարս անդադար եղեալ իմաստասիրացն 'ի յոյճ և 'ի խնդիր՝ ոչ եթէ բնութեան իրաց , այլ կարծեացն Արխատուելի և բառիցն թարգմանութեան , և

ոչ ոտնփոխ մի արարին յիմաստասիրութեան, որպէս ասացեալ եմք, և անբակ մնացին 'ի հայրենաւանդ հնացեալ քացախուտ մոլորութեանցն :

Սակայն երկու ինչ խորելի է 'ի բանս այլոց . այն թէ զանտի իմանալեացն իցեն ինդիրք կամ զաստի զգալեացս, և այն թէ զարդեանց ինչ իրաց կամ թէ զմտաւորականաց : Ի դերաշխարհի իրս, որ զհաւատոց և զկրօնից վարուց աստուածայայտնութիւնք են բանիւ աստուածեղէն տառիցն և յԱռաքելոցն կամ 'ի նոցուն ամոռակալացն տուչութենէ, և կամ եկեղեցւոյ դատաստանաւ վճռեալ, ամենայն հաւատի համարեսցի մեզ, իբրև յանխաբելոյն Աստուծոյ երաշխաւորեալ : Այլ քանզի Աստուծոյ այն էին կամք 'ի գիրս սուրբս՝ ուսուցանել մեզ զճշմարիտ բարեպաշտութեան կրօնս և զվարս, և ոչ եթէ զգալեացս բնագիտութիւն, զի զսոսա մեզ ետ 'ի զբաղումն և 'ի քննութիւն ըստ Ժողովոյն⁵⁸ . ապա ոչ ուղիղ գործեն՝ որ միանգամ ջատագով բնագիտական կարծեաց իւրեանց դրդեալ յարուցանեն և առնուն բերեն զբանս աստուածատուր գրոյն, ըստ որում երբեմն պաշտպանքն անշարժութեան երկրի : Ի զգալիս, եթէ զարդեանց իրաց են ինդիրք, հաւատք ըստ արժանի իւրաքանչիւր չափեսցին օրինօքն 'ի հինգ պրակին աւանդեցելովք . իսկ ուր զմտաւորականաց իցէ բանն, ոչ պակուցանող մեծութիւն անուանց, այլ զօրութիւն փաստիցն է կշռելի⁵⁹ : Յայնժամ միայն 'ի մտաւորականս օրէն է երեսս առնել այլում, յորժամ մեզէն քննել զայնս ոչ ատակեմք առ չգիւտ ժամանակի և կարևոր հմտութեանց : Ի բանակուուել բազմահատոր մատենից՝ չժամանէ որ անձամբ զնովիմքք գալոյ, զի դատաստան արացէ . կալցի յայնժամ զկարծիս այնոցիկ՝ զորոց գիտէ զքննութեանն փորձ քաջութեան, զհմտութիւն և զանախտութիւն հոգւոյն : Անհմտն երկրաչափութեան և գրահաշուի չմարթէ ինքնին տեսանել զապացոյցս չափաբերական խորին ճշմարտութեանց . թող ապա հաւատասցէ 'ի միաբան հաւանութիւն հմտիցն և տեղեկաց :

Իսկ ձայնի ժողովրդեան քանի՛օն իցէ զօրութիւն : Լսեմք զօրհանապաղ թէ կոյր է ռամիկն և տխմար, և թէ խառնաղանձին կարծիք յոչինչ են համարելի . իսկ ունիմք ևս զվաղնջական ասացածն, Չայն հասարակաց ձայն է Աստուծոյ, որ է ասել թէ մեծագոր է յոյժ : Աստ ևս պատ-

չաճ է զանազանել զմտաւորականն յարդեանց իրաց : Յարդիւնս իրաց , որ ինքնին մերկապարանոց կան , և բաց 'ի զգայարանաց չպահանջեն ինչ , ծանրակշիռ է յոյժ բան ժողովրդեան : Իսկ յորս պահանջի մանրակրկիտ դիտողութիւն կամ այնչափ կազմութիւն հմտութեանց , յոր չէ սովոր խաժամուժն , ձայն սակաւ արանց գիտնոց և ըզգաստից՝ առաւել է քան զուսուկի : Յիմացականս կամ 'ի դիւրին մտաւորականս , յոր խելք միայն հերիք են , այս ինքն հասարակաց բանաւորութիւն , մեծ են խօսք ժողովրդ դեան : Իսկ 'ի դժուարինն և որ բազում հմտութեան և խորհրդոց կարօտին , անուամանցն կարծիք ուսովականք ոչ առ մեծ ինչ են դրելի , վասն զի սովոր են 'ի մոլար և 'ի պաշարեալ մտաց գալ յառաջ :

Երրորդ բանիւ չվարելոյն մոլորութեանց՝ կողմնաւոր կամք և մարդահաճութիւն են պատճառք : Գժուարին է յամենայնի հարթայարմար հաւասարութեամբ կալ անմէտ և անաշառ . է ուրեք՝ ուր ցանկութիւն շահից կեղծս 'ի կեղծս եղեալ բիւր կերպարանօք արդարութեան , ուղղութեան , պարտուց և պատուոյ , և է ուրեք ուր գութ բարեկամի և ազգայնոյ , հայրենակցի և ուսմնակցաց սէր , կամ զովողաց ընկերչակութիւն , է զի շնորհ երախտաւորի և մտահաճութիւն ընդ ումեք , և է զի ատելութիւն , հոգի հակառակութեան , նախանձ և խէթ չար զումեքէ , և այլ երբեմն հաճոյք քմաց կամ աւելորդ խնամոյ փոյթ և ջան , կամ կամակոր յամառութիւն , թեկն ածել տան միոյ կողման , ակն առնուլ և պաշտօն առնել , յախորտի կալ կռուել 'ի վերայ նորա և անքակելի կապել ընդ նմա . մինչև աստ ոմանք յանճոռնի և յանհեղեղ խակութիւնս և յանհարթութիւնս այլանդակին , 'ի մոլորութիւն և 'ի բանգագուշանս հատանին և 'ի փոխելութիւն դառնան : Այսպիսեաց սովորութիւն է զամենայն հակառակ փաստ արհամարհել . նշկահեն և անկուշեն , և լսել անգամ կամ ընթեռնուլ չառնուն յանձն , կամ չլուելոյն առնեն : Իսկ արդ որ զամենայն դուրս ճշմարտութեան ընդդէմ դնիցէ , յայն նմա հատանել զիտրդ իցէ . որ կամաւ զաչն կափուցանէ , և զամենայն նշոյլ 'ի բաց հերքէ , զիտրդ զոյս տեսանիցէ : Ապա ջան 'ի մտի դնել և պէտ յանձին ունել պարտ է , ամենայն զօրութեամբ 'ի բաց փախչել 'ի կուսակցութենէ և յակնառութենէ և 'ի սուտակապաստու-

Թե՛նէ, և զանձն կազմ և պատրաստ ունել յընդունելու-
Թիւն ճշմարտութեան, ուր և գտանիցի: Եւ քանզի դը-
ժուարին է հարթ պահել միշտ զայս անաչառութիւն, 'ի
կողմ չելանել, չխօսել շնորհուկա առ ականէ կամ Թի-
կունս տալ, և անըմբռնելի կալ 'ի մտահաճութեանց,
պարտ է դէժ անդարձ վճիռ անձանց սահմանել, մի առ
կողմնաւոր կամաց և երեսաց վասն՝ վերջանալ երբէք 'ի
քննելոյ զփաստս հակառակ կողմանն, կամ շողումս և կամ
հեճուկս ումէք առնել. այլ յոր կոյս առաւել գտանիցին
հաւաստիք, յայն զմտացն մէտ խոնարհել:

Չորրորդ խափան բանիւ վարելոյ է մեզ՝ տնկակից պղեր-
գութիւնս: Երջամիտ հետազօտութիւն ինդրոց վասն ու-
ղիղ դատաստանի, տաժանաց և աշխատութեան իբք են,
մանաւանդ եթէ բազմակնճիռն և դժուարահաս ինչ լինի-
ցի: Իսկ մարդ կարճոգի և անժուժկալ քրտանց, զոր ընդ
իւր բերէ այսպիսեաց հետաքննութիւն, երբեմն և ապա-
ժաման՝ առ չպոյէ հմտութեան և օճանի, է ուրեք՝ զի և
յայլ իրս զբաղեալ և ցնդեալ և անպարապ բարբարեալ,
քան 'ի Թերեան կալ և տարտամութեամբ տատանել՝ հապ
յանձն առնու անխտիր զկարծիւն զոր առ ոտնն գտանէ, և
անհանճարաբար օտարին բանից զունկն 'ի ներքոյ դնէ:
Ապա զինչ զարմանք, եթէ բազմաց բազում կարծիս յան-
ձին կալեալ է՝ առանց զպատճառսն գիտելոյ: Սակայն ա-
նաչառատես ճշմարտասէրն և բարւոյն նախանձախնդիր՝
ոչ այնպէս առնիցէ: Հարցափորձք փաստից յընտրութիւն
դատաստանի՝ իցեն թէ քաջ տաժանելի, սակայն բազում
անգամ ոչ որպէս կարծեմք. և ըստ յառաջել 'ի հմտու-
թիւն և 'ի հրահանգս բանին, դիւրի և յաջողէ, և լիուլի
գտանէ զփոխարէնսն 'ի հեշտութեան հմտութեանցն, որ
այնչափ մեծ եղիցի՝ որչափ դժուարահաս հմտութիւնքն
իցեն: Իսկ եթէ ոչ առ վեհերութեան ինչ և դանդաղկոտ
հեղգութեան՝ որ չպարտին բնաւ երևել 'ի մեզ, այլ այ-
լով իւրք խափանիցիմք 'ի զգուշաւոր ըստ արժանի քննու-
թե՛նէ, հաստատուն օրէնք եղիցին խոհականութեան՝
յերկբայս Թողուլ և չափաւորել զդատումն, ոչինչ հա-
ւաստի համարել, եթէ ստուգութեամբ ակներև ոչ իցէ,
կչիռ կալեալ զպայմանս կարծեաց և հաւանութեան, ըստ
չափոյ պայմանի հաւանականութեան յառաջիկայ իրան
նշմարելոյ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ՈՒՂԻՂ ՉՎԵՐԵԼՈՅ ԲՅԵՒԻ

Պատուին իրաց առանց մանր քննութեան պատճառացն կամ թիւր և անտեղի հետեանաց յառաջբերութեամբ, զեղծանել կամ չարաչար վարել ասի բանիլ խառնավար զմիտան արարեալ, որ 'ի բազում իրաց լինի: Առաջին՝ առ 'ի չգոյէ հաւաստի ծանօթութեանց և գաղափարաց, զոր Քրիստիցլեաք համարի միայն պատճառ ամենայն մուրրութեանցս: Պակասեն երբեմն 'ի հաւաստեաց և գաղափարք գոյից, բայց առաւել անմարմին ծանօթութիւնք իմանալի և բարոյական էակաց: Նոյն իսկ հանգամանք ստանալոյ նոցա, բաւական ցոյցք են յուրմիցն թերի գուրջ 'ի հաւաստեաց: Լսէ մանուկն, զի զմարմին փայլուն և զեղին՝ ոսկի անուանեն. զառաջինն ոչինչ աւելի իմանայ ընդ ձայնիւդ. ժամանակաւ թերեւ հասանէ և այլոց յատկութեանցն. այլ մինչև ոչինչ իմանայ ոսկի քան ըզմարմին փայլուն և զեղին, զիարդ կարացէ խորհել և խօսել անսխալ 'ի վերայ նորա: Նոյն բանք են և զանանձնաւոր ծանօթութեանց բարոյական էակաց, և առաւել: Տեսանէ տղայն զի գաղանաբար վրէժ առնու ոք զանարգանացն, և ազնիւ և գովեստ յընկերացն լսէ. տեսանէ և զայլ ոմն անոխակալ և անքինահասն համբերեալ թշնամանաց, և իբրև կնատ և անարի վատասիրտ այսն և ծանակ եղեալ. և առեալ յօդաւորէ 'ի միտս իւր զպատիւ ընդ ոգւոյ վրէժինդրութեան, և զանարգանս ընդ անյիշաչար հեզութեան: Լսէ խորագէտ կարգացեալ զբազմահասար ճարտարամիտն 'ի խորամանգեք, պերճ և փառացի զօցտողն և զվատնիչ արարոց, սրտեայ և իրահամարձակ զգիմագրաւեալն խենթաբար և խիզախ յամենայն վտանգս, փլիթ անյարիւր և քնած զզգուշաւորն 'ի յանդգնութենէ: Այսու իմաստիւք զոր դատաստան ունիցի առնել յաղագս ճշմարիտ պատուոյ և անարգութեան, խորագիտութեան, առատութեան, քաջութեան և երկիւղի: Եւ սակայն բա-

զումք 'ի բարոյական ծանօթութեանց այսու ոճով ստեղծանին 'ի տիս մանկութեան, և անմեկին մեան առ բազումս զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց: Յայտ ուրեմն է թէ յառաջ քան զգոյից ինչ դատաստան առնել՝ քանի՛ կարեւոր է հոգ տանել հաւաստի և անվրէպ գաղափարաց, և յառաջ քան զբարոյական էակաց ինչ խօսել՝ ուղղութեան ծանօթութեանցն, քննելով զհմտից արանց սահմանս 'ի վերայ բառիցն, և զգաղափարսն ընդ նոսին 'ի նոցանէ կապեալս:

Երկրորդ պատճառ ոչ ուղիղ վարելոյ բանիւ՝ է զեղծանել ընդհանուր և իմանալի օրինօք և սկզբամբք: Այր իւրաքանչիւր իմանայ ինքեան առածս և զճիւռս հանրականս, և զմանաւոր դատմունսն ըստ նոցին ուղղէ: Երբեակ են այս օրէնք, ասէ Քանտլյլեաք. ընդհանուր առածք յամենայնի անվրէպ ճշմարիտք, առածք ուրեք ուրեք ճշմարիտք՝ այլ առ ամենայն 'ի գործ արկեալք, և համեմատութիւնք ինչ տարտամք երևութացեալք յիրս իրս 'ի սպառայլարունս: Յառաջին կարգէ են առածքն, Յուլրն մեծ է քան զմանս, Չմարթի իմիք լինել և չլինել միանգամայն, և այլք. որ թէպէտ 'ի մայրութիւն ոչ տանին, բայց ոչինչ օգտեն 'ի հմտութիւնս մանաւորաց, զի նոքա 'ի սոցանէ բղխեն մանաւանդ: Յերկրորդ դասէն է օրինակ իմն կարգեսեանցն օրէնք, թէ զամենայն որ 'ի պայծառ և 'ի յըստակ գաղափարի իրիք բովանդակի, մարթ է հաստատել զնմանէ: զորոյ զթիւրութիւնն տեսաք յառաջագոյն (յէջ 112): Յերկրորդ կարգի այն է, զի զգործոց հոգւոյ մարմնապէս խորհին բազումք, որպէս եթէ հոգի և մարմին ոչ ինչ ընդհատք էին: Ապա մինչ չև զընդհանուր օրէնսն 'ի վերայ մանաւորի 'ի գործ առեալ, յառաջագոյն քննեսցի հաւաստեալ, եթէ արդեամբք պատշաճիցի նմա. և եթէ ոչ, այլով օրինօք ուղղեսցի դատաստանն:

Երրորդ պատճառ՝ հասպճեպ շտապ դատելոյ: Բնականոր կարճմտութիւն և անսիրելութիւն վաստակոց՝ որ պահանջին 'ի ինամոտ քննութիւն իրացն, նկատել ըստ ամենայն զննելի մասանց, համեմատել ընդ սկիզբն նոցին, և կշռադատել զհետեւութիւնսն, պատճառք լինին մեզ բազում անգամ ըստ աչս և ըստ առաջին կերպարանացն դատաստան առնելոյ. և զի բազումք 'ի սոցանէ պատրանք են, սխալէ և դատումնն:

Չորրորդ պատճառ՝ պաշարմունք մտաց և ախտք : Ուր
իշխեն ախտք, ասէր Պլատոն, գերի է բանն . և Պլուտար-
քոս իմաստութեամբ առակէ զնոսս 'ի գունաւոր ապա-
կիս, որ զամենայն ինչ ըստ իւրեանց երանգոյն ցուցա-
նեն : Այլէ հայեաց գամ մի յերկուս բանակուիւ մարտու-
ցեալս . իւրաքանչիւր յիւր կողմն կարծէ զիրան, վիճի և
անհնարին համարի թէ ոչ ակն յանդիման տեսանիցեն
ամենեքեան զիրաւունս իւր : Սակայն բազում այն է, զի
կողմանքն երկոքին հասարակ սխալեն . վասն զի իւրաքան-
չիւր ըստ ազդեցութեան ախտիցն այնպէս նկատէ զիրոն :
Պատկերք զոր ճարտարեն ոմանք 'ի խաղ, աստի դէմք մար-
դոյ, անտի կերպարանք կապկի, ժանիք առիւծու կամ ար-
ջոյ խալամ, եթէ ընդ մի կոյս հայեացի ոք 'ի նոսա և ա-
սացէ՝ թէ մարդ է, և միւսն ընդ այլ կողմն՝ և սոսացէ
թէ արջ է, այր իւրաքանչիւր զիւրն իրաւացուցէ, և զար-
մանք թուիցին՝ թէ այլ ոք այլ ինչ ազգ գատիցի : Կագես-
ցին, զրպարտ արասցեն զմիմեանս խենթ և խելար, կոյր
և մոլի, գժմիտ, պանդոյր և ախմար . և երկոքեան անի-
րաւ գտցին, զի զայն պատկեր չիք ասել ճշմարտութեամբ՝
ոչ մարդ և ոչ արջ, այլ ստեղծուած ինչ խառնակ և ան-
տիպար ըստ քիմն :

Բազմապատիկ շլացուցանեն զմեզ ախտք . մերթ զօշա-
քաղութիւն և անձնահաճ կամք ճշմարիտ կարծեցուցա-
նէ որ ինչ յօգուտ մեզ է . մերթ ամբարհաւաճութիւն և
զանձն առ գիտունս ունել անդէն դատաստան 'ի վերայ
տայ ածել անքննաբար . է զի ատելութիւն և գրգռութիւն
ընդ այլս, հեռ և մախանք և արհամարհութիւն, զամե-
նայն ինչ զնոցա ծուռ և խօլ և անշնորհ ցուցանէ : Ար-
ժան էր առ այս ընթեռնուլ զճոխագոյն բանս մատենա-
գրի Արուեստին խորհելոյ որ 'ի քսան գլուխ երրորդի
մասին :

Որ ինչ զախտիցն ասացաւ, և ամենայն մտահաճու-
թեանց 'ի դէպ ելանէ : Յառաջագոյն 'ի վեր անդր ցուցեալ
է, զի կողմնակցութիւն և աշառանք բազում անգամ ար-
գելուն զմեզ 'ի բանիւ վարելոյ, խափան լինելով անակնա-
ռու քննութեան փաստից երկաքանչիւր կողման : Բայց
թէ բանիւ վարելոյ ոչ ինչ արգել լինիցին, ծակայն 'ի բա-
րոքն վարելոյ գոնէ արկանեն և ստերիւրեն : Որ պաշա-
րեալ մտօք 'ի քննութիւն մատչիցի իրաց, զօրաւոր թուին

նմա իւրում մտացն հաճոյականքն, և հակառակքն՝ քան
զտկարսն տկարագոյն⁴⁰ : Ապա հարկ է յոյժ 'ի դատելն
ինչ՝ յամենայն ախտից և 'ի կանխակալոյ սովորութեանց
մերկանալ ըստ կարի և 'ի բաց թօթափել : Որում օգտի
ինչ յոյս կամ ցանկութիւն է՝ յայսմ՝ քան յայնմ կող-
ման գտանելոյ զճշմարտութիւն, անդ կարծէ գտանել՝ ուր
կամին, թէպէտ և նա 'ի միւսում կողմանն իցէ :

Հինգերորդ պատճառ՝ երեակայութիւն : Մոլորու-
թիւնք զանմարմնոց, զԱստուծոյ ասեմ և զոգւոց և որ նո-
ցին սակի, սկիզբն անտի առին առաւել, ըստ սրբոցն Աւ-
գոստինոսի, զի զոր իմանալ միայն վայել էր՝ կամեցան
մարդիկ և մտօքն նկարել. վասն որոյ եզին նոցա մարմնա-
ւոր կերպարանս և հանգամանս իբրև զմարմնոց : Գոյա-
ցական և իմացական տեսակք, գաղտնի որակք ճեմակա-
նաց և այլ բիւր այսպիսի անուրջք և երազք, նոյնպէս
անտի եկին յառաջ, զի յանգոյից կամեցան յերևոյթ ածել
մտաց՝ էութիւնս և բնութիւնս, և զանմարմին տեսական
մարմնակերպ զգեցուցանել :

Վեցերորդ պատճառ՝ զեղծումն օրինակաց : Ի տագնա-
պել ուրուք խելամուտ լինել անօսր ինչ և խորին իրաց,
որոնէ այլ ինչ ընտանի և նման նմա, և ըստ այնմ դատի
զնա : Սակայն դուն ուրեք երկու ինչ ամենեւին նման մի-
մեանց գտանին, մանաւանդ յայլասեռան. և հագիւ որ 'ի
միոյ 'ի միւսն գուշակութիւնս բերէ, թէ չմոլորիցի կամ
գէթ չգթիցէ⁴¹ : Վասն որոյ թէպէտ և 'ի դէպ է օրինա-
կաւ վարել 'ի դժուարինսն 'ի լուսաւորել զմիտս, զգուշալի
է չդնել յօրինական ասպցուցական զօրութիւն, որ չիք 'ի
նոսա. առակ իսկ է առ մեզ, Օրինակ ոչ է փաստ :

Եօթներորդ պատճառ՝ պիտակութիւն նշանակաց և
նմանաբերութեանց : Աստի գոյացան գրեթէ ամենայն
մոլորութիւնք և բարբաջք ախտարմոլաց և ոսկեխոյզ տար-
բալուծից : Աստեղատուն մի է յերկինս, զոր ոմանց հա-
ճոյ թուեցաւ կշիռ անդւանել. որ թէ կշռոյ նմանի, ապա
ոչ ինչ ընդհատ և հողմաղացից, ըստ նրբաբանելոյ մա-
տենագրի Արուեստին խորհելոյ. իսկ արդ կշիռն նշանակ
է արդարութեան, ուրեմն, 'ի վերայ բերէին ժամաբաշխ
ախտարմոլք, որ ընդ նովին տանուտերամբն ծնանիցի որ,
արդար լինիցի : Արէս, որ է Հրատ, պատերազմաց է աս-
տուած. ապա որ ծնանիցի որ ընդ Արիսին հայեցուածով

մարտիկ եղիցի . և այլ ինչ ևս : Գտաւ , յաւելլու նոյն այր ,
և որ երազեաց ոք թէ սրածուծիւն զբուանեան ատտ է . և
զհետ եբեր , թէ որ զցաւն զայն ջերանի , բուծի եթէ զու-
լամբն կախիցի կոտոր մի կապար՝ յոսկեխոյզ բնալուծացն
Ջրուան կարգացեալ , յորում քանդակեալ իցէ յաւուր
շաբաթու՝ Ջրուանայ նուիրելոյ 'ի նախնեաց՝ ձեն որով
աստեղաբաշխք նշանագրել սովոր են զայն մուրրակ զոր
հինքն Ջրուան և մեք Երեակ կոչեմք : Նախնի ուլունք
յուռթողաց , կղարթք , բժժանք , դրիճք և հմայեակք և
փաթեթք աղապատանաց , և այլք յուլվք 'ի խտրական
անապաշտ նշանակաց՝ գիւտ են սուտանուն և վրիպար-
հետ նշանագիտութեան ⁴² :

Ութերորդ պատճառ՝ մուլութիւն ինքնօրէն յօրինուա-
ծոց կարգի վարդապետութեան : Որ առանց բաւական
դիտողութեանց նոր իմն ոճ իրաց յօրինել փութայ , յի-
րաւի թէ յանիրաւի զամենայն ինչ 'ի նոյն հնարի ընդ
քարշ տանել : Այն նորանոր կարգածք բնագիտութեան ,
բնազանցութեան , բարոյականին , քաղաքականին և տըն-
տեսականին , որ ընդ ժամանակս ժամանակս յաջորդեցան
իրերաց , և զարդիս բազմաց 'ի նոցանէ հազիւ ինչ թէ ու-
րեք երեւիցի յիշատակ , ցոյցք են բազմադիմի մուրու-
թեանց , յոր զառանցուցանէ անկարգ սէր ինքնօրէն կար-
գածոց :

Գ Ի Բ Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՕՐԻՆՔ ԱՌԱՋԱՐԿԵԼՈՅ ԵՒ ՅՈՒՑԱՆԵԼՈՅ ԶՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

Ն Ա Խ Ա Շ Ա Ի Ի Ղ

Ձոր օրինակ 'ի պէսպէս յօդաւորելոյ զազափարաց և ծանօթութեանց գոյանան դատմունք, և 'ի սոցին զուգաւորութենէ կազմին խորհուրդք մտաց 'ի գիւտ ճշմարտութեան, նոյնպէս 'ի զանազան յարադրելոյ բառից՝ որովք սովոր եմք նշանակել զծանօթութիւնսն և զգաղափարս, յօդանան բանք յայտարարք դատմանց, և 'ի սոցուն խառնութենէ հիւսին ապացոյցք՝ խորհրդոցն վերբերիչք, որով զճշմարտութիւնսն զոր գտաք՝ յայտնաբանեմք այլոց և ցուցանեմք: Արդ քանզի զօրէնս առաջարկութեան և ցուցի ճշմարտութեան կայ մեզ աստանօր աւանդել, ինքնին իրացն կարգ պահանջէ ճառել նախ զբառից, ապա զբանից, և յետոյ ուրեմն որ յապացոյցսն հանգամանք յուղիղ ցուցակութիւն ճշմարտութեան:

Այլ զի յաճախ պատահէ, առ բանիւ չվարելոյ կամ խառնավար լինելոյ, 'ի մոլորութիւն գլորել, թիւր դատել և խորհել, և ապա գուն գործել պատիր ցուցիւք 'ի թիկունս իջանել թիւրոցն, որ 'ի բազումս կրի բազում անգամ ոչ առ 'ի զայլս խաբելոյ, քան թէ 'ի խաբէութենէ մտաց իսկ իւրեանց, ապա կարևոր է տեսանել մանր՝ զբրևելի պատճառս ունայնութեան և ստութեան ապացոյցից, անձանց՝ 'ի խրատ զգուշութեան, զի մի յանկարծ 'ի նոյնս գլորեալք՝ զխաբերայի և զտգիտի կարծիս առնու-

ցումք յանձն . և այլոց՝ յամօթ և 'ի յանդիմանութիւն դաւանացն զմեզ ըմբռնելոյ և 'ի մոլորութիւն ձգելոյ :

Եւ յորժամ զճշմարտութեան խնդրոց վէճք և պայքարք անկանիցին , հարկ է գիտել զհանգամանս իրացն 'ի յայտ յանդիմանութիւն ճշմարտութեան : Տեսանեմք իսկ զօր հանապազ զի 'ի չգոյէ ուղիղ կարգի , դիպաւոր և անսխալ օրինաց , բազում վիճմունք երթան յանգին յաղմկայոյզ զբաջան աղաղակ 'ի պէտս ում . և փոխանակ 'ի լոյս զճշմարտութիւնն հանելոյ , և ևս 'ի խոր թաղեալ հետախաղաղ կորուսանեն :

Եւ զի 'ի յստակ տեսաւորութիւն ճշմարտութեան կարևոր է յոյժ հմուտ լինել ընտրութեան պատշաճաւոր ոճոյ , և կրկին են առաւել 'ի կիր ածեալք առ մատենագիրս , վերլուծականն ասացեալ և շարագրական , 'ի վերջէ ուրեմն տեսանել արժան է զիւրաքանչիւր նոցա զօրէնսն և զընտրութիւն ըստ տեղւոյն :

Պ Ր Ա Կ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Բ Ա Ռ Ի Ք

Օանօթուծիւնք և գաղափարք որ 'ի պահեստի մտացս նիւթք են խորհրդոց, շմարթեմք յայտնի առնել եթէ ոչ նախ նշանաւ իւրք յերևան ածիցեմք զաներևոյթս խորհրդոցն : Այս նշան կրկին է . է որ բնատուր և բնական , և է որ 'ի վարդէն ճարտարապետեալ և արուեստական :

Բնական նշանք են ամենայն շարժուածք և կերպարանաց ցոյցք , որ ինքնին սովոր են երևել 'ի զանազան հանգամանս և 'ի կիրս հոգւոյն , զոր օրինակ ծիչ և հառաչանք 'ի ցաւս , ծաղր և կաքաւ 'ի ցնծութեան , շառագունանք առ ամօթոյ , դող և այլազունութիւն առ ահի զարհուրանաց : Ի սոցանէ՛ են որ և 'ի դեռածին մանկունս ինքնին երևին առժամայն , յաւէտ ևս ճշիւն առ ցաւս , և անբանից իսկ հասարակ են , մանաւանդ սոսկումն , աղաղակ և կաքաւ :

Սակայն և այս նշանք յարուեստական փոխին , յորժամ ոչ ևս բռնի ըստ սոսկ շարժման բնութեան առնիցին , այլ խորհրդով և գիտութեամբ , որպէս յամենայն իսկ մանկունս լինել սովոր է : Ճշնն նախ կամ լան առ ցաւոցն սաստկութենէ ստիպեալ , առանց ինչ յայտնել կամելոյ , նա և առանց իսկ դիտելոյ թէ բնաւ և հնար ինչ է նոցա յայտ առնել : Իսկ ապա տեսեալ թէ յօգնութիւն հասաննն այլք , ցաւքն և նշանք և հասեալ օգնականութիւնն՝ սերտիւ կապին 'ի միտս նոցա . և 'ի դառնալ ցաւոցն՝ յուշ ածեալ զնպաստն զոր գտին նշանօքն , սկսանին կամակարուց 'ի գործ զայնս արկանել , զի յայտնի արասցեն զցաւս իւրեանց և դիւրութեան հանդիպեսցին :

Գլխաւորք են յարուեստական նշանս շարժուածք և բարբառք : Յառաջինան՝ է ինչ որում կցորդ են և անբանք , երկրորդքն ամենեւին սեփականք մարդոյ : Նա աւանիկ տեսանեմք իսկ զանասունս , զի առ բուռն ցանկութեանն յեղ-

յեղուկս զձայնսն արկեալ և 'ի քծինս ազգի ազգի շարժմամբք եկեալ, հնարին յայտ առնել զկամս սրտից իրեանց, ողորմուկս արկանել և յաղերս ածել. այլ դեռ չերեցաւ որ յանբանից առ 'ի խօսս բաւական : Մի որ ընդդէմ բերիցէ, թէ ահա խօսին պապկայք և անծեղք և կաշաղակք, սարիկք և կեռնելք, այնու զի ուսանին բարբառ ինչ յօղել պապաջելով իբրև անշունչ գործի ձայնատու : Խօսել այն է տիրապէս, յորժամ խորհրդով որ 'ի կիր զձայնսն առնուցու՝ յայտնել նորօք զմիտսն. զոր յայտ է թէ յիշատակեալ թռչունքդ ոչ առնեն, զի ոչ ինչ իմաստք են նոցա 'ի ձայնսն :

Եւ արդ քանզի բարբառ առանձինն շնորհ է մարդոյ, և առաջին գործի 'ի յայտնութիւն և 'ի ցոյց ճշմարտութեան, օն առ տեսցուք քանիպատիկ իցեն, և ոյք ոմանք կարևորագոյնք 'ի յայտնել զիմաստս մտաց, զինչ զանազանութիւն նոցա 'ի Հակաճառից, զիարդ և յինչ պէտս է վարել զնոսա, և յորոց պիտակութեանց զգուշանալ :

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱԶԳԻ ԲԱՌԻՑ, ԵՒ ԿԱՐԵՒՈՐԱԳՈՅՆՔԸ Ի ՅԱՅՏՆԵԼ

ՁԻՄԱՍՍ ՄՏԱՑ

Ութ ազգ բառից 'ի համար արկեալ են 'ի քերդողացն. անուն, դերանուն, բայ, դերբայ կամ բայանուն, նախդիր, մակբայ, շաղկապ և ձայնարկութիւն. զորս սովորեցին նորա մասունս կոչել բանի կամ խօսից, զի 'ի սոցանէ իբրև 'ի մասանց յօդանայ բանն⁴³ : Անունն բաժանի ըստ նոցա յէական և 'ի վերագիր, կամ 'ի գոյական և ածական : Առաջինն իրս յայտ առնէ, որպէս ծաղիկ, պտուղ. երկրորդն որոշմունս կամ հանգամանս որպիսութեան իբրաց, որպէս այս, այն, բարի, չար : Իերանուն են ձայնքս ես, դու, սա, դա, նա, ինքն, և սոյնպիսիք որ վարին փոխանակ յայտնի անուանց առ 'ի չկրկնելոյ զնոսա : Բայի գործ է հաստատել թէ այս նիշ որպիսութիւն է յայս

նիշ իրի, զոր օրինակ Հոգին խորհի կամ է խոհուն: Դեր-
բայք կամ բայանուանք վերադիրք են ՚ի բայից առեալք և
երկոցունցն հաղորդք, որպէս կեցեալ կեցող: Նախդիր են
մասնիկք՝ որ դնին ՚ի սկիզբն անուանց իրաց ՚ի ցուցանել
զհամեմատութիւնս նոցա ըստ շարժման, դադարման, զու-
գութեան, և որ ՚ի նոյնս պատշաճին. որպիսի ինչ Գնալ
՚ի վան, կալ առ Երասխաւ, կենցաղել ընդ ընտիր բարե-
կամս: Մակբայք են ՚ի ցուցանել զգանազան առմունս կամ
կերպարանս բայից, զոր օրինակ լինել աստ կամ անդ,
կեալ բարուք կամ չարուք: Շաղկապք, որպիսի՝ և, այլ,
զի, թէպէտ, իսկ, և այլ սոցին նմանք, նպաստեն ՚ի կա-
պել զբան ընդ բանի կամ զիմաստս բանից ընդ միմեանս:
Չայնարկութիւն են ճիշք որ դան ՚ի խօսս ՚ի ցոյց այլ և
այլ կրից և ախորժակաց հոգւոյ, ըստ որում, ո՛հ, այ՛, է՛հ:

Իմասանց աստի բանին՝ անուն և բայ կարևորագոյնք
են ՚ի յայտնութիւն իմաստից մտաց. վասն զի, որպէս յա-
ռաջին գիրսն ասացաք, իմաստք մտաց կամ դատմունք՝ են
հաստատութիւն և ժխտումն նմանութեան երկուց ծանօ-
թութեանց կամ գաղափարաց: Իսկ ՚ի գաղափարաց աս-
տի և ծանօթութեանց սովորաբար մին ՚ի մէջ բերէ իր ինչ
բնական կամ բարոյական, և միւսն հանգամանս ինչ որ
հաստատի զմասնէ կամ ժխտի. զոր օրինակ Ծովն է աղ-
տաղտուկ. Երկիր չէ անշարժ. Գովելի է բարերարութիւն.
Անշահ է դատարկութիւն: Իսկ արդ իբք բնականք՝ իբրու-
ծով և երկիր, և բարոյականք՝ որպէս դատարկութիւն և
բարերարութիւն, սովորաբար էական անուամբ յայտ-
նին, և հանդամանքն վերադրօք, ըստ որում աղտաղ-
տուկ, անշարժ, գովելի, անշահ: Ապա ՚ի յայտնութիւն
դատմանց պահանջին էական անուանք ՚ի ցոյց իրացն որ
ենթակայքն են դատմանց, վերադիրք ՚ի ցոյց հանգամա-
նացն հաստատելոց կամ ժխտելոց, և երրորդ՝ նշան ինչ ՚ի
ցոյց հաստատութեան՝ որպիսի է էական բայն, կամ ժրխա-
ման՝ որպիսի է նոյն բայ կից ընդ ո՛ւ կամ ո՛ւ:

Եւ զի բան է յայտարարութիւն զանազան դատմանց ի-
րաց, ապա կարևորագոյն մասունք բանի են էական ա-
նուանք և վերադիրք, հանդերձ կրկին նշանօքն՝ հաստա-
տութեան և ժխտելոյ: Եւ չէ ինչ դժուարին ցուցանել՝
թէ ամենայն լեզու նոքօք ևեթ բաւական է յայտնել զա-
մենայն իմաստ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՊԷՍՊԷՍ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ ԲԱՌԻՅ ԸՍՑ ՀԱԿԱՃԱՌԻՅ

Հակաճառք, ըստ իւրեանց աղխատրոյզ լեզուին, զամենայն բառս սովորեցին եզեր՝ կոչել, իբրու զի գործ է նոցա սահմանել և որոշել զճանօթութիւնսն և զգաղափարս :

Արդ ա, 'ի բառից կէսք ասին իսկ և յատուկ, որ զոմն մի առանձինն նշանակեն, որպէս Տիրան. և կէսք առասական, հասարակ և ընդհանուր, որ եթէ զտեսակն ցուցանիցեն՝ տեսակարար կոչին, որպէս մարդ. իսկ թէ ըզսեռն՝ սեռական, զոր օրինակ կենդանի :

Բ. Թանձրացեալ կամ անենթակայ, որ ցուցանեն գաղափարս և ծանօթութիւնս անձնաւորս, որպէս սպիտակ, սեաւ, բարի, չար. կամ չանձնաւորս՝ որպէս սպիտակութիւն, սեռութիւն, բարութիւն, չարութիւն :

Գ. Բնական կամ բնազանցական, որ հաւաստի գոյակս նշանակեն, որպէս ջուր, հուր, ծաղիկ, պտուղ. կամ էակս սոսկ մտաւորս և բարոյականս, որպէս գիտութիւն, տգիտութիւն, լաւութիւն, չարութիւն :

Դ. Էական և իսկական կամ չէական և պակասական, որ զէութիւն կամ զանէութիւն և զպակասութիւն իրացն յայտ առնեն, ըստ որում ըյս և խաւար, արգասաւորութիւն և անարգասաւորութիւն :

Ե. Պարզ կամ ջոկադիր և բարդ, որ միով ձայնիւ ասեն զգաղափարն, զոր օրինակ ապակի, քար. կամ բազմօք, որպէս՝ մարմին թափանցիկ, մարմին անթափանց և դիմահար :

Զ. Բուն, հարազատ կամ փոխաբերական և այլաբանական, որ ըստ բուն և յատուկ մտացն ասին, որպէս շարժումն և հանգիստ մարմնոյ. կամ յայլաբանական միտս իբրև շարժումն և հանգիստ հոգւոյ :

Է. Միանշանակ կամ հոմանուն և համանուն, որ մի ինչ միայն նշանակեն, իբրու վագր և ինձ, կամ բազումս համանունակի՝ բազմանշանակ գոլով. որպէս ցուլ և խոյ, որ նշանակեն երկուս ազգս կենդանեաց և երկու կենդակս

աստեղատանց կենդանաբերին : Այսպիսի են և ամենայն բառք որոց կրկին են միտք՝ հարազատ և այլաբանական :

բ. Պայծառ կամ աղօտ, որ առաջի առնեն պայծառ կամ աղօտ գաղափարս, և որ յայտնապէս կամ ընդ աղօտ ցուցանեն զայնս : Սակայն բազում բառից յայտնութիւն և մթութիւն՝ ըստ մեզ է քան թէ ըստ ինքեանց. իմաստասիրական ձայնքն, քերդողականք, արուեստագիտականք և այլք՝ յայտնի են որոց հմուտ են իրացն, և անտեղեկացն մթինք :

բ. Արոշ, ճշգրիտ, ճիշդ, որոց նշանակութիւն անփոփոխ կապեալ է ի մի ինչ որոշեալ, զոր օրինակ բոլորակ, քառակուսի, եռանկիւն, և գրեթէ ամենայն չափաբերական բառքն : Իսկ երկդիմի, տարտամ, անորոշ, որոց նշանակութիւն ոչ է սահմանեալ և ճշգրտեալ ըստ բաւականին, այլ անխտիր են յայլ և այլ միտս, ամփոփելով և ընդարձակելով : Արպիսի է նոյն ինքն ձայնն գաղափար առ յորովս ՚ի բնազանցախօսաց. զի մերթ գլխառուկ գաղափարսն նշանակէ, մերթ զճանօթութիւնսն, բազում ուրեք և զզգացմունս անգամ և զիմացուածս : Տես զտեղեկութիւնն 9 և 15 : Այնպիսի են առ բազումս և ձայնքս առաքինութիւն, իրաւունք, ազատութիւն, արութիւն, քաջութիւն, պատիւ, և բնաւ իսկ գրեթէ ամենայն բառք իմանալի և բարոյական էակաց, որոց ճանօթութիւնք առ սակաւս են ճշգրիտ և ճիշդ, և սակաւք են որ անփոփոխ միշտ պահիցեն զճանօթութիւնսն ընդ ձայնիցն :

գ. Աննշան, որ և ոչ մի ինչ հաւաստի և ճշմարիտ գաղափար կամ ճանօթութիւն յայտ առնեն, որպիսի էին առ դպրոցականսն գոյացական տեսակք, մտաւորական տեսակք, ընդհանուր բնութիւնք, և այլ ինչ բազում այսպիսի ձայնք անիմաստք :

դ. Փաղանուն և նոյնանիշ որ ՚ի նոյն միտս վարին, որպէր ծառ և տունկ, վէճ և քար : Սակայն յամենայն լեզուս սակաւ են ամենեկին նոյնանիշք. զի դոզ ամենայն բառք առանձին իմն զօրութիւն ունին ՚ի միտսն, որով որոշին ՚ի միմեանց : Աղիղ իսկ ասացէ որ՝ տունկ ցորենոյ, այլ ոչ ծառ ցորենոյ. և քար պատուական կոչեսցէ զգոհար ակն կամ գլակինթ, այլ ոչ երբէք վէճ պատուական : Յորմէ յայտ եղև, թէ տունկ և քար սեռականագոյն են քան զճառ. և զվէճ, թէպէտ և ոչ սակաւ ՚ի նոյն միտս վարիցին ⁴⁴ :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՊԵՏՔ ԵՒ ՊԻՏԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԶԵՂԾՈՒՄՆ

ԲԱՌԻՑ

Որ խօսին՝ ապաքէն կամի իմանալի լինել, այս է՝ ազգել յայլս զԾանօթութիւնս և զգաղափարս իրացն զորոց խօսի: Ապա զգուշալի է յամենայն աղօտ, երկդիմի, տարտամ և աննշան բառից. զի զո՞ր գաղափար կամ ծանօթութիւն ազդիցեն մթին և աննշան ձայնք, կամ զո՞ր յըստակ և ճիշդ գաղափար և ծանօթութիւն՝ երկդիմիքն և տարտամք: Այլ քանզի բազմաց ՚ի դոցանէ պիտակութեան պատճառք այն են, զի մեք գլխովին օտար եմք ՚ի հաւաստի և յանվրէպ գաղափարաց, կամ անհմուտ բուն և յատուկ մտաց բառիցն, ապա՛նախ քան զամենայն անվրէպ և հաւաստի գաղափարաց փոյթ պարտ է ունել, և գիտութեան հարազատ մտաց ձայնիցն: Եւ յորժամ ոչ ըստ արժանի տեղեակ իցեմք իրին կամ բառին, հրաժեշտ ՚ի խօսից տալ, քան անկարգ և անհեղեղ ճամարտակել ըստ քիմն:

Բ. Բառք որոց ՚ի հասարակաց պէտս սահմանեալ և հաստատուն է նշանակութիւն, ՚ի նոյն միտս պարտ է առնուլ զնոսա. զի չեմք ի իշխան փոփոխել զառու՛մն ձայնից, և զհաց գինի ասել և զգինի հաց: Իսկ որոց ՚ի հասարակաց սովորութենէ չիք աներկբայ և յայանի զօրութիւն, այլ ոմն յայս միտս տանի և ոմն յայն, և ՚ի նմին միտս՝ են որ լայնեն, և են որ նրբեն, որպէս առնի ՚ի բազում ձայնս իմացական և բարոյական էակաց, այնպիսիքն սահմանեացին յառաջագոյն կամ ՚ի վարելն անդ, զի յայանի կացցէ ամենեցուն թէ յոր միտս ճշդեմք. և անմոռաց ՚ի նոյն միտս հաստատուն պահեցին ընդ բովանդակ ճառն, որչափ և երկար իցէ, և թէ մատեան ևս ստուարակարկատ կամ բազմահատոր:

Գ. Այդ հարկ առաւել է յորժամ պիտոյ լիցի ճարտարել նոր բառս ՚ի նշան նորոյ գաղափարի, կամ ՚ի գործածել ձայնս անծանօթս լսելեացն: Եթէ այսպէս և եթէ

այն , ամենեցուն յայտ է թէ որում կամք են հասկացուցանել զմիտս իւր , հարկ անհրաժեշտ է բացայայտել ճշգրտիւ զձայնսն : Այլ յառաջնում պայմանին , մինչ չև ստեղծեալ զնոր ձայնն՝ տեսանել արժան է , թէ գուցէ՞ արդեօք 'ի լեզուի անդ բառ կշիռ մերոյ գաղափարին : Չի ստէպ լինի առ անհմտութեան իրաց կամ լեզուի՝ նոր կարծել բազում գաղափարս հինաւորց , կամ նորաձայնս մուծանել յանհնարին ծանրութիւն լեզուին և ունկնդրին , փոխանակ զի 'ի նոյն միտս քաջադիպագոյնք վաղուց առ ձեռն կան⁴⁵ : Յերկրորդ պայմանին զգուշալի է յօտար և յանծանօթ ձայնից , երբ տեղին չպահանջէ յայտնապէս . զի մերկ գլխով յանդուգն իմաստակութիւն է յոյն և տաճիկ և լատին խառնել 'ի բանս , ուր 'ի հայումս ոչ պակասեն հաւասարագօր ձայնք . կամ վեր 'ի վայր յաճաշու խոնջմամբ յուզախնդիր լինել 'ի բառգիրսն թափ առեալ թարթափեալ զհետ խրթնի և բորբոսեալ և ժանգահար բառից , մինչդեռ յստակքն և սովորականք և վախելուչք անդէն առ կռան կայցեն :

Դ . Յայլաբանեալ բառս և յամենայն իսկ ճարտարխօսականս բազում զգուշութիւն պիտի . մանաւանդ յիմաստասիրական բանի . զի բաց յորոց ընտելքն են և անվըտանդ 'ի մոլորութենէ , որպէս հանգիստ հոգւոյ , ամբօխումն մտաց , յոյզք խորհրդոց , ափխոյժք մտաց , հուր և եռանդն բարկութեան , և սոցին նմանք , այլքն՝ որպէս տեսաք՝ բազում ուրեք չեն աներկեան :

Բովանդակ ասել , մի երբէք մոռացի թէ կամք խօսողին այն պարտի լինել , զի ամենայն փութով և յստակութեամբ և ճշգրտութեամբ իմացուցէ ըստ կարի զմիտսն . ուստի և յամենայն ժամ ինդրելի են և վարելի 'ի դոյն պէտս յարմարագոյնք և քաջադէպք 'ի բառից , մանաւանդ առ իմաստասէրսն : Եւ ո՞ր ամօթ ոչ իցէ առն իմաստասիրի , որ չգիտիցէ կամ չկամիցի ըստ կարգի թարգմանել զմիտս իւր : « Թանգարք և խոհակերք , գերծակք , գործաւորք և ամենայն իսկ ձեռահմուտ արուեստագէտք , ասէ 'լոք , հասկանան առհասարակ զմիտս իրերաց , առնեն և կատարեն զգործս իւրեանց . միայն իմաստասէրքդ և բանակուիք ոչ գիտասցեն երբէք լսել միմեանց և 'ի գլուխ հանել զիւրեանցն » : Տրտունջ ծանր . այլ , եղուկ , առ ումանս յոյժ արդարացի :

Պատումն մտաց բառիք յայտնեալ կոչի բան⁴⁶, ասա-
ցուած, իմաստ, առած, որ է հիւսք բառից յորում հաս-
տատի կամ ժխտի յարմարութիւն հանգամանաց կամ
յատկութեան իրիք ընդ այլում իմիք. որպէս, Աստուած
է յաւիտեանական, Աստուած ոչ է մահկանացու: Ի բանից
աստի առաջինն ասի հաստատական, յանձնառական,
դաւանական, հաւանողական. իսկ երկրորդն ժխտական
կամ ժխտողական, հրաժարական, ուրացական:

Երեք մասունք որոչին 'ի բանս. բառն յայտնիչ իրին
զորմէ բանն է, և ասի ենթակայ, նիւթ բանի. բառն յայ-
տարար հանգամանացն կամ յատկութեան զոր ածեմք
զենթակայիւն կամ 'ի բաց տանիմք 'ինմանէ, և կոչի մակ-
դիր, առասուծիւն, և ըստ յունին՝ ստորոգեալ, ստոր-
գելի⁴⁷. և երրորդ՝ նշանն հաստատութեան կամ ուրա-
ցութեան, յոր պէտս վարի ել բայն. որ եթէ միայն իցէ,
հաստատութիւն յայտնէ. իսկ եթէ ընդ ոչ կամ չ,
ժխտումն: Ըստ այսմ՝ յառաջնում բանին՝ առաստծ է
ենթակայ, յաւիտեանական՝ մակդիր և առասուծիւն, է
հաստատութեան նշան:

Ենթակայն և մակդիրն կոչին 'ի հակաձառից երկու-
ծայրք կամ եզերք բանին. զի սովորաբար մին 'ի սկիզբն
դնի, միւսն 'ի վերջն: Փոքրագոյն ծայր ասի ենթակայն, զի
սակաւ է ընդարձակութիւն նորա. և մեծագոյն՝ մակդիրն,
զի նորայն բազում է: Լաւ ևս կոչեսցէ որ զըտոս հայերէն
մասունս և գլուխս բանի:

Սովորաբար ենթակայն էականաւ կամ համազօր բա-
ռի յայտնի, իսկ մակդիրն վերադրաւ. զոր օրինակ Բա-
րեբարութիւնն կամ բարեբարելն է գովելի: Բայց է ու-

րեք զի մակդիրն էական թուի. որպէս Բարերարութիւնն է առաքինութիւն. սակայն գիտելի լիցի, զի աստանօր մակդիրն առաքինութիւն՝ զածականի զօրութիւն բերէ, իբրու ասել Բարերարութիւնն է ինչ յայնցանէ որ առաքինութիւնն կոչին, է մի ՚ի լաւութեանց, առաքինական ինչ :

Բազում բանք ՚ի միոյ անուանէ և ՚ի բայէ ձեանան, և պակաս թուի մակդիրն, բայց բովանդակեալ կայ ՚ի բային. որպէս յասելն Աստուած գոյ, գոյ՝ իմանի է գոյող, գոյեղ: Ուստի և ամենայն բայ նոյն է ընդ Եւ բային և մակդրի իմիք. որպէս կեալ ընդ կենդանի կամ կեցող եւ, սիրել ընդ սիրող եւ: Որպէս զի թէ ասեմք Աստուած է, այդ ևս՝ է կատարեալ բան. զի աստ բայն է՝ ոչ Հաստատութիւն միայն ցուցանէ, այլ և էութիւն կամ գոյութիւն. և բանն Հաւասար է այսմ Աստուած է էակ կամ գոյակ:

Եւ բայ միայն երբեմն ամբողջ բան կատարէ, մանաւանդ յառաջին և յերկրորդ դէմն, յորս նոյն իսկ յանգումն բային յայտնի առնէ զենթակայն. գոմ, է ասել՝ ես եմ գոյող: Սոյնպէս երեքին բայքն զոր խօսեցաւ երբեմն Կեսար, Եկի, Տեսի, Յաղթեցի, երիս այլ և այլ բանս յայտ արարին:

Այլ զոր օրինակ բայ միայն բաւական է երբեմն ՚ի լրումն բանի, նմին Հակառակ երբեմն բազում բառք մի բան կատարեն, եթէ մի ենթակայ և մակդիր իցէ, իսկ այլ ճայնքն՝ Հանգամանաց և կերպարանաց և եթ յաւելուած առնիցեն յենթակայն և ՚ի մակդիրն: Օրինակ իմն յասելն, Տիտոս կայսր հռովմայեցոց՝ յետ վախճանին Վեսպլիանոսի հօր իւրոյ՝ երկեամ՝ մի առանձինն թագաւորեաց ՚ի Հռովմ, քաղցրութեամբ իշխանութեանն զմարդկան յարդարելով բարեկենդանութիւն. այս ամենայն բառք առնեն մի բան, վասն միութեան ենթակային Տիտոս, և մակդրին նմա ընծայելոյ, այն ինքն է եղև թագաւորող կամ թագաւորեալ. իսկ այլն ամենայն ոչ ինչ այլ ցուցանէ, բայց զզանազան կերպարանս Տիտոսի, և զհանգամանս տեղոյ ժամանակի և օրինակի թագաւորելոյն:

Եւ բազում բանք ամիոփին ՚ի մի. որպէս ահասոքս երկոբեան, Կիկերոն էր ճարտասան, Կիկերոն էր իմաստասէր, մի լինին յասելն՝ Կիկերոն էր ճարտասան և իմաստասէր:

Սակայն զազգս ազգս բանից՝ որ բարդքն կոչին և որ բազմամասն, որ գլխաւորքն և եկամուտ, պայմանաւորք և պարզելիք, հաստատականք և ժխտականք, ընդհանուրք, մասնաւորք և եզականք, ընդդիմակէք և անդրադարձք, և որ յայլ ևս մի ըստ միօջէ անուանս բաժանին յիմաստասիրաց, փոքր մի ճոխագոյն պարտ է մեզ աւանդել, առ իմանալ զգօրութիւն նոցա և զպէտս :

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԲԱՐԴ ԵՒ ՊԱՐԶ ԲԱՆ, ԳԼՍԵՒՈՐ ԵՒ ԵՎԵՄՈՒՏ

Բարդ ասի բանն, եթէ մի ՚ի մասանցն կամ բայն բարդ իցէ, այսինքն ՚ի բազում բառից յօդեալ՝ որ այլ և այլ գաղափարս յայտ առնիցեն. իսկ պարզ անուանի՝ որոյ պարզ են մասունք, և իւրաքանչիւր միոյ գաղափարի նշանակ : Յասելն Աստուած է յաւիտենական, պարզ բան է. զի քան զհարկաւոր բառս այլ ինչ չգտանի ՚ի նմա : Իսկ յասելն, Աստուած գերագոյ արարիչ ամենայն եղելոց անեղ և ինքնագոյ է յամենայն յաւիտենից, լինի բարդ բան. զի ենթակայն՝ բաց ՚ի գլխաւոր ծանօթութենէն Աստուծոյ, և յարակից ունի զԳերագոյ արարիչ ամենայն եղելոց. և մակդիրն՝ բաց ՚ի գլխաւոր ծանօթութենէ գոյութեան՝ լրծորդ ունի և զինքնեղն գոլ և յամենայն յաւիտեանց :

Յորժամ ընդ ենթակային կամ ընդ մակդիրին կան այլ բառք յայտնիչք յարակից. գաղափարի կամ ծանօթութեան, լինի միշտ բարդ բան. նոյնպէս եթէ և ընդ բային ինչ կայցէ. որպէս Աստուած է արդարեւ անժամանակ, կամ բնագանցական ստուգութեամբ և առանց իրիք յերկուանաց և հարկաւ է անժամանակ. ուր այս ամենայն ձայնք ոչինչ առնեն, բայց ազդուութիւն տալ հաստատութեանն :

Բազմօրինակ բարդ լինին մասունք բանի : Վերագրօք Սյր իմաստուն անխռով է : Գերբայիւք և բայանուամբք. իկարոս անկեալ ՚ի ծով կամ յանկանելն ՚ի ծով հեղձաւ .

Պոմպիլոս 'ի պարտութիւն մատնեալ զՄիհրդատ՝ յաղթանակաւ ել 'ի ճեմելիս և ձաղեաց: Պէսպէս ածանցմամբք, հոլովիւք և նախդրօք, որ զայլ և այլ անուանս ընդ միմեանս կապեն. Անօթք ոսկեղէնք և արծաթեղէնք կամ յոսկւոյ և յարծաթոյ. իրք խնամով կամ անհոգութեամբ գործեալք. Գոյութիւն յայս ինչ տեղոջ կամ յայս նիշ ժամանակի. Պատճառաւորութիւն յայսմ կամ յայնմ իրէ: Ի ձեռն եկամուտ բանից, որ յարին և խառնին ընդ բուն գլխաւորսն յարաբերականաւն ոք կամ այլով զօգիւ. որպէս, Հեկտոր՝ որոյ սպանեալ էր զՊատրոկլոս, սպանաւ ապա յԱքիլլեայ. զոր և մարթ է ասել, Հեկտոր յետ սպանանելոյ զՊատրոկլոս, իբրև սպան զՊատրոկլոս, սպանեալ զՊատրոկլոս, սպանաւ և ինքն յԱքիլլեայ:

Սակայն գիտելի է նախ, զի զամենայն վերոյեղեալ օրինակս մարթ է ասել եկամուտ բան: Վասն զի այր իմաստունն՝ է ասել այր որ իմաստուն է. իկարոս անկեալ կամ յանկանելն 'ի ծով նոյն է թէ ասիցի, իկարոս որ անկաւ 'ի ծով. Պոմպիլոս 'ի պարտութիւն մատնեալ զՄիհրդատ՝ է ասել Պոմպիլոս որ յաղթեաց Միհրդատայ. Անօթք ոսկեղէն կամ արծաթեղէն՝ նշանակեն անօթք որ յոսկւոյ են կամ յարծաթոյ:

Բ. Բանք յորս այլ բայ է, քան զէականն, առ հասարակ բարդ են 'ի բնէ. Ալեքսանդր յաղթեաց Պարսից, է ասել՝ Ալեքսանդր եղև յաղթող կամ յաղթական Պարսից. ուր մակդիր է յաղթող կամ յաղթական, Պարսից՝ լրումն մակդրին, իբրև 'ի մի գլուխ բովանդակելով ասել պարսկայաղթ: Նոյնպէս՝ Պարսիկք յաղթեցան յԱլեքսանդրէ, է ասել՝ Պարսիկք եղեն յաղթեալք յԱլեքսանդրէ, ուր յԱլեքսանդրէ է լրումն մակդրին՝ յաղթեալք⁴⁸:

Գ. Այս լրումն մակդրի՝ որ կոչի և լրումն բանի, բազում ուրեք անորիշ բայիւ կամ գերբայիւ և եկամուտ բանիւ յայտնի. որպէս, Աստուած հրամայէ ներել կամ զի ներեացուք թշնամեաց. ուր հրամանն Աստուծոյ յազազս ներելոյ թշնամեացն է, և զայս նշանակէ բանն՝ Աստուած հրամայէ զներումն թշնամեաց:

Դ. Են բառք որ թէպէտ ըստ ձայնին պարզ են, այլ բարդ ըստ մտացն. զի բաց 'ի յատուկ գաղափարէ իւրեանց յարուցանեն 'ի Պիտոս և այլ ինչ կից նմին. օրինակ իմն յա-

սելն Ափրիկեցին, 'ի միտ գայ գաղափար Սկիպիոնի, յԱզոստոսն ասել Ոկտաւիանոսին :

Այս ամենայն պիտանի է ոչ միայն յընտրութիւն բարդ և պարզ բանի, այլ և որ կարևորագոյն է՝ յորոշել 'ի խօսս թէ որ բառք որոյ բանի իցեն : Առանց այսր հմտութեան անհնարին է գտանել զուղղութիւն նոցա կամ զճառութիւն, մանաւանդ եթէ բարդ բանն բազմաբառ հանդիպեսցի, որպէս յաճախ լինի՝ յորժամ խօսք մի երկար 'ի մի կամ յերկուս բանս բովանդակի :

Բայց յընտրութիւն ճշմարտութեան կամ ստութեան բարդ բանից՝ կարևոր է ևս գիտել, թէ յաւելուածք, յարակիցք և լծորդք յորոց բարդի մասնն՝ մերթ ամիփոփեն և սահմանեն զնշանակութիւնն, և մերթ զարդարեն միայն : Յասելն՝ Մեծն Ալեքսանդր՝ անպարտելի արութեամբ այր, խորտակեաց սակաւ արամբ զանձիւ զօրս Պարսից, յաւելուածն Տէ որոշիչ է, ճշդիւ յայտ արարեալ զԱլեքսանդր զորմէ բանն է. նոյնպէս յաւելուածն Պարսից ցուցանէ զզօրսն զոր խորտակեաց. իսկ անպարտելի արամբն այր՝ ոչինչ յաւելուած առնէ յորոշումն Ալեքսանդրի մեծի կամ այլոյ. նոյնպէս և անիւս ոչ սահմանէ զզօրսն պարսիկս լինել քան թէ այլս. և անպարտեմն նմանապէս ոչինչ յաւելու կամ պակասեցուցանէ 'ի բայն խորտակեաց : Վասն որոյ երեք այս յաւելուածք՝ չեն կարևոր պետք բանին, և մարթի ասել զնոսա պատահականս. իսկ Տէն և Պարսից հարկաւորք են երկոքեան :

Արդ 'ի ճշմարտութիւն գլխաւոր բանին՝ հարկ է ամենայն կարևոր լծորդացն ճշմարիտս լինել. զի յայտնի իսկ ստութիւն է ասել Ալեքսանդր որդի Պրիամու խորտակեաց զզօրս Պարսից, կամ Ալեքսանդր մեծն խորտակեաց զզօրս Հոռոմոց : իսկ եթէ պատահական յաւելուածքն սուտ իցեն առ հասարակ, չեղձանի ճշմարտութիւն գլխաւոր բանին. զոր օրինակ մարթի սուտ լինել թէ մեծն Ալեքսանդր՝ այր եղեալ իցէ անխորտակելի արութեամբ, և զօրք Պարսից անձիւ, և սակաւ արամբ վանելն. բայց 'ի վերայ այսր ամենայնի հաւաստի լինել, թէ Ալեքսանդր մեծն եհար զզօրս Պարսից ⁴⁹ :

Արժան է ևս ազդ առնել, զի 'ի բարդ բանս որ եկամուտն թուի՝ այն է երբեմն բուն գլխաւորն, և որ գլխաւորն կարծի՝ յաւելուած է եկամտին : Օրինակի վասն, յա-

սեն չաստատեմ ես, կամ Յուդեալ է թէ ամենայն ծանօթութիւնք և գաղափարք սկիզբն 'ի զգայութեանց ունին, բուն գլխաւոր բան է Ամենայն ծանօթութիւնք և գաղափարք 'ի զգայութեանց ունին սկիզբն. իսկ էս հասարակեմ կամ ցոյցեալ է, սոսկ յաւելուածք են հաստատութեան բանին, որ նոյն մնայ եթէ ասիցի՝ Ամենայն ծանօթութիւնք և գաղափարք՝ ըստ իմոյ բանի կամ որպէս ցուցեալ է՝ սկիզբն առնուն 'ի զգայութեանց⁵⁰:

Ի գիտելեաց աստի երկու կարևոր օրէնք ելանեն. մի՛ վասն բանից զոր մէքս յօրինեմք, և միւս՝ վասն որոց լւեմքն կամ ընթեռնումք: Ի մերսն, զի յամենայնի ճշմարտութիւն փայլեցէ ըստ արժանի առն իմաստնոյ և արգարոյ, պատկառ, կալ ուղղութեան համօրէն յաւելուածոցն կարևորաց, հոգ տանել և պատահականացն ստուգութեան. և եթէ անհաւաստի ինչ թուիցին՝ ընկեցիկ առնել, որ միշտ է համարձակելի, զի չեն ինչ հարկաւոր, կամ թէ չափաւորել՝ երկբայութեան յեղանակաւ: Յայլոց բանս, ընտրել նախ ընդ կարևոր յաւելուածսն և ընդ պատահականսն, և ապա 'ի վերայ բերել թէ գլխաւոր բանն իցէ ճշմարիտ կամ սուտ, եթէ յարակիցն:

Գ Լ ՈՒ Խ Բ.

ԲԱԶՄԵՄԵՍՆ ԿԵՄ ԽԵՌՆ ԲԱՆ

Ամենայն բան որոյ ենթակայ կամ մակդիր առաւել է բան զմի, բազմամասն է, և հաւասար այնչափ պարզ բանից որչափ են մասունքն, այս է ենթակայքն կամ մակդիրքն: Օրինակ իմն, ըստ ենթակային բազմամասն է այս բան, Սրիստոտէլ և Պլատոն էին իմաստասէրք. և ըստ մակդիրին այս, Կիկերոն էր իմաստասէր և ճարտարախօս. իսկ ըստ երկոցուն այս, Մանիլիոս և Ղուկրետիոս եղեն իմաստասէրք և բանաստեղծք:

Վեց են գլխաւոր բազմամասնութիւնք բանի, շղկապական, անջատական, կցորդական, պատճառական, համեմատական և զատական, զորոց համառօտեսցուք զկարևորսն:

«. Հաղկապական են որոց բազում են ենթակայք կամ մակդիրք շաղկապեալք՝ հաստատելով, որպիսի վերոյգրեալքդ են, կամ ուրանալով որպիսի է այս, Ոչ փառք, ոչ մեծութիւն, ոչ պատիւ, ոչ հանգիստ և ոչ հեշտութիւնք բաւական են երջանկացուցանել զչարագործն : Յուզողութիւն այսպիսի բանից յայտ է թէ պահանջի 'ի հաստատականսն՝ ամենայն մակդրաց անվրէպ պատշաճել համայն ենթակայից, իսկ յուրացականսն՝ և ոչ միոյ մակդրի պատշաճել ումեք յենթակայիցն :

բ . Անջատական են յորս ենթակայք կամ մակդիրք յօդին առ միմեանս անջատական շաղկապօքն իմ, և իմ, իմ թէ . որպէս, Ամենայն գոյակ է հոգեղէն կամ մարմնաւոր : Ի ճշմարտութիւն սոցա հարկ է ճշդիւ 'ի համար արկանել զամենայն մասունս բոլորին զորմէ խօսիմք, և հաստատութեան կամ ուրացութեան պատշաճել միուսմն 'ի մասանց անտի, այլ ոչ և այլոցն միահաղոյն : Այսն որոյ սխալ է ասել, Ամենայն ձև է քառակուսի կամ բոլորչի, զի այլ ևս բազմապատիկ ձևք են . սուտ է թէ Առ երջանկութիւն հարկաւոր է ազնուականութիւն կամ մեծութիւն, զի չէ և ոչ մին . թիւք է թէ Ի փրկութիւն բաւական են հաւատք կամ գործք բարիք . զի երկոքեան պահանջին :

գ . Այցորդական կամ պայմանի են, որ թէ ճշմարտեսցի մի մասնն, նովին պայմանաւ հարկ է ճշմարտել և միւսոյն կից նմին . որպէս, Եթէ հոգին աննիւթ է 'ի բնէ, ապա և անմահ է : Յուզողութիւն այսց բանից պահանջի զի հետեութիւն պայմանին հարկաւ ելանիցէ 'ի նմանէ, իբրև յօրինակիդ : Բայց չէ հարկ թէ պայմանն ինքնին ճշմարիտ իցէ . նա աւանիկ 'ի ցոյց ստութեան իրիք՝ ճարտարութիւն մի և այն է, ցուցանել զանտեղութիւն ճշմարտութեան նորա . որպէս, Եթէ տիեզերք ամենայն լի և հոծ էին բոլորովին, չչարժէր և ոչ մի մարմին :

դ . Պատճառական են կապեալքն ղէ, Ժանղի շաղկապօք, և որ 'ի նոյն սակի, յորս մին զպատճառ կամ զգիտաւորութիւն միւսոյն յայտ առնէ . որպէս, Զէթ յերեսս ջրոյ կայ, քանզի թեթևագոյն է . Մարդ յրնկերութիւն եղաւ, զի իւրոց նմանեացն լիցի պիտանի : Յայտ է թէ առ ճշմարտութիւն բանիցս՝ ճշմարիտ պարտի լինել պատճառն կամ գիտաւորութիւնն :

Է. Համեմատական կոչին՝ որ զերկուց առ իրեարս համեմատու[թիւն ցուցանեն. զոր օրինակ, Ի բախել մարմնոց, ըստ ազգեցու[թեան միոյն է և անդրէն ընդդէմ ազգեցու[թիւն միւսոյն : Ուղղու[թիւն բանիցս հաստատի 'ի շափ համեմատու[թեան երկոցուն համեմատակցացն : Եթէ էական և անփոփոխ համեմատու[թիւն է, միշտ և պարզաբար ճշմարիտ են բանքն, որպէս յեղեալ օրինակիդ : Իսկ եթէ համեմատու[թիւնն չիցէ էական, անհնար է արձակաբար ճշմարիտ լինել բանին, այլ չափաւորել պարտ է. զոր օրինակ, Մարդոյ որպիսի են կեանք, այնպիսի սովոր է լինել և մահ :

Ը. Չատական են յորս զմի և նոյն են[թակայէ հաստատի մակդիր ինչ, և ժխտի այլ իմն. կամ մի և նոյն մակդիր ընծայի են[թակայի միում, և հատանի յայլմէ. օրինակ իմն, Ծնողաց արժան է գ[թած և սիրայորդոր առ մանկունան լինել, բայց ոչ անխորհրդաբար մեղկադէտս և ներողամիտս. Ոչ ազգատոհմ կամ մեծու[թիւն, այլ գիտու[թիւն և առաքինու[թիւն են ճշմարիտ պարծանք : Չմար[թի այսց բանից ուղիղ լինել, եթէ որ հաստատին և ժխտի չիցեն անվրէպ ճշմարիտք :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ԲԱՆՔ ՈՐ ԸՆԴ ԲԱՐԴՍ ԵՒ ԸՆԴ ԲԱԶՄԵՄԱՍՆԵԱՅՍ

ԴԱՍԻՆ, ԱՅՍԻՆՔՆ ԵՆ ՊԱՏՄԱՆԱՒՈՐՔ ԵՒ

ՊԱՐԶԵԼԻՔ

Ի վերայ բանիցս այսոցիկ յոյժ ճոխանային Դպրոցականք. և անժխտելի իսկ է օգուտ հմուտ[թեան սոցա 'ի հաւաստի ընտրու[թիւն ճշմարտու[թեան բանից այլոց, և յանվրէպ ուղղու[թիւն մերոցն : Այլ մեք առանց 'ի պիտանեացն ինչ դերեւ աւնելոյ՝ կարճառօտիք անցցուք ընդ սոսա :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Ա .

Պայմանաւոր բանք .

Պայմանաւոր ասացան բանք՝ յորս ՚ի յայտ կան պայմանք հաստատութեան կամ ուրացութեան հանգիստութեան երկուց իրաց : Զորք պայմանք նկատին հանգիստութեան կամ անհանգիստութեան . — հարկի , հանդիպման , հնարաւորութեան և անհնարութեան : Ուստի և քառեակ պայմանաւ բանք որոշին . հարկաւ , Հարկ է լինել ՚ի տիեզերս առաջին պատճառի . ըստ հանդիպման , Դէպ լինի և խորագէտ մարդկան ՚ի պատրանս ըմբռնել . հնարաւոր , Մարթ է անկերակուր կեալ բազում ժամանակ . անհնարին , Սնկար է նիւթոյ խորհել :

Այլ բանզի հնարաւորութիւն և անհնարութիւն , և ըստ նոցանէ հարկ և հանդիպումն , է զի բնազանցական է , է զի բնական և է զի բարոյական , որպէս յառաջին գիրան ասացեալ է , ապա յորժամ պիտոյ լինիցի ճշդիւք և անվրէպ ցուցանել թէ յոր միտս առնումք զհարկն կամ զհանդիպումն , զհնարաւորութիւնն կամ զանհնարութիւնն , ոչ է շատ ասել միայն հարկ է կամ պատահէ , հնար է կամ անհնար է , այլ արժան է յաւելուլ ևս , բնազանցօրէն՝ թէ բնաբար և թէ բարոյապէս իցէ հարկն և որ ՚ի կարգին : Սակայն ՚ի խօսս և ՚ի գիրս իսկ՝ հազիւ ուրեք այսքան ճշդութեան պէտք լինին . մանաւանդ թէ բազում ուրեք չպիտի իսկ ասել հարկ է , դէպ լինի և կամ այլ ինչ , այլ ինքնին ՚ի բանէն իմանի : Յասելն , Եւ խորագէտք ՚ի թակարդ անկանին , ապաքէն ոչ որ համարիցի հարկի պայմանաւ զայդ առացեալ . իսկ յասելն թէ է ՚ի տիեզերս առաջին ոմն պատճառ , ամենայն որ տիրապէս հարկաւ լինել իմանայ : Բայց լաւ է գիտել զայդոցիկ որոշմունս՝ վարել ըստ պէտս , մանաւանդ իբրև զգէմ որ ունիցի բանից մերոց : Զի որում անհաճոյ է ընդունայն բանակռուութիւն , բազում ուրեք պարտի բացայայտել ճշդիւ՝ յոր միտս հաստատէ ինչ կամ ժխտէ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Բ .

Պարզելի բանք .

Ան բանք որ 'ի վերին երեսս պարզ են , բայց յիմաստն խառն բանից հաւասարեն : Յասեւն Աստուած միայն է ամենակալ , բան է հաւասար երկուցս , Աստուած է ամենակալ , և չէ որ այլ : Այսպիսի բանք 'ի Հակաճառից պարզելի կոչին . վասն զի , ըստ մատենագրի Արուեստին խորհելոյ , ծածկեալն 'ի նոսա մասն՝ պէտս ունի մեկնութեան և պարզելոյ : Այլ թողեալ զյորջորջումն անուանն , չորք են երեւելի զանազանութիւնք բանիցս , առանձնական , տրոհական , համեմատական , և սկզբնաւորական կամ վախճանական :

ա . Առանձնական ասին , յորս ցուցանի թէ մակդիրն միում և եթ ենթակայի սատկանի , կամ թէ այնպէս պատկանի ենթակային մի և եթ մակդիր , մինչև յայլոց ամենեցունց 'ի բաց որոշել . որպիսի է նախասացեալ բանն , Աստուած միայն է ամենակալ . և այս ևս , խանդումանդոչինչ այլ ձգէ քան զերկաթ : Այս բանք ստին՝ յորժամ նոյն մակդիր պատշաճիցի և այլում ենթակայի . կամ յորժամ բաց 'ի միոյ անտի միայնոյ և այլ մակդիր պատշաճիցի ենթակային : Վասն որոյ ծուռ է ստոյիկեանցն վըճիռ , թէ ճշմարիտ ցաւք՝ հոգւոյն միայն են : քանզի և մարմնոց ցաւք ճշմարիտ են : Նոյնպէս սուտ լինի այժմ ասել , թէ աւագ մոլորակք չեն աւելի քան զվեց , այսինքն են փայլածու , արուսեակ , երկիր , հրատ , լուսնութագ , երեակ . զի այլ ևս քառասուն և վեց երեւեցան առ մեօք⁵¹ քառասուն և չորք 'ի վեր քան զճրատ , և Ուրանոս և Նեպտուն անդր քան զԵրեակ :

բ . Տրոհական են , յորս հաստատեալ ինչ զամենեցունց միանգամայն , ժխտեմք ապա զմիոյ իմեքէ որ 'ի նմին կարգի : Այսպէս ստոյիկեանքն ասէին զամենայն մարդ յիմար լինել բաց յիւրեանցն իմաստնոյ : Սուտ լինին այս բանք , եթէ որ զայլոցն հաստատի՝ այնմ ևս պատշաճիցի զոր 'ի

բացն տանիմք : Վասն որոյ կարծեալ իմաստունն ստոյիկեանց՝ որ անհոգութեամբ ոչինչ զգայցէ ամենեին , ոչ սէր , ոչ ատելութիւն , ոչ երկիւղ , ոչ յոյս և ոչ այլ ինչ՝ ի կարեաց , և զամենայն կարծրագոյն տանջանս ոչ խոստովանեսցի չարիս լինել , և ինչ որ արտաքոյ է իւրոյ հոգւոյն՝ մինչև զմարմին իւր անգամ՝ օտար համարեսցի յանձնէ , արդարև ՚ի խելագարութենէ մեծէ մեկուսի ոչ է : Իսկ անկատար լինին , եթէ ոչ առհասարակ հանցին ՚ի բաց՝ որ զատուցանելիքն են : Որպէս ահա անկատար է բանս , Ամենայն հրահալք , բաց յոսկւոյ , լուծանին ՚ի թթուուտ բորակային . վասն զի ՚ի բաց տանել պարտ է և զլանոսկի որ նմանաբար նմին չլուծանի , և զանազ՝ որ փոխանակ լուծանելոյ ՚ի կիր փոխարկի :

Գ . Համեմատական են յորս ՚ի կշիռ մուծեալ երկու ինչ ընդ միմեանս , միումն տամք զառաւելութիւն . որպէս , Անանց բարիք հանդերձելոյ կենացն առաւել լիցին մեզ փափաքելի քան զանցաւոր բարիս աստի կենացս : Եւ յայտնի իսկ սուտ լինին բանքս , եթէ ոչ որում արժանն է հաւաստեալ տացի առաւելութիւնն :

Դ . Սկզբնաւորական կոչին՝ յորս սկիզբն իրիք նշանակի . և վախճանական՝ յորս դադարումն կամ վախճանն . զոր օրինակ , Հրեայք յեօթն դարու հասարակ թուականութեանս սկսան խեցխեղեփօք վարել ՚ի նշան ձայնաւորաց . Հռոմոց ինքնակալութեանն յարեմուտս զրաւ եղև ՚ի հինգ դարու , և յարեւլս ՚ի հնգետասանին : Եւ սորս սուտ լինին , եթէ սկիզբն և վախճան իրացն ոչ ըստ արդեանցն նշանակեսցին :

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԱՆՈՒԱՆԵԱԼ ՈՐԱԿ ԵՒ ՔԱՆԱԿ ԲԱՆԻ. ԱՅՍ Է՝

ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՆ, ԺԻՏԱԿԱՆ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ,

ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԵՒ ԵԶՍԿԱՆ ԲԱՆԻ

Հաճոյ թուեցաւ Դպրոցականաց որակ անուանել բանից զհաստատութիւն և զուրացութիւն նոցա. և քանակ՝ զչափ ընդարձակութեան նոցա, իմա զընդհանրութեան: Յաղագս որակի սակաւ ինչ ունիմք ասել. զի յառաջագոյն ասացաք, թէ հաստատական կոչին յորս մակդիրն յարի յենթակայն հաստատելով զհանգիտութիւնն. որպէս, Աստուած է յաւիտենական. իսկ ժխտական՝ յորս մակդիրն անջատի յենթակայէն ուրանալով զհանգիտութիւնն. որպէս, Աստուած ոչ է մահկանացու: Մնայ գիտել թէ բազում բանք առ երեսս հաստատականք, ՚ի բնի ժխտականք են³². և այս լինի յորժամ մակդիրն ժխտողական բառ է. զի յայտ է թէ նոյն է ասել Անկարելի է և Ոչ է կարելի. և թէ՛ Տեղի ամենեկին խաւարչտին է և Չիք ՚ի նմա լոյս ամենեկին: Իսկ զի երկու ուրացութիւնք հաւասար հաստատութեան են, այն ամենեցուն յայտ է. զի նոյն է Չէ անհնարին՝ ասել, և Հնարին է:

Ըստ քանակի բանք լինին ընդհանուր, մասնաւոր, եղական: Ընդհանուր ասին, յորժամ հաստատի ինչ կամ ժխտի զբոլոր սեռէ կամ զբոլոր տեսակէ. որպէս, Ամենայն մարմին է էակ յօդուածով: Մասնաւոր ասին, յորժամ հաստատի կամ ժխտի ինչ զոմանց միայն ՚ի սեռէն կամ ՚ի տեսակէն. որպէս, Են մարմինք որ թափանցիկ են: Եւ եղական կոչին, յորժամ զմիոյ միայնոյ ինչ հաստատիցի կամ ժխտիցի. զոր օրինակ, Լուսին է մարմին գիմահար անթափանց:

Այլ գիտելի է *, զի յընդհանրութիւն բանի չէ հարկ յաւելուլ միշտ զվերագիրսն ամենայն, Բոլոր, Իբրատանլիբ. քանզի եթէ մակդիրն յայտնապէս պատշաճի բո-

վանդակ կարգին զորմէ բանն է. զանց զնորօք օրէն է առնել. զի ամենայն ոք ընդհանուր իմանայ զբանս, Մարմինք են էակք յօղաւորք. թէպէտ և հատեալ է 'ի բաց վերագիրն ամենայն :

Ք. Երկու են ընդհանրութեան տեսակք, պարզաբար և բարոյապէս: Պարզաբար ընդհանուր են բանք՝ յորս հաստատութիւնն կամ ժխտումն ձգի իսկապէս առ իւրաքանչիւրս միոյ կարգի. որպիսի է յառաջասացեալ բանն, և այս ևս. Մարդիկ առ հասարակ մահկանացու են: Բարոյապէս ընդհանուր են, յորժամ հաստատութիւն կամ ուրացութիւն ոչ առ մէն մի իւրաքանչիւր տարածանիցի, այլ առ մեծ մասն ևեթ. որպէս, Մարդիկ ախտիւք վարին քան բանիւ. որ թէպէտ և առ բազումս բազում անգամ ճշմարտի, բայց զամենեցունց և յամենայնի ճշմարիտ համարել անհնար է: Բարոյապէս ընդհանուր բանք թէպէտ և յաճախ առեալ են 'ի խօսս, և օրէն իսկ է առնուլ համարձակ՝ ուր անյերկուանալի իցէ ընդհանրութեանն իմաստ, սակայն յերկբայելիսն զգուշալի է. այլ փոխանակ մեծամեծս կոտորելոյ ամենայն և մշտն ասելով, համ զնեղ և ասել՝ մեծ կէսն կամ յորովք, և կամ այլ ինչ այսպիսի չափաւորութիւն :

ԳԼՈՒԽ Ե .

ԸՆԴԴԻՄԵՆ ԲՆԵՔ

Երկու բանք ընդդիմակ ասին միմեանց, յորժամ զնոյն ենթակայէ նոյն մակդիր 'ի միումն հաստատի և 'ի միւսումն ժխտի. որպէս, Բուսոք են տունկ. Բուսոք չեն տունկ: Բայց քանզի բանք այսպիսիք՝ է զի երկոքին միանգամայն ընդհանուր են, է զի մասնաւոր և է զի եզական, կամ մին այսպէս և միւսն այնպէս, նմին իրի երբեակ ընդդիմակ բանք զանազանին. հակառակ, ներհակ, հուպ ներհակ:

Հակառակ կոչին յորժամ ընդհանուր բան և մասնաւոր, կամ երկու եզականք միմեանց ընդդէմ ելանեն. որ-

պէս, Ամենայն գաղափարք սկիզբն 'ի զգայութեանց առնուն, Ոմանք գաղափարք շառնուն սկիզբն 'ի զգայութեանց. Երկիր շրջի զարեգակամբ, Երկիր ոչ շրջի զարեգակամբ :

Ներհակ, յորժամ երկու ընդհանուրք ընդդէմ կան իրերաց. Հիկէն, Ամենայն որ է անիրաւ, Ոչ որ է անիրաւ :

Հուպ ներհակ, յորժամ երկու մասնաւորք դիմամարտին ընդ միմեանս. որգոն, Այր ոմն է համեստ, Այր ոմն չէ համեստ :

Ի քննութենէ զօրութեան բանիցդ առ ժամայն տեսանիս, զի 'ի հակառակսն՝ եթէ մին ճշմարիտ իցէ, միւսն հարկաւ սուտ է. ապա թէ ոչ՝ նոյն մի իր լինի միանգամայն և չլինի :

Ք. Ի ներհակսն լինին և երկոքեան սուտ, որգունակ 'ի տուեալ օրինակիդ. կամ մին ճշմարիտ և միւսն սուտ, որպէս թէ որ ասիցէ, Ամենայն ախտք են զգուշալի. Եւ ոչ մի ախտ է զգուշալի. այլ երկոցուն միանգամայն ճշմարիտ լինել անհնար է :

Հ. Իսկ 'ի հուպ ներհակսն լինին և երկոքին ճշմարիտ, որպէս յառեալ օրինակին. և մին ճշմարիտ և միւսն սուտ, զոր օրինակ յասելն, Այր մի է մահկանացու, Այր մի չէ մահկանացու. բայց երկաքանչիւրոցն անհնարին է սուտ լինել ³⁵ :

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱՆՊՐԱՊԱՐԶ ԿՅՄ ՇՐՋՈՒՆ ԲԱՆԻՔ

Անդրադարձ կոչին բանք որ 'ի շրջելն զնոսա և 'ի փոփոխել զմակդիրն յենթակայ և զենթակայն 'ի մակդիր, տակաւին ճշմարիտ մնան. որպէս, Եռանկիւն է ձև երեքանկիւնի և եռակողմ. Չև երեքանկիւնի և եռակողմ է եռանկիւն: Այս դարձուածք կամ փոփոխութիւնք՝ երրակի լինին, զոր Գալորոցականք կոչեն սոսկապէս, ըստ պատահման և ըստ դիմադրութեան :

Սոսկապէս անդրադարձ ասին բանք որ ճշմարիտ մնան

սոսկ փոփոխմամբ ենթակային 'ի մակդիր և մակդրին յեն-
թակայ, առանց այլ ինչ յաւելուածոյ կամ փոփոխու-
թեան: Զսոյն օրինակ դառնան * , ամենայն ընդհանուր
ժխտականք. վասն զի եթէ ճշմարիտ է թէ Չիք ինչ քա-
ռակուսի բոլորակ, ապա ճշմարիտ է ևս թէ Չիք ինչ բո-
լորակ քառակուսի:

բ. Ամենայն մասնաւոր հաստատականք. զի թէ ճշմա-
րիտ է, թէ Եռանկիւն մի՝ է ձև հաւասարակողմեան,
ճշմարիտ է ևս թէ Չէ մի հաւասարակողմեան է եռան-
կիւն:

գ. Ամենայն եզական ժխտականք. քանզի եթէ Խտա-
լիս ոչ է Գալլիս, ապա և Գալլիս չէ Խտալիս:

Բայց ընդհանուր կամ եզական հաւանողականք և մաս-
նաւոր ժխտողականք ոչ փոխին առ հասարակ ըստ այսմ
օրինի: Զառաջինսն չէ հնար շրջել, բայց միայն եթէ մակ-
դիրն սահման իցէ ենթակային. և յայնժամ նոյնաբանու-
թիւն լինի. և կամ թէ ցուցանիցէ հանգամանս ինչ այնմ
ենթակայի և եթ պատշաճեալս: Օրինակ իմն, քաջ է ա-
սել ըստ որում և 'ի վեր անդր, զի թէ Ամենայն եռան-
կիւն է ձև երեքանկիւնի և եռակողմ, ապա Ամենայն ձև
երեքանկիւնի և եռակողմ է եռանկիւն. և թէ Ուղիղ
գիծն է կարճագոյնն յորոց ձգին ընդ երկուս կէտս, նոյն-
պէս Գիծն կարճագոյնն ընդ երկուս կէտս՝ է ուղիղ: Այլ
անմարթ է ասել նոյնպէս, զի թէ ամենայն եռանկիւն է
ձև, ապա ամենայն ձև է եռանկիւն. և ոչ, եթէ կեսար էր
հռովմայեցի, ապա ամենայն հռովմայեցի էր կեսար: Վասն
զի 'ի բանս յայտոսիկ առ յոյժ ընդհանրութեան մակդրին
քան զենթակայն, ենթակայն ստոյգ պարունակի 'ի դասու-
անդ զոր մակդիրն նշանակէ. այս է՝ ամենայն եռանկիւն
բովանդակի 'ի սեռի ձևոց, կեսար 'ի թիւս հռովմայեցւոց:
Բայց անհնար է թէ ամենայն ձևք ամփոփիցին 'ի տեսակ
եռանկեանց, կամ ամենայն հռովմայեցիք 'ի կեսար: Ի
շրջել զբանս զայտոսիկ՝ պարտ է նրբել զնշանակութիւն
մակդրին, և 'ի մասնաւոր զբանն դարձուցանելով ասել,
Չէ ինչ է եռանկիւն. Հռովմայեցի մի էր կեսար. և այս
դարձուած կոչի ըստ պատահման:

Զմասնաւորսն ժխտողականս՝ մարթ է շրջել սոսկաբար,
եթէ ենթակայն չբովանդակէ զամենայն ընդարձակութիւն
մակդրին. որպէս, Մարդ ոմն ոչ է թշուառ. Ոմն թշուառ.

ուչ է մարդ . ուր ենթակայն մարդ՝ չբովանդակէ զամենայն
 թշուառս : Բայց անհնար է այդմ լինել, եթէ ենթակայն
 հաւաստեալ բովանդակիցէ զմակդիրն ողջոյն : Զի չիք որ
 որ ասիցէ, թէ քանզի ոմանք կենդանիք չեն մարդ , ապա
 մարդիկ ոմանք չեն կենդանի . որ է ժխտել թէ տեսակն
 պարունակիցի 'ի սեռին : Յայսպիսիս , եթէ հարկ լինիցի՝ որ
 դուն երբէք պատահէ , պարտ է փոխել զժխտումն 'ի բայէն
 'ի մակդիրն , և ասել , Ոմանք չմարդիկ են կենդանիք . և այս
 է անուանեալն անդրադարձութիւն ըստ դիմադրութեան :

ԳԼՈՒԽ Է .

ԱՅԼ ԵՒՍ ԶԱՆԱԶԱՆՈՒԹԻՒՆԻՔ ԲԱՆԻ ՄԱՆԱԻԱՆԴ
 ԸՍՏ ԵՐԿՐԱԶԱՓԻՑ

Յետ կարևորագունիցն ցուցանելոյ յաղագս զօրու-
 թեան և պիտառութեան բանից , յաւելուլ կամիմ զբա-
 ցատրութիւն անուանցն , յորս իմաստասէրք և մանաւանդ
 երկրաչափք որոշեն առանձինն զոմանս 'ի նոցանէ :

Արդ * , Սահման կոչի բանն յորում յայտնի բնութիւն
 իրի կամ նշանակութիւն անուանն . օրինակ զայս , Քա-
 ռակուսի է ձև ուղղագիծ չորեքանկիւնի և 'ի քառից հա-
 ւասար կողմանց պարագրեալ³⁴ :

Բ . Առած ասի յատուկ և վճիռ , որ առաջի առնէ զճըշ-
 մարտութիւն ինքնին յայտնի . որպէս , Բոլորն մեծ է քան
 զիւրաքանչիւր մասն իւր :

Գ . Խնդիր , յորում պահանջի հաւանել հնարաւորու-
 թեան աներկբայելի ինչ իրի . զոր օրինակ , Ի մատչելի մա-
 կարդակի հնար է ձգել գիծ ուղիղ՝ կիտէ 'ի կէտ :

Դ . Հայեցողութիւն և տեսութիւն , յորում առաջի դնի
 ճշմարտութիւն ցուցանելի , պէս զայս օրինակ . Եթէ եր-
 կու գիծք հատցեն զմիմեանս , ընդդիմադագաթն անկիւնք
 հաւասարք են :

Ե . Առաջարկութիւն կամ առարկուած , յորում խնդրի
 առնել ինչ . սմին օրինակ , Հատանել զգիծ կամ զանկիւն
 յերկու հաւասար մասունս :

դ. Առումն յորջորջի բան նախադասեալ Հայեցողութեան կամ առաջարկութեան, որ 'ի պէտս է նոցա, և ունի յինքեան ճշմարտութիւն՝ զոր հարկ է ցուցանել յառաջագոյն: Ըստ այսմ՝ օրինակի, եթէ 'ի ցուցանել թէ երեք անկիւնք ամենայն ուղղագիծ եռանկեանց հաւասար են երկուց ուղղոց, զզուգահեռականսն 'ի ձեռն առցուք, արժան է կարգել նախ առումն, թէ 'ի հատանել երկուց զուգահեռականաց յերրորդէ իմեմնէ գծէ, փոխադարձ անկիւնքն զոր գործէ՝ հաւասար են միմեանց. նոյնպէս հաւասար են ներքին և արտաքին համակողմեանքն:

է. Հետեանք անուանի՝ բանն որ յայտնէ զճշմարտութիւն անընդմիջաբար 'ի հայեցողութենէ կամ յառաջարկութենէ ելեալ. օրինակի վասն, 'ի հայեցողութենէն թէ երեքին անկիւնք ուղղագիծ եռանկեանց միանգամայն հաւասար են կրկին ուղղոց, ինքնին յառաջ գայ՝ թէ ամենայն անկիւն հաւասարակող եռանկեան, որ 'ի հարկէ և հաւասարանկիւն է, հաւասար է երրորդ մասին կրկին ուղղոց, կամ երկուց երրորդաց միոյ ուղղոյ:

զ. Պարապումն, որ յարի 'ի հայեցողութիւն կամ յառաջարկութիւն՝ վասն առաւել բացայայտելոյ զնոսա, կամ առ 'ի պէտս ինչ 'ի կիր արկանել: Ըստ այսմ՝ հայեցողութիւնք յատկութեանց եռանկեանց 'ի գործ պիտոյից պատշաճին, յուսուցանել զօրէնս չափելոյ զբարձրութիւն աշտարակի 'ի գետնոյ, զլայնութիւն գետոյ յափանց իւրոց, այլովքն հանդերձ:

Պ Ր Ա Կ Ե Ր Ր Ո Ր Գ

ԱՊԱՑՈՑՑԲ

Հար բանից յորում ցուցանի ինչ, ապացոյց կոչի . և պատճառք 'ի ցոյց նորին ածեալք, փաստք և հաւաստիք, ընծայութիւնք և հաւանութիւնք ասին ³³ :

Յուցեալ է կանխաւ (յէջ 86), թէ նմանութիւն և աննմանութիւն երկուց գաղափարաց յորժամ անընդմիջաբար ոչ գայ 'ի յայտ, համեմատեմք զերկոսեան ընդ պլում երրորդի . զի 'ի նմանութենէ և յաննմանութենէ նուցա ընդ ամա՛ իմասցուք և զնոցին ընդ միմեանս նմանութիւն և զաննմանութիւն ըստ այնմ մասին . և զայս ասացաք լինել խորհուրդ մտաց և խելամտութիւն : Այս համեմատութիւն և անհամեմատութիւն երկուց գաղափարաց ընդ երրորդին՝ է փաստ և հաւաստիք . և շար բանից որով 'ի համեմատութենէ անտի և յանհամեմատութենէ գաղափարացն ընդ երրորդին՝ ցուցանեմք և զնոցայն ընդ իրեարս յայնմ կարգի, կոչի ապացոյց : Զոր օրինակ, ցուցանել կամեցեալ թէ ատելի է դատարկութիւն, առնում երրորդ գաղափար զվնասակարութիւն, և ասեմ . դատարկութիւնն է ատելի, վասն զի վնասակար է . և ամենայն վնասակար ատելի է :

Սովորական ոճ ապացուցի և ընտանի 'ի խօսս և 'ի գիրս, այդ իսկ է զոր եղաք, որ և առաւել բնական է . զի բնական կարգն պահանջէ առաջի դնել նախ զոր կամք են ցուցանել, և կցել զկնի զփաստն : Բայց Հակաճառիցն հաճոյ թուեցաւ շրջել վեր 'ի վայր առնել զկարգդ, և նմին հակառակ լաւ համարեցան ասել խոտորնակի, Ամենայն վնասակար է ատելի, դատարկութիւնն է վնասակար, ապա դատարկութիւնն է ատելի : Զայս եղանակ ապացուցի

անուանեցին նորա շարաբանութիւն կամ հաւաքաբանութիւն ³⁶. և կարգեցին 'ի վերայ նորա անթիւ օրէնս մեծաւ մասամբ անպիտանս, և ըստ առաւելագոյն մասին խաւարայինս :

Արտաքոյ այգորիկ և այլ ևս զանազանութիւնք են ապացուցից առ նոսա. որ են եղառած, փաստորդ, երկսայրաբանութիւն, համաբարդութիւն, բազմաբարդութիւն, մակաճութիւն և յարացոյց. այլ սոքա առ հասարակ 'ի շարաբանութիւն դառնան : Ասասցուք զմիոյ միոյ կարևորսն առ 'ի ճանաչել զնոսա և բարւոք վարել 'ի պէտս, եթէ հարկ ինչ ուրեք լինիցի : Ոչ զանց առնեմք անցանել սղագունիւք և գտեղէօք ապացուցից կամ զաղբերօք. թէպէտ և արդի տրամաբանք թուի թէ ոչ առնուն յանձն միտել յայս խոյզ և ինդիր, ճարտասանից թողեալ բովանդակ :

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, ԵԶԱՌԱԾ ԵՒ ՓԱՍՏՈՐԴ.

Շարաբանութիւն և հետեւաբանութիւն է ապացոյց կազմեալ յերկից բանից այնպէս դասաւորելոց, զի յերկուց առաջնոցն օրինօք բղխէ երրորդն. որպէս է տեսանել 'ի նախակարգեալ օրինակին, և յերկուս յայտասիկ.

1. Ամենայն խոհուն էակ՝ է պարզ.
Հոգին է էակ խոհուն,
Ապա հոգին է պարզ :
2. Ամենայն ծանր է մարմին.
Օդն է ծանր,
Ապա օդն է մարմին :

Եղառած է շարաբանութիւն յորմէ հատեալ է մի յերկուց առաջնոց բանիցն վասն ինքնին լռելեայն դիւրիմաց գոլոյ : Որպէս յառաջին շարաբանութիւնէն հատեալ զերկրորդ բանն, ասեմք միայն

Ամենայն խոհուն էակ՝ է պարզ,

Ուրեմն հոգին է պարզ:

Եւ յերկրորդէն զեղչեալ զառաջինն, սաեմք սոսկ

Օգն է ծանր,

Ուրեմն օգն է մարմին:

Փաստորդ³⁷ է շարաբանութիւն յորում առ մի յերկուց առաջին բանից կամ առ երկաքանչիւրսն մերձ զնի փաստ իւր, եթէ պէտք իցեն, այսինքն եթէ ինքնին չիցեն քաջայայտ: Չոր օրինակ յառաջնում շարաբանութեանն՝ փաստի կարօտի առաջին բանն Ամենայն խոհուն էակ՝ է պարզ. և փաստն այն է, զի էակ որ ոչ պարզ իցէ, չմարթի լինել ՚ի նմա միասնաբար գիտութիւն բազում գաղափարաց, ուստի և ոչ համեմատութիւն, ոչ դատումն և ոչ խորհուրդ ինչ մտաց չմարթի առնել: Յերկրորդումն փաստի է կարօտ երկրորդ բանն թէ Օգն է ծանր. որ և ՚ի դիտողութենէ ելանէ. զի օգ ՚ի ծանրաշափին ամբառնայ զսընդիկն, և ՚ի ձգողական ջրհանս զջուրն, և որ ՚ինոյն բերին:

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Ա .

Շարաբանութիւնք առնասարակ .

Երկու առաջին բանք շարաբանութեան առաջարկութիւնք կոչին կամ լաւ ևս առածք³⁸. մին մեծագոյն, և միւսն փոքրագոյն. զի սովորաբար մին ընդհանուր բան է, և միւսն մասնաւոր կամ եզական: Երրորդն ասի հետեւութիւն և հետեանք, հետեւաբանութիւն, վախճան, աւարտ և կնիք, զի երկուց առաջնոցն զհետ գայ, և ապացոյցն կնքեալ յաւարտումն հասանէ:

Ի շարաբանութիւնս՝ երեք մասունք և գլուխք որոշին ըստ երից գաղափարացն համեմատելոց. փոքրագոյն, որ զենթակայ բանին յայտ առնէ. մեծագոյն, որ զմակդիրն հաստատեալ կամ ժխտեալ զենթակայէն. միջնորդ, որ զերրորդ գաղափարն ընդ որում համեմատին երկու առա-

ջինքն : Ահա 'ի վերջին շարաբանութեան անդ , օգ' է փոր-
րագոյն , մարմին՝ մեծագոյն , ծանր՝ միջնորդ :

Հաստատական կոչի շարաբանութիւնն , եթէ հետեւանքն
է հաստատութիւն , որպէս 'ի վերոյգրեալ օրինակս . և
ուրացական՝ եթէ հետեւանքն է ուրացութիւն , իբրև յեր-
կոսին 'ի սոսա .

1. Ամենայն խոհուն գոյակ՝ է պարզ .

Նիւթն ոչ է պարզ ,

Ապա նիւթն ոչ է գոյակ խոհուն :

2. Եւ ոչ մի յօդուածոյ բնութիւն կարող է խորհել .

Նիւթն է յօդուածոյ բնութիւն ,

Ապա նիւթն չէ կարող խորհել :

Շարաբանութիւնն զանազանի ևս 'ի պարզ և 'ի խառն ,
բաւ որում զի 'ի պարզ բանից իցէ կազմեալ , կամ թէ մի
յայնցանէ խառն իցէ : Սկսեալ յառաջնոցն անցցուք ապա
յերկրորդսն :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Բ .

Պարզ շարաբանութիւնք .

Այնագոյնս ընդարձակեցան Հակաճառք 'ի կցկցել զօ-
րէնս պարզ շարաբանութեանց , բազմացուցեալ զնոսա
յանբաւս . այլ զբուն և զմիայն ճշմարիտ և զհաստարակաց
նոցա օրէնս՝ որ 'ի նմին իսկ շարաբանութեանն բնութենէ
բղխէ , թուի թէ չէք ուրեք ամենեկին տեսեալ նոցա :

Ամենայն պարզ շարաբանութիւն ըստ բնութեանն կազ-
մի յընդհանուր բանէ , որով հաստատի կամ ժխտի թէ
այս ինչ դասու իրաց յարմարիցի այն ինչ մակղիր . 'ի մաս-
նաւոր կամ յեզական բանէ , որով հաստատի կամ ժխտի
թէ իրն զորմէ բանքն են՝ իցէ 'ի նմին դասու . և 'ի հետեւու-
թենէն , որով ցուցանի թէ ուրեմն և իրին զորմէ ինդիրն
է , պատշաճի կամ չպատշաճի մակղիրն :

Ապա 'ի հաստատական շարաբանութեան , հետեւու-

Թիւնն՝ որով հաստատի յարմարութիւն մակդրին ընդ իրին, ճշմարիտ ինի հաւաստեալ՝ եթէ ստոյգ ՚ի նմին դասու իցէ իրն, և մակդիրն հասարակ յարմարիցի այնմ դասու: Վասն որոյ ճշմարիտ է թէ պարզ է հոգին. վասն զի ստոյգ խոհուն էակ է հոգի, և ամենայն խոհուն էակ պարզ է ՚ի հարկէ: Հաւաստի է նոյնպէս մարմնաւորութիւն օրոյ, զի օր ծանր է ճշմարտիւ, և ամենայն որ ծանր է, մարմին է:

Ի ժխտական շարաքանութեան՝ առ ճշմարտութիւն հետեւութեանն մի յերկուց աստի պայմանաց պահանջի: Կամ զի առաջի եղեալն իր՝ չիցէ յայնմ դասու, որում միայնոյ պատշաճի մակդիրն. ուստի ուղիղ հետեւի, թէ նիւթն չէ խոհուն գոյակ, զի նիւթ չէ պարզ, և ամենայն որ խոհուն գոյակ է, հարկ է թէ պարզ է: Իւ կամ զի իրն, զորմէ բանքն են, յայնպիսի դասու ուրեք իցէ, որում չպատկանիցի մակդիրն. վասն որոյ գեղեցիկ է հետեւութիւնն, թէ նիւթ չէ կարող խորհել, վասն զի նիւթ է գոյակ յօդուածով, և ոչ մի ինչ յօդուածոյ գոյակ խորհել կարող է:

Սոգին և եթ օրինօք համարձակ որոշի ուղղութիւն ամենայն պարզ շարաքանութեան, թէպէտ հաստատութեան իցէ թէպէտ ուրացութեան, և չեն ինչ պէտք խառնախորթ խուժանին զոր հանճարեցին Հակածառք, և մեք ապախտ առնեմք, զի մի սնուուովք և չնչիւք ծանրացուցուք զբանս: Այլ զի դուցէ ամօթ ինչ ումեք թուեսցի, գոնէ իբրև հմուտութեան իմիք անգիտանալ այնոցիկ, որ այնքան ժամանակ բռնակալեցին ՚ի դպրոցս, ծախեսցուք առ այդ յաւելուած մի ՚ի վախճան գլխոյս, փոքր ՚ի շատէ ճաշակա տալ ընթերցանելեացն:

Մնայ ազդ առնել, թէ երբեմն երկոքին առաջարկութիւնք շարաքանութեան մասնաւոր են կամ եղական, առանց իրիք ընդհանուր բանի. և յայնժամ թերևս կարծիցի թէ ՚ի մէնջ աւանդեալ օրէնքն չունիցին տեղի: Այսպիսի են օրինակ իմն երկու այս շարաքանութիւնք.

1. Գումար երկուց և երից՝ հաւասար է հնգի.

Գումար չորից և միոյ նոյնպէս հաւասար է հնգի,

Ապա գումար երկուց և երից՝ հաւասար է գումարի չորից և միոյ:

2. Հոգին է գոյակ խոհուն .

Նիւթն ոչ է գոյակ խոհուն ,
Ապա հոգի և նիւթ չեն մի գոյակ :

Սակայն այսպիսի շարաբանութիւնք , ինքնին իսկ յայտ է , զի թէպէտ և զշարաբանութեան տան ցոյցս , բայց 'ի բնէ եզառածք միայն են , յորս մեծագոյնն՝ իմա ընդհանուր բանն՝ լուելեայն իմանի , և փոքրագոյնն՝ յերկու բան բաժանեալ է . որպէս ահա յառաջնումն յայտնապէս իմանի զօրութեամբ , թէ Ամենայն գումարք յորոց մի և նոյն թիւ ժողովի , հաւասար են միմեանց . եղեալ զայս բան , բուն շարաբանութիւն լինի :

Ամենայն գումարք յորս ժողովի մի և նոյն թիւ , հաւասար են միմեանց .

Իսկ արդ 'ի գումար երկուց և երից , և չորից և միոյ՝ ժողովի թիւն հինգ ,

Ապա գումարք երկուց և երից , և չորից և միոյ հաւասար են միմեանց :

Նոյնպէս յերկրորդումն զօրութեամբ իմանի , թէ Որոշեալքն յիսկական յատկութեան չեն նոյն գոյակ . զոր յաւելեալ 'ի նմա զբանս զայս , ձեանայ ճիշդ շարաբանութիւն .

Որոշեալքն յիսկական յատկութեան՝ չեն նոյն գոյակ ,
Հոգի և նիւթ իսկապէս որոշին , այնու զի մին է խոհուն և միւսն ոչ ,

Ապա հոգի և նիւթ ոչ են նոյն գոյակ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Փ .

Չառանցանք կամ ձեքաբանութիւն ,
և պատճառք ւորիկն .

Չառանցանք կամ ձեքաբանութիւն է մնլար ապացոյց , թիւր շարաբանութիւն , որ կրկնակի լինի ըստ Հակաճառից . մի՛ եթէ սխալէ 'ի նիւթն , և միւս՝ եթէ 'ի տեսակն : Նիւթ զնոյն ինքն զբանսն իմանան կամ զառաջարկութիւնսն , և տեսակ զշարահիւսութիւնն նոցա ըստ օրինաց :

Եւ թիւր է շարաքանութիւն ըստ նիւթոյն, եթէ մի յառաջարկութեանցն սուտ իցէ. և թիւր ըստ տեսակին, եթէ հետեութիւնն ոչ ըստ օրինի հանցի յառաջարկութեանցն: Այլ իբրև եթէ անօգուտ ինչ էր ցուցանել զվրիպանս շարաքանութեան ըստ նիւթոյն, զհետ եղեն միայն աւանդել զայլ և այլ օրինակս թիւրութեանն ըստ տեսակին: Իսկ ինձ թուի թէ յայնքան ճեքաքանութեանց զոր ըսեմք զօրհանապազ՝ սակաւք են որ սխալիցեն 'ի տեսակին, իսկ 'ինիւթն՝ բազումք: Եւ ո՞ արդարև այնքան խօթամիտ որ յերկուց ուղիղ և օրինաւոր առաջարկութեանց՝ չգիտիցէ անվրէպ ածել զհետեութիւնն, կամ թիւր ինչ կամիցի բերել: Յերկուց ասորի առաջարկութեանց

Ամենայն առաքինութիւն է սիրելի,

Բարերարութիւնն է առաքինութիւն,

ո՞ այն որ չգիտիցէ յառաջ բերել զհետեութիւնն, Աւրբեմն բարերարութիւնն է սիրելի. կամ ո՞ այնպէս անմիտ՝ որ զհակառակն կամիցի հանել, թէ Աւրբեմն բարերարութիւնն չէ սիրելի:

Ապա շարաքանութեանց սխալ՝ բազում այն է զի 'ի թիւրութեանէ առաջարկութեանցն լինի, մանաւանդ մեծագունին՝ որով իմանամ աստանօր զընդհանուր բանն, թէպէտ և Հակաճառքն մեծագոյն սովոր են կոչել զառաջին բանն, եթէ ընդհանուր իցէ, եթէ մասնաւոր և եթէ եզական: Շարաքանութիւնս, Ամենայն որ ունի բուն և ոստս՝ է տունկ, բուսոք ունին բուն և ոստս, ապա բուսոք են տունկ³⁹, թիւր է շարաչար. ոչ վասն տեսակին, այլ վասն զի թիւր է ընդհանուր բանն, այն թէ բուն և ոստք շատ իցեն 'ի տունկ լինել, կամ թէ ամենայնի՝ որոյ իցեն բուն և ոստք՝ ընդ սեռիւ տնկոց անկանիցի: Սոյնպէս, Վագերք են կենդանիք, առիւծք են կենդանիք, ապա առիւծք են վագերք. Յովազ ոչ է վագր, յովազ ոչ է առիւծ, ապա յովազ է ընձառիւծ. մուլար շարաքանութիւնք են երկոքեան, ոչ 'ի տեսակէն՝ որպէս կարծեն Հակաճառողքն, այլ 'ինիւթոյն, իմա 'ի սխալութեանէ ընդհանուր բանին, որ ըտելեայն կայ 'ինոսա: Քանզի որպէս սակաւիկ մի յառաջ ցուցաւ, չեն դոքա ճշմարիտ շարաքանութիւնք, թէպէտ և այնպէս ինչ թուիցին՝ յերից բանից զկազմութիւնն ունելով. այլ եզառաճք են, որոց յառաջնումն իմանի զօրութեամբ ընդհանուր բանս, Ամե-

նայն կենդանի է նոյն . և յերկրորդումն՝ Ամենայն որ չէ վագր կամ առիւծ , է ընծառիւծ : Արդ յաւելեալ 'ի նոսա զերկոսին բանքս , կազմին երկու շարաբանութիւնք . Ամենայն կենդանի է նոյն , իսկ վագրք և առիւծք են կենդանիք , ապա վագրք և առիւծք են նոյն . Ամենայն որ չէ վագր և ոչ առիւծ՝ է ընծառիւծ , իսկ յովազ չէ առիւծ և ոչ վագր , ապա է ընծառիւծ : Բայց ահա և ոչ միոյ 'ի շարաբանութեանց աստի խճբիժ ինչ կայ 'ի տեսակին . ապա վրիպակ նոցա ոչ 'ի տեսակն , այլ 'ի նիւթն է , այս է 'ի ստութեան ընդհանուր բանիցն երկոցունց , թէ Ամենայն կենդանի է նոյն , և թէ Ամենայն որ ոչ վագր է կամ առիւծ , ընծառիւծ է : Եւ ռամիկն ինքնին , որ լսկով առաջնորդութեամբ խելաց քաջիկ ևս քան զՀակաճառսն երբեմն գիտէ ուղղաբանել , տեսանեմք զի իմանայ զվրիպակ կարծեալ շարաբանութեանցդ 'ի նիւթն լինել , և ոչ 'ի տեսակն : Զի թէ ցուցանել կամիցիմք նմա առաջնովն , թէ վագր և առիւծ քանզի կենդանի են երկոքեան , են նոյն մի ինչ . տացէ անդէն պատասխանի . Ոչ ամենայն կենդանի է նոյն : Եւ թէ երկրորդաւն առցուք ցուցանել , թէ յովազ՝ զի չէ վագր և ոչ առիւծ , ապա է ընծառիւծ , ընդդէմ՝ կրկնեսցէ . Ոչ ամենայն որ չէ վագր կամ առիւծ՝ հարկ է թէ ընծառիւծ է : Հակաճառիցն անտես զքննութեամբ արարեալ ճշմարիտ և կերպարանեալ շարաբանութեանց , ասացին՝ զսխալ երկոցուն դոցա 'ի տեսակին լինել : Իբրև զի յերկուց մասնաւոր բանից , որպիսի են առաջարկութիւնք առաջնոյն , չէ հնար հետեցուցանել ինչ , և յերկուց ժխտական առաջարկութեանց՝ որպիսի երկրորդին են , անմարթ է հաստատական ինչ ածել հետեութիւն : Եւ այսպէս ստեղծին երկուս օրէնս , որ թէպէտ և բազում ուրեք ճշմարտեսցին , այլ բազում ուրեք և սուտ գտանին , որպէս 'ի յաւելումաճին ցուցցուք :

Յայնժամ միայն ճշմարտապէս սխալէն շարաբանութիւնք 'ի տեսակին , յորժամ առ խարդախութեան կամ 'ի վրիպակէ սպրդեսցի 'ի նոսա աւելի քան զերիս մասունս կամ գլուխս համեմատելիս . որպիսի է այս . Աղծեալ միս տայ ըմպել , ըմպելն շիջուցանէ զճարաւ , ապա աղծեալ միս շիջուցանէ զճարաւ : Ուր ըմպելն եղեալ է նախ իբրև գործ ճարաւոյ եղելոյ յապխտոյն , և ապա իբրև զովացուցիչ պապակման . և ապուխտ նախ առեալ է ճարաւեցու-

ցիչ, և ապա բժշկիչ ծարաւոյ: Նոյնպիսի է և այս, Որ վառէ՝ է հուր ճշմարիտ, խանդն և աժխոյժք վառեն զմիտս, ապա խանդն և աժխոյժք են հուր ճշմարիտ. յորում վառեն ին եզեալ է նախ 'ի յատուկ միտս և ըստ ձայնին, և ապա փոխաբերելով յեռանդն հոգւոյ:

Ապա մեծաւ խնամով զգուշանալ պարտ է, զի մասունք շարաբանութեանն յամենայն համեմատութիւնս 'ի նոյն միտս առցին անվրէպ: Այլ դատումն մտաց, որպէս ասացեալ է, է համեմատութիւն երկուց գաղափարաց ընդ երրորդի, զի 'ի հանգիտութենէ և յանհանգիտութենէ նոցա ընդ երրորդին, 'ի միտ առցուք ըստ այնմ մասին և զնոցա ընդ միմեանս հաւասարութիւն և անհաւասարութիւն: Ապա նոյնպէս և շարաբանութիւն ոչ այլ ինչ է, բայց ցուցանել թէ երկու առաջին գաղափարքն հանգէտ են երրորդին, կամ թէ ոչ: Կամիմք ցուցանել թէ օգն է մարմին. զերկոսին գաղափարսդ միաբանս և համեմատս ցուցանեմք գաղափարի ծանրութեան. և 'ի շարաբանութեանն զոր 'ի դոյն պէտս յօրինեմք, երեք մասունք միայն են ըստ երից գաղափարացն համեմատելոց, այս է փոքրագոյն՝ օդ, մեծագոյն՝ մարմին, միջնորդ՝ ծանր: Իսկ եթէ մի 'ի մասանցն, և մանաւանդ միջնորդն՝ յորում ստէպ լինի սխալել, յերկուս զանազան միտս առցի, ոչ ևս երեք մասունք լինին, այլ չորք, յորոց ոչ ինչ է հնար հետեցուցանել: Վասն զի մեծագունին և փոքրագունին չիք ինչ յայնժամ հասարակէտ համեմատութեան, և ոչ չափ հասարակաց:

Սակայն և զայսպիսի չորեքմասնեայ շարաբանութեանցն զվրիպակս, եթէ ստոյգ շարաբանութիւնք իցեն և եթէ կարծեօք և կերպարանօք, դիւրաւ է 'ի միտ առնուլ քննութեամբ միայն ընդհանուր բանին, որ յայտնի կամ զօրութեամբ կայ 'ի նոսա: Քանզի ահա յառաջնում անդ նախեղեալ շարաբանութեանցն՝ լռելեայն իմանի, թէ Ամենայն որ արբուցանէ կամ տայ ըմպել, յափուցանէ զպասքումն. որ սուտ է. զի ոչ յարբուցանելոյ՝ այլ յըմպելոյ զովանայ պասուքն: Իսկ յերկրորդին խեղաթիւր է բանն, Որ վառէ՝ հուր ճշմարիտ է. զի վառեն կրկին միտս տայ, հարազատ և այլաբանական: Լաւ ևս յայտ եղև աստի, թէ զոր յընտրութիւն ճշմարտութեան և ստութեան պարզ շարաբանութեանց աւանդեցաք օրէնս, բոլորեցուն նոցա հասարակաց 'ի դէպ գայ, որպէս զհարդ ինչ և կաղմեալ իցեն:

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Դ .

Խառն շարաբանութիւնք .

Խառն կոչին շարաբանութիւնք որոց մեծագոյն առաջարկութիւնն է խառն բան: Ի խառն բանից սովորական 'ի շարաբանութիւնս են կցորդական ասացեալքն, շաղկապականք և անջատականք. և ըստ երկից այդոցիկ յերկու տեսակս հատանին խառն շարաբանութիւնք:

Ա . Կ Յ Ո Ր Դ Ա Կ Ա Ն Բ

Կցորդական են որոց մեծագոյնն է բան կցորդական, պայմանաւ. որպէս, եթէ իցեն ուրեք խանձողք հրաբղխից և չեչաքարինք և այլ նշանք հրաբղխի, եղեալ է անդ երբեմն հրաբուղիս. իսկ արդ նշանք այսպիսի գտանին ուրեք ճշմարտութեամբ, ապա եղեալ է անդ հրաբուղիս:

Ի կցորդական բանի՝ մասն որ զպայմանն յայտնէ, նախադաս կոչի. և որ զհետեանս պայմանին, հետևորդ: Յուզիղ հետևութիւն շարաբանութեանցս պիտոյ է հետևորդին հարկաւ յառաջագայել 'ի նախադասէն. այս է, զոր յեղեալ պայմանէն յառաջ բերեմք՝ պարտի հարկաւ հետևել. որպիսի է եղեալդ 'ի վերոյ շարաբանութիւն, և այս, եթէ չգոյր տիեզերաց արարիչ, չգոյն և տիեզերք. այլ գոն տիեզերք, ապա գոյ և նոցին արարիչ: Իսկ չէ ուզիղ ապացոյց ասելն, եթէ մոլորակ է լուսինն, բնակիչք են 'ի նմա. իսկ արդ ճշմարիտ մոլորակ է, ապա են 'ի նմա բնակիչք. զի զինչ հարկ մոլորակի բնակս ունել 'ի բնէ, թէպէտ և չէ ինչ յանհնարից: Եւ տարապարտ շաղխաղփէին ճեմականք, թէ եթէ չգոյր 'ի մարմինս սիրելութեան աղապատանք, խանդումանդ և երկաթ ոչ ձգէին զմիմեանս. այլ սոքա ձգեն զիրեարս, ապա խիտակցութիւն և աղապատանք են 'ի մարմինսն: Չի ձգումն խանդումանդի և երկաթոյ զինչ մօտ իցէ 'ի կիրան զոր դնեն, զի՞ կայ նորա և սոցա:

Բ . ՇԱՂԿԱԳԱԿԱՆՔ

Շաղկապական ասին շարաբանութիւնք , որոց մեծագոյնն է բան շաղկապական և ժխտական . որգունակ , Ոչ որ կարէ 'ի նմին ժամու լինել 'ի Հռովմ' և 'ի Փարիզ . իսկ այս անուն յայս նիշ ժամու էր 'ի Հռովմ' , ապա չէր 'ի Փարիզ :

Առ ճշմարտութիւն սոցա հարկ է երկոցուն իրացն անմիասնականս գոլ և զմիմեանս խափանել , զի 'ի միոյն կալ՝ մի կացցէ միւսն . ուստի թիւր է ասելն , Ոչ որ կարէ լինել միանգամայն ագահ և ռայլ . իսկ արդ այս որ ռայլ է , ապա չէ ագահ . զի ոչ սակաւք են , որ զնդան յերս ինչ , շարաբար կծծութեամբ կարկամին և ժլատին , և առ նմին յայլս ընդարձակեալ վատնեն անխնայ :

Գ . ԱՆՁԱՏԱԿԱՆՔ

Անջատական են շարաբանութիւնք յորժամ մեծագոյնն է բան անջատական . որպէս , Ամենայն գոյակ՝ նիւթական է կամ աննիւթ , այլ հոգին չէ նիւթական , ապա է աննիւթ . կամ այսպէս , Հոգին է աննիւթ , ապա չէ նիւթական : Ըստ յետին օրինակիդ անջատականք գիւրադառնան 'ի շաղկապական՝ փոխելով զմեծագոյնն . ահա այժմու ասացեալս՝ շաղկապական լինի յասելն . Չիք և ոչ մի գոյակ որ միանգամայն նիւթական և աննիւթական իցէ : այլ հոգի է աննիւթական , ապա նիւթական ոչ է :

Յուղղութիւն սոցա պահանջի , զի երկոքին անջատեալքն ճշմարտիւ անմիասնականք իցեն , և զի չիցէ ինչ այլ ընդ մեջ նոցա : Վասն որոյ խաղոյ բանք էին որով Գիտոր Կրօն մեզարեան իմաստակ կարծէր անհնարաւոր ցուցանել զշարժումն , այսպէս ասելով . Ի շարժել իրիք կամ ուր էն անդ շարժի , և կամ ուր չէն . իսկ շարժեալ շարժել ուր չէն , և ուր էն անշարժ կայ , ապա չիք ինչ որ շարժիցի⁶⁰ . Վասն զի անդ իսկ սկսանի շարժումն մարմնոյ՝ ուր էն , և գայ անցանէ՝ ուր ոչն է : Կոյնպէս ծաղու իրք են ասելն , Ճենք կամ քրիստոնեայ են կամ մահմետական . այլ չեն քրիստոնեայ , ապա են մահմետական . զի ո՞ գիտէ հրեայք իցեն կամ կուսպաշտք , որպէս և ենն իսկ դիցակրօնք :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Ե .

Ձի և խառն շարաքանոշքիւնք ընդ հասարակաց
օրինօք պարզիցն ևն .

Եւ յամենայն իսկ խառն շարաքանութիւնս գոյ բան
ընդհանուր յայտնի կամ լռելեայն . և ճշմարտութիւն և
ստուութիւն նոցա յառաջ գայ մանաւանդ 'ի ճշմարտութե-
նէ և 'ի ստուութենէ այնր բանի . վասն որոյ զոր յընտրու-
թիւն պարզիցն աւանդեցաք , նոյն օրէնք են և որոց խառն
իցեն :

Ի շողկապական և յանջատական շարաքանութիւնս ինք-
նին յայտնի են իրքն . զի անշուշտ ընդհանուր բանք են , Ոչ
ոք կարէ 'ի նմին ժամու 'ի Հռովմ' լինել և 'ի Փարիզ . Ամե-
նայն գոյակ' նիւթական է կամ աննիւթական : Ի կցորդա-
կանսն դիւրին է նոյնպէս ցուցանել , թէ մեծագոյնն՝ յու-
րում պայմանն է , զընդհանուր բանի զօրութիւն ունի
միշտ : Քանզի յառաջնումն ընդհանուր բան է , Ուր խան-
ձողք հրաբղխից են և չեչաքարինք և այլ նշանք հրա-
բղխի , եղեալ է անդ երբեմն հրաբուղիս . յերկրորդին ,
Չմարթէ լինել գործ առանց ուրուք գործելոյ , կամ Չիք
գործ առանց պատճառի : Եւ ճշմարտութիւն յառաջա-
սացեալ շարաքանութեանցն 'ի ճշմարտութենէ ընդհա-
նուր բանիցս ելանէ . որպէս և ստուութիւն այլոց երկուցն
պատճառս ունի զստութիւն ընդհանուր բանիցն որ ծած-
կեալ կան 'ի նոսա , այն թէ Ամենայն մոլորակաց հարկիւ
բնակիչք իցեն . և թէ , Չիք մարմին որ առանց սիրելու-
թեան և աղապատանաց ձգեսցէ կամ ձգեսցի :

Ապա յընտրութիւն ուղիղ շարաքանութեանց և թիւ-
րոց՝ չպիտի այլ ինչ քան զհասարակաց օրէնսն առ 'ի մէնջ
աւանդեալս : Եւ զի թիւրութիւնն առաւել յընդհանուր
բանին սովոր է լինել կամ 'ի մեծագոյնն , այնմ առաւել
միտ դնել արժան է : Ի ուրեք զի և 'ի փոքրագոյնն գտանի
թիւրութիւն , այսինքն 'ի մասնաւոր կամ յեզական բա-
նին . այլ քանզի սորա գործ է միայն յայտնի կացուցանել

զդաս ենթակայի բանին , դժուարին է սխալել յայնմ : Զի գրեթէ ամենայն ոք հմուտ է կարգի սեռից և տեսակաց իրաց . և դոյզն ինչ գիտութեամբ ոք զկաղնին չասէ երբէք կենդանի , կամ տունկ զվագր , կամ զոսկի՝ քար , կամ զգոհար ակն՝ հրահալ , կամ զագահութիւն՝ լաւութիւն , կամ շարութիւն՝ զբարերարութիւն : Իսկ յընդհանուր բանս դիւրին է յոյժ մոլորել . զի որովհետեւ ընդհանուր գաղափարք և ծանօթութիւնք գումարութիւնք են յօդեալք առ ՚ի մէնջ մասնաւոր գաղափարօք հանգամանացն զոր ՚ի բազում իրս հասարակ տեսանեմք , դիւրին է թէ յընդհանուր գաղափարի դասու իրիք ոչ ամփոփիցեմք զամենայն հանգամանս նորա , կամ զոմանց ևեթ զյատուկան ժողովիցեմք՝ զոր բովանդակ դասուն գրել ոչ է օրէն . ապա ամենեցուն իսկ վկայութեամբ դիւրաւ սալրդէ յուով վրիպակ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Զ .

Եզառած .

Եզառած է , որպէս ասացաք , շարաբանութիւն յորում լռեմք զմի յառաջարկութեանցն , յորժամ ինքնին զօրութեամբ հեշտեալ իմանի . որպէս , Հոգին է պարզ , ապա է անապական . ուր զօրութեամբ իմանի մեծագոյնն , Ամենայն որ պարզական և սուղական բնութիւն է , անապական է . և կամ այսպէս , Ամենայն աննիւթ գոյակ՝ անմահ է , ուրեմն հոգին անմահ է . ուր լռելեայն կայ փոքրագոյն , Հոգին է գոյակ աննիւթ :

Քանզի երկու միայն են բանք եզառածի , առաջինն կոչի նախագաս , երկրորդն հետեւորդ կամ հետեւութիւն :

Ճշմարտութիւն և ստութիւն եզառածի նովին օրինօք ընտրի , զոր յաղագս շարաբանութեանց եղաք ՚ի վերագոյնսն :

Յաւելցուք թէ փոխանակ շարաբանութեան լաւ է եզառած վարել , եթէ մի յառաջարկութեանցն ստոյգ իցէ և դիւրիմաց ՚ի զեղչելն . զի այսպէս համառօտեալ և սերտեալ ապացոյցն՝ արագագոյն հարկանէ զհակառակորդն

և դիւրահաս լինի : Երբեմն և եզառածն իսկ 'ի մի բան ամփոփի , կոչեցեալ վճիռ եզառածեան և կարճաբանութիւն . որպիսի է արիստոտելեանն այն , Մահկանացուդ , մի պահէր ռիս անմահս . որ հաւասար է եզառածիս , Մահկանացու ես դու , ապա մի անմահ քէն պահէր . ընդ որով իմանի զօրութեամբ ընդհանուր բանս , Որ մահկանացու ոք է , չպարտի անմահ ռիս ունել : Իսկ եթէ մի յառաջարկութեանցն դժուարիմաց իցէ կամ անստոյգ , վնաս է լուելն . ուստի սխալ գործէ որ առէն միայն , Հոգին խորհի , ապա է գոյակ պարզ : Վասն զի խորհրդոց և պարզութեան խոհուն էակի ոչ ինչ է յստակ և յայտնի հաւասարութիւն , զի ընդ լսելն՝ ամենեցուն իմացի : Եւ ոչ իսկ հերիք է աստանօր յաւելուլ միայն զընդհանուր բանն , թէ Ամենայն խոհուն գոյակ՝ պարզ է հարկաւորապէս . այլ արժան է 'ի հետ յարել և զհաւաստիսն , և 'ի շարաբանութենէ առնել փաստորդ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Է .

Փաստորդ .

Որպէս կանխաւն ասացաք , փաստորդ է շարաբանութիւն՝ յորում առ մի յառաջարկութեանցն կամ թէ առ երկոսեանն իսկ մերձ դնի հաւաստիքն , եթէ ինքնին չիցեն պարզ և յայտնի . զօրինական եղեալ է անդանօր :

Զուղղութիւն և զթիւրութիւն փաստորդի դիւրին է դատել 'ի զօրութենէ փաստիցն , որք 'ի ցոյց առաջարկութեանցն առեալ են :

Զմնայ ինչ այլ առեալ առ այս , բայց զի սա է թերևս սոփորական և յաճախեալ 'ի պէտս քան զամենայն ապացոյցս . նա՛ չիք ճառ և խօսք և գրուած , որ 'ի փաստորդ ոչ դարձցի : Վասն որոյ՝ խորհելոյ Արուեստին մատենագիր նմանագոյնս խորհի , թէ ճառն Կիկերոնի վասն Միլոնի դառնայ բովանդակ յայս փաստորդ . Որ զարան գործէ կենաց ուրուք , արժանապէս սպանանի 'ի նմանէ . զոր հաստատէ Կիկերոն յիրաւանց բնութեան և ազգաց և օրինա-

կօք . իսկ արդ Կլաւդիոս դարան գործեաց կենաց Միլոնի ,
զոր ցուցանէ 'ի կազմածոցն , 'ի սպառնալեաց և 'ի սպառա-
զինաց որ ընդ նմա էին . ապա Կլաւդիոս յիրաւի սպանաւ
'ի Միլոնէ : Նոյնպէս ողջոյն մատեան նեւտոնեան ծանրո-
ղութեան կամ ձգողութեան բովանդակի յայս փաստորդ .
Որ ինչ միօրինակ վկայեալ է յիրացն բնութենէ , ընդու-
նելի է 'ի բնագիտութեան . իսկ նեւտոնեան ձգողութիւնն
յամենայն շարժմանց լուսաւորացն վկայեալ է միաբան ,
որպէս 'ի քննութենէ նոցին յայտ է . ապա ընդունելի է
նեւտոնեան ձգողութիւնն :

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ս

Օ Ր Է Ն Ք Ը Ա Ր Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ը Ս Տ Ը Ա Կ Ա Ճ Ա Ռ Ի Ց

Հարկ մեծ թուեցաւ Հակաճառիցն մանրախոյզ լինել 'ի վեր քան զամենայն քանի ձեւ և քանի եղանակս հնար իցէ ունել շարաբանութեան, իմա քանիպատիկ խառնիխուռն ժխորել: Չև իմանային զպէսպէս դասաւորութիւն և զզանազան գործս միջնորդական մասին յերկոսին առաջարկութիւնն: Եւ զի լինի ենթակայ 'ի մեծագոյնն և մակդիր 'ի փոքրագոյնն, մակդիր յերկաքանչիւրն, ենթակայ յերկաքանչիւրն, ենթակայ 'ի փոքրագոյնն և մակդիր 'ի մեծագոյնն, չորս ձեւ սահմանեցին շարաբանութեան, և այն ոչ առանց բազում խազմի և հզօր կրօնոյ յաղագս չորրորդին, զոր կէսք ընդունելի ասելին, և այլք ըմբոստացեալ ընդդէմ 'ի վսեր գային: Եղանակ իմանային զպէսպէս շարադրական խառնումն ընդհանուր և մասնաւոր յանձնառական և հրաժարական բանից 'ի շարաբանութեանն. զոր և ամփոփեցին յիննևտանն, բովանդակեալ յառաջիկայ մոզական ոտանաւոր տողս, զորոց 'ի դէպ իցէ արդեօք ասել ըստ Պեռնեայ զուարճախօս քերդողի, տաղք որ դիւահարեն զշունս.

Պարտարանո՛ս, շեռանարկել, հանդիցի, կեռիցօղ.

Պաշտիկոյ, շեւամես, հարկիցի, կրիտեոփօս, կապեոփօղ.

Չեռանել, շափեոցի, կեռիկօղ, պարօրօս.

Հաւապի, կերպօր, հիսափիս, հարցիսի, պրօրորօղ, կեցիսօ:

Մի որ խոժոռեցի թէ չհասկանայ ինչ յիմաստուն բանից պատի. զի ահա նոցա մեծամպէս սիրով գթացեալ, ազդ առնեն՝ մի ինչ ամենևին միտ դնել իմաստից բառիցն, իբրև թէ հնար իցէ միտս ինչ գտանել 'ի նոսա, այլ հայել միայն 'ի ձայնաւորս նոցին: Արդ Ա. ցուցանէ ասեն ընդհանուր բան հաւանողական, զոր նոքա նախադասութիւն ստորասական ասեն. Ե ընդհանուր բան ուրացական, զոր ինքեանք բացասական կոչեն ըստ խօսից իւրեանց աշխարհին. Ի մասնաւոր բան հաստատութեան, Օ մասնաւոր

բան ուրացուածեան. այլ 'ի դիւր յիշատակի տողեալ են զայդոսիկ 'ի սքանչելի ոտանաւորս հոմերական.

Այլն ընդհանուր սրբութեան,

Եւն ընդհանուր քաջաստեան,

Իննն Տանտար սրբութեան,

Օն Տանտար քաջաստեան :

Շարաբանութիւն 'ի պարտաւորանքն զայն ասելին, որոյ երբքին ևս բանք ընդհանուր հաստատական են. և զայն 'ի շեռտարիւն, որոյ առաջինն և երրորդն ընդհանուր ժխտողական են, և երկրորդն ընդհանուր հաստատական. այսպէս և որ 'ի կարգին :

Բայց զի մի որ տարակուսեցի, և թէ լինիցի արդեօք ուղիղ շարաբանութիւն երիւք ընդհանուր բանիւք, ծանուցանէին սիրողաբար՝ թէ և եզականքն ընդհանուր են : Զի որովհետեւ են թակայ նոցա եզական է, նմին իրի իսկ հարկաւ ըստ ամենայն ընդարձակութեան իւրոյ առեալ լինի. և այս է ըստ նոցա յատուկ բնութիւն ընդհանուր բանի. որպէս զի օրինակ իմն Եսովպոս էր գաճաճ, և այդմ իսկ ընդհանուր բան անուանել :

Եւ քանզի յիրաւի էր ումէք զարմանալ, զի յոմանս 'ի դիւթական ձայնից անտի նոյն ձայնաւորք կան նովին կարգաւ, որպէս 'ի շեռտարիւն, շեռտար, շեռտար, մինչ զի կարծել անհամագունիցն խորհրդոյ զօրութեան գեղեցիկ արուեստին՝ թէ նոյն եղանակք կրկնեալք իցեն, անդէն աճապարեալ նոցա զառաջս առեալ գեկուցանելին, թէ նոյն եղանակ ոչ ևս է նոյն, յորժամ այլոյ ձեռոյ է : Առ բարուք իմանալոյ զայս, գիտելի է զի ոչ շատ թուեցաւ Հակաճառից աւանդել միայն զամենայն եղանակս շարաբանութեան, այլ կարեւոր դատեցան յոյժ խոյզ և խնդիր լինել, քանիք յեղանակաց անտի ընդ անցնիւր ձեռով անկանիցին. և զի մի և նոյն եղանակ ընդ բազմօք անկանի, հարկ համարեցան կարգել ընդ միով միով, բայց և որոշումն դնել այլ և այլ բառիւք, զի մի յանհնարին վեաս՝ խառնակեցի սորայս ընդ նորայն :

Որք զչորրորդ ձեն տարագիր արարեալ վտարանդի ըստ աշխարհն իւրեանց հանին, ինն եղանակս բաժանեցին առաջնոյն. չորս ուղիղս, պարտաւորանք, շեռտարիւն, հանդիցի, իտիցօղ. և հինգ անուղիղս, պատիւից, շեռտար, հարկիցի, իրտեօօ, իտպեօօ : Բայց զայս հինգ անուղիղս հարբս-

տաճարութեամբ մեծաւ բարձին այլք յառաջնոյ անտի, և ետուն չորրորդին. երկրորդին վիճակեցան չորք, շեփանիդ, շափեփոյն, կեռիկ, պարօթ. և վեց՝ երրորդին, հալապի, կերպոր, հիստփի, հարցիտի, պօթարօլ, կեցիօթ:

Արդ այժմ սովին յառաջածանօթ տեղեկութեամբք, եթէ հաճեսցի Աստուած, մարթեմք իմանալ, թէ շեփանիդ, շեփանի, շեփանիդ՝ թէպէտ և զնոյն մի ձև կացուցանեն ի՞նչպէս, այսինքն ըստ բնութեան և շարակարգութեան բանիցն, բայց ոչ պարզանախօսար և բացարձակօրէն, իմա ոչ ըստ ամենայնի: Վասն զի շեփանիդ է ուղիղ եղանակ առաջնոյ ձևոյն, շեփանիդ՝ երկրորդին, և շեփանի՝ ըստ ոմանց ծանրազուլի վարժապետաց՝ է անուղիղ առաջնոյն, և ըստ այլոց ոչինչ ընդհատ մեծազուլի պատկանելեաց՝ չորրորդին: Իսկ թէ քանի՞օն իցէ մեծաշահօգտութիւն և լուսափայլութիւն ՚ի խտրութիւնս յայտսիկ, այն ամենեցուն քաջայայտ կայ:

Ապաքէն կարի իսկ դատարկապորտք և ընդվայրայածք էին Հակաճառք՝ յայսպիսեաց քննութիւնս ժամավաճառ լինել. կամ թէ այնպէս թուեցաւ նոցա, զի որ ցուցանել կամիցի ոք, թէ զարգանակ չէ պարտ ըմպել ջերմաջերմ, քանզի խարչատէ, գիտել պարտիցի ընտրել յառաջագոյն, զապացոյցն ՚ի հալապի՞ն արդեօք կարգիցէ, եթէ ՚ի կեցիօթ կամ ՚ի կերպոր:

Բաց յառանձին օրինաց իւրաքանչիւր եղանակաց շարաբանութեան ըստ զանազան ձևոցն, ճոռոմացան Հակաճառք և յայլ ինչ օրէնս հանրականս, յորոց կէսք այնչափ յայտնի են ինքնին՝ զի ակնարկել միայն շատ էր. և կէսք, գոհութիւն Աստուծոյ, սուտ իսկ են: Յաղագս առաջնոցն, ո՞ է որ ոչ տեսանիցէ, թէ որովհետև շարաբանութիւն է համեմատութիւն երկուց իրաց կամ մասանց՝ ընդ այլում երրորդի, չպարտին լինել ՚ի նմա աւելի քան զերիս մասունս: Եւ թէ, քանզի միջնորդող մասնն է՝ որ համեմատի ընդ այլ երկունս յառաջարկութիւնսն, ինքն չմտանէ ամենեկին ՚ի հետեւութիւնն և ոչ իւրք: Եւ զի և ոչ զմի ՚ի մասանց անտի ընդհանրագոյնս պարտ է առնուլ ՚ի հետեւութեանն քան յառաջարկութիւնսն, ասլա թէ ոչ, ոչ ևս երեք մասունք լինին, այլ չորք և հինգ: Եւ զի յերկուց յանձնառական առաջարկութեանց անհնար է հրատարական հետեւանս յառաջ ածել: Եւ զի եթէ մի յառա-

ջարկութեանցն ժխտական իցէ՝ ՚ի ցոյց անհանգիտութեան միոյ ուրուք ՚ի մասանցն ընդ միջնորդին, յայնժամ և Հետեւութիւնն Հարկաւ ժխտողական է. և եթէ մին յառաջարկութեանց մասնաւոր իցէ, այնպիսի լինի և Հետեւութիւնն: Չայս երկու ինչս յայտ առնէին նոքա ասելով, Հետեւութիւնն ըստ խոնարհագոյն մասին լինի. կամ ըստ նոցա խաղտալուր բառին, Եւրոպայութիւնն պարագայն հասնի:

Յաւելին և այլ այսպիսի օրէնս, է որ իբրև վճիռ, և է որ իբրև Հետեւանս. զոր օրինակ՝ թէ մասնաւոր բանք բովանդակին յընդհանուրսն, ոչ ընդհանուրքն ՚ի մասնաւորս. թէ ենթակայն է որ զբանն մասնաւոր կամ ընդհանուր առնէ, այնու զի ՚ի մասնաւոր կամ յընդհանուր միտս առեալ է. թէ որ ինչ հաստատի կամ ժխտի հասարակաբար զբովանդակ դասէն, հաստատի կամ ժխտի և զմիոյ միոյ իւրաքանչիւր ՚ի նմա պարունակելոց. ուստի որ հաստատէ զբողոքն, հաստատէ և զմասնն: Եւ այլ ևս սորին սակի բանք՝ ճշմարիտք, բայց անոտեաց և շնչնոց ինդիրք:

Յայս ամենայն յաւելին այլ ևս երկուս, որ թէպէտ և բազում ուրեք ճշմարիտ պատահեսցեն, բայց և յոլով ուրեք ՚ի սուտ ելանեն. այն թէ, ոչինչ է մարթ Հետեւեցուցանել յերկուց ժխտողական բանից, և ոչ յերկուց մասնաւորաց: Ասան ժխտականացն կամէի գիտել, յորժամ ոչ բարի իցէ ինչ և ոչ միջակային, մի թէ չկարիցեմ ուղիղ զհետ բերել, թէ չար է ուրեմն. և յորժամ կէտ մի ոչ ՚ի սկիզբն գծին իցէ և ոչ ՚ի վերջն, չիցէ համարձակ ասել թէ ուրեմն ՚ի միջոցի անդ երկուցն է: Իսկ յաղագս մասնաւորացն նմանապէս չգիտեմ զիւրդ յուրաստ կայցեն Հակաճառք իւրեանցն օրինօք, թէ երկու գումարք հաւասարք հնգի կամ այլում որոյ թուոյ և իցէ, չիցեն հաւասար միմեանց: Ոչ ինչ օգնէ ասելն, թէ յապացուցի աստ երկոքին բանքն եզական են քան մասնաւոր. ապա թէ ոչ, հարցուած զայս մատուցանեմ, եթէ երկու եզական ուղիղ բերեն զհետեւութիւնն յապացուցի աստ, զիւրդ կամ էր ում չբերիցեն և յայլսն. առ ինչ արդեօք իբրև ասիցեմ Չարեհ է մարդ, Ներսեհ է մարդ, ոչ ունիցիմ զնովիմբ ածել, թէ Չարեհ և Ներսեհ են նոյն մի ինչ, մարդ: Նա զի ՚ի նմին իսկ ապացուցի և յայլ նոյնպիսիսն՝ առ ձեռն է տալ երկոցուն առաջարկութեանցն զկերպա-

բանս մասնաւոր բանի, և սակայն ուղիղ ածել զհետեւու-
թիւնն : Որ ասիցէ . Են թիւք՝ որոց գումար է երկոտա-
սան . են և այլք՝ որոց բազմապատկութիւն է նոյնպէս եր-
կոտասան . ապա են թիւք՝ որոց գումար հաւասար է բազ-
մապատկութեան այլոց ոմանց . միթէ ոչ առնէ ուղիղ ա-
պացոյց : Սակայն առաջարկութիւնքն երկոքեան ահա մաս-
նաւոր են անշուշտ առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ : Այլ
այս մինչև ցայսվայր :

Մատենագիրն Արուեստին խորհելոյ , որ յառաջնոց
անտի թուի , որք 'ի վերայ հասին՝ թէ ոչ ստուծեան , գէթ
անպիտանութեան բազմաց յօրինաց աստի , բայց ապա՝
որպէս երեւի այդ յաճախ 'ի մարդիկ՝ իւրում անձինն ընդ
հակառակս ելեալ , ընդարձակ ճոխանայ քան զայլն 'ի
մեկնաբանել և 'ի ցուցանել մանրամասնաբար զամենայն
գաղտնածածուկ խորհուրդս եղանակաց և ձևոց , 'ի կարգ
արկեալ յառաջագոյն զամենայն առածս և վճիռս և ընդ-
հանրական օրէնս , և հանեալ ապա 'ի նոցանէ մի ըստ միո-
ջէ զամենայն հետեւանս որչափ և հնար էր : Զկնի այնր ա-
մենայնի դնէ օրէնս մի ընդհանուր , որ միայն առաւել ար-
ժէ քան զայլ ամենայն խառնամբոս խուժան օրինացն : Եւ
զգօնութիւն մեծ այն էր , շատանալ նոյին , և մի այնպէս
լիաձեռն վատնել բազում վաստակ և հանճար 'ի փրցուն և
'ի փանաքի խնդիրս , որք արդարև չէին արժանի զբաղե-
ցուցանել զայնքան այր կորովի և յանօսր տեսութիւնս
ուժաւոր : Օրէնքն այս ինչ է , թէ յամենայն շարաբանու-
թիւնս մի յառաջարկութեանցն բովանդակէ զհետեւու-
թիւնն , և միւսն ցուցանէ՝ թէ հետեւութիւնն բովանդա-
կեալ կայ յառաջարկութեան անդ : Օրէնքդ թերևս չիցեն
այնպէս բացայայտ՝ որպէս յընդհանրական օրինացն պա-
հանջի , որոց զայլն ամենայն 'ի մոռացօնս դարձուցանել
հանդերձեալ իցեն : Օրինադիրն ինքնին յերկբայս կայ ,
թէ 'ի յանձնառական շարաբանութիւնս՝ բովանդակիչ
բանն մեծազոյնն իցէ արդեօք եթէ փոքրագոյնն , եթէ եր-
կոքեանն իսկ : Իսկ 'ի հրաժարականն՝ յայտնապէս հա-
ւանեալ է ժխտողական բանին : Վասն որոյ և այս օրէնք
ոչ ինչ օգտէ առ աչս կերպարանեալ շարաբանութեանց ,
որ յաճախ են 'ի սովորութեան . սակայն որպէս զհարդ և
իցէ , լաւագոյն է քան զայլն ամենայն զոր մինչև ցայնժամ
հնարեցան Հակաճառք :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԵՐԿԱՅՐԱՐՔԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՄԱԲԱՐԴՈՒԹԻՒՆ,

ԲԱԶՄԱԲԱՐԴՈՒԹԻՒՆ, ՄԱԿԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ ՅԱՐԱՑՈՅՑ

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

Երկաայրաբանութիւն.

Երկաայրաբանութիւն է խառն ապացոյց, յորում ան-
ջատական բանիւ նշանակեալ զայլ և այլ մասունս բոլո-
րին, ցուցանեմք թէ նոյն և զբոլորէն հաստատի միշտ ըստ
ամենայն մասանց: Որպիսի է հռչակաւոր երկաայրաբա-
նութիւնն Տերտուլիանոսի առ Տրայիանոս կայսր, որոյ
պատուէր տուեալ էր մի ևս 'ի հարցփորձ քննութեան մա-
տուցանել զքրիստոնեայս, սակայն եթէ յայտնեսցին՝ պա-
տիժ պատուհասի 'ի վերայ դնել: Կամ փնասապարտ են,
ասէ, քրիստոնեայքդ, և կամ արդար. եթէ փնասակար,
ընդէր արգելուս 'ի հարցափորձէ. իսկ եթէ անպարտ, հիմ
դատապարտես: Որ հակաճառական օրինակաւ 'ի սոյն
յանգի. Պատուէրդ 'ի վերայ քրիստոնէից անիրաւ է ամե-
նեին, թէպէտ յանցաւոր իցեն և թէ անմեղ. զի թէ յան-
ցաւոր, զմէ՞ խափանես 'ի քննութենէ. եթէ անմեղ, էր
վասն առնես պարտաւոր:

Այս ապացոյց եթէ ըստ կարգի լինիցի՝ զօրաւոր է յոյժ,
զի ամենայն ուստեք անփախուստ արգելեալ պաշարէ զհա-
կառակորդն: Առ այս կարևոր է

«. Ուղիղ բաժանել զբոլորն 'ի մասունս իւր, և զամե-
նեսեան զնոսա 'ի համար արկանել: Զի թէ մնացուսցէ ինչ
ոք, առ ոչ ինչ զօրէ երկաայրաբանութիւն նորա. որպէս

ոմանց 'ի նախնի իմաստասիրացն, որ կարծէին թէ ցուցանեն ոչ ինչ ահաւոր զմահ լինել, ասելով. ի վախճանել մարմնոցն կամ ոչ ևս կեան որդիքն կամ լաւագոյն կեանս կեան. յառաջնումն ոչ ինչ զգան, յերկրորդումն երանելի ևս են. ապա չիք ինչ երկիւղ 'ի մահուանէ: Բայց արտաքոյ թողին զերրորդն՝ որ երկիւղալի առնէ զմահ, այն թէ գուցէ 'ի չարագոյն կեանս փոխեսցին:

Բ. Զի հետևութիւնքն զոր հանեմք յիւրաքանչիւր մասանց՝ ճշմարիտ իցեն և 'ի հարկէ: Վասն որոյ թիւր խորհէր և խօսէր որ երբեմն ձեռնթափ կամելով առնել զոմն 'ի հաղորդութենէ գործոց տնտեսութեան աշխարհին, առէր. կամ բարի առնես, և մարդկան յաչաց ելանես. կամ չար գործես՝ և աստուածոց յատելութիւն դառնաս. ապա 'ի բաց կաց ամենեւին: Վասն զի ոչ հարկաւ զհետ է բարերարելոյն յաչաց ելանել մարդկան. և եթէ ամպարշտացն յերեսաց անկանիցի, բարեգործացն ընդ միտ մտանէ և զիւրե զնոսա ածէ, որոց հաճոյ լինել առաւել ցանկալի է առն բարւոյ:

Գ. Զգոյշ լինել, գուցէ փաստն շրջեսցի 'ի գլուխ խօսողին, որպէս դիպաւ Պրոտագորայ, ասէ Ալլոս Գելլիոս: Զի ուսուցանել յանձն առեալ զճարտասանականն արուեստ Եւաթլոսի ումեմն, սակ արկ նմա՝ զկէս պայմանեալ վարձուն հատուցանել 'ի սկզբան, և զմիւս կէսն՝ իբրև յաղթող ելցէ յառաջին դատաստանէն զոր վարեացէ: Եւաթլոսի ոչ կամեցեալ վճարել զսակն, չարկ երբէք ձեռն 'ի դատ: Բողոք բարձեալ սպաննացաւ Պրոտագորաս յատեան քարչել զնա. Եւ յայնժամ, ասէ, կամայ թէ ալամայ՝ սակայն հատուցես ինձ. զի կամ յաղթահարես, և ըստ պայմանին վճար արասցես. և կամ նկուն լինիս, և վզենկեալ տուժեսցիս ըստ վճռոյ ատենին: Ոչ ինչ բնատաց քեզ, ասէ Եւաթլոս. զի կամ պարտեմ զքեզ, և արձակէ զիս ատեանն 'ի պարտուց. կամ յաղթիմ, և ոչ ինչ այնուհետև պարտիմ քեզ ըստ դաշինդ:

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Ծ Բ .

Համաբարդողութիւն և բազմաբարդութիւն .

Համաբարդութիւն է շար բանից, որ այնպէս յեռեալ և կապեալ են ընդ միմեանս, զի զոր 'ի վերայ յեաին են թակային ածեմք հետեւութիւն 'նոյն զառաջնոյն հաստատի : Օրէն կազմութեան ապացուցիս այն է, զի մակդիրք առաջին բանիցն լինիցին մի ըստ միոջէ են թակայ զկնեացն, մինչև 'ի վերջէ ուրեմն են թակայ առաջնոյն միասցի ընդ մակդրի վերջնոյն : Ըստ սմին օրինակի կամեցեալ ցուցանել զանմահութիւն հոգւոյ, ասեմք . Հոգին է պարզ, պարզն է առանց մասանց, որ առանց մասանցն է անբաժանելի է, անբաժանելին է անապական, անապականն է անմահ 'ի բնէ, ապա հոգին է անմահ 'ի բնէ :

Այս ազգ ապացուցի, որպէս ասենն, յԵւբուլիդեա հնարեցաւ յաշակերտէ Եւկլիդեայ մեզարացոց, որ գլուխ և առաջնորդ եկաց իմաստակաց . և յաճախ իսկ 'ի կիր առնուին զսա իմաստակք, զի դիւրին է խաբել սովաւ : Յայն սակս ազգ առնեն տրամաբանք, թէ առ ճշմարտութիւն հետեւանացն՝ ամենայն բանքն պարտին անընդմիջաբար 'ի միմեանց բղխել, և ոչ միոյ իրիք ստոյ կամ երկբայելոյ 'ի ներքս խառնել : Սակայն թուի ինձ թէ սովին և եթ օրինօք դժուարին է յանդիմանել զստութիւն համաբարդութեան թեմիստոկլի, որով ասէր ընդ կատակս թէ որդի իւր մանուկ երկեմեան իշխէ ամենայն աշխարհին Յունաց : Իմ որդին, ասէր, իշխէ մօր իւրում, մայր իւր՝ ինձ, ես ողջոյն աշխարհին Յունաց, ապա որդի իմ երկեմեան իշխէ բովանդակ Յունաց աշխարհին : Վասն զի 'ի համաբարդութեան աստ ամենայն բանք ընդեւլուզեալ են և զմիմեանց ունին առանց իրիք միջնորդի, և ինքնին ճշմարիտ են առ հասարակ : Ապա յաւելցի ուրեմն և աստ զոր զշարաբանութեանէն ասացաք, թէ մասունք բանին 'ի նոյն միտս առցին միշտ : Որում առաւել հոգ տանել պարտ է 'ի համաբարդութեան, զի 'ի շարս բազմադէմ բանից դիւրա-

գոյն է այլ ընդ այլոյ ինչ առնել: Աստի է խաբէութիւն
Թեմիստոկլեան համաբարդութեանն. քանզի գրեցոյք
Թէ որդին իշխէր մօրն, և մայրն Թեմիստոկլի, սակայն
այլազգ էր. յոյժ նոցա իշխելն, և այլ իշխանութիւն Թե-
միստոկլի 'ի վերայ ամենայն Յունաց. որդւոյն ճչիւ և ժտու-
թեամբ, մօրն գգուանօք և աղերսանօք, իսկ Թեմիստոկ-
լին սաստիւ և զօրութեամբ տուեցելով նմա 'ի հասարակէն:

Ի կշտամբութիւն այսպիսի պատրանաց՝ անստերիւր հա-
ւաստիք այս է, ընդ միոյ միոյ ենթակայի անցնիւր բանից
փոխանակել զբուն զառաջին ենթակայն: Եթէ և այնպէս
անսխալ ճշմարտեցին բանքն, ահա բարի է համաբար-
դութիւնն. իսկ եթէ ոչ, թիւր: Աւասիկ յառաջնում օ-
րինակին զոր եզաք՝ ամենայն ճշմարտութեամբ կարեմք
ասել. Հոգին է պարզ, հոգին է առանց մասանց, հոգին է
անհատ և անքակտելի, հոգին է անեղծ, հոգին է անմա-
հական: Իսկ 'ի Թեմիստոկլեայն չիք ասել նոյնպէս. Որդի
իմ երկեմեան տիրէ մօր իւրում, որդի իմ երկեմեան տի-
րէ ինձ, որդի իմ երկեմեան տիրէ ամենայն Յունաց. զի
զանազանութիւն տիրելոյն անդէն 'ի յայտ ելանէ:

Բազմաբարդութիւն կամ կուտակութիւն է ազգ ինչ
համաբարդութեան, յորում հետզհետէ ընծայեմք առա-
ջին ենթակային զայն ամենայն զոր մի ըստ միոջէ զիւրա-
քանչիւր ենթակայիւ կարգեալ բերեմք հետևութիւնս:
Ապա տիրապէս խօսելով հաւաստիք համաբարդութեանն
է, զոր արդ իսկ առանդեցաք. ուստի և օրինակ այնր հա-
մաբարդութեան փոխի 'ի բազմաբարդութիւն յասելն. Հո-
գին է պարզ, իսկ պարզն է առանց մասանց, ապա հոգին
է առանց մասանց. իսկ որ առանց մասանցն է անլուծա-
նելի է, ապա հոգին է անլուծանելի. իսկ անլուծանելին է
անեղծական, ապա հոգին է անեղծական. իսկ անեղծա-
կանն է անմահ, ապա հոգին է անմահ:

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Գ .

Մակաժուռիւն և յարացոյց .

Մակաժուռիւն է ապացոյց յորում ասացեալ ինչ՝ մի ըստ միոյն զամենայն տեսակաց սեռին կամ զանցնիւրցն՝ ի տեսական եղելոց, զնոյն հաստատեմք ապա զբովանդակ սեռէն կամ զտեսակացն : Զոր օրինակ, Տղայի, մանկան, պատանւոյ, երիտասարդի, առն, ծերոյ և զառամելոյ իւրաքանչիւր կարիք են . ապա ամենայն հասակաց են կարիք :

Առ այս հարկ է զի մասանցն թուումն անթերի և կատարեալ լինիցի, և որ զբոլորէն ինչ ասի՝ իւրաքանչիւր մասանցն ճշմարիտ պատկանիցի : Վասն որոյ թիւր է ասել . Երկաթ, կապար, անագ, պղինձ և արծաթ լուծանին ի թթուում բորակային, ուրեմն ամենայն հրահալք լուծանին ի նոյն թթուում . վասն զի պակասէ ի կարգի անգ ոսկի և լանոսկի, որ անփորձ մնան ի նմա :

Յարացուցի ապացոյց զայն ասեմք, յորժամ յեղելոց ինչ իրաց՝ զոր ի նոյն դէպմն լինելոց է իմաստասիրեմք . և սովորաբար բազմաբարդութեան ապացուցիւ վարիմք ի սոյն, յայտնի կամ լուրեւայն : Ըստ այսմ բժիշկն ասէ . Ախտս այս ամենեւին նման է այն ինչ ախտի, ապա ըստ նմին և բժշկիցի . իսկ արդ նա այս նիշ գեղով բժշկեցաւ, ապա և սա նովին բժշկեսցի :

Առ ուղղութիւն հետեւութեանն՝ ամենեցուն խոստովանելի է, թէ պահանջի կատարեալ նմանութիւն յերկոսին ի դէպմն, զի մուտ լինիցի համեմատութեան օրինին, թէ ի նման պատճառաց նման գործք լինին, և նման գործոց նման պատճառք :

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ .

Թէ արևևևայն սզգի սզգի սպսցոյցք փոխին
'ի շարսքսևևոչքիւն .

Թէպէտ և երկսայրաբանութիւն , համաբարդութիւն , բազմաբարդութիւն , մակաճութիւն և յարացոյց պլազգինչ դարձուածս ունել թուեսցին քան զշարաբանութեանն , սակայն ամենեքեան հեշտեալ փոխին 'ի նոյն :

Երկսայրաբանութիւնն սովորաբար եզառած է որոյ մեծագոյնն զօրութեամբ կայ , այս ինքն է բանն ընդհանուր՝ որ զբոլորն 'ի մասունս իւր բաժանեալ ցուցանէ : Ասան որոյ յերկսայրաբանութեանն Տերտուլիանոսի իմանի զօրութեամբ , Ամենայն հրաման 'ի բարի չարագործաց և յեղեռն արդարոց՝ անիրաւ է միշտ . առաջարկութիւն մեծագոյն , որոյ զհետ գայ փոքրագոյն . իսկ արդ հրաման Տրաշիանոսի՝ եթէ չարագործ են քրիստոնեայք , նոցա 'ի բարի է , զի արգելու զհարցուփորձ , և թէ անմեղ են , այն նոցա առ եղեռանէ լինիցի , զի պատուհաս պատուէր տայ . ապա ամենայն իրօք անիրաւ է հրամանն :

Մակաճութիւն նոյնպէս եզառած է , յորում լուելայն իմանի նոյն բան ընդհանուր , որ զբոլորն 'ի մասունս իւր ցուցանէ բաժանեալ : Որպէս ահա յառաջածեալ օրինակի անդ լուելայն կայ , թէ Մասունք հասակաց մարդոյ են տղայութիւն , մանկութիւն , պատանեկութիւն , երիտասարդութիւն , արուութիւն , ծերութիւն և զառամութիւն : Յոր յարի փոքրագոյն . իսկ արդ տղայ , մանուկ , պատանի , երիտասարդ , այր , ալևոր և զառամ ունին իւրաքանչիւր կարիս . ապա ամենայն հասակաց մարդոյ իւրեանց կարիք են :

Համաբարդութիւնն յայտնապէս իսկ կուտակ է եզառածից , յորս մեծագոյնն զօրութեամբ իմանի . սակս որոյ յեղեալ օրինակի անդ լուելայն կայ , թէ Ամենայն որ պարզ է , նա և առանց մասանց է . զոր առեալ 'ի մեծա-

գոյն, առաջին շարաբանութիւնն լինի, Որ պարզ ինչ է, նա և առանց մասանց է. պարզ է հոգին, ապա հոգին է առանց մասանց: Երկրորդն լինի. Որոյ մասունք չեն, նա ինքն անբաժին և անհատ է. իսկ հոգւոյ ոչ գոն մասունք, ապա անհատ և անբաժին է հոգի: Այսպէս և որ այլ ևս մի բնութիւն միջէքն ամենայն:

Այս կուտակ եզառածից յայտնագոյնս երեւի 'ի բազմաբարդութեան, որ կատարեալ շարաբանութեամբ սկսանի, որպէս 'ի վերագոյն եղելումն յայտ է: Չնոյն և զյարացուցէն իմա, որոյ ապացոյցն 'ի բազմաբարդութիւն դառնայ. միայն 'ի սկիզբն սորա սովորաբար իմանի զօրութեամբ 'ի տեղի ընդհանուր բանի նոյն ինքն համեմատութեանն օրէն, [Թէ նման գործոց նման և պատճառքն են, և նման պատճառաց գործք նմանք:

Այսպէս զամենայն ապացոյց 'ի շարաբանութիւն փոխարկելով, առաւել զօրաւոր լինին առ ամենեսեան օրէնքն՝ զոր աւանդեցաք յընտրութիւն ճշմարտութեան նոցին և ստութեան: Վասն այնորիկ 'ի բնական յայտնի կամ լուսնայն ընդհանուր բանին առաւել միտ դնել արժան է, զի 'ի նմա առաւել [Թաքուցեալ կայ վրիպակն, որպէս ասացեալս է. ապա տեսանել ևս, [Թէ ընդհանուր բանն ուղիղ յարմարութեամբ առեալ իցէ 'ի վերայ ենթակային. քանզի է երբեմն զի այնպիսի անյարմարութիւն պատճառս տայ մոլորութեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ԱՂԲԵՐՔ ԱՊԱՑՈՒՑԻՑ

Քանզի նախնի Հակաճառքն սաստիկ անկան 'ի կիրթ և 'ի վարժ ապացուցից, ոչ անփոյթ արարին և զաղբերս նոցին ցուցանել, զորս Տեղիքն կոչէին: Գրիչն Արուեստին խորհելոյ լաւ համարեցաւ 'ի հարեանցի և եթ նշանակել զնոսա, և ճոխանալ 'ի ցոյց ունայնութեան և անշահութեան այսց ճառից: Իսկ որ յետ նորա Հակաճառք, կամ 'ի զօրութենէ բանից նորա և կամ յայլմէ իմեքէ՝ գողցես

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Ա .

Սպասցոյցք գոյուրեան և անգոյուրեան իրի
և գործոյ .

Որ յաղագս գոյութեան իրաց և գործոց բանք իցեն , 'ի մի յօդուած բովանդակեմք . զի ցոյց գոյութեան գործոյ ոչ այլ ինչ է , բայց ցոյց գոյութեան արարող պատճառին , կամ արդեանց իրացն և կամ երկոցուն միանգամայն :

Ա . ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ԻՐԱՅ ԵՒ ԳՈՐԾՈՑ

Քանզի ամենայն ինչ կամ աննիւթական է և կամ նիւթական , զցոյց գոյութեան իրաց սկսցուք նախ յաննիւթից : Անհնար է , որպէս ասացեալ եմք , անժխտելի ցուցանել ումեք զգոյութիւն Հոգւոյ իւրոյ , եթէ ոչ 'ի ներքին գիտակցութենէ մտացն վկայելոյ . զի որում գիտէն թէ խորհի , չմարթի անգիտանալ՝ թէ է ինչ 'ի նմա էակ խոհուն : Նոյնպէս զգոյութիւն ոգւոց այլոց մարդկան և կենդանեաց՝ ոչ իւրք ասացաք մարթ է ցուցանել , բայց եթէ համեմատութեամբ պատշաճութեան , այսինքն է 'ի նշանաց զգայութեան , մտածութեան և այլոց՝ որ 'ի նոսայն երևին Հոգւոյ միայն պատշաճեալ զօրութիւնք :

Յաղագս գոյութեան Ստուծոյ ասացեալ է նոյնպէս , թէ ուղղորդ ապացոյց 'ի գոյութենէ մերոյ Հոգւոյս ելանէ : Քանզի ծանուցեալ սորա զիւրն էութիւն , և զի ոչ իւրով ինչ զօրութեամբ ունի զէանայն , հարկ է ապա թէ է ոմն առաջին պատճառ էական , իւրոյ գոյանալոյն գոյարար : Եւ այս սկիզբն պատճառաց հարկ է զի էական իցէ , ինքնակաց և անպատճառ . ապա թէ ոչ՝ յաւիտեան գործք լինիցին առանց սկզբնապատճառի , որ է՝ ամենեւին իսկ առանց իրիք պատճառի . զի թէ առաջինն ոչ իցէ , և ոչ այլքն զկնի լինիցին , որ անհնարութեան իրք են : Բայց և

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Ա .

Սպասցոյցք գոյուրեան և անգոյուրեան իրի
և գործոյ .

Որ յաղագս գոյութեան իրաց և գործոց բանք իցեն , 'ի մի յօդուած բովանդակեմք . զի ցոյց գոյութեան գործոյ ոչ այլ ինչ է , բայց ցոյց գոյութեան արարող պատճառին , կամ արդեանց իրացն և կամ երկոցուն միանգամայն :

Ա . ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ԻՐԱՅ ԵՒ ԳՈՐԾՈՑ

Քանզի ամենայն ինչ կամ աննութական է և կամ նութական , զցոյց գոյութեան իրաց սկսցուք նախ յաննութից : Անհնար է , որպէս ասացեալ եմք , անժխտելի ցուցանել ումեք զգոյութիւն Հոգւոյ իւրոյ , եթէ ոչ 'ի ներքին գիտակցութենէ մտացն վկայելոյ . զի որում գիտէն թէ խորհի , չմարթի անգիտանալ՝ թէ է ինչ 'ի նմա էակ խոհուն : Նոյնպէս զգոյութիւն ոգւոց այլոց մարդկան և կենդանեաց՝ ոչ իւրք ասացաք մարթ է ցուցանել , բայց եթէ համեմատութեամբ պատշաճութեան , այսինքն է 'ի նշանաց զգայութեան , մտածութեան և այլոց՝ որ 'ի նոսայն երևին Հոգւոյ միայն պատշաճեալ զօրութիւնք :

Յաղագս գոյութեան Ստուծոյ ասացեալ է նոյնպէս , թէ ուղղորդ ապացոյց 'ի գոյութենէ մերոյ Հոգւոյս ելանէ : Քանզի ծանուցեալ սորա զիւրն էութիւն , և զի ոչ իւրով ինչ զօրութեամբ ունի զէանայն , հարկ է ապա թէ է ոմն առաջին պատճառ էական , իւրոյ գոյանալոյն գոյարար : Եւ այս սկիզբն պատճառաց հարկ է զի էական իցէ , ինքնակաց և անպատճառ . ապա թէ ոչ՝ յաւիտեան գործք լինիցին առանց սկզբնապատճառի , որ է՝ ամենեւին իսկ առանց իրիք պատճառի . զի թէ առաջինն ոչ իցէ , և ոչ այլքն զկնի լինիցին , որ անհնարութեան իրք են : Բայց և

այլք յարարածոցն յապացոյց գան էութեանն Աստուծոյ .
և չիք բոտոտ աղկաղկ , ոչ տերև և ոչ ծաղիկ , ոչ խուր և
ոչ կրկուտ , որ 'ի ձեռս իմաստասիրին զնոյն մեզ ոչ հա-
ւատարմացուցէ :

Իսկ գոյութեան այլոց հոգւոց , զհրեշտակաց ասեմ ,
բազում ուրեք բանք եղեն թէ 'ի յայտնութենէն Աստու-
ծոյ և եթ առնումք ապացոյցս , և ոչ այլ ուստեք . բայց և
սորա զօրութիւն լի բովանդակ է յանխաբութենէն Աս-
տուծոյ :

Գոյութիւն հանուր զգալի արարածոց ցուցանի յազդե-
լոյ նոցա 'ի մեզ , մանաւանդ 'ի հակառակելոյ նոցա ընդ
կամս մեր , զոր մեր ինչ գործ համարել ոչ ունիմք : Իսկ
յաղագս իւրաքանչիւր մարմնոց գոյութեան , զօրագոյն
ապացոյց առ այլս է 'ի ներքոյ դնել զնոսա զգայութեանց
նոցին . զի անձամբ զփորձ առնուցուն զգալի արդեանց ի-
րացն ստուգութեան : Բայց հասանէ բազում անգամ և
զգոյութիւն այնոցիկ յայտ ածել , որ զգայնոց ոչ զննին .
որպէս զգոյութիւն տարրեղէն հրոյ կամ զելէկտրաշո-
գւոյն 'ի մարմինսն լինելոյ , որ զգայութեան ոչ ազդիցի ,
չիք հաւաստել ըստ դիւն օրինակի : Ապա յայնժամ լա-
ւագոյն ապացոյցք գոյութեան նոցա են արդիւնք նոցին
և արգասիք : Մատուցցի ջերմաչափ 'ի մարմինսն , և ժի-
պակին ծաւալեալ ցուցցէ ոչ միայն զգոյութիւն տարրա-
կան հրոյն 'ի նոսա , այլ և զչափն ևս . ձգումն թեթեւ և
մանրիկ մարմնոց և բացատուութիւն թելից ելէկտրաչափին՝
ցուցցեն զելէկտրաշոգւոյն գոյութիւն : Նմանապէս էու-
թիւն այլ և այլ գոյացութեանց որ 'ի տարրումն միոյ մարմ-
նոյ յօդանան՝ ցուցանի 'ի տարրախուզից զանազան ար-
դեամբքն որ լինին 'ի նոցանէ , յորժամ մարմինն ընդ փորձ
անցանիցէ հրոյ կամ լուծողականաց : Պարզաբար ասել ,
ամենայնի սովորական ապացոյց է 'ի բնազննութեան՝ զգո-
յութիւն իրին յարդեանցն ցուցանել :

Որպէս յարդեանց գոյութիւն պատճառին 'ի յայտ գայ ,
է ուրեք զի և 'ի պատճառէն գոյութիւն արդեանցն իմա-
նի . բայց այս ոչ միշտ ստուգութեամբ , այլ միայն եթէ
յայտ իսկ անհնար իցէ անգործ կալ պատճառին : Գի-
տեմ 'ի տեղւոջ ուրեք հրաբուղն երբեմն բորբոքեալ .
զհետ բերեմ , թէ գոն ուրեմն անդէն խանձողք հրաբոլ-
խի կամ շեջաբարինք , կամ սեաւ կիճք , կամ կաւարծաթ

և ապակիք կամ հող հրայրեաց և կամ որ այլ ինչ սովորական արգասիք իցեն հրաբղխից : Գիտեմ զի և զարդիս վառին Ետնէ և Վեսուբ . ապա գոն ասեմ 'ի նոսա նիւթք հրացեալք , լուծեալք , ապակեցեալք , և որ 'ի կարգին : Նոյնպէս յանմեղկելի ցրտութենէ բեւեռային շրջանակաց՝ իմանամ յաւէժ սառնապատ զվայրան լինել : Մինչդեռ արեգակնն 'ի յեղլեղակն այծեղջեր գտանիցի 'ի դեկտեմբերի , 'ի միտ առնում թէ 'ի հարաւային կիսագնտին ծաղիկք փթթեալ են և պտուղք ամառայնոյ խայծեալք :

Սակայն եթէ պատճառին ընդ արդեանց չգուցէ հարկաւ կցորդութիւն , 'ի նորա էութենէն ոչ ևս անշուշտ իմանի գոյութիւն արդեանցն : Ո՞ է որ 'ի ծառոյն լինելոյ , 'ի հարկէ և զպտուղն ասիցէ գոլ . հաւանութիւն է թէ լինիցի այն երբեմն , այլ ոչ անշուշտ ստուգութիւն : Ապա 'ի պատճառաց զայն արդիւնս միայն օրէն է գուշակել՝ որ հարկաւ անվրէպքն իցեն , ոչ որ 'ի դիպաց արգասիքն , որոց մարթի լինել և չլինել՝ որպէս զհարդ ինչ դէպն տայցէ :

Եւ զի ապացոյցք են որ 'ի յառաջագունէ են , և են որ 'ի յետնագունէ , ըստ դպրոցական բառին , այսինքն է՝ 'ի պատճառէն առ արդիւնս կամ յարդեանցն առ պատճառն , յայտ է թէ 'ի բնականս առաւել սովորական է երկրորդն քան զառաջինն : Մանաւանդ զի յանձանօթս գոլով բուն էութեան մարմնոց և բազում հանգամանաց նոցա , առանց յառաջագոյն արգասեացն գիտութեան՝ առյապա արդեանց նոցուն դուն ուրեք հասանեմք : Բայց և այս ապացոյց յարդեանց առ պատճառն , ոչ է միշտ անսխալ . առ անվրէպ ստուգութիւն նորին պահանջի նախ , զի արդիւնքն 'ի պատճառէ անտի լինիցի՝ յորմէ կարծին . և միւս ևս՝ զի յայլմէ իմեքէ չմարթիցէ լինել : Յինչ պատճառաց չգործիցի խառնակութիւն 'ի կազմածի ուրեք , մանաւանդ 'ի խառնախաղտեալն , ևս առաւել 'ի մարմնի մարդոյ , որ քան զամենայն է բազմահատուած և հրաշակերտ . իւ և կործանումն տանց , անպտղութիւն անդաստանաց , և որ այլն ևս : Այլա չէ հնար յարդեանց աստի զգոյութիւն պատճառին ցուցանել , եթէ ոչ տեղին և իրացն դէպք 'ի հարկէ յայտ առնիցեն , թէ արդարև նորուն արգասիք իցեն :

Բաց յայցանէ , զորս մարթ է ասել ներքին ապացոյցս , 'ի հաւաստիս գոյութեան իրաց զօրէն և արտաքին ապա-

ցոյցք, որք առ Հասարակ 'ի մի բովանդակին, 'ի վկայութիւն այլոց: Եւ զի անտի առեալ ապացոյցք՝ առաւել 'ի ցոյց գոյութեան գործոց են, յայնս եկեսցուք:

Օրէն է և զապացոյցս ինչ գործոց կոչել ներքինս: Աղտժամանակեան գործոց բուն ստոյգ Հաւաստիք են արդինքն երևեալք և Հետք զոր թողին. որպէս զգայուեալ խանձողք հրաբղիսի և այլ արգասիք՝ ապացոյց մեծ է վաղեմի հրդեհի հրաբղիսից 'ի տեղիս տեղիս. ծովային մարմինք և խեփորք 'ի լերինս գտեալք, նշանաւոր ապացոյցք են ծովու անդ եղելոց երբեմն: Նա և արդի գործոց բուն և զօրաւոր ապացոյցք նշմարք արդեանցն են. զոր օրինակ աւերակք 'ի հրկիզութենէ մնացեալք, 'ի դետնաշարժէ, 'ի ջրհեղեղէ, 'ի շանթէ, 'ի կարկտէ, և որ այլ ևս: Արտաքին ապացոյցք ելանեն յանգիր աւանդութենէ և 'ի գրաւոր, որոց ականատես զանձինս ասեն իրացն եղելոց: Զսոցա զօրութենէն ոչինչ յաւելումք աստանօր 'ի նախաճառեալն ճօխաբար յառաջին գիրսն (յեջ 159): Այլ յաղագս ապացուցից անգոյութեան իրի և գործոյ ասացուք ինչ:

Բ. ԱՆԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ԻՐԱՑ ԵՒ ԳՈՐԾՈՅ

Առաջին ապացոյց անգոյութեան կարծեալ իրաց՝ է ցուցանել զի բնէ անհնարութիւն նոցա: Այսպէս ցուցանի անգոյութիւն բազմաստուածոց, զի և ոչ որ լինի Աստուած, ըստ որում Հաւաստաբանէ մեզ բնականն աստուածաբանութիւն:

Բ. Հաւատարմացուցանել զգոյութիւն այլոյ իրիք, որ հարկաւ մերժիցէ զմիւսն: Եւ յիրաւի ոմ երբէք ասացէ սառամանիս լինել 'ի տեղոջ անդ, ուր ցուցանիցեմք թէ հօր բորբոքեալ կայ:

Գ. Հաւաստել թէ տեղին կամ ժամանակն կամ այլ դէպք և հանգամանք իրացն չառնուն յանձն գոյութիւն իրին և չներեն նմա կալ: Եթէ ասացէ որ, թէ փիղք կան 'ի Լապոնիա, կամ թէ մարդագետինք նորա ծաղկաւետին 'ի յանուարի, ոչ ասաքէն դիւրեաւ յանդիմանի ստութիւնն: Քննութիւն հանգամանաց պիտանի է յոյժ մանաւանդ 'ի ցրել եղծանել զգործսն: Այսպէս նշաւակի ստութիւնն, թէ Դիդոզ կարբեդոնացւոց գշխոյն զիւրովին եր-

Թեալ իցէ առ սէր Ինեայ, զի երեքարիւր ամաւ կրտսեր է նա քան զսա: Այսպէս և 'ի քերեւել յումբէ զգողու թեանն բասիր, կամ զսպանու թեան և կամ զայլոյ իրիք փասու, հզօր իրաւունք այն են, ցուցանել թէ 'ի ժամանակի ոճիր չարեացն գործելոյ 'իտար աշխարհ գտանէր այրն:

Դ. Ի բազումս շատ է և ցուցանել միայն, զի թէպէտ չեն ինչ անհնարինք, սակայն ընդդէմ են կարգի օրինաց բնութեան. որպէս այն թէ Կիկլոպայք գուցեն՝ հսկայք միականիք 'ի ճակատու, կամ թէ արք շանագլուխք կայցեն:

Ե. Եթէ գործք՝ որով ցուցանէ որ զգոյութիւն իրիք, սուտ իցեն կամ անհամեմատ ընդ նմա, կամ թէ այլ ինչ նոցա պատճառք իմասցին, այն իսկ զօրաւոր ցոյցք են՝ յաշարտել զգոյութիւն նորին: Ըստ այսմ սուտ հանեմք զգոյութիւն յորձանաց նուրբ նիւթոյն, զոր Կարդեսիոս հնարեցաւ 'ի մեկնել զճախրագայութիւնս աստեղաց. զի այն շարժմունք անհամեմատ են յորձանացն: Սուտ ցուցանեմք զգոյութիւն ցրտաբեր մասանց, որ զինքնաբուն ցրտութիւն բերիցեն տանիցեն այսր անդր. քանզի հաւաստիք կան, թէ 'ի թողանալոյ միայն ջերմութեանն լինի ցրտութիւն:

Զ. Բազում անգամ և լոկ յանդիմանութիւն անբաւականութեան ապացուցիցն որովք հաստատե ինչ որ, շատ է 'ի ջրել զայն, կամ գոնէ յերկբայս արկանել: Այսպէս ահա ընդ օդս ցնդեցան գոյացական տեսակք, ընդհանուր բնութիւնք, աղապատանք կամ սիրական համբոյրք և չհամբոյրք, և փոխան դիմակալութիւնք ճեմականաց, պլատոնական և սոյոյիկեան հոգին կամ շունչն տիեզերաց, ուրուապատկերք կամ անօսը կերպարանք և երեսք իրաց զորս 'ի մարմնոց հատանել ասէին եպիկուրայքն և գալ կազմել զգաղափարս մտաց մերոց, բնածին գաղափարքն կարգեսեանց, և որ 'ի նոյն համարի:

Աստանօր 'ի միտ առնուլ է, զի տկարութիւն փաստից ուրուք 'ի ցոյց գոյութեան իրի կամ գործոյ, թէպէտ և իրաւունս տայ մեզ չհաւանել բանից նորա, զի որ կամի որ հաւատարիմ զբանն առնել, պարտի դէպեղէպ ըստ արժանի ցուցանել, բայց չտայ միշտ իրաւունս բացէ 'ի բաց յուրաստ լինելոյ, թող թէ զհակառակն հաստատելոյ: Ի ցոյց անգոյութեան իրիք, բաց 'ի ցուցանելոյ թէ պակասն փաստք զօրաւորք 'ի հաւաստիս գոյութեանն, որ կոչի պա-

կասական ապացոյց, հարկ է և իսկական ապացոյցս յառաջ մատուցանել, որք ուղղակի ցուցանիցեն՝ զի ոչ գոյ ճշմարտութեամբ, կամ զի անգամ և կարէ իսկ ոչ գոյութիւն ունել, որ զօրաւորագոյն է յապացոյցս :

Է. Անգոյութիւն իրի և գործոյ ցուցանի և արտաքին ապացուցիւք, պակասաբար՝ առ ՚ի չգոյէ վկայից և յանմանութենէ մատուցելոցն, և իսկապէս՝ քաջ ՚ի դէպ բանիւք այլոց վկայից, որ ժխտիցեն զայն կամ զհակառակն հաստատիցեն :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Բ .

Ապացոյցք հանգամանաց իրաց .

Հանգամանք որ ինքնին առանց միջնորդի ՚ի ծանօթութիւն գան զգայութեանց, որպէս հոտ, համ, ձայն, գոյն, ձև, կշիռ, և այսպիսիք, աներկբայաբար հաւաստին՝ յորժամ զգայութեանցն ՚ի փորձ դնիցին իրքն, յորոց զգացմունքն և իմացուածքն լինին : Իսկ որ զգայարանաց անդննելիք ինչ իցեն, հաստատութեամբ ցուցանին յարդեանցն՝ որոց մին ՚ի յայտ գայէ : Օդոյ ծանրութիւն ՚ի ճնշմանէն ցուցանի՝ զոր գործէ ՚ի սնդիկ ծանրաշափին . ծանրութիւն սնդկի քան զջուր և քան զձէթ՝ և առանց կշռելոյ յայտնի լինի յանսխալ փորձոյ . զի թէ երեքին հեղանիւթքն յաման արկանիցին, սնդիկն իջանէ ՚ի յատակն, ՚ի վերայ նորակայ ջուրն, և ջրոյն ՚ի վերայ ձէթն : Կազդուրիչ և մեղկիչ հանգամանք զանազան դեղոց ընդ փոքր և ընդ շատ, յարդեանցն հաւատարմանան՝ զոր ցուցանեն ՚ի մարմինս կենդանեաց որոց պաշտին :

Գոյութիւն հանգամանաց իրիք իմանի յաճախ ՚ի գոյութենէ այլոյ իրիք, որ զայն հարկաւ պահանջէ . որպէս ՚ի խոհականութենէ հոգւոյ յառաջ գայ պարզութիւն նորա, և ՚ի պարզութենէն անեղձութիւնն : Ի յայտ գայ ըստէպ և պատշաճութեամբ սեռի կամ տեսակի իրին . օրինակ զայս ցուցանի զգայութիւն ունել որդանն անարգի վասն զի զգայունութեան հանգամանաց ամենայն շնչաւորք

բաժանորդք են : Ընդ հակառակս 'ի հաւաստիս անգոյութեան իրիք հանգամանաց հզօրագոյն ապացոյց է այն , թէ ընդդէմ ելանէ այլում՝ որ անշուշտ կայ յիրի անդ : Այսպէս 'ի խոհակամութենէ հոգւոյ անհնարին ցուցանի 'ի նմա տարածումն մասանց , զի տարածումն և խորհուրդ հակառակ միմեանց են : Սոյնպէս ցուցանի 'ի հակառակէն , թէ անհնար է նիւթոյ խորհել :

Անգոյութիւն հանգամանաց հաւաստի և 'ի չգոյէ սովորական արգասեաց նոցա , և 'ի հակառակացն երևելոյ : Ըստ այսմ՝ մարմին որ փոխանցիչ է ելեկտրաշոգւոյ յայլս , ոչ է 'ի բնէ ելեկտրական . երկաթ չիեալ ընդ խանդումանդ՝ եթէ ոչ ձգիցէ զերկաթ , չէ զգեցեալ զզօրութիւն խանդումանդի :

Նա և համեմատութիւն պատշաճութեան իրաւունս տայ ժխտելոյ զհանգամանս իրիք , յորոյ դասակարգէն օտար են այն հանգամանք , կամ այլում՝ դասակարգի ուրոյն են՝ յորմէ ինքն չէ : Սովաւ յուրաստ կամք արդարապէս թէ բոյսք և հանք և ամենայն իսկ անշնչականք չեն զգայուն :

Եթէ որ զհանգամանս ինչ 'ի դիտողութենէ , 'ի փորձոյ և 'ի վկայութենէ ցուցանիցէ , հերքին հակառակ ընդդէմ՝ դիտողութեամբ , փորձով և վկայութեամբ :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Ծ Գ .

Ապացոյցք համեմատութեանց իրաց .

Սոյնութիւն իրի հաւաստի 'ի նոյնութենէ առաջին և վերջին հանգամանացն . ապա թէ ոչ , փոխեալ է կամ որիչ : Նմանութիւն և աննմանութիւն իրաց գտանի քննութեամբ հանգամանացն յորս միաբան են կամ օտար :

Համեմատութիւնք քանակի , յորս՝ որպէս ասացեալ է յառաջին գիրս , բովանդակի տարածութիւն , թիւ , տեղի , ժամանակ , շարժումն , և ամենայն ինչ որ աճումն և նուազութիւն առնու , որք և ժողովին առ հասարակ 'ի հաւասարութիւն և յանհաւասարութիւն , ցուցանին հարկա-

ներով ընդ միմեանս : Չափաբերք , որոց գիտութիւն է բովանդակ 'ի համեմատութիւնս յայտօսիկ , սկիզբն առնեն 'ի հաւասարութենէ և յանհաւասարութենէ պարզիցն , իբրու ասել երկուց գծից , երկուց անկեանց , երկուց եռանկեանց . և այն սկսմունք լինին նոցա յետոյ 'ի տեղի փաստից՝ ցուցանել զբանս և զհամեմատութիւնս խառն քանակաց :

Չգողութիւն և վանողութիւն , ընտանութիւն և ներհակութիւն այլ և այլ գոյից , զոր մեք համեմատութիւն միայն իմանամք , մինչև յայտնեսցին պատճառք նոցա , ոչ ինչ իւրիք ցուցանին , բայց միայն յարդեանցն :

Յաղագս համեմատութեանց ամենայն պատճառաց և գործոց , և ապացուցից նոցա խօսեալ է բաւականութեամբ յառաջին գիրսն , (յէջ 148) :

Համեմատութիւնք պարտականութեան , որպէս 'ի տեղւոջ անդ նշանակեալ է , (յէջ 160) , ցուցանին 'ի բնական իրաւանց , 'ի դրական կամ՝ դրիւ անուանեալ իրաւանց՝ որ են աստուածային և մարդկային օրէնսդրութիւնք , և յիւրաքանչիւր դաշանց և ուխտից :

Յ Օ Գ Ո Ի Ա Մ Գ .

Այլ ևս աղբերք արևնայն սպացոռցից .

Տեղիք ապացուցից յորս պատաղեալ թարթափէին հին Հակաճառքն , էին * , ստուգաբանութիւն անուանց և ծագումն բառից . ք , սեռ , տեսակ , տարբերութիւն , յատուկ , պատահումն , սահման և բաժանումն . ք , պատճառ և գործ , բոլոր և մասն , նմանութիւն և աննմանութիւն , ընդդիմաքննութիւն , ներհակութիւն և հանդամանք : Առաջինքն 'ի տեղեաց աստի 'ի կլաւքերգիոսէ ումեմնէ քերականականք կոչեցան , երկրորդքն՝ բանականք , երրորդքն՝ բնազանցականք : Իբրև զի զստուգաբանութիւն և զածանցութիւնս բառից զորս նոքա լծորդս կոչէին , քերականութեան է աւանդել . զսեռէ և զտեսակէ և զորոց 'ի կարգին Դպրոցականք 'ի բանական արուեստին ճառէին . իսկ ըզ-

պատճառէ և զգործոյ և զայլոց՝ 'ի բնագանցութեան կամ յանուանեալ մասինն էակաբանութիւն :

Այլ յաղագս ապացուցից 'ի սեռէ և 'ի տեսակէ , և 'ի տարբերութենէ՝ որ որոշումն և զանազանութիւն է տեսակացն , 'ի յատկութենէ և 'ի պատահից , և զորոց 'ի պատճառէ և 'ի գործոյ , 'ի նմանութենէ և յանմանութենէ , 'ի ներհակութենէ և 'ի հանգամանաց , բաւական են յառաջագոյն ասացեալքն : Մնայ ասել ինչ համառօտս յաղագս ստուգաբանութեան , ածանցման , սահմանի , բաժանման և ընդդիմաքննութեան :

Ստուգաբանութիւն է յայտնել զճնունդս բառից . որպէս իմաստասէր , 'ի ձայնիցն իմաստ և սէր . միայնակեաց , 'ի բառիցն միայն և կեաց : Աստի ապացոյցք ելանեն 'ի ցուցանել զնախնեացն միտս , յորմէ եկին այնպիսի անուանս զնել իրացն , կամ 'ի հաստատել զոր կամիմքն , այնու զի իրքն համեմատ ընկիցին անուանցն : Այսպէս ցուցանի , թէ որ կամի իմաստասէր անուն ժառանգել , պարտի ճշմարիտ սիրող լինել իմաստութեան . և սուրբն Հերոնիմոս ասէր առ միայնակեաց ոմն , Չի՞ կայ քո և ամբոխին , որ մինաւորդ ես :

Ածանցեալ ասին բառք , որոց արմատք են այլք , ընդ որս իմա և զբարդս և զամենայն յօդուածոյս և զկցուածոյս . որպէս մարդկային , 'ի մարդոյ . ողորմածութիւն՝ յերկուց , ողորմ՝ և ածեմ : Ըստ այսմ՝ մարթ է յարմարել , թէ մի՞ ոք 'ի բնաւորականաց մարդկային բնութեանս զանձն ազատ համարեսցի . որպէս Տերենտի բանն ասէ . Մարդ եմ , և զմարդկայինսն յանձնէ ոչ օտար համարիմ . և թէ արժանի գթոյ է չուառն , զոր միւս բանն ունի . Չի՞նչ արժանի ողորմածութեան քան զողորմելին :

Սահման է որ ամիօրիէ և պարագրէ զգաղափարսն ընդ նովին ձայնիւ արկեալս : Եւ աստի առնումք ապացոյցս , եթէ ասացեալն զիրէն բովանդակիցի թէ ոչ 'ի ծանօթութեան կամ 'ի գաղափարի անդ իրին :

Բաժանումն է որով հատանեմք զբոլորն 'ի մասունս . և տայ ապացոյցս 'ի հաւաստել , թէ ճշդիւք բաժանեալ իցէ բոլորն , և թէ այն ինչ գտանիցի՞ արդեօք 'ի բոլորումն , թէ ոչ : Այլ օրէնք սահմանի և բաժանման՝ 'ի վեց պրակին կացցեն մեզ իբրև 'ի դիպան տեղուջ խօսել :

Ընդդիմաքննութիւն , որ և բաղդատութիւն , առեալ է

աստանօր միայն իբրև նշան գուշակութեան առնելոյ 'ի
հաւասարէ կամ 'ի բազմէ և 'ի նուազէ : Եւ սովաւ լինին
ապացոյցքն կոչեցեալք Ինմանույ կամ 'ի հաւասարէ, ցու-
ցանել թէ որ պատշաճի իմիք, և նմանույ նորա և հաւա-
սարին պատշաճեսցի . անուանեալքն ի փոքուէ առ մեծ,
որ ցուցանեն' թէ որ եղևն 'ի փոքր պատճառէ, ևս առա-
ւել 'ի մեծէն լինիցի . ի մեծէ առ փոքր ասացեալքն, որով
ցուցանի, թէ գործ որ ոչ գործեցաւ 'ի մեծ պատճառէ, ևս
առաւել չմարթի 'ի փոքուէն :

Իմաստակուծիւն կամ իմաստագարուծիւն 'ի հարազատ միտս է խաբեբայուծիւն , պատրողաբանուծիւն , ապացոյց թիւր՝ կերպարանօք ճշմարտուծեան և 'ի խորհուրդս չարուծեան առ 'ի զայլս խաբելոյ : Եւ առեալ է յանուանէ նախնի իմաստակացն , որոց արուեստ էր այնպիսի բանիւք պաշարել և շլացուցանել զայլս : Իսկ ոմանք յընդարձակ միտս իմաստակուծիւն իմանան զամենայն մոլոր ապացոյց , եթէ առ խորամանգուծեան եղեալ որ ոչ երբէք վայելէ լաւի առն , և եթէ վրիպակաւ և եթէ և յանզգաստից , որ ամենեցուն մարթի թէ պատահիցէ , բայց յայնժամ տիրապէս առանցանք կոչի , կամ ձեքեալ բան :

Բայց թէպէտ և 'ի զգուշուծիւն իմաստակուծեանց և ձեքաբանուծեանց բաւական թուին օրինադրեալքն , որով ուսուցաք զուղիղ կարգս հաւաստաբանուծեան , զոր օրինակ շատ է ցուցանել ուղևորին զարահետն որ տանի զնա 'ի տեղի իւր , այլ որպէս գեղեցիկս զեկուցանէ մատենագիրն Արուեստին խորհելոյ , քանզի խէթ վտանգին առաւել ազդողագոյնս խրատէ քան զպատուիրանսն , օգուտ համարիմ՝ նշանակել զգլխաւոր պատճառս թիւր և մոլոր ապացուցից . որպէս զի մի մեզէն ինչ 'ի նոյնս շաղեալ վարակիցիմք կամ գլորիցիմք , և մի յայլոց խարդաւանել 'ի հաղբս , այլ խայտառակել զնոսս : Եւ քանզի յիմաստակուծեանցն՝ է որ 'ի բառսն դարանեալ կայ , և է որ յիմաստսն , ասացուք զոր առ երկաքանչիւրսն կարևոր թուին մեզ զգուշուծեան խրատք :

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԻՄԱՍՏԱԿՈՒԹՒՆԻՔ ԲԱՌԻՑ

Սակաւ են սոքա, և բազում անգամ դիւրաւ երեւին. բայց և ոչ սակաւ պաշարեն զանպատան և ՚ի բազում պատրանս ընկենուն :

Առաջին է վարել երկդիմի և հոմաձայն բառիք, այս ինքն որոց նշանակութիւն անստոյգ է կամ ՚ի կրկին միտս : Զայս արարին Հոռոմք, որպէս ՚ի զըոյցսն կայ, զի ստիպեսցեն զԱնտիոքոս հատանել ընդ մէջ զամենայն նաւս իւր : Կորա յուխտ մտեալ էր և դաշինս կռեալ՝ տալ նոցա զկէս նաւացն, իմանալով զկէս համարոյն. իսկ նոքա պահանջեցին զկէս իւրաքանչիւր, որպէս զի զքնաւան կորուսցեն, և այնպէս միջարեկ և քամակակոտոր զինքնին իսկ զթագաւորն կացուցեն :

Ընդ սովաւ է և պիտակութիւն տարտամ բառից կամ այլաբանելոց, որ է զի յայս և է զի յայն միտս հարկանեն. զորոց բերեալ է օրինակս քանի մի (յէջ 218) : Յաւելցի ընդ նոսա և ապացոյցն ստոյիկեանց, որով զնշաւորութիւն աշխարհի ցուցանել նկրտէին. այն թէ բոլոր տիեզերք միով հոգևով շնչաւոր իցէ իբրև զմարդ : Շնչաւոր, ասէին, լաւագոյն է քան զանշունչ. իսկ աշխարհ լաւագոյն է յեղականացս, ապա շնչաւոր է աշխարհս : Բազում թիւրութիւն բառից ծածկեալ կայ աստանօր. նախ ՚ի մեծագոյնն՝ շնչաւոր իմանի էակ ինչ առանձինն, որպիսի մարդ. և ՚ի փոքրագոյնն ոչ ևս առանձինն ինչ գոյակ իմանի լաւագոյնն, այլ բովանդակութիւն ամենայն էից, որ ինքնին անմարմին և անիրան գաղափար միայն է : Երկրորդ շնչաւոր ՚ի մեծագոյնն նշանակէ միայն որ ունի հոգի. զոր ապաքէն լաւ իցէ ունել քան չունել. իսկ ՚ի հետեւութեան ցուցանէ սոսկ՝ որ ունի մի ևեթ հոգի, իբրև այն թէ բազումն ունել, զի և բազում իսկ են յաշխարհի ոգիք, այնպէս ինչ իցէ՝ որպէս թէ ամենեին չունել :

Երկրորդ իմաստակութիւն է երկխօսութիւն, յորում

այնպէս կարգին բառքն , զի իւրաքանչիւր լինել են թակայ
և մակդիր , գործող և կրող : Այսպիսի է , օրինակ իմն ,
հրաման պատասխանւոյն առ Պիւռոս 'ի պատգամախօ-
սէն , զոր վասն պատերազմին իւրոյ ընդ հռովմայեցիս ե-
հարց՝ յաջողեացի՞ թէ ոչ . ասէ ,

Քիւլ Էլաիւան ասիմ յաղթել հռովմայեցոց .

որով խրախուսեալ խիզախեաց յաղթական լինել , սա-
կայն 'ի պարտութիւն մատնեցաւ . այլ քուրմք ցուցին նմա
թէ պատգամն զհակառակն ազդէր : Այսպիսի էին գրեթէ
ամենայն պատասխանիք պատգամախօսաց . զոր շեղապէս
յարմարէին քուրմք , զի որպէս զիարդ և պատահեացեն
եւք իրացն՝ կարող լինիցին ասել , ճշմարիտ գուշակեալ
պատգամին :

Երբորդ իմաստակութիւն է զբաժանեալ միտսն առնուլ
'ի մի , և զմիաւորեալսն բաժանել . զոր Գպրոցականք խա-
բէութիւն միաւորութեան և բաժանման անուանեն : Չոր
օրինակ աւետարանական բանն Յիսուսի յաղագս իւրոց
սքանչելեացն , կոյրք տեսանեն , խուլք լսեն , կաղք գնան ,
'ի բաժանեալ միտս իմանալի է , թէ որ յառաջն կոյր էին
և խուլ և կաղ , այժմ տեսանեն , լսեն և գնան ողջանդամ :
Եւ որ 'ի մի միտս առնուլ որ կամիցի , իբրև թէ կոյրքն
կուրութեամբն տեսանիցեն , և բաղայս եղեալ զայն 'ի բիժ
տանիցի տերունեան գրոյն ստութեան , կարի անմիտ է :
Իսկ զԱռաքելոյ ասելն , Ոչ ազահք , ոչ արբեցողք , ոչ
բամբասողք և ոչ յափշտակողք զարքայութիւնն Աստու-
ծոյ ոչ ժառանգեն , իմանալի է 'ի միացեալ միտս , այս է
ցործամ 'ի նոյն մեղսն կայցեն , և ոչ 'ի բաժանեալ միտս ,
եթէ ապաշխարիցեն և 'ի բաց կացցեն : Եւ նմին գունակ
յիմար է որ զբանիւքդ ածիցէ , թէ որ բամբասեաց որ միան-
գամ , կամ զայլոյ ինչ եհան , կամ ազահեաց , այնպիսոյն
հատեալ է յոյս փրկութեան :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԻՄԱՍՏԱԿՈՒԹԻՒՆՔ ԻՄԱՍՏԻՑ

Իմաստակութիւնք որ ոչ 'ի թիւրութենէ բառից միայն լինիցին, այլ և իմաստից կամ իրաց, այսինքն 'ի թիւրակրգւ բանց և օրինաց զնելոյ, կամ 'ի ծուռ հետևութեանց հանելոյ, յաւէտ բազմութիւ են և առաւել արթուն և մտաւտես զգաստութեան կարօտ 'ի յանդիմանութիւն :

Առաջինն, 'ի ճեմականաց անգիտութիւն խնդրոյ ասացեալ, այն է՝ յորժամ պայման խնդրոյն փոխի, և յայլ կերպարան յեղաշրջի բանն : Այս իմաստակութիւն էր կարդեսեանց, որ խճրճեալ պախարակէին զնեւտոնեանսն, թէ ձգողութեամբն իւրեանց յարուցանեն զգաղանի ուրական ճեմականաց : Իբրու այն թէ նեւտոնեանք ձգողութեամբ մեկնել կամիցին, որպէս ճեմականքն աղապատանօք, զպատճառս բերման մարմնոց առ իրեարս. ուր նորա ձգողութեամբ ոչ ինչ իմանային, բայց զարդիւնս իրացն՝ դիտողութեամբք և փորձիւք հաստատեալ. այս է՝ զնոյն ինքն զբերումն և զձկտումն մարմնոց և առ իրեարս գալ :

Երկրորդն է սուտ վարկածն ասացեալ. յորժամ ապացոյցք հաստատին յայն ինչ որ չէ, և գոյ կարծի ստութեամբ : Սորին սակի էին ամենայն աղանդասար գուշակութիւնք աստեղանշմար և նշանադէտ ախտարակաց և ժամագէտ ծննդաբաշխից, զոր 'ի զանազան դիմաց աստեղացն հմայէին 'ի վարս, 'ի բարս, 'ի բախտ և 'ի վիճակ մարդկան և 'ի պէսպէս պատահարս նոցին. իբրև թէ այն ամենայն յաստեղացդ ազդեցութենէ գործիցի, որոց չիք ինչ ամենևին ընդ նոսա :

Բազում սուտ վարկածք փոխանակ 'ի պատճառն ելանելոյ, 'ի բուն իրն կրթին : Պլուտարքոսի լուեալ, թէ մըտբուկք հալածեալք երբեմն 'ի գայլոյ՝ արագաթռիչ են քան զայլսն 'ի վազս, յերկուց զպատճառսն իմանայ. զի թերևս յամբարայլքն 'ի բուռն անկեալք իցեն, և թեթեւն թացքն

միայն ճողոպրեալ, և կամ զի առ ահին թեթեացեալք յայնժամ, սովորութեամբ 'ի նմին յարանայցեն. բայց ապա զնովիմբ ածէ, թէ ո՞ գիտէ և իրն ինքնին 'ի գլխովին չիցէ հաւաստի: Զայս վերջին բան Պլուտարքեայ 'ի գլուխ բազում պատմութեանց արժան էր կարգել, որ անսովոր և հրաշանշան իրաց զոյցս տան: Սակայն մարդկան 'ի զբարձութիւն զարմանալեաց հրապուրեալ, բազում այն է զի սիրեն հաւատալ նոցա, և ապա գուն ընդ վայր գործեն կարկատել ինչ պատճառանս անգոյիցն. և այսգունակ զօր ամենայն նորանոր յառնեն առասպելք:

Երրորդ է զեղծումն կամ կրկնումն սկզբան. հաստատել զապացոյցն 'ի սկիզբն ինչ կամ յօրէնս, որ ինքն իսկ կարօտ է ապացուցի: Այսպիսի էր այն, որով ճգնէին ճեմականք ցուցանել զերկիր 'ի միջակէտ տիեզերաց կացեալ, որպէս զեկոյց Գալիլէոս: Ամենայն ծանունք, ասելին, գիմեն 'ի միջակէտ աշխարհի. իսկ տեսանեմք զի ամենեքեան 'ի միջակէտ երկրիս դիմեալ են. ապա միջակէտ երկրիս՝ միջակէտ է և աշխարհի: Այսպիսեալ վարեցան և կարգեսեանք, որով համարեցանն ցուցանել զգանազանութիւն հոգւոյ 'ի նիւթոյ. այնու զի բնութիւն նիւթոյ է տարածութիւն, և հոգւոյ բնութիւն՝ խոհականութիւն: Այլ եթէ չէին մեզ առ ձեռն այլ հաւաստիք խորութեան հոգւոյ և նիւթոյ, այն ինքն է հարկաւ պարզութիւն միոյն և յօդաւորութիւն միւսոյն, 'ի նոցա ապացուցէն վայ էր մեզ: Զի զիարդ էր կարելի կարգեսեանցն՝ բնութիւն նիւթոյ ցուցանել զտարածութիւն, որ հանգամանք ինչ և եթէ 'ի նորայոցն. մանաւանդ թէ, որպէս այլուր ցուցցի, սոսկ համեմատութիւն. զի չէ ինչ տիրապէս, բայց համագոյութիւն բազում մասանց, որ է բազում իրաց շարագրելոց ⁶²:

Զորրորդ է յուր շրջան ասացեալն. յորժամ առաջինն երկրորդան ցուցանի, և երկրորդն դարձեալ առաջնովն: Որպէս եթէ ասիցէ որ. Գիծ ինչ կարճագոյն է ընդ մէջ երկուց կիտից, վասն զի է ուղիղ. և հարցեալ ընդէր ուղիղ իցէ, տացէ պատասխանի. Քանզի կարճագոյն է:

Հինգերորդ է 'ի պատճառ գրել զոր չէն, անուանեալ 'ի Դպրոցականաց Ոչ պատճառ իբր պատճառ: Այսպէս ճեմականք զվերելս ջրոյ 'ի ձգողական ջրհանս՝ հարկանէին 'ի մտացածին խորչումն կամ 'ի զարհուրանս բնու-

Թեան յերեսաց դատարկի: Կարծէին թէ սառն և պաղ մաճնուցու 'ի ցրտաբեր մասնկանց, որ ընդմտեալ 'ի ջուրն պնդիցեն զմասունսն. և թէ շանթն 'ի ծծմբային հրկիզու թեանց գոյանայ յօդս պատահելոց. և թէ այսպիսի վառմունք են հիւսիսայզն և դիսաւորքն. թէ սոքա և լուսաւորացն խաւարմունք պատճառք են սրածու թեան, պատեւրազմաց, սովոյ, մահու իշխանաց: Եւ միով բանիւ բովանդակ ասացեալ, ամենայն վրիպախօսութիւնք որով 'ի վերայ ածէին երբեմն և տակաւին ածեն բազումք, թէ այն ինչ յայնմ իմքէ: ունի սկիզբն, զի զնորա կնի եկն երևեցաւ, զոր Դպրոցականքն կոչէին Յետ այսորիկ, ասպ վասն այսորիկ:

Չորսն իմաստակութիւն մեղանչեն և որ անծանօթ գործոց պատճառս կամելով գտանել, աննշան ձայնիւք դրդըջել սկսանին: Այսպիսի իմն էր գրեթէ բովանդակ բնախօսութիւն Դպրոցեանց. եթէ հարցանէիր. Առ իմ խորշիցի ջուր 'ի ձիթոյ. տային պատասխանի. Ձի այս երկու բնութիւնք առ ատելութեան չհամբուրին ընդ միմեանս: Բնդէր երկաթ առ խանդումանդ ձգիցի. Վասն զի սորա ընդ նմա ախտակցութեան աղապատանք և սիրելութեան համբոյբք են: Է՞ր աղազաւ թմբիր ածէ խաշխաշ. Քանզի զօրութիւն է նորա թմբրարար: Ձիարդ լուանայ աճալ զփոր. Վասն զի մաքրողական ունի զօրութիւն. և որ այն ևս: Եւ համարէին այսու քաջայայտ: իմանալ պատճառս այսմ ամենայնի արգասեաց. բայց այդ զնոյնս այլով բառիւք երկրորդել է, և ոչ այլ ինչ. ջուրն մերժի 'ի ձիթոյ, քանզի մերժի. երկաթ դիմէ առ խանդումանդ, վասն զի դիմէ. խաշխաշն զմրեցուցանէ, զի զմրեցուցանէ, և որ 'ի կարգին: Այլ յետ խափանելոյ դպրոցական իմաստասիրութեանն, տակաւին չէ է 'ի սպառ դադարեալ այս իմաստակութիւն: Բազմաց ամօթ մեծ թուի, յորժամ զպատճառս ինչ իրաց հարցանիցին, խոստովան լինել ազատագէմ զտգիտութիւն իւրեանց. իմաստութիւն իմն պատճառին, և ընտրեն դիմակս առնուլ զերեսօք շատխօսութեամբ բանիւք սնոտուովք և անհամութեան, քան անպատրուակ դաւանել, որ գովելին է և գեղեցիկ, թէ չգիտեն՝ զոր ոչն արդեօք գիտեն:

Ի սոյն իմաստակութիւն գլխի և ընծայելն ինչ միոյ և եթ պատճառի, որ 'ի բազմաց իցէ: Չոր օրինակ, միում արատ

դնել վասն իրիք գործոյ՝ յոր բազում իցեն գործակիցք . 'ի մի միայն պատճառ հանել կուտել զբամբասանս նուազու թեան տարևոր հնձոց, անյաջողութեան գործոց, ֆեասակար արկածից ախտի, որ 'ի յոգունց եղանիցին, թեքուս և եղեալ իսկ իցեն: Ի սոյն բերի և զառիթոն պատճառ ասել գործոյ . որպէս եթէ ոք զբրիտոսակրօն հաւատովքն բարուրս կարկատեալ բիծս շփեսցէ զայնչափ անչափ մահունսն որ պատճառանօք նորա և հակառակ իւրում վարդապետութեանն գործեցան:

Վեցերորդ իմաստակութիւն է անկատար թուումն մասանց: Ի նոյն գան ամենայն անջատական բանք, որոց բաժանումն թերի է և մասանցն թուումն . զօրինակսն եղեալ եմք (յէջ 221):

Եօթներորդ՝ անուանեալ 'ի Դպրոցականաց խաբէութիւն պատահման, այն է յորժամ 'ի հարկէ ինչ ոք համարիցի զառ 'ի դիպացն արդասիս: Սովին պատրանօք մեղադիր լինել համարեցաւ Ռուսօ և խոտան ցուցանել զամենայն գիտութեանցն հոյս, և հանդերձ բոլոր արհեստիւքն հետ աղխաղխեալ վարել մերժել 'ի մարդկանէ իբրև ապականիչս բարուց: Որպէս եթէ անառակ ստահակութիւնք սեփական ինչ և 'ի հարկէ արգասիք իցեն արուեստից և գիտութեանց, և ոչ ըստ հանդիպման պատահար նորիմք զեղծելոցն: Օրինակ իմն, որպէս ոք զի անգոսնել և վտարել կամիցի 'ի բժշկականութենէ զսքնդիկ, զհոյզ խաշխաշի և զծարրաքար, զայն ինչ նոցա բիծ եղեալ՝ զի երբէք երբէք տխմարաբար առեալք 'ի կիր՝ անհնարին գործեն տոյժս: Ի սոյն մեղս կան և որ յամենայնի ճշմարիտ համարին ինչ որ մի անգամ հաւատարմացեալ է ըստ դիպացն պատահելոյ: Զոր օրինակ թէ ծածկագիտութիւն կարող է գուշակել զթիւս վիճակի, իբրև զի երբեմն պատահմունք 'ի դէպ ելին գուշակելեացն . կամ թէ անուրջք հանդերձելոյ ինչ իրաց իցեն նախագիտութիւնք, զի յեղելոց ինչ երբեմն 'ի ճահ պատահեաց երազոցն:

Ութերորդ՝ առնուլ զբոլորն փոխանակ մասանց, զպականեալն ոմանց միայն 'ի մասանցն՝ 'ի վերայ բոլորին ածեալ հետևութիւն: Ըստ այսմ Պլատոն զբնաւ քերդողսն 'ի մի ջոլորեալ յիւրմէ քաղաքականութենէն տարագիր և հալածական յաքսորս հանել կամեցաւ, զի են 'ի

նոցանէ որ փնասակարք են : Սմին նման լսեմք զօր հանապազ խառն բամբասեալ զհամագումար միաբանութիւն ինչ ժողովոյ մարդկան , կամ զկարգ մի ողջոյն , այլ և զբազարք մի համօրէն և զժողովուրդ և զազգ՝ յաղագս ուրուք ուրուք յոռութեանց և ապիրատութեանց միահամուռ . ՚ի վայր հարեալ և դատափետեալ : Ստի են և ամենայն թիւր և ստահակ ապացոյցք ՚ի մասնաւորէ առ ընդհանուր , որ և յաճախեալ իսկ են . քանզի առ հանրական մակածութիւն կազմելոյ՝ սովորաբար շատ թուին մարդկան երկու կամ երեք օրինակք :

Իններորդ՝ անսահմանաբար ընծայել իմիք զօր ոչն յարմարի նմա առանց պայմանի կամ չափոյ , զոր Գպրոցականք կոչէին զըստ իմիքն պարզաբար ճշմարիտ դնել : Այս պիտի է փնասակարն ՚ի բնէ ասել զպտուղ , որ փնասէ միայն խակակուծ կերեալ կամ փուտ կամ անչափ . զմարդ մահկանացու ասել բոլորովին , զի մահկանացու է մարմնով :

Տասներորդ՝ կարելոյն ՚ի վերայ բերել զարդեանցն ճշմարտութիւն . իմաստակութիւն սովորական : Ի՞նչ որ կարելի է , ուրեմն ճշմարիտ է : Ոչ ինչ հակառակ կայ թէ իցեն հսկայք սոսկավիժխարք ազգաւ , ապա ուրեմն գոն . Մարթի հոգւոյ խորհել միշտ , և ՚ի քուն ևս , թէպէտ և յետոյ ոչ ինչ յիշիցէ ՚ի խորհեցելոյն , ուրեմն միշտ խորհի : Այսպիսի է երբեմն և իմաստասիրացն ուղղախոհութիւն , թող թէ ուսմիկն : Ոչ ինչ գոյր ասել , եթէ առ այստիկ կարծեօք և եթ վարէին , կամ գէթ իբրև ուրեք երբէք հաւանականս ունէին . համայն նորա ընդ հաւաստիսն կարգեն :

Մետասանն է զեղծումն օրինակաց և նմանութեանց , յորս առաւել զառածանի խաժամութն . անբաւական գորով ՚ի խորազնին քննութիւն իրացն , շատ են նմա նշմարանք ինչ նմանութեան իրաց , և անդէն զմիոյն ընդ միւսոյն խառնակէ . զսմանէ ասացաւ և (յէջ 185) :

Արտաքոյ այսոցիկ նշանակէ՝ Ղոք այլ ևս երիս իմաստակութիւնս . զորս նենգութիւն և խարդախութիւն ՚ի դէպ է ասել քան իմաստակութիւն , և յաճախեալ են առ մարդիկ :

Առաջին , զոր ինքն կոչէ ապացոյց ՚ի պատկառանաց , այն է՝ յորժամ առ ՚ի չգոյէ այլոց փաստից՝ ՚ի մէջ առնուցուողք , բազում այն է զի և ստութեամբ , զբան և զվկայու-

Թիւն արանց՝ ընդ որս չիշխէ ոստին 'ի վէգ մտանել, պատկառեալ յանուանէ նոցա կամ յաշտիճանէ կամ՝ յընտանութենէ :

Երկրորդ՝ յորջորջեալ առ նմա ապացոյց 'ի տգիտութենէ, այն է՝ զի որ պահանջիցէ 'ի հակառակորդէն հաւան լինել ընդ իւր 'ի կարծիսն, ապա թէ ոչ զլաւագոյնն 'ի մեջ մատուցանել: Որպէս թէ՛ ըստ կարգի ուղիղ իցեն մեր կարծիքն, յորժամ ախոյեանն տկարանայցէ լաւագոյն ինչ այլ յառաջ ածել: Զոյգ սմին է իմաստակութիւն, եթէ սուտ գրեսցէ որ զգոյութիւն իրիք, վասն թաղուն օրինակաւ ազգելոյն, կամ զհանգամանաց ինչ՝ վասն պատճառին անյայտ լինելոյ: Որպէս եթէ զհոգւոյ գոյութիւն որ ժխտիցէ, այնու զի անհաս է օրինակ արգելոյ նորա 'ի մարմին: կամ զհանրական ձգողութիւն մարմնոց, զի անգէտ եմք իրացն լինելութեան :

Երրորդն անուանի 'ի նմանէ ապացոյց 'ի մարդոյ կամ՝ առ մարդ, և այն է որ 'ի նեղ արկեալ ստիպեմք զոր ըստ իւրոց օրինացն ընդունել զմեր կարծիսն: Այս ապացոյց ծանօթ էր և հնոցն նովին անուամբ ⁶⁵, բայց չհամարեալ յիմաստակութիւն. և չէ իսկ, յորժամ ցուցանել միայն ումեք կամիցիմք, թէ յիւրոց իսկ օրինացն սխալէ: այլ մանաւանդ իւրով զինուն զնա հարկանել է: Բայց յիմաստակութիւն գնայ, եթէ յիւրոյ օրինացն՝ մերոց բանիցս հաւաստիս առնուցումք. զի գուցէ սուտ իցեն օրէնքն, և զոյգ նոցին բանք անիրաւ գտանիցին :

ՊՐԱԿ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

Ոչ ամենեքին նովին կերպարանօք տեսանեն զիրս, և ամենեցուն 'ի մի կարծիս միաբան լինել անհնարին է. ուստի և երկպառակ կարծեաց և հակառակութեանց չիք երբէք վախճան 'ի կաճառս: Սակայն է ուրեք զի օգտակար գտանի այդ. քանզի 'ի մրցել կարծեաց, և 'ի շահատակել փաստից աստի անտի յասպարէս խաղացելոց, ճշմարտութիւնք որ 'ի մթան և 'ի թաքնութեան խառնափնդոր և երկբայելի կային, տակաւ զերծեալք և 'ի խաւարի կապանաց արձակեալ 'ի լոյս ելանեն: Բայց պիտոյ է նախ, զի վէճքն յիրս օգտակարս լինիցին, և մի յանշահ խնդիրս երկրորդ՝ կարգ ունել և շաւիղ վայելչական, և մի որպէս լինի բազում անգամ յընդունայն ամբոխ աղաղակի երթալ վախճանել: Վասն որոյ դիցուք նախ զգուշութիւնս 'ի վերայ ամենայն վիճաբանութեանց, և ապա ասացուք ինչ յաղագս ազգի ազգի օրինակաց վիճմանց:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԱՐԳ ԵՄԵՆԱՅՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՑ

Նախ քան զամենայն, միայն սէր ճշմարտութեան և ցանկութիւն ճանաչելոյ զնոյն կամ այլոց 'ի ծանօթս ասելոյ՝ առաջնորդեսցէ մեզ 'ի վիճաբանութիւն, և մի շահ ինչ անձին և մարդահաճոյ կողմնաւոր կամօք աչառել երեսաց. մի կոյր և շամբուշ նախանձայուզութիւն, և կամակոր յամառութիւն 'ի մտահաճութիւնս. մի խեղաթիւր

սովորութիւնք և կանխակալ օրէնք մտաց. մի մնտի փառասիրութիւն զանձն յերեան տալոյ, և մովեգնութիւն ոտխելոյ առ ամենայն և ընդ հենդն ելանելոյ. զի սոքա են մայր յուով բանակուութեանց և պատերազմաց, քան զոր չիք ինչ չար:

բ. Սովին խոհական խորհրդով կարգեալ զմաքառումնս, սկսանելի է յստակ և ճիշդ առաջի առնել զկարծիսն որում ջատագովել առեալ եմք, զի ուղիղ կարգաւ ընթասցուք: Ի մեկնութեանն մի մտցէ բառ աղօտ, կեղակարծ և երկդիմի, մի շեղ ինչ երկխօս կամ խառնակութիւն ձայնից: Առցին բառք ճշգրտագոյնք և յստակագոյնք, և այնպէս կարգեսցին ՚ի շարի, զի հարազատ իմաստքն անդէն յանդիմանաբար ակներե կայցեն:

գ. Եթէ զանյայտից ինչ խնդիրք իցեն, կամ յաղագս միոյ իրիք յաննիւթական ծանօթութեանց՝ որ ըստ մարդկան այլ և այլք են, ճշգրտեսցին նախ զգուշութեամբ գաղափարքս մեր, ցուցեալ զոր իմանայցեմքն ընդ նովին բառիւ. զի մի, որպէս ստէպ պատահէ, բովանդակ բառից իցեն վիճանք և ճառատանք, և միայն յուղեսցին ՚ի խռովխուժ ձայնս թիւրիմացս:

դ. Եթէ խնդրոյն բազում իցեն մասունք, բաժանեսցին ճշդիւ. և սկսեալ ՚ի միոյն, մի լիցի յայլն անցանել մինչ չև կատարեալ այնմ և ՚ի գլուխ ելեալ հաստատութեամբ:

ե. Յուցեալ յայտնապէս զպայման խնդրոյն, երկոքին կողմանքն եկեսցեն ՚ի փաստս, հաւաստել զիւրաքանչիւր կարծիս: Եւ բնական կարգն պահանջէ, զի որ հաստատէ ինչ՝ նա լիցի առաջին ՚ի բերել զհաւաստիս հաստատութեանն. և որ ժխտէն՝ հերքեսցէ նախ զփաստս հակառակորդին, ապա թէ ունիցի ինչ այլ ևս յիւրմէ թերէն՝ յառաջ առնուլ և զայնս:

զ. Ի ցուցանելն զկարծիս իւրեանց՝ երկաքանչիւր կողմանքն զգոյշ լինիցին յիմաստակութենէ և ՚ի խրթին մանուածոյ բառից. մի տարապարտ ըստ խնդիրն ելանել, այլ անսասան ՚ի կարգին կալ, և հաւաստաբանել բուռն և զօրաւոր և անաղարտելի փաստիւք, բայց և ճիշդ և աննենդ:

է. Մի կողմն մի ընդմիջեսցէ զխօսս միւսոյն, մինչ չև վախճանեալ. բայց և սա չափաւոր լիցի ՚ի բանսն և համառօտս հատցէ. զի մի կարծիս տացէ ինքեան և եթ կամել խօսելոյ:

Ը. Ի բաց կացցեն պոռոտախօս խազմարար կառաչմունք, զի մի այնպէս ինչ [Թուխցի՝ եթէ սաստկութեամբ աղաղակի լուծանելոց իցէ խնդիրն և ուժգնութեամբ [Թորոց : Հեռի լիցի և աւելորդ և անպարտ ջերմութիւն, զի մի որ 'ի գիւտ ճշմարտութեան շարժեցաւ խնդիր, 'ի յայտնի մարտամբոխ պատերազմ՝ կրթեսցի, գայթաղութեամբ հանդերձ, որպէս բազում անգամ պատահէ :

Բ. Անհետ լիցին և կծանող զոյցք, հենգն և երգիծանք և վաշ և յայ արհամարհոտ բարբառք, և ինչ որ խոժոռութիւն և զայրացուկս ածէ ախոյենին կամ ընդակն խոցէ, զի չվայելէ բարեխրատ անձանց : Եւս առաւել բացէ 'ի բաց հերքեսցին [Զնամանք և լուտանք և յիշոցք, որ գռեհկաց և սինլքոր խուժանին են այդ սանգաստակք քարուականք :

Ժ. Ի վազել հակառակորդին զխնդրովն, օրէն է դարձուցանել զնա անդրէն քաղաքավար քաղցրութեամբ, և 'ի նմին հաստատուն պահել : Եւ յորժամ երեւեսցի [Թէ փոխել կամի զիմացուած բառիցն, յոր հաշտ և հաւան միաբանեալ էր յառաջն, յուշ առնել զայն նմա : Եթէ ամենեքին 'ի սմին զգուշութեան պինդ կային, բազում պայքարք 'ի սակաւ բանս վճար առնուին, և ոչ որպէս յաճախ տեսանի՝ այնքան ահագին կազք և կռիւք լինէին զուշունչից, մինչև զկնի սակաւ ինչ բանից՝ երկոցուն կողմանցն անկանել 'ի խառնամառն բաւիդ, որ յայլ ինչ ամենեւին յորմէ սկսանն հանէ զնոսա :

Ժ. Մի որ յամբարհաւաճ անձնասիրութեան կամ 'ի վայրապար ամօթոյ հրապոյրս անկեալ, վէս և յամառկոտ լիցի 'ի կարծիս, զի և յետ 'ի միտ առնլոյ զսխալն՝ տակաւին 'ի խժդան և յոխորտի կալ և ջատագով մուրութեան իւրոյ արձանանալ, քան խոնարհել պարկեշտութեամբ և յետս 'ի մրցարանէն նահանջ լինել : Մխալել ամենայն մարդոյ է, բայց խոնարհ խոստովանութիւն կամ խորագէտ հրաժեշտ՝ առաւել փառս բերէ յայնժամ քան զկամ շոտ յամառութիւն պնդութեան :

Ժ. Եւ որ արդարանայ 'ի բանս իւր յաղթող ելեալ 'ի հանդիսէն, մի բարձր յօնիւք կոկողավիզ գոռոզութեամբ զքիթսն 'ի վեր տալցի և ոտնհար լինիցի ոտխնն . այլ հնարեսցի մանաւանդ ըստ կարի զպարտութեանն կեղտ քերել 'ի նմանէ և կանգնել զկորանսն : Ինքնին ծածկեսցէ

կամ ամոքեցէ զանախորժ կերպարանս քաջութեան յաղ-
թանակին . ինքն անձին իւրում մեղ դիցէ , ստգիւտ լիցի՝
թէ գուցէ ՚ի սկզբանն ոչ բարւոք յայտնեաց զմիտս իւր ,
ապա թէ ոչ՝ հաւանեալ է , թէ և հակառակորդն ՚ի նոյն
կարծիս միաբան լինէր : Ի հաւանականսն միայն , ասացէ՝
բամ ես ըստ իմոց փաստից այսպէս իմանամ զբանն , այլ
թերեւ և ես ինքն ՚ի խաբս իցեմ : Իսկ յանժխտելի ստու-
գութեան իրաց , իբրև տեսանէ զի կողմ տուեալ խուսա-
փէ ակոյեանն , մի զհետ անդեսցի և վանեսցէ , մինչև սուր
՚ի փող առնել նմա և տապաստ արկանել : Մանաւանդ թէ
ընդ նշմարելն ՚ի նմա ապառուժ հետտութիւն ըմբոստ և
անխոնարհելի՝ առ որ չգնան բանք , ինքն տեղի տուեալ
մեկնեսցի իմաստութեամբ ՚ի կռուանոցէն :

Ձայս ձև օրինակի բարեկարգ և հրահանգ տուրեառք
վիճմանց գովելի են և օգտակար . ապա թէ ոչ , պարսա-
ւելի և զենակար :

ԳԼՈՒԽ Բ .

ԱԶԳ ԵՁԳ ՎԻՃԱԲԱՆ ՈՒԹԵԱՆՑ

Վիճաբանութիւնք կրկին են , առտնին՝ որ ՚ի զբուցատ-
րութիւնս յառնեն , և հրապարակաւ՝ որ առնին յատենի
դատաստանաց կամ ՚ի դպրոցս : Առտնին վէճք ՚ի զբու-
ցատրութիւնս սովորաբար կատարին բերան ՚ի բերան խօ-
սակցութեամբ , ուր այր իւրաքանչիւր ըստ մտի հարցուածս
մատուցանէ և պատասխանիս : Ատենական կաճառմունքն
լինին ճառիւ , յորում դատախազն՝ ոսոխ և ամբաստան՝
սկիզբն առնէ տալ զամբաստանութիւնն , առաջարկել և
ջուցանել զբանս իւր ամենայն փաստիւք իւրովք : Կողմն
որ ՚ի դատ վարեալ և յատեան ձգեալ է , և կոչի պարտա-
ւոր՝ ամբաստանեալ՝ դատափետ և ատենաքարչ , պատաս-
խանի առնէ փաստից ոսոխին , և յաւելու զիւրսն : Կրկնէ
անդրէն ոսոխն և աղարտէ զհերքումն նորա և զփաստս , և
այլ ինչ թէ ունիցի յատեան հանէ , կամ զառաջինսն հաս-
տատէ : Յաւելու և դատափետեալն տալ պատասխանի ,

գոր կրկնումն ասեն , ցրելով զնոր փուրսիչ ամբաստանու-
թեան դատախազին և նորանոր ընծայութիւնս 'ի դիմի
հարեալ նմին յիւր ջատագովութիւն : Ապա յետ այնորիկ
եւանէ վճիռ 'ի դատաւորէն :

Ի դպրոցս սովորաբար կրկնակի լինին վիճաբանու-
թիւնք . շարաբանօրէն ձեռով և կաճառօրէն , որ է նոցա
անուանցն որոշումն ⁶⁴ : Յառաջնումն առարկուն՝ որ և դի-
մախօս ասի , առեալ մի 'ի բանից հակառակորդին՝ որ ջա-
տագովն կոչի , կազմէ 'ի վերայ նորա շարաբանութիւն կամ
եզառած , ցուցանել թէ սուտ է բանն այն : Ջատագովն
երկրորդէ նախ 'ի բերան զդիմադրեալ շարաբանութիւնն
կամ զեզառած , յայտ արարեալ թէ քաջ 'ի միտ առեալ
է : Ապա միւսանգամ սկիզբն արարեալ ասէ զմեծագոյնն ,
և 'ի հաւան գայ՝ եթէ ճշմարիտ իցէ , կամ ժխտէ՝ եթէ
սուտ գտանիցի . իսկ եթէ երկբայելի կամ երկդիմի թուի-
ցի , զանազանութիւն դնէ . նոյնպէս եթէ 'ի մասնէ ճշմա-
րիտ իցէ և 'ի մասնէ սուտ . իսկ եթէ ոչ համարիցի զայն
ըստ կարգի և առանձինն պատշաճեալ առ խնդիրն , զանց
առնէ : Զնոյն գործէ յետոյ և ընդ փոքրագոյնն : Եւ երկ-
րորդեալ ապա զհետեւութիւնն՝ ժխտէ բոլորովին , եթէ
զմեծագոյնն կամ զփոքրագոյնն արձակ արձակ ուրացեալ
իցէ , կամ ըստ մասնէ՝ եթէ զանազանութեամբ ըստ մա-
սանց և եթ ուրացեալ իցէ զայնս : Լինի երբեմն հաւանել
երկոցուն առաջարկութեանցն , և յուրաստ լինել 'ի հե-
տեւութեանէն , որ ոչ ըստ օրինի ելեալ իցէ յառաջարկու-
թեանց անտի : Որպէս թէ որ ասիցէ , Փայտ ոչ զգայ ,
քար ոչ զգայ , ապա չիք ինչ զգայուն : Ի և խոստովանել
զամենայն , բայց վրիպական ասել զասպարոյցն , յորժամ
յայլ ինչ արտաքոյ խնդրոյն վախճան առնուցու : Զոր օրի-
նակ եթէ 'ի ցոյց մահկանացութեան ոգւոց ասիցէ որ . Որ
ոչ անարար է և ինքնագոյ , չէ մշտնջենաւոր . իսկ ոգիքն
չեն անարար և ինքնեղ , ապա չեն մշտնջենականք . մարթ
է յանձին ունել զամենայն , բայց ժխտել թէ այնու մահ-
կանացութիւն ոգւոցն ցուցանիցի : Սակայն 'ի շարաբա-
նութեամբ վարելն այս երկու ինչ ոչ պատահէ , եթէ ա-
ռարկուն իւրում՝ արուեստին ամենեկին անհմուտ որ ոչ
իցէ , և ոչ յայտ յանդիման նենգաւ խորամանկել խնդրի-
ցէ . երկոքեան եպերանք անհնարին : Իսկ յեզառածին լինի
երբեմն յանձն առնուլ զնախադասն , և մերժել զհետե-

ւորդն , և այս առանց ինչ զառարկուածն քամահանս ա-
ծելոյ . զի յայնժամ 'ի լուելեայն բանէն հրաժարեմք՝ յոր-
մէ հեռուորդն ելեալ է : Որպէս եթէ ապիցէ ոք . Ոգիքն
չեն անեղականք , ապա չեն անմահք , ընկալեալ զնախա-
դասն ուրանամք զհետևորդն , որոյ ստուծիւնն է 'ի լուե-
լեայն բանէն , [Թէ Որ անեղ ոչ է , նա և ոչ անմահ է :
Վասն որոյ ուղիղ փաստաբանութեան սիրողն զգոյշ լինի
չտալ տեղի հաւանելոյ նախադասին և ժխտելոյ զհետե-
ւորդն . զի մի անմտութեան տացէ կարծիս , կամ չարա-
բուեալ խորամանկութեան՝ գողանալոյ զստութիւն լուե-
լեայն բանին . որով յոր կոյս և դարձցի , դարով լինիցի և
փաշաման կրեսցէ ,

Երկարեցաք զառաջին ապացուցէն , զի այն է այլոցն ա-
մենեցուն օրինակ : Արդ առեալ առարկուին զպատասխանի
առաջին ապացուցին , զերկրորդն յառաջ մղէ , այլ իմն շա-
րաբանութիւն կամ եզառած , որով 'ի թիկունս հասանէ
ճշմարտութեան իւրոյ բանին , զորմէ նայն յուրաստ եղև :
Եւ ջատագովն կրկնեալ անդրէն զապացոյցն զայն ողջոյն ,
դառնայ երկրորդէ զնոյն միւսանգամ մասն առ մասն , դա-
ւանէ , ուրանայ , զանազանէ և կամ 'ի յետ ընկենու ըստ
պատշաճի պիտոյիցն : Յորժամ խնդիրն ձեռով լուծանելի
իցէ , 'ի նոյն ստէպ կան , մինչև այլ ոչ ևս կարողացի ջա-
տագովն ուրանալ և ոչ զմի ոք 'ի գիմադրեալ բանիցն , և
բռնադատեսցի գալ 'ի խոստովանութիւն ճշմարտութեան
բոլորիցն . կամ առարկուն ոչ ևս մարթացի հաւաստել
զբանսն յորոց միւսն յուրաստ կայ : Այլ հազիւ ուրեք [Թէ
հասանիցէ բանն յայդ սահման , կամ [Թէ և բնաւ իսկ ոչ-
զի յետ փոքր 'ի շատէ ձեռով ապացուցից , լինի անցանել
յանուանեալն Արտածև : Ուր ցուցեալ առարկուին զվեր-
ջին բանն՝ զորմէ միւսն յուրաստ եղև , յառաջ վարէ ա-
ռանց շարաբանութեան և կարգաւոր բանիւ զայլ ամե-
նայն ընդդիմադրութիւնս իւր . և ջատագովն համառօ-
տեալ նախ զայն ամենայն , լուծանէ կարգաւ մի ըստ միո-
ջէ , կնիք ածեալ 'ի վախճանի զճշմարտութիւն բանին ո-
րում պաշտպան կանգնեցաւ :

Կաճառօրէն վիճաբանութիւնք նման են ամենեկին ձեռով
վիճմանցն , բաց միայն զի յետ միոյ և երկուց շարաբանու-
թեանց կամ եզառածից՝ ետ ընգ ետ մուտ առնի յարտա-
ձեն :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԴԻՊԼՄԳՈՅՆ ՕՐԻՆԱԿ ՎԻՃԱԲԱՆՆՈՒԹԵԱՆ

Ի ՀԱՒԱՍՏԵԼ ՁՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

Տեսեալ զազգ ազգ բանակառու թեանցն, ասասցուք որ առաւել և որ նուազ է պիտանութիւն 'ի յայտ յանդիմանութիւն ճշմարտութեան, որ միայն պարտի լինել վախճան ամենայն բանամարտութեան: Ինձ լաւագոյն քան զամենայն թուի շարաբանօրէն ձեն, եթէ վայելուչ կարգօք և օրինօք լինիցի, և 'ի տոկ անկեալ ձգեսցի միահետ մինչև ցվերջին հետևութիւնն՝ առանց յարտաձև ինչ փոխելոյ: Զի որովհետև 'ի սմա ամենայն բանք յօտակ են և ճիշդ և ինքնին յեռեալ ընդ միմեանս և զիրերաց ունին, վաղվաղակի յետ սակաւ ինչ հաւաստեաց՝ լիցի միոյն զպարտութիւն խոստովանել: Սակայն յայժմու սովորական օրինակն հայեցեալ, իշխեմ' ասել զսա յոռեգոյն քան զամենայն 'ի լուսաւորութիւն և 'ի ստուգութիւն ճշմարտութեան: Զի այն ինչ հասեալ 'ի դրժուարութիւն խնդրոյն, անցանէն յարտաձեն, և առաջին ձևաւոր ապացոյցք լինին անօգուտ ինչ հանդերձանք և ձանձրալի կրկնաբանութիւնք. զորս մարթ է 'ի մի կամ յերկուս ամիոփել⁶⁵: Եւ արտաձև մի և եթ թողեալ առարկուին, չտան նմա թոյլ կրկնել՝ թէ և հարկ լինիցի խնդրոյ իւրում. և այսպէս ստիպի չև ևս նկուն եղեալ՝ յետս կալ 'ի հանդիսիցն ասպարիսէ: Նոյն բանք են և զկաճառօրէն պայքարմանցն, յորս միայն շարաբանութեանցն տաղտուկ ոչ է:

Այլ ասասցէ որ թերևս. այս վիճաբանութիւնք չառնին 'ի հանդէս ճշմարտութեան, այլ 'ի կորզան կրթութեան մանկուոյ, զի սերտեսցին 'ի գտեալ ճշմարտութիւնն, կամ զի զուսելոցն ինչ ընծայեսցեն ճաշակս: Սակայն և այնպէս անօգուտ համարեսցի ձևդ առ կատարումն՝ յոր 'ի բնէ կարգեալ են վիճական մաքառմունք. և մնայ տեսանել՝ իցէ՞ արդեօք դիպողագոյն և 'ի նպատակ անդր՝ յոր դեռ փոխեցան. զոր 'ի յաջորդ յաւելուածիքննեսցուք:

Բան առ բան մրցութիւնք ըստ սոկրատեան օրինի, զոր առ Պլատոնի յաճախ տեսանեմք, խիտ առ խիտ հարցուածովք և պատասխանեօք՝ զոր հետ զհետէ ճշդիւ տալ ստիպի հակառակորդն, և կամ թէ ազատ և արձակ օրինօք, որպէս յիմաստասիրական շարագճաճս Կիկերոնի երևին, և սովոր են ՚ի կենցաղակից կաճառս, օգտակար են ՚ի յայտնել զճշմարտութիւն, եթէ միայն յուսալի իցէ պահել անվրէպ երկոցուն կողմանցն ՚ի հակաճառելն զկարգ օրինին զնշանակեալն ՚ի վերոյ յառաջին գլուխն, և ոչ ուրուք խոտորել ՚ի բուն խնդրոյն ըստ արտուղի անկեալ զրահետ, կամ միջամուխ խնդրովք որ յօտարակողմն կուսաց ամենուստ ՚ի վերայ դղորդիցեն. և եթէ հէնն և աղաղակ և անժուժութիւն ունկն զնեղոյ փաստից միւսոյն, և մարմաջ և կողանք իւրոցն յառաջ խթելոյ, թոյլ արասցեն՝ ոչ ասեմ զանդիրն լուծանելոյ, այլ գոնէ զերկաքանչիւր կողմանցն իմանալ զխօսս :

Ապա ՚ի բազմաց անտի վիճաբանութեան օրինակաց, օգտակար զայն է ասել ՚ի գիւտ ճշմարտութեան, զոր ՚ի փորշիչն վարեն : Քանզի երկոցուն կողմանցն ազատ կացեալ անհատ ՚ի մէջ մատուցանել յառաջին խօսան զամենայն փաստս իւրեանց, ազատ և յերկրորդսն՝ ՚ի պատասխանել ամենայն առարկութեանց միմեանց, դիւրին է ՚ի միտ առնուլ զպայման խնդրոյն, և զմէտ կշռութեան փաստիցն : Սին այսր իրի աղագաւ յամենայն դատարանս՝ ուր հաւաստի խեղամտութիւն ճշմարտութեանն պահանջի առ ՚ի զվճիռ վարկին արդարապէս հատանելոյ, այս ազգ վիճման ընկալեալ է ձայնիւ կամ գրով : Բայց թէպէտ և ՚ի սին իսկ պաճուճեալ բանք պերճախօսացն ճարտարբեզուութեան ցայն զօրեն արդարեւ ստուերածս ածել աչաց դատաւորացն, մինչև ընդդէմ արդարոյ՝ յանիրաւին կողմն տալ զգատակնիքն, և իրաւունս թուի զԱրիսպագին աթենացւոց այսրէն դարձուցանել զկարգ և զօրէնս՝ ՚ի բաց զամենայն դաւ և զհնարս հալածելով ըզճարտասանացն արուեստգիտութեան . սակայն ոչ կարգի ոճոյն են այդ պարսաւանք, որ հանգոյն Արիսպագին անտար այդոցիկ խորամանգութեանց է, այլ կամ միոյ կողմանն՝ որ ոչ գիտէ տեսանել և ըմբռնել զհակառակորդն ՚ի նենգութեան իւրում, և կամ դատաւորացն անզգաստութեան՝ որով որս մատնին ՚ի ծուղակս խաբէութեանն :

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ

ԱՌՏԵՒՆ ԵՒ ՀՐԱՊԱՐԱՅՎԱԻ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԻՔ

Ի ՎԱՐԺ ԿԱՄ Ի ՓՈՐՁ ՀԱՄԲԱՅՎԱՅ 66

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ա .

*Առտնիկ վիճարանորիւնք 'ի վարժ
համբակաց .*

Վիճարանութիւնք՝ յորս հրահանգին մանկունք վար-
ժարանին, թէպէտ և օգտակար լինիցին այլ և այլ օրի-
նակաւ, սակայն տարակուսանք են ինձ, թէ արդեօք և ու-
րով վարիմքս յաճախաբար՝ ցուցանիցեն զպտուղ իւրեանց
որչափ ակն ունիմք: Կարևոր տեսանեմ վարժել զաշա-
կերտեալն յառաջարկել յստակ և ճիշդ զճշմարտու-
թիւնսն՝ որոց հաւանեալն են, և ապա ցուցանել ճշգրտ-
տիւ . կարևոր դատիմ՝ մարդել զնոսա 'ի գտանել արագ
զվրիպանս թիւր ապացուցի առարկուին, եթէ 'ի տարտա-
մութեան բառիցն զօղեալ կայցեն, և եթէ յանստուգու-
թեան և յանհարազատութեան՝ որպէս լինի բազում ան-
գամ, և եթէ յայլում իմիք գթիցեն: Սակայն չգիտեմ
ընդէր իցէ կրթել զնոսա 'ի դոյն՝ շարաբանականն ձեռով,
զոր յետ միանգամ 'ի դպրանոցէն ելանելոյ՝ ոչ ևս բնաւ
վարեացեն յամենայն 'ի կեանս իւրեանց: Քանզի չտեսա-
նեմ ո՞ր այն ուրեք ակումբ արանց ընտրականաց, որ զխընդ-
րոց յուզելոց անդադար յերաստս նոցին 'ի ճարակ զըու-
ցատրութեան, շարաբանութեամբ երբէք խօսեսցի, ըն-
դունիմ ասելով, սարանոմ, պտուղանիմ, և ցասցունի միջո-

փոյնս, ցոսցանի փոքրափոյնս: Առ իմէ՞ չմարզիցին մանա-
ւանդ յայն տարազ խօսից, զոր յամենայն ժամ 'ի գործ
արկանելոց են:

Հաւանիմ, եթէ այնպէս կամք իցեն, թէ բարուք է գի-
տել աշակերտին առնել ըստ տեղւոյն ուղիղ ինչ շարա-
բանութիւն, եզառած կամ երկսայրաբանութիւն, յոր-
ժամ օգնեսցէ 'ի հատանել զհանգոյց ինդրոյն, կամ յանձ-
կի զոստին կացուցանել, որ ըստ ինդիրն արտաքս արշա-
ւել կամիցի, և 'ի բանս տարապարտս զրահետ վարել: Կա-
միմ ևս քաջակիրթ զնա գոլ յուղիղ զանազանութիւն .
բայց ոչ ըստ խաղտախուղտ և խափարածայն հաղադայիցն
նիւթախանութեան, որեւտիանութեան, իրախանութեան, զօրս-
թեան, փոքրափոքրութեան, ներքնդասանախանութեան⁶⁷, որպէս լի-
նէր երբեմն յամենայնի առ 'ի շտոգանել զամենայն: Այլ
այնպէս, զի բուն վրիպակ բանին 'ի վեր ելանիցէ, եթէ
բառքն ոչ պարունակիցեն զուղիղ գաղափարս ընդ նոսա
պատշաճեալս, և թէ ընդարձակելով կամ ճշդելով քան
զարժան ինդրոյն առեալք իցեն: Իցէ թերևս պիտանի ու-
սանել և զուղիղ կարգ ձևով վիճաբանութեանց, և տե-
սանել օրինակս ինչ զնոցա, զի զհամ առցեն. և եթէ դի-
պեսցին ուրեք, մի անտեղեակս երևեսցին. և գիտացեն
դատաստան առնել զնոցանէ, և եթէ պէտք լինիցին՝ ինք-
նին ևս 'ի վար արկանել:

Սակայն ցանգ 'ի ձևով պայքարունն թէքել զնոսա, և
զայն միայն գիտութիւն համարել տալ, միասակար թուի
ինձ քան շահաւէտ: Քանզի նախ բովանդակ այն ժամա-
նակ զոր 'ի պատրաստութիւն և 'ի զբաղանս նոցին ծախեն,
կորուստ է ամենեկին. փոխանակ զի կարէին ուսանել ինչ
յայնժամ: Եւ ոչ ինչ են բանք ասել, թէ նովաւ սերտին
յուսմունան. զի լաւ ևս կատարի այդ յաճախ քաղուա-
ծով, կամ դարձադարձ կրկնութեամբ դասուն համարոյ,
կամ թէ այլազգաբար ինչ վիճամամբ, առ որ փոքու ժա-
մանակի պէտք իցեն կազմութեան:

Բ. Առարկուն՝ քանզի ըստ օրէնս պաշտամանն՝ տկա-
րագոյն կողման պաշտպան մտեալ է, պարտի ըստ այնմ
և թեթեւ փաստիւք 'ի թիկունս կալ նմա. զի անհնար է
ճշմարտութեան յերկուս հակառակ բանս գտանել, որ-
պիսի են առարկունին և ջատագովին. որով յանզգայս վար-
ժի յիմաստակութիւն, 'ի խարդախութիւն և 'ի ստութիւն:

4. Եւ քանզի օրէնք են՝ յետ միանգամ խոստովանելոյ զբան ինչ, ոչ ևս 'ի մէջ առնուլ զայն միւսանգամ 'ի զանազանել կամ 'ի ժխտել, և չէ իսկ մարթ տեսանել միշտ 'ի բազմաթիւ շարաբանութիւնս՝ թէ յո՞ արդեօք տանիցի հաւանեալ բանն, այսպէս փոքր փոքր առ երկիւղի զեղծանելոյ ոսոխին իւրով հաւանութեամբն, յամենայն իսկ 'ի բանս կասկածաւոր ուսանի, սակաւ իմիք հաւան լինել և այն ահիւ և դողութեամբ, բիւր զանազանութիւնս սնուտիս զմիմեամբք կուտակել վարկպարազի, ժխտել ստէպ և զյայտնիս. և այս ամենայն ըստ հռչակաւոր օրինի ձեռով վիճաբանութեանց, Դուռն ուրեք հաւանեա, զանազանեա ստէպ, ուրացիր յաճախ:

7. Եւ զի սովորակի երկոցուն պատերազմողացն կէտ ցանկալի դիտաւորութեան ոչ ճշմարտին է խոյզ խընդորոյ, այլ մրցանակին պսակ, երկոքեան առ հասարակ զամենայն ճիգն իւրեանց յայն ժողովէն: Եւ որում յաջողէ հարկանել զախոյանն, համարի զանձն յիրաւանցն թերկացեալ, ողն առեալ նազի սեգ պարծանօք և վիզ ամբառնայ. ոչ ինչ յուշ տարեալ ամենեկին, անձի՞ն ինչ քաջութեամբ՝ եթէ առ անաւագութեան և անկաճութեան ոսոխին ստուերամարտիկ ընդ օգս կուռեալ տարաւ զյաղթութիւն. ուղղութեամբ արդեօք՝ եթէ մանկաւ, հաւաստի՞ փաստիւք՝ եթէ պատրանօք, պատճառօք՝ թէ անմըկեալ աղաղակաւ: Որ և առաւել պատահէ այդ, յորժամ 'ի զերծ ինչ տեղի 'ի կուռարան իջանիցեն և միայն ընդ միայն կուռեալ մենամարտիկ ռգորիցին. ուր չիք որ մարտիցն ոստիկան կայցէ, յանդիմանել զթիւրն և զթերին, և յուղիղն առաջնորդել: Իսկ թէ այդիւ քանի օրէնք թիւրք և քանի սուտ վճիռք մտանեն ներկանին 'ի փքացեալ միտս խրոխտապանձ խայտացելոցն պատիր յաղթանակաւն, և որոց յունկնդրութիւն նոցին կան ընկերք 'ի կացրդին, որք առ չգիւտ անվրէպ դատաստանի վերտեն և դիւրահաւանք են յոյժ և ճարտարակք 'ի հայթայթանս բանից, փարաւազ տալ, վաշ դրուատ կեցցէ ձայնել յաղթականին, զայն ես ոչ ունիմ ասել:

Արդ՝ համառօտեալ զցայսվայր ասացեալքս, օգտագոյն թուի ինձ 'ի հրահանգութիւն համբակաց՝ պարապեցուցանել զնոսա 'ի քաղուած և 'ի յաճախ կրկնութիւն ուսելոցն. զի խոր տարրասցին 'ի միտս նոցա, և կարող լիցին

արադ յիշատակել և վարել 'ի պէտս : Չամենայնի պահանջել 'ի նոցանէ հարցաքննութեամբ զհաւաստի համարս , զի յորժամ հարկ լինիցի՝ մարթասցեն և այլոց ցուցանել : Արժեք զնոսա 'ի գիւտ տիրական գժուարութեան բազմամանուած խնդրոց , և 'ի հատանել զնոսա 'ի սակաւ բանս , յեղառած , 'ի շարաբանութիւն կամ 'ի փաստորդ : Ընդդիմաբանել նոցա 'ի վերայ ուսեալ ճշմարտութեանցն , է զի շարաբանօրէն և է զի այլազդ . մերթ ևս խաբկանօք բանս պատիրս զայն նոցա ընդդէմ՝ սրել . զի 'ի վարժի կացցեն և փորձ գտցին աջողակաբար լուծանել զամենայն կրնճիւն , և գտանել զբուն վրիպակն և զպատճառս խոտելոյ ապացուցից՝ եթէ թիւրոցն , և եթէ կերպարանելոց կամ անհաւանելեաց : Ի կիրթ արկանել զնոսա երբէք երբէք և 'ի պայքար ընդ միմեանս մտանելոյ . բայց ըստ սովորութեան օրինաց՝ զոր առաւել պարտին ուսանել . ցուցեալ նոցա միանգամայն՝ ոչ միայն զկարգն վաղ հասանելոյ յուղիղ հետեութիւն , այլ և զարժանաւոր և զվայելչական օրինակ պայքարելոյ բարեկիրթ անձանց : Հրահանգել զնոսա երբեմն և 'ի շարաբանօրէն ձեռով ընդ իրեարս կաճառել , առաւել 'ի գիտել թէ զինչ է , բան թէ ուսումնինչ և սովորոյթ առնել անձանց :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

Հրապարակաւ փհարանուշրիւնք 'ի փորձ
հաւրակաց .

Որպէս յառտնին , նոյն և 'ի հրապարակաւ պայքարս բանից , որք առնին զի մանկտին զուաման իւրեանց տացենինչ զփորձ , ոչ ունիմ՝ ասել թէ սովորական ոճս ընտրելագոյն իցէ : Տեսանեմ զի քաղ հանեն 'ի խնդրոց երկա՝ և թէ ևս քաջ՝ չորս , և յայնս 'ի վարժի կան հարուստ միժամանակ , զայն ամենայն ապախտ և գրեթէ 'ի սպառ մոռացոնս արարեալ : Բազում այն է , զի և զպատասխանիս դիմադրութեանց խնդրոցն ինքնին հրահանգիչն ստիպի

պատրաստել. և բովանդակ քաջութիւն և շնորհ ջատագովին է միայն անծեղաց պէս 'ի բերան առնուլ և կարկաչել: Գովեսցեն այլք զարագութիւն նորա յերկրորդել զապացոյցսն, և 'ի զնել ըստ տեղւոյն դէպ զանազանութիւնս. սակայն քաջ գիտեն ամենեքեան, զի և այդ պարծանք անհաստատ են: Լուեալ իսկ է իմ զումեմնէ բազում գովութիւն ժառանգեալ երբեմն 'ի մասինդ յայդմիկ, վասն ընդ այլում ամենայնի անբաւական լինելոյ: Այնչափ էր սա աղքատ յուշմութենէ, զի իբրև հանդերձեալ էր յայս փորձ մատչել, չյուսացեալ վարժապետին՝ ոչ թէ իցէ ինչ ատակ երկրորդել միայն ապացոյց մի յանպատրաստից, այլ և ոչ իսկ գոնէ երկրորդել ևեթ, բայց եթէ յերկար ընդ հրահանգս ելանիցէ և քաջ 'ի միտ առնուցու սերտողաբար, յանձն առ՝ ինքնին յօրինել կազմել բազում ամսովք յառաջ զամենայն ապացոյցսն, և անհաւատալի երկայնմտութեամբ արար նմա 'ի բերան առնուլ մի ըստ միջէ: Իբրև մերձեցան աւուրք հանդիսին, աղաչեաց այրն զբարեկամսն, զորս ընտրեալ էր յառարկուս, ոչ զի ծանուցեն նմա զհակաճառութիւնսն՝ զոր հանդիսել կամէին, որ և այդ ոչ անսովոր ինչ է, այլ զի ինքեանք յիւրմէն առնուցուն զոր պատրաստեալն էր, և ինքեանք 'ի միտ առցեն զայնս: Զարմանք նոր, այլ զի արդեօք եղև: Շատեալ առարկուացն իմաստիւքն միայն, ոչ հարկ համարեցան մինչև 'ի ձայնաւոր խեցխեղեփս բառիցն հաւատարիմ լինել: Միամիտ ջատագովն, որ ընդ բոլոր աշխարհի ոչ փոխանակէր նշանախեց մի վեխկեցուցանել 'ի բառից անտի իւրոց, երկրորդէր բայ զամենայն ապացոյց հարազատ ըստ իմաստիցն, սակայն այլաձայն բառիւք ամենեին ըստ որում սերտեալն էր 'ի հարուստ ժամանակաց: Ունկնդրացն անտեղեակ պատահեալ իրացն եղելոց, և տեսեալ թէ համարձակ խելամուտ լինի ամենայն ապացուցի, և զնոյնս օտարաձայն բայիւք պէսպէս յեղանակէ, յապուշ միտս կրթեալ սիրացեալ կայր կաճառն, և հնչեաց ակումբ բազմականին մեծաձայն ծափահարութեամբ: Իսկ պարզամիտ պատանեակն յայնքան 'ի փառսն իւրում զամօթի հարեալ կայր կոր 'ի գլուխ և գերկիր նշմարէր, գիտելով չափ քանիօն արժանաւոր իցէ այնպիսում ծափաձայնութեան:

Զոր օրինակ դէպ լինի այսպէս թանձրագոյն պապկայի

սքանչելի և վեհ երևել 'ի հանդիսի, նոյնպէս յետս ընդ-
դէմքն մարթի թէ հանդիպեսցին մտացեաց և քաջուշիմ
պատանեաց, որ չառնուցուն յանձն հպատակել հնարա-
գէտ հայթայթանաց, 'ի շիփս լինել և ձեռս 'ի գլուխ ե-
լանել խայտառակ և ակնկոր: Եւ փոքր մի ահա պատա-
հէր այդ ումեմն, որ սակայն անխոնջ ճգնութեամբ քաջ
տեղեակ էր եղեալ և խելամուտ իրացն, և ամենայնի ընդ-
կիրթ անցեալ: Առ այլով դրութեամբքն ջատագովել ա-
ռեալ էր և զՊոէրհաւին յաղագս հաւասար ծաւալման
տարրական հրոյ ըստ միջոցաց, որ սովորական էր առ բնա-
գէտս ժամանակին: Եւ այս փորձ է յորմէ եկն Պոէրհա-
լայն կարծիս: Եղեալ 'ի սենեկի ուրեք այլ և այլ մարմինս
հաւասարս քանակաւ և ձեռով, բայց զանազանեալս բնու-
թեամբ և խտութեամբ, որ փայտեայ, որ երկաթի, որ 'ի
քարէ, և որ այլ ինչ, և կախեալ 'ի մէջ նոցա զջերմա-
չափն. յետ ժամանակի՝ մինչև հուրն հաւասարապէս սրփ-
ռեսցի 'ի նոսա՝ եթէ առ մի մի 'ի նոցանէ մերձեցուցես
զջերմաչափն, շարժումն ինչ ամենեկն ոչ ցուցանէ: Ո-
րով յայտ է, ասէր նա, զի թէպէտ և զանազանեալ են
խտութեամբ մարմինքն, սակայն վասն հաւասարութեան
քանակին ծծեալ են նոյնչափ հուր: Արդ սկսաւ առար-
կուն մերժել զայդ հետեուութիւն, զոր հանեալ էր Պոէր-
հաւ 'ի փորձոյ աստի իւրմէ, որ հիմն է դրութեանն: Այդ
փորձ, ասէ, ցուցանել ցուցանէ թէ իւրաքանչիւր մարմին
առեալ է մասն ինչ հրոյ ըստ իւրում բնութեանն չափոյ,
այլ ոչ եթէ յանցնիւրան զուգաչափ իցէ մասնդ: Զի եթէ,
օրինակ իմն, երկաթոյ երկոտասան չափք պատկանին,
անդկի տասն, ութ քարի և վեց փայտի, յամենեսին այլ
և այլ չափով է հուրն. բայց քանզի յիւրաքանչիւրսն այն-
չափ ինչ կայ որչափ անկանի նմա, 'ի մերձենալ ջերմաչա-
փին՝ չիք տեղի թէ անդիկ նորա թողացուցէ 'ի նոսա մասն
ինչ յիւրմէն, կամ նոքա մասն ինչ յիւրեանցայոցն 'ի սըն-
դիկն. վասն որոյ անխլիբտ մնայ 'ի գործւոյն: Ի միտ առ
ուշիմ ջատագովն զգօրութիւն ապացուցին, առ որ չունէր
պատրաստ գտանել 'ի պատասխանիս. նա զի և չիք բնա-
մուտ գոռութեան բանից: Ըստ բախտի պատահար 'ի դէպ
եկեալ նմա, վերջին գտաւ այս յընդդիմադրութիւնս ոսո-
խին, և արտաքոյ ձեռն. վասն այնորիկ ասպարէզ լայն և
ընդարձակ ունելով 'ի պատասխանիս նախկի առարկու-

Թեանցն, իբրև եկն 'ի վերջինս յայս՝ մարԹաց սայԹաքել զայն և հարեանցիկ առնել, կուռ և անհետ ԹօԹափեալ զանազան օրինակս փոփոխուԹեանց ջերմաչափի 'ի հպել իւրում յայլ և այլ մարմինս, յորս ազգի ազգի չափով կայ հուրն. և ապա զնովիմբ ածեալ, Թէ նոյնպէս լինէր և 'ի փորձի անդ յիշատակեալ մարմինս, եԹէ այլով և այլով չափով էր 'ի նոսա հուրն: Եւ այսպէս առանց ուրուք իւրազգաց լինելոյ քողարկեաց զտկարուԹիւն պատասխանւոյն: Ապ' եԹէ ոչ, եԹէ ապացոյցն 'ի սկզբանն էր առարկեալ, վտանգ մեծ մօտալուտ 'ի վերայ կայր նմա, քաւ յամենայն միատուէ, գումարել և ավ 'ի բերան մնալ ծանր ԹեԹեուԹեամբ:

Այդ ոճոյն է մնաս և ստգիւտ: Չիա՞րդ է հնար խամ և նորաԹեք պատանոյ կազմ՝ կալ յոտնկելեաց անտի 'ի պատշաճ և յօդաւոր պատասխանիս, գոռալ 'ի վերայ ամենայն յեղակարծ առարկուածոյ՝ որ ընդ նորա դէմ ընկեցի: Ո՞ւր էր և 'ի հմտագոյն մարդկանէ, որ ձեռն յանձին հարեալ արտաքոյ յանդգնուԹեան դատաստանի ժըտեսցի 'ի հրապարակ անդր տալ զանձն, չասեմ 'ի վերայ երից կամ չորից դրուԹեանց, այլ և միոյ եեԹ, մանաւանդ յանստոյգ և 'ի հաւանական միայն խնդիր, 'ի հարցփորձ և յանպատրաստ պատասխանատուուԹիւն որոց վիճաբար 'ի ներքս գայցեն. յաչս եղեալ զամենայն ընդդիմադրուԹիւն, զոր կարեն այլք գտանել կամ հնարել, և ոչ ինքն գուշակօրէն 'ի կարծիս լինել:

Ապա լաւ իցէ, ըստ իս, 'ի պատիւ և յօգուտ համբակացն, յայս ամենայն փորձ քննուԹեան՝ ոճ զայն ունել, որ վարի յաչխարհագրուԹեան, 'ի ժամանակագրուԹեան, 'ի պատմուԹեան և 'ի չափաբերուԹեան: Ի խընդիրս յորս պարապեալ իցէ մանկախն, այնք 'ի հանդիսի անցցեն, յատեան կոչեսցին, և 'ի վերայ նոցա 'ի խուզափորձ մատիցեն, և պահանջեսցին զհաւաստի համարս ուսմանցն. զի այս միայն խնդրի 'ի նոցանէ, և ոչ այլ ինչ աւագ բան: Սովին օրինակաւ ոչ յերիս կամ 'ի չորս ինչս միայն, այլ 'ի բազումս, մանաւանդ Թէ և 'ի բոլորեսին իսկ 'ի վարդապետեալն կարող են կազմ գտանել. իսկ զիս օգտի այսր քաղուածոյ ոչ ինչ է հարկ ասել: Յայտնագոյն փայլեն առն առն իւրաքանչիւր վաստակք քաջուԹեան, և նենդուԹիւն չլինի 'ի նոսա գամագիտ, յորմէ չգիտեմ

քանիօն կարևոր իցէ վաղագոյն ամրացուցանել զհամբախան 'ի զգուշութեան պահելով: Որպէս որ մարտիչք և հանդերձիչքն իցեն նոցա 'ի փորձնահատակութեանն թեթեանան ոչ սակաւ 'ի ծանր և տաղտուկ աշխատութենէ յոր կապեալ կան այժմ, նոյնպէս և որոց անուամբ իւրիք հանդիսատես լինել հասանիցէ 'ի լսարանին, վճարին 'ի բազում ձանձրութենէն, որ չէ ինչ անսովոր. և եթէ պիտանի ինչ խնդիրքն իցեն և կարևոր 'ի բնէ, ընդ ձանձրոյն փոխանակ և հեշտութեան հանդիպեցին:

Պ Ր Ա Կ Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Դ

Ո Ճ

Զամենայն կարգ և զյեղանակ գործելոյ իրիք ոճ ա-
նուանեմք այժմ. վասն որոյ ոճ է կրթանաց, ոճ է ուսա-
նելոյ, ոճ քննելոյ զճշմարտութիւն և ոճ ուսուցանելոյ
զնոյն : Այլ 'ի սկզբանէ ոճ ոչ ինչ այլ էր իմանալ, բայց
զօրէնս և զհանգամանս վարդապետելոյ ինչ ումեք. որոց
կրկին են գլխաւորք, շարադրական և վերլուծական : Շա-
րադրական ոճն սկսանի յընդհանրոց և գայ իջանէ 'ի մաս-
նաւորս. իսկ վերլուծականն սկիզբն 'ի մասնաւորաց ա-
ռեալ՝ գնայ ելանէ յընդհանուրս : Զիւրաքանչիւրոցն ա-
սասցուք ինչ նախ առանձինն, և ապա տեսցուք ո՛ր քան զ՛
յերկոցունցն ըստ տեղոյն նախամեծար իցէ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Շ Ա Ր Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ճ

Ի նախնի երկրաչափից, մանաւանդ յԵւկլիդէայ առա-
ւել պատուեցաւ ոճն շարադրական, զոր այլով իւրիք ան-
մարթ է յայտնի կացուցանել, բայց որով վարեցանն նո-
քա օրինակաւ :

Արդ Եւկլիդէս սկիզբն առնէ 'ի Սահմանաց բառիցն,
զորս 'ի կիր առնու յառաջին վեցեակ գիրս սկզբանցն. յորս
բովանդակի մակարդակ երկրաչափութիւնն. այս ինքն են
կէտ, գիծ, մակերևոյթ, մակարդակ, անկիւն, ձև, այլովք
հանդերձ :

Սոցա զհետ գան խնդիրք, զորս դիւրին է կատարել. զոր

օրինակ՝ ձգել գիծ ուղիղ կիտէ 'ի կէտ, երկայնել զեղեալ ուղիղ գիծն, 'ի միջակիտէ իմեքէ անջրպետութեամբ իւիք գծել բոլորակ :

Չկնի սոցա յաջորդեն Առածք կամ Վճիռք, իմա ընդհանուր և ինքնին յայտնի ճշմարտութիւնք . զոր օրինակ թէ Բոլորն մեծ է քան զմասն իւր . Ի հաւասար քանակս յաւելեալ այլ հաւասար քանակս, կամ բարձեալ 'ի նոցանէ, կան մնան հաւասարք . Եթէ երկու քանակք հաւասար իցեն այլում երրորդի, հաւասար են ընդ միմեանս, և որ 'ի կարգին . Թէպէտ և զյետինդ ընդ հայեցողութիւնս արժան է դասել քան ընդ առածս, որպէս տեսաք յառաջին գիրսն (յեջ 109) 'ի 21 տեղեկութեան :

Չհետ անցանեն Հայեցողութիւնք և Առաջարկութիւնք, որ են մասնաւոր բանք որ ընդհանրօք և միմեամբք ցուցանին : Ի հայեցողութիւնսն նախ առաջի դնի ցուցանելին, և զկնի յարի ապացոյցն . իսկ յառաջարկութիւնսն նախ որ ինչ գործելոցն է կարգի, ապա աւանդի տարազ գործելոյն, և յետոյ ցուցանի թէ բարւոք գործեցաւ :

Ի հայեցողութեանց և յառաջարկութեանց կարգեալ գան Հետեւանքն ինքնին հարկաւ 'ի նոցանէն յառաջ բրդխեալք : Եւ եթէ յաւելուլ ինչ պիտոյ լինիցի 'ի բացայայտել զհայեցողութիւնն և զառաջարկութիւն, կամ առ 'ի գործ ինչ պիտոյից պատշաճեցուցանել զնոսա, կարգի և այն զկնի հետեւանացն Պարապումն անուն առեալ :

Եթէ առ հայեցողութիւնն կամ առաջարկութիւն պահանջեսցի այլ ինչ բան ինքնին անյայտ և չցուցեալ կանխաւ, աւանդի այն յառաջագոյն քան զայն՝ Առումն կուշելով :

Այդ կարգ է աւադիկ երկրաչափիցն, զոր ոմանք՝ մանաւանդ Քրիստիանոս Ալոփիոս, մուծին և յայլ գիտութիւնս :

Յայտ եղև թէ շարագրական կարգն վեր 'ի վերոյ նոյն իսկ շարաբանականն է, յորում սկիզբն լինի յընդհանուր բանէ, զհետ գայ մասնաւորն կամ եզական, և հուսկ յետոյ գայ հետեւութիւնն : Յայտ ոճ կարևոր քան զամենայն է ճշգրտութիւն նախակարգեալ սահմանացն և բաժանմանց . վասն որոյ մինչ չև յայլ մասունսն անցեալ, զսոցանէ ասասցուք :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Ծ Ա .

Մահման .

Սովորութիւն է սահման ասել զբան յայտարար իրի կամ նշանակութեան անուան . ուստի և բաժանի 'ի սահման իրի և անուան : ՍՍԼ տիրապէս ամենայնն է սահման անուան . զի առ անդիտանալոյ զընդարդս բնութիւն իրաց , չմարթեմք մերով սահմանօքս 'ի յայտ բերել զնոցա զիսկն , այլ զոր իմանամքն միայն անուամբ նոցա : Եւ ո՞վ բաւական իցէ ասել զինչ է ոսկի կամ արծաթ 'ի բնութեան իւրում : Եթէ ասեմք , ոսկի է հրահալ ամենածանր , գեղին , տարածուն , կռանելի , և այլն , ոչ ինչ ասեմք , այլ թէ ոսկւոյ անուամբ իմանամք գոյացութիւն , որոյ այս յատկութիւնք են : Բայց քանզի չճանաչեմք զամենայն մարթելի յատկութիւնս ոսկւոյ և ոչ զբուն էութիւն նորա , և այլում ծանուցանել ոչ ունիմք : Եւս առաւել եթէ ոչ առանձինն զոսկւոյ իցեն խնդիրք , այլ զամենայն հրահալից . և ևս առաւել եթէ ոչ զմարմնոց , այլ զիմանալի էակաց իցէ բանն , որպէս զառաքինութենէ և զչարութենէ , զարուեստէ և զգիտութենէ : Զի որովհետև արտաքոյ մեր ոչ ինչ է սեռ և ոչ տեսակ , այլ սոսկ յօրինուած մերոց գաղափարացս , որպիսի են և ծանօթութիւնք իմանալի էակաց , ընդհանուր անուամբ հրահալի կամ հանածոյի , և չանձնաւոր անուամբ արուեստի կամ գիտութեան ոչ ինչ ցուցանեմք բաց 'ի յօրինուածոյ անտի գաղափարացն , զորս ընդ անուանսն եմք կապեալ . վասն որոյ և անուան սահմանք են նոցայքն :

Գիծնդակ պատերազմն որ երբեմն 'ի ճեմականան գլրդուեցաւ յաղագս սահմանի իրի և անուան , անտի էառ ըսկիզբն , զի զանմարմին տեսութիւնս իւրեանց ընդ անձնաւոր բնութիւնս կամեցան կարգել . և համարեցան թէ իրօրէն արտաքոյ ինքեանց գուցեն ընդհանուր բնութիւնք , գոյացական տեսակք , սեռք , տեսակք , և էութիւնք , որպէս գոյին 'ի խելս իւրեանց : Սակայն ըստ

մատենագրի Արուեստին խորհելոյ, զզանազանութիւն սահմանի անուան և իրի մարթ է տակաւին պահել ուրեք. անուան սահման իմանալով զնշանակութիւն առանձին իմացուածոյ բառին ըստ ումեմն, և իրի սահման՝ զհասարակաց իմացուած ամենեցուն: Յայս միտս՝ անուան սահմանք տեղի գտանեն միայն 'ի յայտնութիւն նորոյ իրիք, յորմէ ստիպի որ անուննոր 'ի ներքս մուծանել կամ հնոյն նոր միտս տալ արտաքոյ սովորութեան, որ զգուշալի է յոյժ. և յայնժամ միայն համարձակելի, եթէ օգնէ 'ի ճշդել և 'ի հաստատել զանյայտ և զտարտամ իմացուած անուանցն:

Առ լաւութիւն սահմանի անուան և իրի՝ երեք պայմանք պահանջին. ա, Բացայայտութիւն, յստակ և յայտանկատ տեսութեամբ առաջի առնել զիրն զոր սահմանէ. որպէս խաւարումն լուսնի սահմանի, Նսեմութիւն լուսնոյ 'ի ստուերէ երկրի որ կշիռ դէպ արեգական և լուսնի պատահիցէ: Ըստ այսմ մասին յոռի են նախ ամենայն սահմանք, յորս են բառք՝ որ ոչ և մի յստակ տեսութիւն առաջի ոչ առնեն. այսպիսի է որով սահմանեաց Արիստոտէլ զշարժումն, Ներգործութիւն էակի 'ի կարողութեան ըստ որում է 'ի կարողութեան. զի 'ի բառից այտի ոչ որ լաւ ևս իմանայ զշարժումն: Նոյնպիսի էին և արիստոտէլեան սահմանքն չորութեան և խոնաւութեան, ջերմութեան և ցրտութեան, և որ այլն ևս: Ի նոցա սակի է և սահման ուղիղ գծին 'ի Պլատոնէ աւանդեալ, թէ Յորում ծագք հովանի առնեն միջոյն. զի անիմանալի է, զիա՞րդ անհատ և անբանակ կէտ ստուեր արկանիցէ այլոց անբաժին և անիրան կիտից: Երկրորդ յոռի են սահմանք, եթէ սահմանեալ իրն մտանէ 'ի սահման անդր. որպիսի է եւկլիդեան սահման ուղիղ գծի, թէ հարթհասարակ ձգի ընդ մէջ ծագաց իւրոց. որ զայս միայն տայ իմաստս, թէ ամենայն կէտք նորա ուղիղ կան 'ի մէջ երկուց ծագաց, որ է ասել՝ ուղիղ գիծն է ուղիղ գիծ: Ի նոյն առցես ինձ և զարթիմիդեանն, թէ Ուղիղ գիծ է կարճագոյնն ընդ երկուս կէտս. քանզի 'ի չափել զայն պարտ է 'ի ձեռն առնուլ զայլ գիծ ուղիղ. իբրև թէ ասէր, ուղիղ գիծ է որ չափեալ այլով ուղղով գտանի կարճագոյնն ընդ մէջ երկուց կիտից: Երրորդ յոռի են գրեթէ ամենայն սահմանք սոսկ ուրացականք, յորս ցուցանի թէ զինչ չէ իրն, և ոչ

Թէ զինչ է. որպէս եթէ որ զարուեստն բանական սահմանիցէ, Արուեստ որ ոչ ճառէ զՀիւանդութեանց, և ոչ զպատերազմէ. առանց ասելոյ զորմէ ճառիցէ⁶⁸: Բայց ոչ այսպէս է երբեմն, յորժամ ուրացութիւն միոյն հարկաբերէ զհաստատութիւն այլոյ. որպէս յասելն, Պարզ է որ ոչ 'ի մասանց յօդանայ. առանց մասանցն ասել ինքնին հաստատութիւն է սոսկ միեղինութեան:

Բ. Ճշգրութիւն և ճշգրտութիւն. ողջոյն սահմանելոյ իրին պատշաճել և նմա միայնոյ: Վասն որոյ ոչ է ուղիղ սահմանել զեռանկիւն, Չև յերից հաւասար կողմանց և յանկեանց. զի ոչ ամենայն եռանկեանց է այդ 'ի դէպ: Եւ քառակուսին ոչ ուղիղ սահմանի, Չև 'ի չորից հաւասար կողմանց. զի այդ և տարանկեանցն յարմարի: Առաջինն յանցանէ ըստ առաւելութեան, զի յաւելու յատկութիւնս անպատեհս ամենայն եռանկեանց. և երկրորդն ըստ նուազութեան, զի ոչ բերէ զամենայն պատկանեալն քառակուսոյ:

Գ. Անդրադարձութիւն կամ փոխադարձութիւն ընդ սահմանելոյն, որպէս զի մարթիցէ դնել միշտ զսահմանն 'ի տեղի անուան իրին: Որպէս յասելն, Եռանկիւն է ձև երեքանկիւնի և եռակողմ, մարթ է ասել և ներքուստ 'ի վեր ընդ հակառակս, Ամենայն ձև երեքանկիւնի և եռակողմ է եռանկիւն: Իսկ որ ասէն թէ Քառակուսի է ձև 'ի չորից հաւասար կողմանց, ոչ ունի ասել և ընդ հակառակս, Ամենայն ձև 'ի չորից հաւասար կողմանց է քառակուսի:

Բայց զիտուն լիցի, զի թէպէտ և անդրադարձութիւն կարևոր յատկութիւն է սահմանի, այլ ոչ բաւական. կամ թէ ասել, ամենայն ուղիղ սահման անդրադարձ է, այլ ոչ ամենայն անդրադարձ ուղիղ: Սահմանեալ զեռանկիւնն ձև յերից հաւասար կողմանց և յանկեանց, կարեմք ասել անդրադարձութեամբ՝ ամենայն ձև յերից հաւասար կողմանց և յանկեանց է եռանկիւն. այլ ոչ այնու ուղիղ իցէ սահմանս: Նման սմին անդրադարձ են առ հասարակ որք մեղանչենն ըստ առաւելութեան, բայց ոչ ինչ պակաս յոռի են:

Իսկ կատարեալ են 'ի սահմանի երեքին պայմանքն, ըստ Արիկերոնի, եթէ 'ի մերձաւոր սեռէն և 'ի վերջին տարբերութենէն կազմեալ իցէ. այսինքն յայտ արասցէ զսեռն

կամ զտեսակն մերձաւոր յորում կարգի է իրն, և զտարբերութիւնն որով որոշի յայլոց ամենեցունց որ 'ի նմին սեռի 'ամ 'ի տեսակի: Սորին վասն բարւոք սահմանի մարդ կենդանի բանական. զի մերձաւոր դասիւ կայ 'ի սեռի կենդանեաց կամ շնչաւորաց, և բանիւ զանազանի յամենեցունց որ յայնմ սեռի: Բայց ոչ ուղիղ սահմանի կենսաւոր բանական. զի կարգ կենսաւորաց սեռականագոյն է, ընդ իւրե ունելով և զպարզ հոգիան: Ոչ ուղիղ սահմանեցաւ և 'ի Պլատոնէ, կենդանի երկոտանի և անփետուր. զի չէ բաւական տարբերութիւնդ մեկնել զնա յայլոց կենդանեաց, որ է զի 'ի բնէ անփետուր են և երկոտանի, որպէս մարդավայրիք կամ մարդաճիւղալքն ասացեալ ազգ կապկաց, և է զի արուեստիւ առնին այնպիսիք: Զոր և արար իսկ Գիողիմէս շնական ընդ հենգս նմին և 'ի տնագ. զի առեալ ընկէց առաջի նորա հաւ մի ողջ փետեալ, և ասէ, Աւասիկ մարդն պլատոնեան:

Անդստին 'ի բնութենէ սահմանին յայտնի է բաւական, թէ զպարզ ծանօթութիւնս և զգաղափարս անմարթ է սահմանել: Քանզի սահման է տիրապէս 'ի յայտ բերել զպարզ ծանօթութիւնս և զգաղափարս պէսպէսս, որ յօդեալ կան 'ի խառն ծանօթութեան և 'ի գաղափարի. զոր անհնար է առնել, եթէ ինքն իսկ ծանօթութիւնն և գաղափարն պարզ և առանց մասանց իցէ: Սակայն եթէ պիտոյ լինիցի, մարթ է այլ և այլ օրինակաւ՝ թէ ոչ սահմանել, գէթ իմանալի գործել և զայնոսիկ: Առաջին՝ յանդիման առնել զիրան յորոց գան այն գաղափարք և ծանօթութիւնք. զոր օրինակ ասել, թէ կանաչ ասի երանգ գալաբեաց, և կարմիր՝ արեանն գոյն: Երկրորդ՝ յայտ ածել իւ յայնս հասանեմք. որպէս ասել, թէ ձայն է ազդումն զոր զգամք ընդ լսելիս: Երրորդ՝ որ ինչ առ նոսա ոչ պատկանի 'ի բաց քեցել. ըստ այսմ կէտն ասի անբաժանելի ինչ կամ անչափական, իմա որոյ ոչ երկայնութիւն է, ոչ լայնութիւն և ոչ խորութիւն: Այլ լաւ ևս 'ի գիտութիւն գայ կէտն, եթէ փոխանակ պակասական ծանօթութեանցս՝ իսկական ինչ յառաջ առցուք ասելով, կէտ է ծագ գծի, առեալ զծագն իբրև սպառուած միայն, և ոչ իբրև մասն գծի:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Բաժանուրէն .

Յորժամ նիւթ ճառիցն բազմամասնեայ է, հարկ է բաժանել առ ՚ի յստակ և պարզ տեսութիւն իրին և մասանց նորա : Հնգեակ է բաժանումն . ա, Յօդուածոյ ենթակայն բաժանի ՚ի մասունս իւր . որպէս տարին յեղանակս, աշխարհ ՚ի նահանգս, ՚ի գաւառս :

բ . Սեռն հատանի ՚ի տեսակն որ ընդ իւրև . զոր օրինակ գոյացութիւն ՚ի մարմին և ՚ի հոգի, կենդանի ՚ի մարդ և յանասուն :

գ . Փոխանակ անուան տեսակացն նշանակին ընտրութիւնք այլ և այլ կերպարանացն . որպէս, ամենայն գոյացութիւն պարզ է կամ յօդուոր . ամենայն կենդանի բանաւոր է կամ անբան :

դ . Նշանակին ընդդիմակ պատահումնքն որոց մարթի լինել . օրինակ իմն, ամենայն մարմին կամ ՚ի շարժման է կամ ՚ի դադարման :

ե . Հանգամանք կամ պատահումն բաժանի ըստ ենթակայիցն յորս գտանի . զայս օրինակ շարիք որոշին ՚ի քրեականս և յառանձնականս . հեշտութիւնք ՚ի զգալիս և յիմանալիս, կամ ՚ի հեշտութիւնս մարմնոյ և ՚ի հեշտութիւնս հոգւոյ :

Բազում անգամ մասունք բաժանմանն կրկին բաժանին . զոր օրինակ բաժանեալ նախ զգաղափարն ՚ի պայծառ և յաղօտ, պայծառքն ստորաբաժանին ՚ի կրկնամասունս կամ ՚ի ներքնաբաժինս, ՚ի յստակ և ՚ի շփոթ . յստակքն ՚ի կատարեալ և յանկատար . կատարեալքն ՚ի ճշգրիտ և վեր ՚ի վերոյ :

Օրէնք ուղիղ բաժանման այս են . ա, Ձի կատարեալ իցէ . այս ինքն՝ մասունք բաժանմանն բովանդակեցեն զբաժանեալ ենթակայն ըստ ամենայն ընդարձակութեան իւրոյ : Որպէս ահա կատարեալ է բաժանումն թուոց ՚ի դար և կոճատ, գոյացութեանց՝ ՚ի պարզ և յօդուոր . իսկ

ոչ բարւոք բաժանի մարդ յառաքինի և յախտաւոր, զի բազումք չեն և ոչ մին տիրապէս :

Բ. Անդամք կամ կողմանք ըստանմանն դիմադրեսցին միմեանց և մերժեսցեն զիրեարս, որպէս դար և կոճատ, պարզ և յօդաւոր : Վասն որոյ ոչ ուղիղ բաժանին զուգահեռագիծք յուղղանկիւնս, 'ի շեղանկիւնս, 'ի քառակուսիս և 'ի տարանկիւնս. զի յուղղանկիւնսն բովանդակին քառակուսիք, և 'ի շեղանկիւնսն տարանկիւնք :

Գ. Մասունք բաժանման լիցին յստակ և ճիշդ, և մի տարտամ և անյայտ. ուստի ծաղրական է բաժանել զգիծս յերկայն և 'ի կարճ, զմարդիկ 'ի յաղթանդամ և 'ի նկնահասակ :

Դ. Ըստ կարի համառօտ լիցի բաժանումն, զի դիւրահաս լինիցին մասունքն. վասն այսորիկ անդէպ է ջոկել զանասունս 'ի շուն, կատու, ձի, ոչխար, այծ, առիւծ, գայլ, արծուի, և այլն : Առաջին բաժանումն ցուցցէ միայն զընդհանուր ջոկսն. և ապա ջոկ ջոկ իւրաքանչիւր վերստին տրոհին յազգս ազգս, ազգք 'ի ցեղս, և ցեղք յայլ և այլ զարմազանութիւնս :

Բայց մի ճղճիմ որ լինիցի խղճիւ պինդ ունել զօրէնսն Ռամոսի, թէ ամենայն բաժանման և ստորաբաժանման երկու և եթ լինիցին մասունք, և թէ սոքա երկու երկու զնայցեն թափօրապէս : Ըստ որում ինքն զտարած քանակն փոխանակ ընդ այլոց 'ի գիծ, 'ի մակերևոյթ և 'ի հաստատուն բաժանելոյ, ասէր նախ՝ մեծութիւն է գիծ կամ գծաւոր ինչ, և ապա թէ գծաւոր է մակերևոյթ կամ հաստատուն : Մարթի լինել մասանցն երիս, չորս և աւելի ևս, բայց միայն մի քան զարժանն կոտորեսցին : Ոչ որ ըստգրտանէ զմեզ, եթէ բաժանեմք զերկիր 'ի հինգ մասն, Եւրոպէ, Ասիա, Ափրիկէ, Ամերիկա և Ովկիանիա. կամ ըզտարին յեղանակս չորս, և զիւրաքանչիւր եղանակ յերիս երիս ամիսս :

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Մ Գ .

Առածք, խնդիրք, հայեցողութիւնք,
առաջարկութիւնք, և այլն .

Ոչ յամենայն գրուածս պիտոյ լինին խնդիրք . զի ոչ յամենայնսն խնդրելոյ պէտք են առնել ինչ . բայց յամենեւին գտանին վճիռք և առածք, իմա ակնբերե ճշմարտութիւնք որ հիմն են ճառիցն :

Երկու ինչ նկատել կայ յառածան . զի ինքնին առանց ապացուցի յայտնի իցէ ճշմարտութիւն նոցին, և զի յորժամ այնպիսիք իցեն՝ մի ժամավաճառ և սնավաստակ լինել 'ի ցուցանել զնոսա : Առաջին յատկութիւնն պակասէ յառածից աստի Եւկլիդեսայ . Երկու ուղիղ գիծք հատեալք յայլմէ երրորդէ, եթէ գործեսցեն 'ի նմին կողման երկուներքին անկիւնս փոքրագոյնս քան զկրկին ուղիղս, յերկայնեւն ըստ նմին կողման կցին ընդ միմեանս . Երկու ուղիղ գիծք չպարագրեն ինչ միջոց . Երկուց ուղիղ գծից չմարթի ունել հասարակ հատուած : Այս ամենայն առածք ապացուցի կարօտին, մանաւանդ յետ այնպիսի յոռի սահմանի ուղիղ գծին, զոր ետ Եւկլիդէս : Արէպ են 'ի բացայայտութենէ և երկու առածք մատենագրի Արուեստին խորհելոյ, այն թէ Որ ինչ պարունակի 'ի պայծառ և յստակ գաղափարի իրիք, ճշմարտութեամբ ընծայի նմա . որ որպէս տեսաք յառաջին գիրս (յէջ 112), բազում ուրեք սխալէ . և թէ Մարմին զմարմին չկարէ շարժել, եթէ ոչ նախ ինքն շարժիցի . որ ոչ ճշմարտութուի 'ի վերայ անշարժ մարմնոց որ ձգեն կամ մղեն զայլ մարմին : Զի չէ յայտ, թէ պատճառ շարժման ձգեալ կամ մղեալ մարմնոյն՝ 'ի նմա՞ իցէ, եթէ 'ի ձգողն կամ 'ի մղիչն կամ թէ յայլում ումք ազդողի : Յերկրորդ պայմանէն սխալեաց Աղլփիոս, որ 'ի նանիր աշխատ եղև ցուցանել, թէ բոլորն չունի փոքր լինել քան զմասն իւր . մինչև գոգցես երկբայութիւն իմն արկանել 'ի վերայ քաջայայտ ճշմարտութեանն, եթէ էր ինչ հնար տարակուսանօք ընդ այն հայել :

Զհայեցողութիւնս յստակաբար կարգել արժան է, և ճշգիւք ցուցանել 'ի սահմանաց, յառածից և յայլոց ճշմարտութեանց ցուցելոց յառաջին հայեցողութիւնսն, կամ 'ի պահանջեալ պայմանաց հայեցողութեանցն, և 'ի նոցին կազմութենէն :

Իսկ ապացոյցք՝ են որ ուղղորդ են, և են որ անուղղորդ. ուղղորդ՝ յորժամ ցուցանեն զպատճառս լինելոյ իրին որ ինչ ասի գու. անուղղորդ՝ յորժամ անտեղի միայն ցուցանեն զչլինելն այնպիսի : Արդ ըստ մարթելոյ ընտրելի են ուղղորդ ապացոյցք. զի բաց 'ի ստուգութենէն բացայայտ ևս են. տես գիրք Ա. (էջ 115). և բաց 'ի խելամտեցուցանելոյ, լուսաւորեն և կրթեն ևս զմիտս : Այսմ ոչ միշտ զգուշացաւ Եւկլիդէս. զի բազում ուրեք անուղղորդ ապացուցիւք վարի, փոխանակ զի ուղղորդքն անգէն դիւրագէպ մտառ կուրծս կային :

Յառաջարկութիւնսն փոյթ լիցի զի ըստ կարի հեշտընկալ և պարզ իցէ լուծումն, և յաջայայտ ցուցիւք հաւաստեցի :

Հետեանք մի հանցին 'ի հայեցողութեանց և յառաջարկութեանց, բայց եթէ ինքնին ելանիցեն իբրև ինքնեկ և յայտնի հետեութիւնք. ապա թէ ոչ, զհետ բերել և զապացոյցն :

Պարապումն օգտակար է, եթէ զպէտս ինչ հայեցողութեանցն և առաջարկութեանց ուսուցանիցէ, կամ հմտութիւնս ինչ կարեորս. իսկ եթէ յուճակտոս զմատեանն խոկիցեն, անշահ են :

Այլ զայս ամենայն ջանալի է պատշաճագոյն կարգաւ դասաւորել զնիւթս ճառիցն վայելչապէս բաժանել և յիւրեարս ընդելլուզանել. 'ի դիւրիմաց և պարզ բանից ոտն ոտն 'ի գժուարինան անցանել և 'ի մանուածոյս : Ի կարգէ աստի հեռի գտանին սկզբունք Եւկլիդէայ, որոյ 'ի ձեացութենէ հաւասարակող եռանկեան հաւարարեալ, ապա գայ ուսուցանէ ձգել գիծ մի ուղիղ հաւասար այլում, և յերկուց անհաւասար ուղղոց եղելոց՝ հատանել 'ի մեծէն մասն ինչ հաւասար փոքուն :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՈՃ

Ոճ վերլուծական և ոճ գիւտի ասացեալ, կարգ ունի՝ ամենեւին հակառակ շարադրականին : Չի սա զընդհանուր սկզբանց բուռն հարկանէ, անտի հանել զմասնաւոր հետեւութիւնս . իսկ վերլուծականն՝ ՚ի քննութենէ մասնաւորացն արարեալ սկիզբն , հետազօտեալ ճանապարհ հորդէ յընդհանուրս : Ի շարադրականն ամենայն ինչ սահմանի և բաժանի և բաշխի ՚ի հայեցողութիւնս , յառաջարկութիւնս , ՚ի հետեւանս և յայլն ըստ կարգի : Իսկ ՚ի վերլուծականին չիք գրեթէ և ոչ մի սահման , և ոչ բաժանումն . ոչ յիշատակ հայեցողութեան , ոչ առաջարկութեան , և ոչ հետեւանաց . այլ բովանդակն է միայար և անհատ , և ամենայն ինչ կարգ ըստ կարգէ արձակի գայ ՚ի մանր կրկտելոյ անտի իրացն , որ ՚ի քնին առեալք իցեն :

Արդ փոխանակ ՚ի գլուխ ճառիցն կարգելոյ զանուանս իրացն և սահման ՚ի վերայ նոցա ածելոյ , յայտ ոճ սովորութիւն է աւանդել նախ զպարզ ծանօթութիւնս և զգաղափարս , յորոց յօդուածոյքն կազմին , և ապա զանուանս նոցա : Ամեցեալ , օրինակ իմն , վերլուծաբար ճառել զներգործութեանց մտացն , ասեմք՝ թէ յորժամ արտաքին իրք ազդ ինչ առնիցեն ՚ի մեզ , ցնցեն զթեւնն՝ որ յուղղոյ գրելիոյն ՚ի դուրս տիւրին ՚ի մասունս մարմնոյ՝ զգայունք կոչեցեալս : Այս թեւք , որ նեարդք և ջիւքն ասին , զազդեցեալ ցնցումնն տանին յուղիղ անդր , և անգիտելի օրինակաւ անցանէ ՚ի հոգին . և յաջողութիւնն որով զգայ զայն հոգին , այն իսկ է որ զգացումն յորժորջի : Յաւելումք ասել , թէ յորժամ խառն զգացմունք իցեն ՚ի հոգւոջն , մերթ յայտ մերթ յայն առանձինն և ուշի ուշով պարապի . և այս գործ է որ կոչի մտադրութիւն . և որ ՚ի կարգին մի ըստ միովէ :

Փոխանակ բաժանման ՚ի թիւ արկանին մասունք բոլորին , և ապա կարգի անուն բոլորին : Որպէս խօսել առեալ

զերկրաւորացս, սկսանիմք ասել, [թէ կէսք 'ի սոցանէ գործարանաւորք են, ինքնաշարժք և զգայունք, զոր օրինակ մարդ, շուն, ոչխար, եղն. այլք գործարանաւորք միայն, առանց ինքնաշարժութեան և զգայութեան, որպէս ծառք, բանջարք, արմուիք, ունդք. իսկ ոմանք և 'ի գործարանաց և յինքնաշարժութենէ և 'ի զգայութենէ անբաժ են, որգոն քարինք, հողք, աղք, հրահալք: Այսոցիկ զկնի յարեմք, [թէ առաջինքն կոչին շնչաւորք, երկրորդքն բոյսք, երրորդքն հանք. և բոլորեքեան միահամուռ անուանակոչին երեք ցեղապետութիւնք կամ վիճակք և բաժինք բնութեան:

Յապացոյցսն սակաւ ուրեք գայ 'ի պէտս շարաբանութիւն. և անդ ևս բանն մասնաւոր կամ փոքրագոյնն միշտ յառաջ դնի. Զոր օրինակ, եթէ ցուցանել կամք իցեն [թէ զպատկառուկ անունեալ տունկն չէ օրէն ճշմարիտ զգայուն ասել, աստի սկսանելի է. Յայս տունկ կան ամենայն նշանակք՝ լոկ ևեթ բուսականաց սեփականք. և ապա, [թէ Ոչ ումեք 'ի բուսոց պատշաճեցաւ երբեք զգայութիւն. ապա և սմա ոչ պատշաճի: Իսկ զի 'ի շօշափելն ամիփիէ զտերևսն, մերկ ազդեցական և անշնչական բռնի խտրչտելոյ մանրաթելիցն խոստովանեսցի այն:

Առաւել 'ի գործ ածի մակածութիւն և համաբարդութիւն. որպէս ահա հանդամանք ընդհանուր դասուց, ծառոց կամ կենդանեաց, մակածութեամբ ելանեն՝ [թուելով զմասնաւոր տեսական կամ զմի մի իւրաքանչիւր յորս այն հանդամանք երեկն: Եւ յապացոյց անմահութեան հոգւոյն բուռն հարեալ, պարտ է նախ ըստ օրինի համաբարդութեան (որ յէջ 255) ցուցանել, [թէ հոգին խորհի. ապա [թէ խոհուն գոյակն 'ի հարկէ պարզ է. և ապա [թէ պարզն բնութեամբ՝ անբաժանելի է, զի է առանց մասանց. յետոյ [թէ որ անբաժանելին է, հարկ է [թէ և անապական է, զի ապականութիւն է խարխարումն և քայքայումն մասանց. յորմէ հուսկ վերջին յառաջ բերցի բան, [թէ անապական 'ի բնէ ելով հոգին, անմահ և բնութեամբ է:

Յայս ոճ ամենայն խնամոյ պէտք են, զի վերլուծութիւնքն ճշգրիտ լինիցին և անթերի: Եթէ 'ի տալն զծանօթս բառի՝ անտես առնիցի ինչ 'ի գաղափարացն, եթէ 'ի [թուել մասանց բոլորի՝ մոռացցի մի 'ի սոցանէ, եթէ 'ի մակածութեան ուրեք ոչ յիշատակեսցին ըստ բաւականին

տեսակք կամ առանձնաւորք, որոց պատշաճիցի մակդիրն՝
զոր համօրէն սեռին և կամ տեսակին կամիմք ընծայել,
[Թէ յաղլատղխեալ հետեւութիւնսն կամ [Թէ ասել 'ի հա-
մարարութեանն չիցեն ամենայն բանքն ինքնին քաջա-
յայտք և կամ ցուցիւք հաւաստեալք, բովանդակ վերլու-
ծութիւնքն յոչինչ լուծանին . և անկար է իմանալ 'ի նո-
ցանէ և ոչ ինչ :

Գ Լ ՈՒ Խ Գ .

ԲԱՂԳԱՏՈՒԹԻՒՆ ՇԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՈՃՈՑ

Առած էր առ հինսն , [Թէ ոճն վերլուծական 'ի գիւտ
ճշմարտութեան միայն է պիտանացու , իսկ յառաջարկել
զայն և 'ի ցուցանել շարդրականաւն վարելի է : Քոնտիյ-
լեաք ուժգին 'ի դիմի հարաւ վճռոյս այսմիկ , պնդեալ աստ
անդ յաճախակի 'ի մատեանս իւր , [Թէ վերլուծականն է
միայն ուղիղ ոճ , ոչ 'ի գիւտ և եթ ճշմարտութեան , այլ
և յուսուցանել զնոյն : Այնիւ միայն է , ասէ , հասանել 'ի
բուն սկզբունս իրաց , բերել զնոցա ստոյգ և հաւաստի
գաղափարս , ցուցանել զընտանութիւն նոցա և զազգակ-
ցութիւն առ իրեարս , և ուղիղ ածել 'ի նոցանէ հարազատ
հետեւութիւնս :

[Թէպէտ և այս ամենայն վկայեալ է վերլուծական ոճոյն
չնորհ , բարոք [Թուի ինձ յառաջ քան զընտրութենէ միոյն
վճիռն հատանել , խտրոց 'ի մէջ արկանել ճառելի իրացն
և անձանցն առ որս ճառքն են : Ի բանս խորին վարդապե-
տութեան առ մտավարժսն և տեղեակս փոքր 'ի շատէ ճա-
ռելեացն , ոճ լաւ քան զվերլուծականն չիք ուրեք : Նա
միայն է անստերիւր առաջնորդ 'ի բուն և յանսայթաք
հմտութիւն իրացն . նա միայն հաւաստի և անսխալ լու-
ծանէ զնոսա 'ի տարերս իրեանց , և ընդ հետս գիւտին
ընթանալով 'ի քաղցր զբօսանս կախարդէ զընթերցողն և
զլեւին . զի [Թուի [Թէ ճշմարտութիւնքն ինքնին ակնյան-
դիման նոցա 'ի դուրս արձակիցին , կամ [Թէ նոքա անձամբ

գտանիցեն զնոյնս մի ըստ միովէ, քան թէ յայլմէ ուսանիցին : Իսկ եթէ բանքն 'ի պէտս գոյզն ինչ տեղեկութեանիցեն, որպէս Համառօտութիւնքն, կամ առ անճաշակսն և գեռավարժս 'ի մտածութիւն, որպէս յորովք 'ի սկզբնաշաւիղ տարերցն ուսմանց, շիշխեմ' պատեհագոյն ասել զխիստ և զանվրէպ վերլուծականն. զի 'ի կարճառօտս անհնարին է կատարեալ վերլուծութիւն : Եւ ես լաւ Համարիմ բնաւ ձեռնպահ լինել, քան կիսակատար ինչ կցկցել : Իսկ անփորձ և տրմուղ Համբակք, մանաւանդ պատանեակք, ևս առաւել մանկունք, ոչ կարծեմ թէ բաւականքիցեն ըստ արժանի խելամուտ լինել : Անկիրթ եղելոցն 'ի մտածութիւն, դժուարին է անցանել ընդ երկայնատող Հետեւութիւնսն վերլուծականս, զորոց զբազմացն անհնար է տեսանել զկատարածն յոր տանին, մինչև անդր Հասանիցեն. և եթէ խզեցի թէն տողանի, նոյն որ յուլունսն՝ պատահիցէ և անդ, բոլորիցն ցան և ցիր վայրավատին լինել : Սակայն ինձ այսպէս թուի, թէ 'ի տարերս գիտութեանց լաւագոյն ոճ խառն վարել է զշարագրականն և զվերլուծական : Անդէն 'ի նախագրունս բանին բարդել զշեղջակոյտ սահմանաց, խնդրոց, առածից, ըստ շարագրական օրինին, տարածամ' ծանրաբեռնել Համարիմ զուշն կուտակօք անուանց և Հատակոտոր կցկտուր իրաց. որ և նմին իրի դժուարաւ գանձին 'ի մտի, և ուսանելն տաղտուկ և ձանձրոյթ. զի դեռ ևս առ ժամն ոչ երևի պիտանութիւն նոցին : Նոյնպէս և բաժանելն և ստորաբաժանել զբոլորն անդստին 'ի սկզբանէ 'ի Հազար մասունս, և որպէս Սենեկա ասէ՝ 'ի փոշի լուծանել, ինձ առաւել աղմուկ շիտթի արկանել թուի, քան յստակ տեսութիւն : Իսկ զսկիզբն խօսիցն գնել Համառօտ սահմանաւ իրին՝ զոր Հանգերձեալ է որ աւանդել, ապա Հատանել զայն 'ի գլխաւոր մասունսն, յետոյ մանր մանր զիւրաքանչիւր մասն 'ի ձեռն առեալ՝ կարգել նախ և զնորա սահման. յաւելուլ, եթէ Հարկ լինիցի, և զերկրորդ բաժանումն յևս մանր մասունս. այս լաւագոյն թուի շաւիղ տանել զՀամբակն 'ի պայճառ տեսաւորութիւն իրացն, քան թէ վերլուծօրէն Հապճեպով վազս առեալ ընդոստ մոլծանել զնա յաշխարհ անձանօթ, և անդէն առաջնորդել նմա ընդ երկայն ուղեւորութիւնս անձայր և անզրաւ, զորոց չգիտէ իսկ բնաւ յ'առեալ Հանիցեն զնա :

Վասն երկուց պատճառաց նախամեծար ընտրեմ'ի սկըզբունս գիտութեանց զճշգրիտ սահման քան զճարտարանս վերլուծութեան: Նախ զի 'ի լսել և յընթեռնուլ համբակին անուռն նոր, մտադիւրագոյնս անսայ առ հետաքրքրութեան գիտելոյ զիմաստ անուանն, քան յորժամ մանրակտիտ առաջի տեսանիցէ կանխաւ զգաղափարսն՝ զորոց շտեսանէ ուրեք զվախճան, և ապա զանուանսն լսիցէ: Երկրորդ անգամ, զի դիւրին է 'ի մտի ունել զսահման քան զվերլուծութիւն: Եթէ ասիցեմք ցնա. կամք է զօրութիւն անձնիչխանական հոգւոյ՝ որով հաւանի ընդունել ինչ կամ 'ի բաց մերժել, և յերկուց ընտրել զմին. յորժամ հարցանիցի թէ զինչ է կամք, կամ զանունն միայն լսիցէ, անդէն կարէ տալ պատասխանի այլոց և անձին, երկրորդելով զսահմանն: Իսկ եթէ ասացեմք. Ի փորձոյ և 'ի վկայութեանէ մտաց յայտ է հանապազօր, զի յընդառաջել իմիք՝ իչխանութիւն ունիմք ընդունել զայն կամ մերժել. և եթէ երկու ինչ միանգամայն հանդիպեացեն, նոյնպէս իչխանութիւն ունիմք ընտրել զմին և խոտել զմիւսն. արդ այս ինքնիչխան զօրութիւն է կամ անձնիչխանութիւն որ կամքն կոչի. ոչ գիտեմ' թէ իբրև պահանջիցի համբակն՝ եթէ զինչ է կամք, կարող իցէ՝ որպէս որ զսահմանն 'ի միտ առ' իսկ և իսկ պատասխանի առնել, թէպէտ և կարի քաջ մտադիր եղեալ իցէ և խելամուտ վերլուծութեանն: Վասն զի յիշողութիւնն նովին կարգաւ յուշ ածէ զգաղափարսն որով և ուսեան է, և ոչ հակառակ ընդդէմ ներքուստ 'ի վեր: Զայս և ամենայն ոք յանձին փորձոյ ունի հաւաստել. օրինակ իմն՝ թէ իցէ արդեօք ատակ նովին համարձակութեամբ որպէս յուղիղ կարգի ասել ներքուստ 'ի վեր խոտորնակի զհռչակաւորս զայս ատղ վերգիլեան,

Զարդարսն ինն իբրաքեցարսն՝ դից փ լինել անարգսն .

Նմանապէս և 'ի բաժանման դիւրաւ առնու 'ի միտ համբակն թէ քանաբար բաժանիցի ինդիրն, յորժամ լսիցէ նախ զանուն բոլորին և ապա զմասանցն, քան թէ նախ զանուանս մասանցն և ապա զբոլորին: Զոր օրինակ, զօրութիւնս հոգւոյ բարւոք իմանայ թէ քանի իցեն, իբրև լսիցէ թէ վեց են, զգալ, մտածել, ճանաչել, յիշել, կամել և գործել, քան յորժամ երկար վերլուծութեամբ ցու-

ցանկեցեմք, [Թէ յազդել իրիք 'ի զգայունս, կարողութիւն է հոգւոյն իրազեկ լինելոյ], և այս է զօրութիւն զգալոյ. և [Թէ յորժամ բազում զգացմունք միանգամայն իցեն 'ի նմա, կարող է յառել զուշն յայս քան յայն, և այսր անդր տարուբերել, և այս է զօրութիւն մտածելոյ], և որ 'ի կարգին:

Յաղագս խնդրոց, առածից և այլոց այսպիսեաց ասացեալ եմք յառաջագոյն, [Թէ աւելորդ չու. և կարաւան աղխամաղխի [Թուին մեզ յառաջոյ առաքեալ, մինչդեռ չէ յայտ ուր և յինչ պիտանացու լինիցին: Իսկ եթէ պիտանի կարծիցին 'ի փոյթ ապացոյց ճշմարտութեան որ նոցա կարօտիցի, ոչինչ է ըստ իս պարսաւելի նշանակել և եթ զնոսին, զի ինքնին յայտնի են և անկարօտ այլում, և ըստ պատշաճ պիտոյից 'ի գործ արկանել:

Վայրապար և իմաստակաց գործ համարիմ և զբաժանելն ըստ ոմանց զբնազանցական, զբարոյական, զբաղաքական և զբնագիտական խնդիրս 'ի հայեցողութիւնս, յառաջարկութիւնս, 'ի հետեւանս և 'ի պարապմունս: Բայց բարոք [Թուի բաժանել 'ի գիրս, 'ի մասունս, 'ի հատածս, 'ի պըրակս, 'ի գլուխս, 'ի յօդուածս, 'ի համարս, և զի՞ մի մի [Թուեմ. և մակագրել 'ի գլուխ գրոցն, մասին և հատածոյ և այլոցն՝ զպարունակեալն 'ի նոսա. և սակաւ բանս ժողովել 'ի մի համար, 'ի յօդուած և 'ի պրակ, որպէս զի որ ընթեռնուցուն կամ ուսանիցի՝ առժամայն հանդէպ տեսանիցէ զճանապարհն զոր գնալոց իցէ, և կարացէ ստեպ ստեպ դուռ առնուռ և ոգի կլանել ըստ մտացն դիւրի, առանց կասկածելոյ՝ [Թէ ընդհատել ուսմանն կամ ընթերցանութեան գուցէ զբան գործեսցէ նմա յառաջիկայն: Երկայն գլուխ անյոյս 'ի հանգստենէ բայց 'ի կատարածէն, յոյժ երկեղուկս արկանէ որում ընթեռնուն առաջի կայցէ. և ս առաւել հատած և մասն և գիրք ողջոյն առանց գլխակարգութեան:

Իսկ ո՞ճ ապացուցի առաջի կացեալ ճշմարտութեանց, բայ չկամիմ զդպրոցականն զայն և զվաղեմի շարաբանական. ոչ աբարիիցես, սփոպիցես, լսախանջիցես, պարասխանեմ, և ոչ լեսաի իմն այնպէս լիւ, սարանամ և պանազանեմ, զորս զսոցամն դարչելուլ պանազանեմ զփոքարայնն, այլ է ընդդէմ. բայց և ոչ կամիմ [Թէ ընդ մահուչափ մեղս համարեսցի շարաբանութիւն մի առնել ըստ տեղւոյն պատշաճելոյ, և զանազանութիւն մուծանել յընդգիմագրու-

Թիւնն՝ առ 'ի հատանել զկնճիոն և նշաւակել առ տեղեան զպատրանս իմաստակ և խաբեբայ առարկուածոյն : Սակայն է ուրեք ուր շարաքանութիւն առցի 'ի կիր, է ուրեք ուր եզառած, է զի փաստորդ կամ երկսայրաքանութիւն, և է զի համաբարդութիւն կամ մակածութիւն կամ յարացոյց . զիարդ ինչ և դէպ թուիցի՝ իւրաքանչիւր ումեք որպէս և միտք իւր վարեացեն յընտիր առնեմք : Եւս յաճախագոյն այն օրինակ լինիցի հաւաստաբանելոյ, զոր քան զամենայն պարզ և բնական ասացաք լինել . ուղղորդ և յստակ առաջի մատուցեալ՝ զոր ցուցանելն կամք իցեն, և 'ի վերայ բերել զպատճառան առանց ինչ Հակաճառիցն արուեստակութեան :

Չայս ոճ գոնէ 'ի գիրս սկզբնաշաւիղ տարերց գիտութեանց վայելչագոյն և 'ի կարգի համարիմ՝ և թէպէտ 'ի շարագրականն յաւէտ հուպ է սա քան 'ի վերլուծականն, ոչ կամիմ մերժել և զսա . նա աւանիկ ասացի իսկ խառն յերկոցունց զսա ստեղծանել : Կարգ դասաւորութեան իւրաց զվերլուծականն սիրելի է ինձ ունել, մի ըստ միոջէ 'ի միմեանց հանել զամենայն, և 'ի պարզից վերանալ հետ զհետէ 'ի յօդուածոյնս, 'ի դիւրնոց առ դժուարինսն, 'ի մասնաւորաց յընդհանուրս : Եւ եթէ վերլուծութիւն լուսաւոր առնիցէ զսահմանն, հաճոյ է մեզ նախ զայն տալչեմք ինչ դժկամակ երբեմն և փոխանակ սահմանի՝ վերլուծութեամբ շատանալ, մանաւանդ 'ի հեշտինս և 'ի համառօտս, վասն փոփոխութեան և 'ի հմտութիւն զայն ածելոյ : Միայն կամիմ թէ երկոքին ոճքն այնպէս խառնեցին ընդ միմեանս, զի առանց ընդ հարկաւ մտանելոյ միոյն կամ միւսոյն, մերժ այս և մերժ այն 'ի գործ վարեացի, որպէս ինչ դէպ և պատեհ թուեցի վասն հեշտի և անվրէպ խելամտութեան համբակաց :

Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

1. • Տրամաբանութիւնն 'ի նախնեաց և յարդեաց կոչի և Արուեստ բանական. վասն զի ամենայն գիտութիւն մարդոյ յերիս բաժանի. բանական, բարոյական, բնական: Յառաջնումն՝ գլուխ է ամենայնի տրամաբանութիւնն. զՏեազան քերականութիւն, ճարտասանութիւն, բանաստեղծութիւն, և այլք: Յերկրորդումն բովանդակին ամենայն գիտելիք բարոյական մարդոյն, որ 'ի վարս և 'ի բարս, 'ի կրօնս և յօրէնս հային, յարտաքին և 'ի ներքին մարդոյն երջանկութիւն: Յերրորդումն են ամենայն բնախօսականքն, եթէ զգալիք և եթէ իմանալիք, որ 'ի բնութեան էից հոգեղէն ինչ կամ մարմնաւոր, և չափաբերութիւնք առ հասարակ:

Արդ արուեստն ուղիղ խորհելոյ 'ի միտս, որով կազմի և հաստատութիւն առնու ներքին բանն և խորհուրդ մտաց, կոչի Արուեստ բանական կամ բանականութեան, Տրամաբանութիւն, Λογική. իսկ արուեստն ուղիղ ճառելոյ արտաբերական բանիւ զխորհուրդս մտաց, որով և արտաքոյ կայումն առնու բանն ըստ ուղիղ խորհեցելոցն, կոչի Տրամախօսութիւն, և վիճմամբն՝ Հակաճառութիւն, Διλεκτική. 'ի սոյն միտս և տրամաբանութիւնն վարի առ նախնիս մեր. զի բան զներքին և զարտաքին յայտ առնէ, իսկ խօսք զարտաքինն միայն:

2. Ի բազմաց բազմօրինակ սահմանեալ է բանն կամ բանականութիւնն. զոր մեքս ընկալաք՝ ընդարձակագոյն է քան զամենայն, և զամենեսեան բովանդակէ:

3. Յովհաննէս Յակովբ Ռուսօ գենեւացի սովին կարողութեամբ կատարելութեան առաւել զանազանեալ աւէր զմարդ քան զանբանս:

4. Վասն որոյ արուեստն բանական արժանապէս կոչեցաւ բանալի գիտութեանց. վասն զի բանայ զնոցա մուտսն, և առանց այնր դժուարին է մտանել 'ի նոսա:

5. Բնատուր բանականութիւնն այն իսկ է զոր սովոր եմք ասել խելք, հասարակաց միտք:

Այս բանականութիւն՝ բնական է ՚ի մեզ, զի բնաւոր զօրութեամբ լինի. ընդաբոյս և տնկակից և բնաբոյս, զի տնկեալ է ՚ի բնութեանս և բոյսք բարուցս են. ընդակից, զի յար կից կայ բնութեանս. այլ և սննդակից, զի ՚ի ծնէ մինչև յաւազոյթ ընդ մեզ սնանի, իբրև զոչինչ մի սկսեալ ընդ մեզ աճէ և զարգանայ և ՚ի կատարումն գայ: Բայց ոչ է ծննդակից և ընդածին կամ բնածին. զի ոչ է թէ ՚ի ծնանելն ՚ի բնէ ընդ մեզ բերեմք զոր ՚ի մեզս գտանեմք այժմիկ, այլ զգայութեամբք և փորձիւ և ապա մտածութեամբ ստանամք. նախուստ ոչինչ այլ ՚ի մեզ բերելով, բայց զգօրութիւնն կամ թէ ասել զկարողութիւնն միայն յարարչին շնորհէ: Այս է զանազանութիւն ձայնիցդ, գոնէ ըստ մեզ:

6. Չիք ինչ, ասէ գալլիացին այն գրիչ Բանական ատուանիս կամ Արուեստին խորհելոյ, չիք ինչ պատուական քան զմիտս և քան զուղղադատութիւն մտաց ընդ ճշմարիտն և ընդ սուտ. բայց զարմանք այն են, զի այսչափ դժուարագիւտ է:

Ոչինչ բնաւ է զարմանալ ընդ այդ. զի ամենայն պատուականք յէիցս դոյզնագիւտք են. և խելք և միտք պատուականագոյն են քան զոսկի և քան զականս:

7. Յայս միտս ճշմարիտ է և լոկ գաղափար ինչ ՚ի միտան ինքնին առանց համեմատելոյ ընդ իրան. վասն զի է ինչ, է որ ինչ էն. իսկ թէ համեմատ իցէ իրացն՝ թէ ոչ, այն բանական ճշմարտութեանն է ընտրութիւն: Սոյնպէս և արծաթ կամ ոսկի ինքնին ՚ի բնութեան իւրեանց ճշմարիտ են, զի բնութիւնք ինչ են, որ զինչ և իցեն. իսկ թէ ՚ի մէնջ ուղիղ ճանաչիցին և կոչիցին, եթէ թիւր, այն բանական ճշմարտութիւն է կամ ստուութիւն: Չայս ախորժեցին իմաստասէրքն բնազանցական ճշմարտութիւն կոչել, ըստ որում յինքեան և յեութեանն նկատէ զիրան, առանց ինչ ընդ մեզ համեմատութեան: Չոր թերևս օրէն իցէ և այլազգաբար վայելուչ ևս կոչել, կամ թէ բնաւ իսկ ընդ աւելորդ նրբութիւնս դպրոցաց գրել. զի զի կայ մեր և այնր իբի, որոյ չիք ինչ ընդ մեզ համեմատութիւն կամ կցորդութիւն. և որոյ չիք ինչ ընդ մեզ այդպիսի, ընդ անդոյն է դնելի, գէթ ըստ մեզ. զի որ է ինչ, նորա և բանք ինչ արդեօք ընդ մեզ լինիցին:

8. Մերս Ներսէս Լամբրոնացի յերկոտասան դարու զնոյն ճշմարտութիւն յայտնի դաւանէր. զի ասէ, « Որակն և գոյնքն անմարմին է, նոյն և ձևքն. այնու զի ՚ի մտածութիւնս աննիւթաբար տեսանին »: Էր ընդ ելքի:

9. Ոչ ամենայն տրամաբանք և բնազանցախօսք ասնեն

զայս հաւաստի ընտրութիւն ընդ զգացումն և ընդ իմացումն կամ ըմբռնումն . այլ առհասարակ ըմբռնումն անուանեն զամենայն գործ հոգւոյ, որով իմանայ զհանգամանս ինչ զիւր : Զպիտանութիւն մերոյ խտրութեանս տեսցուք յառաջիկայսդ :

10. Մտածութեան զանազան սահմանք են . զոր լիցի քննել հոգեբանութեան, որպէս և զամենայն հանգամանս մտադրութեան :

11. * Թէպէտ և Սոաւէ ոչ բացայայտ ասէ, այլ լռելեայն երևի 'ի բանս նորա, զոր ոմանք յարդի իմաստասիրաց հաւաստի դնեն, թէ չիք տիրապէս ժեստողական դատումն . զի որ այնպէսն կարծին, լուծանին ամենեքեան 'ի հաստատական . որպէս ահա Բոլորակն չէ քառակուսի, է ասել Բոլորակն է չքառակուսի, բոլորակն է այլ ինչ արտաքոյ քառակուսոյ : Զայս հմտութիւն յոյժ պիտանի կարծեն 'ի բովանդակ իմաստասիրութեան :

Գիտելի լիցի ևս, զի զոր մէք ժխտական և հաստատական եղաք, այլք ոմանք բացասական և ստորասական ասացին ուսմնական լեզուաւ . և զոր մէք հաստատել, հաւանել, յանձն առնուլ ասեմք, և կամ ժխտել, ուրանալ, նորա ասեն ստորասել և բացասել :

12. * Դաւիթ անյաղթ 'ի գիրս Սահմանաց, (էջ 159), զայս ներգործութիւն կոչէ Երեւկայութիւն . իսկ զանուանեալն ըստ մեզ երեւկայութիւն՝ Սոսկ Մտածութիւն կոչէ : Ոչ անկիրթ թուի մեզ այս ընտրութիւն Դաւթի :

13. Գաղափար իմանայ Ղոբ զայն ամենայն, յորս խորհին միտք . մինչև ընդ նովին անուամբ առնուլ ոչ միայն զգաղափարս և զծանօթութիւնս անցելոց իրաց, այլ և զհանգամանս և զկերպարանս 'ի ներկայ ազդեցութեանց 'ի մեզ երեւեալս : Ինոյն միտս առեալ են զձայնդ և յուովք 'ի տրամաբանից և 'ի բնազանցախօսաց : Սակայն եթէ է ինչ արուեստ կամ գիտութիւն, յորում հարկ իցէ ճշդութիւն բառից և ճշգրտութիւն, այս իսկ է : Յիւրում տեղւոջն տեսցին բազմօրինակ շփոթութիւնք ծագեալք 'ի խառնաձարութենէ գաղափար ձայնին յախուռն և անխտիր առելոյ 'ի վերայ ամենայնի :

Զոր փոքր մի զկնի մէք յիշելութիւն ասեմք, Սոաւէ ընդ այլ երկու բնազանցախօսս ընտրեն կոչել Լեբաճանուլաճ . մեզ ոչ կիրթ թուեցաւ ձայնդ, իսկ իմաստն նոյն ընդ յիշելութեան, որպէս լիագոյն իմանալ է 'ի բնազանցութենէ :

14. * Զոր 'ի մեկնութեան Մատթէի Ոսկերեքանին ընթեռնումք հայերէն վարդապայքաղ, վրիպակ թուի գրչի թէպէտ և հասեալ է յունկն մեր թէ առ հնդկարնակ

Հայտ ըսի ձայնն այն : Կարծեացս պատճառս տայ Եզնիկ ասելովն . « Իբրև զճովացուլն զոր 'ի կողէ ելեալ ասեն , և զպայն իմն 'ի մարդկանէ . . . ոչ երբէք 'ի մարդկանէ ելեալ պայն ' եթէ առ երես (երէս) արարած իցէ » : Ուր որպէս յայտնի տեսանի , մարդախառն իմն իմանայ զպայն :

15. Ընդ որս և մերս Դաւիթ անյաղթ յայտնապէս խոստովանի յասելն 'ի գիրս Սահմանաց . « Ի զգայութեանց ճնանի Հմտութիւն » : Եւ երանելի Ոսկիբերանն իսկ այգմ վկայէ , ոչ միայն զբոլորից զգայութեանցս , այլ և զմիոյ միայնոյ որ քան զամենեսեան պատուականագոյնն է , զաչացն ասեմ . քանզի ասէ ուրեք այսպէս , ցուցեալ թէ և Առաքեալ 'ի նոյն միտս էր . « Զոր օրինակ արեգակն 'ի վերայ ամենայն տիեզերաց լուսատու է , այսպէս և աչք 'ի վերայ բոլոր մարմնոյն . եթէ շիջուցանես զարեգակնն , զամենայն կորուսեր և շփոթեալ խառնակեցեր . և եթէ զաչս շիջուցանես , ամենայնքն անպիտանք լինիցին , և ոտք , և ձեռք , և բոլոր անձնն . վասն զի 'ի կուրանալ սոցա՝ զՏեա գայցէ անգիտութիւն ամենայնին : Սորօք զԱստուած ճանաչեցաք և ճանաչեմք . զի աներևոյթք նորա իսկզբանէ աշխարհի արարածովքս իմացեալ տեսանին , ասէ երանելի Առաքեալն : Ապա ուրեմն ոչ եթէ միայն մարմնոյն է ճրագ աչքն , այլ և Հոգւոյն է յառաջ քան թէ մարմնոյն » : ՄԷՒ . 3 . 15 . 598 :

16. Զոր մեք ընդ Քոնտիլլեաքայ իմանալի կամ բարոյական էակս կոչեմք՝ Ղըբ Հանգամանս կամ կերպս անուանէ , և զատուցանէ 'ի պարզ և 'ի խառն . պարզ զայն ասելով որ պարզ և նոյնատեսակ գաղափարաց են գումար , որպէս երկոտասանեակ մի կամ քսանեակ . և խառն՝ որ յայլայլախառն պարզ գաղափարաց են յօդուածք , իբրև գեղեցկութիւն կամ տգեղութիւն , լաւութիւն կամ յոռութիւն : Բայց թէպէտ և տիրապէս ոչ այլ ինչ իցեն այդորիկ , այլ Հանգամանք կամ կերպարանք գոյացութեանց , սակայն քանզի բազում անգամ իբրև էակս արտաքոյ ամենայն ենթակայի Հրաժարեցուցեալ բանիւ տեսանեմք զնոսա , իմանալի կամ բարոյական էակի կոչումն յայտնագոյնս զնոսա ցուցանէ՝ քան Հանգամանքն ասել . մանաւանդ զի յետինդ այդ յայնժամ արկանի առաւել 'ի վար , յորժամ կերպարանքն յենթակայի Հաշուին քան անջատաբար :

17. Սմին իրի ոչ յոյժ իրաւամբք արար Քոնտիլլեաք , զի խափանել կամեցաւ զբաժանումն գաղափարաց յաղօտ և 'ի պայծառ , պնդեալ 'ի բանիցն վերայ , թէ մինչ ասի ումեք աղօտ ունել գաղափարս , ասելի է բնաւ իսկ չունել ամենեկին : Բայց այլ է՝ բնաւին չունել ինչ զիրիք գաղափար , և այլ այնպիսի ունել , զոր չգիտիցէ ընտրել և 'ի միտ առնուլ :

18. Այսպիսիք կոչին և էակ բանի :

19. Կամ ըստ նոր լեզուի տարրալուծից, լուծանելի 'ի թ/թուուտ բորակային և ծծմբաղային, և անլուծանելի 'ի սոսկ թ/թուուտ բորակային :

20. Տես 'ի պատմութեան իմաստասիրութեան (յէջ 39):

21. Իսկ Որ նոյն են ընդ միում երրորդի' նոյն են ընդ միմեանս, ոչ է յատուկ ինքնադիմաբար ճշմարտութիւն, այլ խելամտութեան կարօտ. բայց յառաջսն դասեցաւ, վասն զի հեշտին իմն մտախոհութեան և էթ կարօտի :

22. Զպակասական երկբայութիւնն առաւել տգիտութիւն արժան է անուանել, քան երկբայութիւն. զի թէ հարցցի որ, աստեղացն թիւ զոյգ է թէ անզոյգ, ապաքէն չգիտել ասիցէ քան յերկուանալ :

23. Տես 'ի պատմութեան իմաստասիրութեան (յէջ 24):

24. Որ է ասել, թէ այլ և այլ բանիւք կամ դարձուծով ոճոյ զմի և զնոյն ասեմք հանապազ. յորմէ և յառաջ գայ, թէ ուրեմն անձանօթն նոյն է ընդ ծանուցելոյն : Ոչ զայց ասէ Քոնտիլլեաք, որպէս մեք կարծեմք, և ոչ իսկ կարէր ասել. այլ ոմանք, որպէս և Սոաւէ, այնպէս իմացան զբանս նորա, կամ ցայն վայր ընդարձակեցին զիմաստս նորա : Բայց թէ չսխալեմք, հարազատ միտք Քոնտիլլեաքայ այն թուի 'ի բուն բանս նորա, թէ անձանօթն ծածկապէս պարունակեալ կայ 'ի ծանուցելուին : Արդ այսմ հաւանեալ են ամենայն քաջախոհք, առ որս ընդունելի է առաձն՝ թէ չիք մեզ յանձանօթ ինչ անցանել բայց էթէ ընդ ծանուցեալն. հաւան է և ինքն Սոաւէ, որպէս տեսցի զկնի. զոր օրինակ (յէջ 129, 230):

25. Ոմանց ուղիղ թուեցան օրէնքդ այդ 'ի ցոյց ճշմարտութեան քան թէ 'ի գիւտ. այլ ես առ երկոսեան զգա միայն գիտեմ անմոլար առաջնորդ :

26. Սորա են Պատագոն կամ Բադակոն անուանեալ բնակիչք մագելանեան երկրի, որոց զնեն ոմանք երկայնութիւն հասակի 'ի մետասան ոսնաչափ :

27. Ելեքտրականութիւն ասացեալն կէս յոյն կէս հայ բառիւ՝ ոչ ուղիղ տալ թուեցաւ երբեմն մեզ զձանօթս իրին, մանաւանդ ըստ այժմու բնախօսութեան. զի ոչ 'ի սալթն միայն տեսանի այդ երեւոյթ, և որ 'ի սալթին երեւի՝ ոչ է մեձն և նշանաւորն յերեւոյթս : Իսկ 'ի մեր բառի՝ ոչինչ իմաստս բերէ ձայնդ. ընդ որոյ ոչ անպատշաճ թուեցաւ մեզ յայնժամ փոխանակել զհայկական յօրինուածն շփհրութիւն և շիհուբ, որ գէթ 'ի յայտնագոյն երևութէ իրացն առեալ է, այն է շփումն, առանց որոյ ոչ ազդի այդ ծածուկ զօրութիւն բնութեան, և կերպարան հրոյ և բոցոյ՝ որ բազում ուրեք ընդ նմին երեւի, և առմկին իսկ 'ի յայտ գայ : Զի շփմամբ ցովունք իբրև կայծականց հրոյ և

պարզ և յուղիղ համեմատութեան կուտոցացն, և 'ի խոտորնակ և կրկնապատիկ համեմատութեան հեռաւորութեանցն: Այս է, մարմին ինչ այնչափ առաւել զօրութեամբ ձգէ զմիւսն, որչափ առաւել է ձոյլ և կուտոց իւր, այսինքն քանակ, կոյտ և թանձրութիւն նիւթոյ. և որչափ փոքր է քառակուսի տարակացութեան իւրոյ, իմաստադրեալն անջրպետութեան բազմապատկելոյ ինքեամբ: Վասն որոյ եթէ կուտոց միոյ մարմնոյ իցէ իբրև 4, և միւսոյն իբրև 2, առաջինն կրկնապատիկ զօրութեամբ ձգէ զերկրորդն. և յերկուց հաւասար մարմնոց, մին հեռաւոր իբրև 5 և միւսն իբրև 2 յերրորդ իմն մարմնոյ, եթէ առաջինն 4 զօրութեամբ ձգիցի յերրորդէ անտի, երկրորդն ձգի 9 զօրութեամբ:

30. Զայս յօդուած վարկածից առաւել առ բնախօսան պատշաճեցաք, զի կարի յաճախ են առ նոսա: Բայց ոչ 'ի բնախօսութիւն և եթէ են նոքա պիտանացու, այլ մտանեն և 'ի բնազանցութիւն, 'ի բարոյականն և 'ի քաղաքականն և յայլ ամենայն գիտութիւնս. բազում գտանին և 'ի հանապազորդ դատմունս մեր և 'ի բանս: Բարձրամիտ ամբարտաւանութիւն մարդոյ ցանկայ և փութայ զամենայնի գտանել և տալ զպատճառսն. և իբրև բունն ոչ 'ի յայտ գայցէ, քան 'ի տարտամութեան զմիտան թողուլ առաւել ախորժէ կցկցել ինչ ըստ քիմն: Աստի ստեղծան ընդ ժամանակս ժամանակս այնքան մտտի վարկածք և յօրինուածք յամենայն գիտութիւնս, և տակաւին այսու գամք զօր ամենայն 'ի հնարել յիրս իրս անհամար վարկածս սրտութեան: Ի կարճել զպատճառս մտորութեան նոցա այլ հնար չիք, բայց 'ի մտի ունել զաւանդեալ օրէնսդ, և իրացն դէպ լինելոյ վայելչապէս մերձ դնել:

31. Զաբարիայի Յանսէնի կամ Հանսէնի միգրէլբուրգեցոյ:

32. Օրինակ իմն, 'ի գիրս շարժաբանութեան կամ հնարագիտութեան գործեաց, զգործս լծակի, աքցանի, անուոց և այլոց, չափաբերքն այնպէս հաշուին, որպէս թէ այն անօթք ամենեկին կարծր իցեն, անընկճելի, անմաշ և առանց ծանրութեան: Բայց 'ի գործւոյ իմեքէ զուր է ակնկալել ինդրեալ գործոյն, եթէ ոչ այն ամենայն 'ի հաշիւ արկանիցի:

33. Արդւոց բժշկաց առաւել անկ է հոգ տանել մեծապէս այսմ զգուշութեան. զի թուով են ախտք որոց մի իցէ սկիզբն և գործիչ, և ևս սակաւագոյնք՝ որ 'ի պէսպէս խառնուածոց և այլոց դիպաց, կամ 'ի զանազան բնական և բարոյական պատճառաց չլինիցին կերպարանափոխ:

34. Ստորին մատենագիրք առաւել հեշտընկալ կարծին ոմանց, և լաւագոյն 'ի նոցանէ զսկիզբն առնել համարին.

այլ բազում ուրեք խաբէութիւն է այդ: Արդ յստակ և ուղիղ գաղափարք չեն զառաջիկայ իրացն, որով և 'ի հարկէ անտեղեակ է և ոչ քաջահամուտ, այնպիսոյն և ոչ բանքն բացայայտ և զիւրահաս լինիցին: Սակայն և ոչ օրէն է յայնց մատենագրաց առնել սկիզբն, որոց լայնագոյնս և խորագոյնս ճառեալ իցէ զիրսն: Բայց տարերց բազում գիտութեանց և արուեստից ոչ պակասեն գրեանք յակնաւոր արանց յօրինեալք, զորոց 'ի դեպ է բուռն հարկանել՝ ապախտ զայլսն արարեալ:

55. Իցրել զուշն ո՞ր և է յանկարծ փոփոխութիւն միապէս պատճառք լինի. 'ի մթան և 'ի խոր լուութեան շատ է փոքր մի լոյս և շնջիւն. իսկ 'ի լոյս սաստիկ և 'ի շուռկ՝ բաւական է յեղակարծ դադարումն: Բայց առաւել գործէ զայդ կրաւոր ասացեալ յիշողութիւնն. բազում անգամ յառաւելն ջանալ հեռացուցանել զգաղափարս ինչ որովք ամբոխէ զխորհուրդս մեր, նոքա պնդագոյնս կան և առաջի արշաւեն մեր: Յայնմ պահու, ասէ Քոնտլյէաք, յօգնութիւն կոչել զամենայն գորութիւնս մեր, ուշի ուշով յառել յիրն զոր ուսանիմք, 'ի ձայն բարձր երկրորդել զտեսեալսն, ստիպել զյիշողականն յուշ ածել զայլ նման իրս, զարթուցանել զառ 'ի նոցանէն գործեալ ազդմունս և զմեր 'ի վերայ նոցա դատմունս, 'ի բաց տանել զամենայն զգալիս որոց է ինչ ընդ զբօսեցուցիչ խորհրդոցն, և այլն: Իսկ եթէ և այս ամենայն առ ոչինչ զօրեացէ, լաւ է ընդմիջել զուսումնն և 'ի բաց թողուլ մինչև դադարեացէ հալածանքն, քան յամառել կալ 'ի նմա վայրապար և 'ի վնաս:

56. Գեղեցիկ կրթութիւն է առ այս, և 'ի սրութիւն մտաց յոյժ օգտակար, 'ի յաւելուլ զնորութիւն նորա և զճարտարութիւն, առնուլ զառաջարկութիւն ընտրեալ մատենին, ինդրել նախ մեզէն զուժումն նորա կամ զպպացոյցս, և ապա տեսանել թէ նման գտանիցիմք մատենագրին, ո՞ր և ո՞րպէս:

57. Ըստ զարգանալ հասակի դժուարին է մերկանալ յիւրոց մտահաճոյ սովորութեանց, վասն որոյ կանխել պարտ է յայդ քննութիւն: Յալեոյթ գնալով մարդկան, ասէ Մալպրանշ, ևս քան զևս կարծրանան 'ի մոլորութիւնս իւրեանց՝ առ ամբարհաւաճութեան կամ առ սոսկ սովորութեան զկանխակալ օրէնսն ապաւէն առնելոյ:

58. « Տեսի ես զամենայն զբաղումն զոր ետ Աստուած որդւոց մարդկան զբաղնուլ 'ի նմա . . . նա և զամենայն յաւիտեանս ետ 'ի սիրտս նոցա. զի մի գտցէ մարդ զարարածն զոր արար Աստուած իսկզբանէ մինչև ցկատարած » . Ժող. 41. 4. 10. 11:

59. Իմաստութեամբ յայանի առնէ Մալպրանշ զպատճառս զիւրահասանութեան մարդկան և 'ի մտաւորականս:

Ձգլխաւորսն նշանակեմք, որ են՝ բնաւորական տաղտկոտ պղերգու թիւն մարդկան յաշխատութենէ ինքնին մտախոհ լինելոյ, բազմաց անհմտութիւն խոկալոյ՝ առ ՚ի չգոյէ իմաստից կամ կրթութեան, գիւրանսաց հպատակութիւն կարծեաց այլոց՝ մանաւանդ յորժամ զկնի ախորժակացս իցեն. յոմնս անբան մեծարանք առ արեանառուս և բարեկամս, առ համակդեես և հայրենակիցս. յայլս կոյր հնապաշտութիւն, զի հաւանեալ են բազմահմուտս քան զմեզ գոյ զհինսն. ՚ի կէսս զաչացու զարմանք ընդ ամենայն հեռաստանեայս և այլազգի նորածեալութեանց սէր՝ մինչև ՚ի կարծիս անգամ, և յայլս անմիտ զիջողութիւն ընդ որս տոհմիւ, գոյաւորութեամբ, պատուով կամ անուամբ նշանաւորք իցեն :

40. Ասաց իմաստասէր ոմն . Յօրինեմք մեզ օրէնս խորհելոյ զանազանս ըստ ցանկութեան շահիցն որ զօրանայ ՚ի մեզ :

41. Ի պիտակութենէ աստի օրինակաց թերևս սկիզբն կալան բազում մտացածին կարգածք : Ապակի աղօտացեալ, որ եթէ ընջեացի՝ ՚ի պայծառութիւն իւր դառնայ, կամ արեգակն՝ որ ծածկի և փարատեալ զիւրս զամպս լուսալիր ճառագայթէ, ազդումն ինչ թերեւս ետուն Պիթագորայ և Պլատոնի՝ կարգել թէ և ոգիքն նմանապէս մերկացեալ զնսեմագգեաց մեռախուղ մարմնոցն, առնուն միւսանգամ զգաղափարսն զօր ունէին յառաջ քան զխառնելն ընդ մարմնսն : Քար՝ զի անվթար պահէ ՚ի տոկ ըզքանդակեալսն ՚ի նմա նշանագիրս, թերևս հաստատութիւն ետ կարծեացն կարդեսեանց և այլոց, որ ջատագով մտին անեղձ գաղափարաց և օրինաց ՚ի բնէ յոգիսն գրողմելոց : Հայելի՝ զի կենդանի նկարէ գերեսս իրաց, խորհորդ ընդ միտ արկ Մալպրանշի, թէ ՚ի նոյն տիպ նմանութեան և հոգին զամենայն յԱստուած տեսանիցէ : Ի նմին հայելոյ եկն և Ղէրնիտիոս յիմանալ զմիութիւնս իւր, որ զտիեզերս տպացուցանեն : Չայնարձակութիւն բարեյարմար լարից արուեստականաց ետ հանճարել Ռոպինէթի զգգայական և զիմացական և զկամեցողական թելս, որ յուղիզն լարեալ՝ անդրէն ընդդէմ կրկնիցեն միմեանց ըստ համեմատութեան երբորդի և հինգերբորդի : Միաբանութիւն երկուց զուգամանակ ժամացուցից առանց նպատ լինելոյ միմեանց՝ ՚ի հաւան ամ զԱղլիփիոս ուժգին ջատագով ամբառնալ լէիբնիտեան նախակարգեալ գաշնակութեան խորհրդոց հոգւոյ ընդ շարժմանց մարմնոյ, և այլն որ ՚ի կարգի :

42. Ի նմանութենէ կամ օրինակօքն խորհել և դատել՝ բազում անգամ ոչինչ աւելի է քան զխրատն Սերենոսի Սամոնիկոսի . որոյ լուեալ ՚ի հասարակաց խօսից ա-

ւանդութենէ, թէ չորրորդ գիրք Իլիականին Հոմերի այնպէս ջերմ է՝ մինչև գիմակալէլ քառօրեայ տենդի, 'ի բժշկականէն իւրում պատուիրեաց 'ի դեղ ջերման կապել 'ի գլուխ ատաղցելոցն զչորրորդ գիրան զայն :

45. Այլ այդ բաժանումն մասանց բանի չէ ուղիղ վասն զի զանուն և զվերագիր յերկուս դասս արժան էր առնել, և զգերանուն և զգերբայ կէս մի ընդ անուանս կարգել և կէս մի ընդ վերագիրս :

44. Եղյն բանք են գոզցես և զայլ ամենայն ձայնից, որ հասարակաց նոյնանշան թուին. և օգտակար վաստակ էր, եթէ յիւրաքանչիւր լեզուս յօրինէր որ բառագիրք՝ յընտրութիւն հարազատ և ճիշդ նշանակութեան ձայնից, ըստ որում հոգացաւ առնել ժէռառ 'ի գալլիականն, և զկնի նորա Ռուպօ և այլք, և առ իտալացիս Ռապպի և թօմագէօ :

Խնդիր է առ իմաստասէրսն և քերդողս՝ ոչ անօգուտ, թէ իցեն արդեօք ճշմարտիւ ամենեկին նոյնանշան բառք 'ի լեզուս: Զարգեամբք լինելն այսր կամ այնր բառի 'ի լեզուի ուրեք, դժուարին է ցուցանել. այլ թէ մարթի լինել, ընդ այն մեք ոչինչ յերկուանամք. թէպէտ և գիտեմք, զի ոմանք բնաւ ժխտեցին զերացն հնարաւորութիւն: Այլ յորժամ ուշիւ որ և աւագ աչօք տեսանիցէ, զի 'ի սկզբանէ ազգ մարդկան առաւել աճեաց 'ի սերունդ որդւոց բազմութեան քան 'ի գիտութիւն իմաստից, ուստի և մինչ չև զարգացեալ հարկեցաւ սփռել և հեռանալ 'ի բնոյն. և իւրաքանչիւր պայազատութիւնք նահապետութեանց ցեղից ազգաց առանձինն բարգաւաճեցան յիմաստս և 'ի բառս ինքնագիւտս և 'ի մտաւոր ժողովրդոց ընկալեալ. — և զի ըստ կենցաղակից կցորդութեանն հարկեցան մերթ զայս ձայն և մերթ զայն վարել, և վասն երեւելի միութեան և ընտանութեան ազգին և բարբառոյն՝ յապա եկեալքն մի համարեցան զլեզուն. և ապա մատենագիրք առ ամենեցուն հաճոյ լինելոյ և հեշտընկալ խառն զնոսին 'ի գործ արկին. — և զի ոչ միշտ ճշդախօս իմաստասէրք եղեն սոքա, իսկ առաջինք յարուեստս բանի՝ ամենեկին ոչ, այլ քերդողքն և բանաստեղծք, արք՝ փոփոխութեան, ուժգնութեան, վայելչութեան և քաղցրութեան սիրողք. — և զի յետ մատենագրացն բովանդակեցաւ 'ի մի և սահմանեցաւ լեզու ազգին, և այնուհետեւ քերականք և բառգիրք յօրինեցան. — որ զայս ամենայն զմբտաւ ածիցէ, ոչինչ երկմտեցէ, թէ նոյնանիշ ձայնից մարթէր լինել 'ի լեզուս լեզուս: Եւ այնպիսի է հնարաւորութիւնդ, զի և յարդեանց իրացն ոչ յոյժ է հեռի :

45. Եթէ արդարև նոր իրքն և գաղափարքն իցեն, և նորոց բառից պետք, փոյթ լիցի այնուհետև ըստ կարի հա-

նել յարմատոց լեզուին, և յերիւրել ըստ բնութեան և յատկութեան նորա, կամ 'ի գաւառական խօսից աշխարհին: Իսկ և 'ի սոցա պակասել, եթէ յօտար բարբառոց առնուլ ինչ որ ստիպեսցի, լաւ համարիմք Հայոյն, զի ըզմերսն ասացուք, արտաքոյ հայերէն խօսից 'ի Պարսից առնուլ կամ 'ի հելլենականէն. զի պարսկայինն դրացի է մերումս և առու արեան, և հելլէնն առ այնու զի վասն բառիցն բարդութեան դիւրաթարգմանելի է 'ի մերս, նա և յարուեստս և 'ի գիտութիւնս արդէն իսկ յաճախեալ է: Ոչ կամիմք արգելուլ 'ի սպառ, եթէ հարկն տագնապեսցէ, և յարդի լեզուաց առնուլ. բայց և զգոյշ լինել՝ մի առ հեղգութենէ ինչ, անհմտաբար և ստամբակերէն նորասիրութեամբ, առ նորաձեւութեան և ստրկաբար նմանողութեամբ կամ հետեոզութեամբ խթել և խժկել ինչ և բռնադբօսել 'ի բարբառս մեր առանց հարկի, զի մի ազգասէր լեզուասիրացն և 'ի հարկին կապեսցին ձեռք առ զգուշութեան:

Այդ ծանօթութիւն զուզածայն այլոց ողջամտաց, Սոաւէին է, բաց 'ի բառիցն որովք զառ իտալացիս ասացեալսն առ մեզ պատշաճեցաք:

46. * Չարտարերական բանն ոմանք առ մեզ յոճ իմաստասիրական սովորեցին նախադասութիւն ասել. սակայն յունականն πρότασις և լատինն propositio ոչ նախադասութիւն նշանակեն ճշդիւ, այլ յառաջ ձգումն և առաջագրութիւն: Ապա թուի թէ լաւ ևս էր ասել գոնէ առաջարկութիւն. զոր և 'ի նոյն միտս յաճախագոյն գտանեմք առ նախնիս մեր քան զնախադասութիւն. թէպէտ ճշդիւ և առաջարկութիւն է πρόβλημα երկրաչափական: Մեզ անպատեհ իմն թուեցաւ, զի 'ի տրամաբանութեան և 'ի բանական արուեստի՝ ոչ ինչ ուրեք գտանիցի համբուն և ոչ գլուխ մի 'ի վերայ Բանի, որոյ ուղղութեանն դիտաւորութիւն է կատարումն արուեստիս: Մանաւանդ իբրև տեսաք ևս զի բաց յանուանց արուեստին՝ և շարաբանութիւն կամ հաւաքաբանութիւն 'ի նմին բառէ են կազմեալ. զի և չեն ինչ այլ քան զշար երից բանից: Վասն հաստատական և ժխտական կամ ուրացական կոչելոյ բանին տես զտեղեկութիւնն 11:

47. * Ստորագել է ստորասել կամ ըստ որոյ ասել. և իմանի ընծայել, վերադրել ումբք, յոր միտս է և մակագրելն և առասելն և վերադրելն և վերաբերելն և ստորագրելն: Մեք վասն այն չընտրեցաք զայդ ձայն, վասն զի 'ի բովանդակ կարգի բանից Սոաւէի իբրև վերագիր բացատրեալ է իրն, որպէս և է իսկ, զոր պարզ ևս մակդիրն յայտ առնէ սովորաբար. և զի հօլովքն սփորոթեալ, սփորոթելայ, սփորոթելով շփոթին ընդ բայանուան և դերբայի:

Իսկ առասուփիւն, վասն զի է ասացուած ՚ի դէմս ուրուք, և զի վերադիրք ՚ի հասարակ և ընդհանուր անուանց են, որք են առասականք ըստ նախնեաց. մինչ զի եթէ մակդիրն մասնաւոր ինչ թուիցի և յատուկ, դարձեալ ՚ի հասարակ և ընդհանուր միտն առեալ է. զի միշտ ընդհանրագոյն պարտի լինել քան զենթակայն, որպէս յառաջն ասաց և փոքր մի զկնի ևս ազդ առնէ ինքն Սոաւէ ՚ի բանն Բարերարութիւնն է առաքինութիւն. զոր և յայլս է տեսանել: Եւ նմին իրի ուղիղ ասի Մարգն է կենդանի, այլ ոչ թէ կենդանին է մարդ. զի որ մարդ է, հարկ է թէ և կենդանի է. իսկ որ կենդանի ինչ է, չէ հարկ թէ մարդ իցէ:

Փոքր մի զկնի զծայրս կամ զեզերս բանին լաւագոյն դատեցաք ըստ մեզ մասունս և գլուխս կոչել. զի ոչ ինչ յըստակ նշանակէ ՚ի մեզ իպէր + նախարարութեան, նախարարութեան յերկոսոյ Զայրից կամ էպերոսոյ կազմի, և այլն. իսկ մասունք + կամ գլուխ + քանի, քանն յերկոսոյ մասանոց կազմի կամ յերկոսոս գլուխս քովանդակի, ամենայն ումէք դիւրաւ և պարզ իմանի: Նա զի և ըստ մերոյ լեզուի՝ սովորաբար ոչ յերկոսին ծայրսն կան մակդիրն և ենթակայն, այլ յառաջ քան զբայն, թող զայլ ևս պէսպէս դասաւորութիւնս. զի ասեմք, Առաքինութիւնն սիրելի է, է առաքինութիւնն սիրելի, է սիրելի առաքինութիւնն, սիրելի է առաքինութիւն, առաքինութիւնն է սիրելի, սիրելի առաքինութիւնն է: Իսկ գլուխ և մասն կոչելն և այլ իմն յատակութիւն բերէ. զի ՚ի բարդ բանս բազում բառքն և յաւելուածքն յերկուս գլուխս բովանդակեալ ժողովին իբրև ՚ի գլխաւոր ինչ. և անաշխատ իմանայ զայդ ուսանողն, որպէս և զայն թէ զինչ բազմամասնութիւնն իցէ բանի: Առ Դաւթի մերում իմաստասիրի գտանեմք սահման կոչեալ զեզերսն և զբառս, թերևս ՚ի դէպ ևս. այլ քանի ինչ իրս սահման կոչեսցուք մէք ՚ի միում գիտութեան:

48. Ի բնագրին չիք այդ օրինակ կրաւորական բային. վասն զի առ իտալացիս ոչ գոյ յատուկ բարդ բայ կրաւորական, այլ ՚ի բնէ էական բայիւ և դերբայիւ վճարի: Նոյնպէս մեկնութիւնն Պարսկայաղթ յաւելուած է ՚ի մէնջ, ՚ի պարզել զբնագիրն, որ կամի իմն զայն ասել մեկնութեամբն՝ բայց ոչ կարէ, առ ՚ի չգոյէ քերականական բարդութեան յիտալական լեզուի:

49. Գիտելի է ևս, զի եթէ անունն ինքնին կամ յաւելուածով իւրք որոշեալ իցէ ըստ բաւականին, այլ յաւելուածք ՚ի վերայ բարդեալք յառաւել որոշումն, չհամարին հարկաւորք, այլ պատահականք. ուստի և մարթինոցա սուտ լինել առանց ստելոյ գլխաւոր բանին: Յասելն

Մեծն Ալեքսանդր որդի Արամազդայ կոտորեաց զՊարսիկս, թէպէտ և սուտ պարծանք էին որդին լինել Արամազդայ, բայց քանզի չէ հարկաւոր յաւելուածդ, զի մեծն Ալեքսանդր որդէ բաւական զդէմնն, ոչ ստէ այդ զգլխաւոր բանն: Իսկ եթէ միայն ասիցի Ալեքսանդր որդի Արամազդայ, սուտ լինի. զի ոչ զոք գիտեմք ծնունդ Արամազդայ Ալեքսանդր յաղթող եղեալ Պարսից. և ՚ի ճշմարտել ըզնոյն պարտ է յաւելուլ, Ալեքսանդր յանուան որդի Արամազդայ: Են և յաւելուածք որ ինքնին բաւական թուին յանվրէպ որոշումն իրացն, բայց առ զանազանութեան կարծեաց մարդկան չեն բաւական: Օրինակ իմն, յասելն ճշմարիտ կրօնք, ոչ ինչ պակաս թուի ՚ի յաւելուածիդ. զի կրօնք ճշմարիտ չմարթի լինել աւելի քան զմի: Այլ քանզի ուղղադաւանք և այլադանդք, հագարացին և հրեայն առ հասարակ զիւրեանց կրօնն միայն ճշմարիտ համարին, առանց այլոյ իրիք յաւելուածոյ բնաւ անյայտ մնայ բառն. վասն որոյ այսպիսի բառիւք բան ճշմարիտ լինի առումնս, և առ այլս սուտ: Յասել ուրուք ճշմարիտ կրօնք արգելուն զգինի, բան սուտ է ըստ մեզ, և ուղիղ ըստ հագարազնեայց, որ ճշմարիտ կրօնս զիւրեանցն իմանան՝ որ կարճէ ՚ի գինուոյ: Իսկ առ ամենեսեսան ճշմարտել զայսպիսի բանս, այլով յաւելուածով բառնալ պարտ է զտարտամութիւն բառին. որպէս ահա աստ փոխանակ ճշմարիտ կրօնքն ասելոյ, յայտնի ասել՝ Հագարացեոց կրօնքն:

50. Յոլով ուրեք և յայսպիսի բանս երկբայել է, թէ որ գլխաւորն իցէ և որ յաւելուածոյ. և անհնարին է երկմտութեանն լուծումն, եթէ ըստ տեղւոյն և ՚ի բովանդակ կարգէ խօսիցն ոչ ՚ի յայտ եկեացեն միտք խօսողին: Եթէ ՚ի ճեմականաց որ ասիցէ՝ Հասարակաց կարծիք են, թէ գոյնք, համք և հոտք ՚ի մարմինն են, գլխաւոր բան ըստ նորա է հաւաստեալ ՚ի մարմինն լինել հանգամանացդ, ըստ կարգի խօսիցն վկայելոյ՝ որոց կնիք ՚ի վերայ աճէ, թէ գոն ՚ի նոսա հաւաստեալ: Իսկ թէ յարդի իմաստասիրաց որ զնոյն բան ասիցէ, ըստ սորա գլխաւոր այն լինի, թէ հասարակաց կարծիք են, այլ ինքն զնովմք աճէ, թէ ամենեւին սուտ են կարծիքն:

51. Իմա յամիս 1857, զի առ Ստաւէիւ չգոյր այդ ամբոխութիւն աւագ մոլորակաց յերկինս, մեզ հարկ եղև յաւելուլ, որ ո գիտէ և աճեացեն ժամանակաւ:

52. Զայս իմա ըստ կազմութեան շարագրածոյն. ապա թէ ոչ, ըստ ներքին իմաստից զհակառակն ասեն ոմանք յարդեաց և ՚ի գլխաւորաց իմաստասիրացն. որպէս ակնարկեցաք ՚ի ծան. 11:

53. Ընդ սոսա յաւելուն Իւլրոցականք և զստորակայ կամ զստորագաս անուանեալն, որ երկոքին իսկ ճշմա-

րիտ են, բայց ընդդիմակա ասել զնոսա օրէն ոչ է, [Թէ-
պէտ և մին ընդհանուր իցէ և միւսն մասնաւոր. քանզի
երկոքին ևս ժխտական են կամ հաստատական, և միշտ
մին միւսոյն հարկաւ հետեանայ. որպէս, Չամենայն գա-
ղափարս մեզէն ստանամք. զոմանս 'ի գաղափարաց մեզէն
ստանամք. զգաղափարն Աստուծոյ մեզէն ստանամք. ուր
ինքնին յայտ է, զի [Թէ զամենայն, ապա և զոմանս, ապա
և զԱստուծոյն: Կամ այսպէս, Չիք ինչ գաղափար բնա-
ծին, մի իմն գաղափար չէ բնածին, գաղափարն Աստուծոյ
ոչ է բնածին. ուր նոյնպէս ակներև կայ, զի [Թէ չիք ինչ
բնաւ, ապա և ոչ մի իմն, և ոչ իսկ Աստուծոյն:

54. Բազումք 'ի տրամաբանից 'ի ճառս աստ ամենայն
բանից սովոր են կարգել զառանձին օրէնս սահմանի և
բաժանման, իբրև զի երկոքին բանիւ յայտնին: Այլ ինձ
ոչ [Թուի այդ իրաւունս աստէն աւանդել զայդոսիկ, զի մի
յանշափութիւն կրթեցի ճառս. [Թողուք ապա ընդար-
ձակ ճառել զայն 'ի վեց պրակին, ցուցանել և զերկաքան-
չիւր նոցա զպէտս:

55. Փաստ և հաւաստիք բազում անգամ 'ի տեղի ապա-
ցուցի ևս առեալ են. և մեք ինքնին առնումք երբեմն 'ի
կարգի բանիս, ուր չիք ինչ կասկած երկբայութեան:

Չապացոյցն ոմանք և ձեռնարկութիւն կոչեցին 'ի մեզ
բստ յունին *επιχειρημα*. այլ ձեռնարկելն 'ի մեզ նշանակէ
բռնն հարկանել, ձեռն 'ի գործ առնել, սկսանել, յօժա-
րել. և յոյն ձայնդ այժմ՝ յատկացեալ է առ ազգ ինչ ա-
պացուցի, զոր մեք փաստորդ կոչեցաք: Տես զտեղեկու-
թիւնն 57:

56. Չպարճանս գիւտի շարաբանութեան կամ գէթ ըզ-
կարգաց և զօրինադրութեանց արուեստին՝ Պարթէլըմի
զալլիացի, յԱւղերութեան կրտսերոյն. Անաբարսեայ,
Արիստոտելի ընծայէ. իսկ [Թէ քանիօն շնորհապարտ առ-
նա գտանիցի իմաստասիրութիւն յաղագս այնր գիւտի,
ոչ գիտեմ: Բնաւ անշահութիւն շարաբանութեան առ-
հմտութեանցն գիւտս՝ յառաջագոյն ցուցեալ է 'ի Ղոբէ,
վասն զի շարաբանութիւն յընդհանուր բանից առնէ բս-
կիզքն՝ գալ անտի իջանել 'ի մասնաւորս. իսկ հմտութեանց
հասանել ոչ է՝ բայց 'ի մասնաւորաց յընդհանուրս գնա-
լով: Եւ 'ի ցոյց ճշմարտութեան, որպէս տեսաք վերա-
գոյն, ընդդէմ բնաւորական կարգին գործէ. և հազիւ ու-
րեք [Թէ գտանիցի որ որ 'ի խօսս կամ 'ի գիրս շարաբանա-
կանն վարեցի ձեւով: Այն է նորա միայն պիտանութիւն,
զի դիւրաւ յաղթահարեմք և նուաճեմք նովաւ զխեռ և
զկնձացեալ միտս. զի 'ի հաւանել երկուց առաջնոց բա-
նիցն, եթէ ուղիղ իցէ շարաբանութիւնն, ոչ ևս կարէ այ-
նու հետև խոյս տալ յերրորդէն: Եւ ո՞ գիտէ 'ի սոյն պէտս

իցէ զայն ճարտարեալ Արիստոտելի ընդ այն ժամանակս, յորս ընդ ամենայն աշխարհն Յունաց իմաստակացն եւ ապին դարք: Սակայն և զայս օգուտ սորա հակաճառողքն արագ հնարեցան ունայնացուցանել. զի նրբին զանազանութեամբք գտին բիւր շաւիղս խուսափել պրծանել 'ի ձեռաց, այն ինչ մերձ 'ի բուռն անկանել [Թուէին. մինչև հակաճառութիւնն եղև առ նոսա իբրու ատել սրախաղութեան արուեստ քան կարգաբանութեան: Եւ յետ բազում հրոսելոյ մրցմանց և բախմանց և պաշտպանութեանց՝ սրանչելէք մեծ էին եթէ 'ի հետևութիւն ինչ երթեալ հասանէին: Բայց առաւել մնաս շարաբանութեան առ ուղիղ իմաստասիրութիւն այն եղև, զի ընկղմեալ առհասարակ 'ի շարաբանական արուեստակութեանցն ճարտարանս և 'ի բանակուիւ աղճատմունս զոր ընդ իւր բերէ, ոչ ևս պէտ արարին իմաստասէրք ոչ վերլուծութեան, ոչ դիտողութեան և ոչ փորձոյ: Ուստի և իմաստասիրութիւն ընդ հարուստ դարս ժամանակաց 'ի շաղակրատ գուպարս բանամարտութեան ձայնից, 'ի փցուն և 'ի գետնաքարչ նրբութիւնս, 'ի սնափաստակ և յառանցեալ խնդիրս անշահից հոգահեղձոց [Թաղեցաւ:

57. * Գիտեմք զսա յոմանց տրամախոհութիւն կոչեցեալ, այլ անճահս. զի ամենայն ապացոյցք տրամախոհութիւն են, այսինքն խորհուրդք մտաց. և նոցա արժան էր ևս խորութիւն դնել ընդ այս ապացոյց և ընդ խորհուրդս մտաց, զոր սովոր են տրամախոհութիւն անուանել: Մեզ հաճոյ [Թուեցաւ փաստորդ ատել զսա, առ ըզփաստն կից ունելոյն պատճառաւ: Հելլենական ձայնն է *πειραρημα* անուն այսր ապացուցի, 'ի մեզ լսի ձեռնարկ, ձեռնարկումն, որ է 'ի ձեռն առնուլն, ձեռն մխելն, սկսանելն, յօժարելն, որպէս ասացաւ 'ի 55:

58. * Ըստ որոյ կազմեալ է բառն եզառած, որ է միոյ առաջարկութեան ունակ. զոր և 'ի նախնեաց ունիմք փոխանակ այնր զոր Հնար ասացին յետինք: Նոյնպէս և զհետևութիւնն ոմանք եզրակացութիւն ևս ասացին: Մեր, որպէս տեսաւ, ընդ նախնեաց եղաք եզառած և հետևութիւն, վասն յստակութեան: Զի ուր և գտանեմք յստակագոյն և վայելուչ և ընտանի ձայնս ըստ յատկաբանութեան լեզուիս, առնումք անխտիր և անաչառ: Ծանուցանեմք ևս, զի յայս միտս պահեցաք զառաջարկութիւնն. բայց [Թուի մեզ, [Թէ զայս օրէն էր նախադասութիւն կոչել, բան [Թէ զսոսկ բանն. վասն զի և այս իսկ է նախադասալ կամ նախակարգեալ բան *Praemissae*. և առաջարկութիւն է երկրաչափական *Problema*.

59. Զայս շարաբանութիւն մարթ է և այսպէս կարգել. Բուստք ունին բուն և ոստս. իսկ որոյ են բուն և ոստք՝ է

տունկ, ապա բուստք են տունկք: Զխարդ և կարգեսցի, յատուկ մեծագոյն է միշտ ընդհանուր բանն, Ամենայնի որոյ են բուն և ոստք, է տունկ:

60. Պատմի թէ ուս իմաստակիս ելեալ է երբեմն յանբակէն. կոչեցեալ Երովիլուս վերաբոյժ Հաստատել զայն 'ի տեղի իւր, խաղ առնէ զնովաւ իւրով իսկ բանիւն, թէ անհնար է ուսոյդ խախտել 'ի տեղուջէն:

61. Տես զոր յաղագս այսորիկ ասացեալ է յէջ 211, 226:

62. Աստանօր թուի մեզ թէ ոչ ուղիղ խորհի Սոաւէ, և ինքն ընդ անձին ոգորի. զի յօդաւորութիւն նիւթոյ և տարածութիւն ասել նոյն է. և առ խոհականութիւն Հարկաւ պարզութիւն պահանջի, և իմանի իսկ 'ի բանի կարգեսեանց: Եւ եթէ հանգամանք ինչ միայն է նիւթոյ տարածութիւն, նոյնպիսի է և յօդաւորութիւնն. զի որ տարածուն ինչ է, նա և 'ի մասանց յօղեալ է. և որ յօդաւոր մասամբք, նոյն և տարած բնութեամբ: Ապա 'ի կարգեսեանցն բանի ոչ զայդ էր ասելի եղծումն սկզբան, այլ զայն՝ զի Հոգւոյ էութիւն զնեն զսոհականութիւն, ընդ որում և զպարզութիւնն Հարկաւ. իսկ խոհականութիւն ոչ էութիւն կամ գոյացութիւն է Հոգւոյ, այլ գործ և արգասիք Հոգւոյ:

63. Զայս մերն Գաւթ ընդդիմայարակայութիւն կոչէ. այլ իցիւ թէ գոնէ չորիբ մասն չորեքկանգնեան բառիդ իմաստս ինչ տայր:

64. Առ ժամանակօք առաջին տպագրութեան իմաստասիրական հրահանգացս՝ այս սովորութիւն կայր 'ի բազում դպրոցս. այժմ խափանեալ թուի. բայց լաւ իցէ գիտել թէ զինչ էր, առ 'ի տեսանել իրաւամբք մերժեցաւ թէ յանիրաւի:

65. Օրինակ իմն, եթէ որ կամեցեալ հերքել զանմահութիւն Հոգւոյ ասիցէ. Զիք ինչ ապացոյց 'ի հաւաստիս անմահութեան Հոգւոյ, ապա զուր կարծիք և թուիք են. Զի որ ենն ապացոյցք, են որ ներքինք են և են որ արտաքինք. այլ երկոքեան անօգուտ. ապա ոչ իւիք օրինակաւ անմահութիւն Հոգւոյ ցուցանի. Վասն զի ներքինքն կամ 'ի յառաջագունէ են և կամ 'ի յետնագունէ. այլ ոչ 'ի յառաջագունէ և ոչ 'ի յետնագունէ ցուցանի անմահութիւն Հոգւոյ, ապա անօգուտ են ներքին ապացոյցք. Ի յառաջագունէ ապացոյցք առեալ են 'ի նմին իսկ 'ի բնութենէ Հոգւոյ. իսկ 'ի բնութենէ Հոգւոյ ոչ ելանէ անմահութիւն նորա, ապա ոչ ցուցանի այդ 'ի յառաջագունէ. Զհոգին 'ի բնէ պարզ համարին և անտի առնուն զանմահութիւն նորին. այլ Հոգւոյ պարզութիւն չէ յայտ ամենեկին. ապա և ոչ անմահութիւնն. Պարզութիւն Հոգւոյ 'ի խոհական զօրութենէն առեալ է, այլ խոհականին զօրութեան ոչ է

հարկ պարզութիւն, ապա հոգւոյ պարզութիւն անյայտից իրք են: Կարգեաց սա այսպէս վեցեակ ապացոյցս, այլ այն զի առնէ. զի ոչ ինչ աւելի ասաց քան թէ անմահութիւն հոգւոյ ոչ ճշմարտի ՚ի նորին պարզութենէն, և սա ՚ի խոհական զօրութենէն. իսկ հաւաստիս առ այդ մատոյց և ոչ ինչ ամենեւին: Որչափ իցեն շարաքանօրէն ձեռով ապացոյցք, որ զնոյնս նովիմք յեղյեղեն անդադար, կամ չար ևս. և մարթիւնոցա ամփոփել ՚ի փոքու ևս քան զսոյն:

66. Իբրև զառաջինն ՚ի լոյս ել մատեանս, երկոքեան առաջակայ յօդուածքդ էին Գ. և Ե. գլուխք այսր պրակի. բայց քանզի զոր ՚ի նոսա հանդերձեալս եմք ասել վարժապետաց առաւել քան աշակերտաց է անկ, նմին իրի պատշաճաւոր դատեցաք յերկրորդել տպագրութեանն հատանել ՚ի կարգէ անտի, և իբրև յաւելուած զկնի յարել:

67. Մի ՚ի հազարաց նշանակեալ են ՚ի կարգիդ, այլ բաւական են միտս տալ քննողաց, զի թէ զայստիկ յազգս իւր ելին և սովորեցին դարս յորովս, նոցա զինչ է ասելի, որ զօտար նորաձեռութեան տարազ ոտնխօթի յարամբի յիւրեանց հայրենի աշխարհն տեսանեն մտեալ: Եւ եթէ առ նոսա տասն իցեն այնպիսի անլուր և խժական բառք, դպրոցական և Հակաճառից ոճոյն մնացորդք, առ մեզ հարիւր գտանիցին. վասն զի և հանդէպ բազում ընտանի և վայելուչ ձայնից նոցա լեզուին, զհակառակն գտանեմք ՚ի մեզ եղեալ յովանց օտարոտիս և դժուարալուրս առանց հարկի, զորս յընտիր և ՚ի հայեցի շարագրածս ոչ որ համարձակի առնուլ ՚ի կիր. ուստի և մեք աւելի ինչ քան ըզՍտաւէն հարկեցաք ուրեք ուրեք ՚ի մեզ ստգտանել: Եւ որ չառնու որ ՚ի մէնջ ՚ի կիր զայն ձայնս, ՚ի հարկէ զհաւասարն գտանէ ՚ի լեզուին, զորս վարէ փոխանակ նոցա. զի ոչ եթէ յերիկէ և յեռանդէ սկսաւ խորհել և իմաստասիրել լեզուն հայկական: Ապա ուրեմն կան ՚ի նմա այլ բնիկ ձայնք վայելուչք և հաւասարք օտարոտեացն. բաց յովանց, որոց վկայեմք և պարծիմք ևս զի չգտանի ինչ ՚ի մեզ համեմատ, վասն անհնարին սնտոի նրբութեանն և այլանդակ մտածութեանն, որոց վասն ստեղծեալ են: Քանզի բազում բառից անշահութիւն և խորթութիւն՝ յանշահից և ՚ի սնտոեաց և յանհեղեղ մտածութեանցն յառաջ են եկեալ. և զի բնաւ պետք են մեզ անշահիցն, և զինչ հարկ այնուհետև բառիցն: Ոչ որ, կարծեմք, պատիւ համարեցցի չնչից և վնասակարաց նախանձաւոր լինել, և ուսմնական անուամբն զոգեղութիւն նոցա բարեքել:

Այլ յեա այնքան ինքնօրէն ազատութեան, կարծեալ լեզուն այն ուսմնական գոնէ ճշդութիւն և որոշումն ու

նել զազգ իւր և զաշխարհ, Ես, ասե, ոչ գերմանիկ եմ,
ոչ հռոմ, ոչ Թերեայիտ, ոչ հնդիկ, ոչ եգիպտական, ոչ
սարմատ, ոչ սկիւթային, ոչ պարսիկ, ոչ Թրակ, ոչ ասու-
րի, ոչ սպարտիատ, ոչ գետուլեան, ոչ կիլիկեցի և ոչ
լիբեացի: Ար կարողն է իմացի զինչ էրն: Զիղջ է մեզ
յայնքան առատութեան սրտին չտեսանել ոչ մի և Հայոյն
չնորհեալ: — Զայս յառնէ իմաստասիրէ եղաք օրինակ,
Թէ ոչ յաւելեաց ինչ և վայրապար ազդ առնէ իրաան
Սոաւէի:

ՎԵՐՁ

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

Թարգմանիչն առ ընկերացողս	5
Յառաջաբանն մարտնասերին	7

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻ- ՐՈՒԹԵԱՆ

ԳԼ. Ա.	Ի՛ճոս արասելր ասելիանն նախնի սուղանց	10
	Քասղբեացաց	—
	Պարսից և Հայաց	12
	Արաբացաց	15
	Եգիպտացաց	—
	Հրեից	14
	Փիանիկիացաց	15
	Հնդկաց	16
	Ճինաց կամ սինիացաց	—
	Եթե՛ս լուսացաց, մասրեպոսնացաց, լերասկացաց, սինիացաց և վեղարացաց	17
ԳԼ. Բ.	Հինն ի՛ճոս արասելր ասելիանն Յաանաց	18
	Յաանասկանն կամ յանիսկանն դարաց	19
	Սսիրոսբանն դարաց	20
	Մեթոսբանն սուղանդ	22
	ԵԼԻ սասկանն և Երևարբիսկանն սուղանդ	25
	Ակոսբանն սուղանդ	—
	Ճե՛մսկանն կամ սոբնոսբանն սուղանդ	25
	Կինիկանն կամ զնասկանն սուղանդ	27
	Սարայիկանն սուղանդ	—

	Կիւմրեանի տառնոց	29
	Եւրոպական տառնոց	—
ԳԼ. Գ.	Իմաստասիրական և անհայտ իրաւակց	51
	Պիտանոց տառնոց	—
	Եւրոպական տառնոց	54
	Պիտանոց և անհայտ տառնոց	56
	Յոզանոց տառնոց և լատինացիացի	57
ԳԼ. Դ.	Յոզանոց լատինացիացի	59
ԳԼ. Ե.	Յոզանոց լատինացիացի կրօնացի կամ յիսուսացի	41
ԳԼ. Զ.	Անգլիական իմաստասիրական տառնոց Մատենացի	42
	կամ արաբացի	44
ԳԼ. Է.	Իմաստասիրական Պարսկացիացի	44
ԳԼ. Ը.	Արաւելի և արագոնական իմաստասիրական	49
ԳԼ. Թ.	Երկրորդ անգլիական իմաստասիրական	52
ԳԼ. Ժ.	Երրորդ անգլիական իմաստասիրական	55
	Տեղեկական	67

ԱՐՈՒԵՍՏ ԲԱՆԱԿԱՆ

ԿԵՄ

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նախալուսիչ	75
----------------------	----

ԳԻՐՔ Ա.

Օրենք և անհայտ և ճանաչելու պատճառներ	80
--	----

ՊՐԱԿ Ա.

	Մասնաւոր կամ պարտաւերջանք և գործք հոգեւոր	82
ԳԼ. Ա.	Չօրոններ և ճանաչելու և հարաւերջույ	85
ՅՕԴ. Ա.	Չգալ	—
	Բ. Մարտիլ	85
ԳԼ. Բ.	Չօրոններ և ճանաչելու և յիշելու	86
ՅՕԴ. Ա.	Ճանաչելու	—
	Բ. Յիշելու	88

ԳԼ. Գ.	Զօրամեկն իմեղաց կ գործելոց	90
30Դ. Ա.	Կամել	—
	Բ. Գործել	94

ՊՐԱԿ Բ.

	Գաղափարք և ծանօթանալիանք	95
ԳԼ. Ա.	Գաղափարք և ծանօթանալիանք ըստ բնաս- վելուն իարեանց	94
30Դ. Ա.	Նկարագրիք և աննկարագրիք	—
	Բ. Պարզ և յօրոսանքոյք	95
	Գ. Անհասարք և անանհասարք	96
	Դ. Մասնասարք և ընդհանասարք	97
ԳԼ. Բ.	Գաղափարք և ծանօթանալիանք ըստ արեսա- վելուն մարաց	98
30Դ. Ա.	Պայծասարք և անպարք	99
	Բ. Յարույք և շքովք	—
ԳԼ. Գ.	Գաղափարք և ծանօթանալիանք ըստ իրացն չար յանդիման ասանելն	101
30Դ. Ա.	Կարարելուք և անկարարք	102
	Բ. Ճշգրիտք և վերելելոյք	105
	Գ. Հաստարիք և մարտիկնք	104
	Դ. Ճշմարիտք և անարք	105

ՊՐԱԿ Գ.

	Հմտանալիանք, զանազանանալիանք և նույնն, և օրենք և գիտարի հասանելանալիանն նույն կամ արտագնալիանն, որ և անպարարա- նիանն	107
ԳԼ. Ա.	Հմտանալիանք որ ինքնարի մե և որ նույնքնք, որ անպարարի և որ անպարանալիանք	108
ԳԼ. Բ.	Սարսի, հասանելանն և իրկնայելի հմտա- նիանք	110
30Դ. Ա.	Յարույք նշանք արտագնալիանն, կարծեաց և իրկնայանալիանն	—
	Գ. Պարսնարք արտագնալիանն, կարծեաց և իրկ- նայանալիանն	112

	Պարթև աստուծոյ արարածստեանց	155
Պ.	Պարարտականականներն	154
ԳԼ. Պ.	Վերջնական արարելու, եւ ո՞չ հանտար քննա- նելանն	156

ՊՐԱԿ Ե.

	Հմտականներն քաղցր յայլաց աստանիմք, եւ ու- րանաւոր դասարարականն	158
ԳԼ. Ա.	Մասնականներն իրք	—
ԳԼ. Բ.	Արդիւններն իրաց կամ քարքար	159
ՅՕԳ. Ա.	Վկայք	160
	Բ. Պարարտականներն	165
	Գ. Յիշատարականներն	164
	Գ. Աստուծոյ արարելանն	166
ԳԼ. Գ.	Վանկարականականներն քրոջ եւ յիշատարակա- նաց	167
ԳԼ. Ե.	Թարգմանականներն քրոջ	169
ԳԼ. Զ.	Կարգ կամ ո՞չ աստանն	174

ՊՐԱԿ Զ.

	Մասնականներն	174
ԳԼ. Ա.	Մասնականներն քանիւ զվարելայ	—
ԳԼ. Բ.	Մասնականներն ասղիւղ զվարելայ քանիւ	180

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

	Օրին աստուծոյ զայլ եւ յաստանելայ զճշմարտականներն	185
	Նախազանիւղ	—

ՊՐԱԿ Ա.

	Բանք	187
ԳԼ. Ա.	Ազգք քանիւ, եւ կարեւորագոյնքն ի յայտ- նել զէմաստար մտաց	188

ԳԼ Բ. Պիտակա Բարձրագույն և Բարձր ըստ Հայաս-
 Դանի 190

ԳԼ Գ. Պիտակ և Կարգադրություններ համար պիտակա-
 Դանի 192

ՊՐԱԿ Բ.

Բան 194

ԳԼ Ա. Բարձր և արտադրական, ԳԼ Բ. Բարձր և Կարգադրություններ համար պիտակա-
 Դանի 199

ԳԼ Գ. Բան և արտադրական և Կարգադրություններ համար պիտակա-
 Դանի, արտադրական և Կարգադրություններ համար պիտակա-
 Դանի 201

30Գ Ա. Պարտականություններ 202

Բ. Պարտականություններ 205

ԳԼ Դ. Անարտադրական և արտադրական և Կարգադրություններ համար պիտակա-
 Դանի, արտադրական և Կարգադրություններ համար պիտակա-
 Դանի 205

ԳԼ Ե. Արտադրական և արտադրական 206

ԳԼ Զ. Արտադրական և արտադրական 207

ԳԼ Է. Այլ և արտադրական և արտադրական և Կարգադրություններ համար պիտակա-
 Դանի 209

ՊՐԱԿ Գ.

Արտադրական 211

ԳԼ Ա. Շարժական և արտադրական, Կարգադրական և Կարգադրական 212

30Գ Ա. Շարժական և արտադրական և արտադրական 215

Բ. Պարտականություններ և արտադրական 214

Գ. Չարժանատի և արտադրական և արտադրական, և արտադրական
 և արտադրական 216

Դ. Կարգադրական և արտադրական և արտադրական 220

Ա. Կարգադրական —

Բ. Շարժական և արտադրական 221

Գ. Արտադրական —

Ե. Չի և արտադրական և արտադրական և արտադրական և արտադրական
 և արտադրական 222

Զ. Կարգադրական 225

Է. Փարտականություններ 224

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ս Ծ

Օրերն + շարաբանանքնան ըստ Հանգանակից 226

ԳԼ. Բ. Երկուայրաբանանքնան, հասակաբարդանքնան,
 մակածանքնան և յարացոյց 251

30Գ. Ա. Երկուայրաբանանքնան —

Բ. Հասակաբարդանքնան և բազմաբարդանքնան . 255

Գ. Մակածանքնան և յարացոյց 255

Դ. Թե՛ ամենայն ազգի ազգի ապացոյց + փոխին
 'ի շարաբանանքնան : 256

ԳԼ. Գ. Ա. Ղբեր + ապացոյցից 257

30Գ. Ա. Ապացոյց + փոյանքնան և անփոյանքնան իրի
 և փոքրից 259

Ա. Գոյանքնան իրաց և փոքրից —

Բ. Անփոյանքնան իրաց և փոքրից 242

Բ. Ապացոյց + հանդիմանաց իրաց 244

Գ. Ապացոյց + հասակաբանանքնանի իրաց 245

Դ. Այլ ևս աղբեր + ամենայն ապացոյցից 246

ՊՐԱԿ Գ.

Իմաստաբանանքնան + 249

ԳԼ. Ա. Իմաստաբանանքնան + բնութից 250

ԳԼ. Բ. Իմաստաբանանքնան + իմաստից 252

ՊՐԱԿ Ե.

Վիճակաբանանքնան + 258

ԳԼ. Ա. Հասակաբարդանքնան և անփոյանքնանի վիճակաբանանքնան —

ԳԼ. Բ. Աղբ ազգի վիճակաբանանքնանից 261

ԳԼ. Գ. Գիպագոյն օրինակի՝ վիճակաբանանքնանի հաս-
 անքնան զհասակաբարդանքնան 264

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ

Ա. Գրքի մասին հարցազոտութեամբ լինելու և մեծագոյն զգացումներով 266

307. Ա. Ա. Գրքի մասին լինելու և մեծագոյն զգացումներով —

Բ. Հարցազոտութեամբ լինելու և մեծագոյն զգացումներով 269

Պ Ր Ա Կ Զ .

Ո՞՞ 274

ԳԼ. Ա. Շարժումներով —

307. Ա. Ստորագրում 276

Բ. Բանաբանական 280

Գ. Արարած, ինքնաբերական, հայեցողական և մեծագոյն զգացումներով, և այլն 282

ԳԼ. Բ. Վերջնական 284

ԳԼ. Գ. Բանաբանական շարժումներով և վերջնական 286

Տեղեկանքներով 291

ՎՐԻՊԱԿՔ ՏՊԱԳՐԻՍ

Էջ	ՏՈՂ	ՄԻԱՍ	ՈՒՂԻՂ
39	3	ազգ աղանդոց	ազգ ազգ աղանդոց
45	35	իբներիս	իւներիս
121	3	լինիմք թէ գոյ	լինի թէ գոյ
126	2	բազմաւորութիւն և աննմանութիւն	բազմաւորութիւն, նմա- նութիւն և աննմանութի
240	39	կիճք	կուճք
285	15	անունեալ	անուանեալ
299	24	զօր	զօր
300	2	իբժշկականէն	իբժշկականին

0025631

